

ՀԵՌՓՈՒԼԵՒ ԽՈՍՏՈՒՄՈՒՄ

ՕՏԱՐ ԱՆԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

13

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

IV

ФЕОФАН
ИСПОВЕДНИК

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Դ

ԹԵՈՓԱՆԵՍ
ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՑ
ԱՊԱԶԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ԲՏԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի սեռմամբ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), **Վ. Ս. ԽԱԶԵԿՅԱՆ**, Հ. Գ.
ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ),
Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱԿՄԱՆՅԱՆ (գիտական ֆաբրիկա):
Հատորի խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՆՍՏՅԱՆ

Կիեվի հրատարակության են երաշխավորել զբախստե՛ր՝ պատ-
մական գիտությունների դեկաներ Բ. Ա. ՈՐԼՈՒԲՈՒՅՑԱՆԸ
և Ա. Ե. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԳՅԱՆԸ

Թեոփանես Խատովանոյ

Թ 460 Ժամանակագրություն (Թարգմ. բնագրից, առաջա-
բանը և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, խմբ. Ս. Մ. Կրկյա-
շարյան Երև. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, 361 էջ: (Օտար
ազգայունները Հայաստանի և հայերի մասին, 13. Բյու-
զանդական ազգայուններ, 4) ՀՍՍՀ ԳԱ պատմ. ինստ.):

Թեոփանես Խատովանոյի «ժամանակագրությունը» բյուզան-
դական ամենակարևոր ազգայուն է Բյուզանդիայի ու հարևան եր-
կրների պատմության ուսումնասիրության համար՝ հատկապես VII—
VIII դարերի: Նրա տեղեկությունները լույս են սփռում բյուզանդա-
պարսկական և բյուզանդա-արաբական հարաբերությունների, Հա-
յաստանի և հայերի, Բյուզանդիայում գործած հայազգի դոր-
ծիչների դերի վրա:

Նախատեսվում է հայ ժողովրդի պատմությանը հետաքրքրվող-
ների համար:

050504
Թ 703(02)—83 17—83

ԳՄԻ 63.2
902.9

**Թ Ե Ո Փ Ա Ն Ե Ս Խ Ո Ս Տ Ո Վ Ա Ն Ո Ղ Ը,
ՆՐԱ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»
ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
VII—VIII ԳԳ.**

VII—VIII դդ. Բյուզանդական կայսրության ամենաբախտորոշ
շրջաններից է, ամենաճակատագրական թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին
նկատառումներով: Այդ դարերում նրա զոյությունն էին սպանում պար-
սիկները, ավարները, խազարները, սլավոնները, բուլղարները և, ամե-
նից շատ՝ արաբները: VII—VIII դդ. կայսրության համար ծանր էին նաև
աշխատավոր զանգվածների դասակարգային պայքարի բռնկումներով
ու աննախադեպ ծավալմամբ: Պայքարը ծավալվել էր ոչ միայն տիրող
ու շահագործվող դասակարգերի միջև, որի արտահայտություններից
մեկը այդ շրջանում բռնկված ու տարածված աղանդավորական շար-
ժումներն էին, այլև նույն իշխող դասակարգերի: VIII դ. և IX դ. առաջին
կեսին այդ պայքարը ծավալվեց «պատկերապաշտների» և «պատ-
կերամարտների» անդիշում կոիվների ու տակնուվրայությունների ջո-
ղի տակ: Թվում է, թե այդ թոհուրոհը ավարտվելու է կայսրության
խորտակմամբ:

VII—VIII դդ. բյուզանդագիտության մեջ ընդունված է որակել ու-
պես մթին ժամանակաշրջան: Բյուզանդական կայսրության պատմու-
թյան և ոչ մի շրջան սկզբնաղբյուրների տեսակետից այնքան աղքատ
չէ, ինչքան հիշյալ դարերը: Դրա պատճառը նախ և առաջ այն է, որ
պատկերամարտների գրչին պատկանող պատմական երկերը պատկե-
րապաշտության լիակատար հաղթանակից հետո (842) նրանց քաղա-
քական հակառակորդների կողմից ոչնչացվեցին, հրապարակի վրա մը-
նացին այդ շրջանը լուսաբանող ընդամենը երկու պատմական երկ՝
պատկերամարտների հանդեպ թշնամարար տրամադրված Թեոփանես
Խատովանոյի «ժամանակագրությունը» և Նիկեիոսի պատրիարքի «Հա-
մառոտ պատմությունը»: Երկուսն էլ օգտագործել են իրենց քաղաքական
հակառակորդների գրչին պատկանող և այժմ կորած երկերը, նրան-

ցից քաղած տեղեկությունները անցկացնելով իրենց հավատամքի քուրայի միջով:

Ո՛վ էր Քեոփանես Խոստովանողը: Ի տարբերություն բյուզանդական բազում հեղինակների, որոնց վերաբերյալ կենսագրական տվյալները ազդատիկ են, սփռված իրենց աշխատությունների տարբեր էջերում, Քեոփանեսի վերաբերյալ մեր տեղեկությունները համեմատաբար առատ են: Հարցն այն է, որ լինելով իր ժամանակի աչքի ընկնող քաղաքական և եկեղեցական գործիչ, Քեոփանեսը պատկերամարտ կայսրերի կողմից հալածանքների է ենթարկվել, վախճանվել արսորավայրում: Պատկերապաշտության հաղթանակից հետո պատկերամարտների հակառակորդների կողմից նա սրբացվեց, ստեղծվեցին եկեղեցու «սուրբ այր» Քեոփանեսի «Վարքերը»¹, որոնք և, ինչքան էլ կանխակալ տեսանկյունից գրված լինեն, հնարավորություն են տալիս գծելու նրա կենսագրությունը: Այդպիսի հնարավորություն են ընձեռում հայամավորքները, որտեղ մարտի 12-ի (կամ՝ 9-ի) տակ նշվում է սուրբ Քեոփանեսի հիշատակը, ինչպես և նրան նվիրված բազմաթիվ շարականներ: Նշենք այստեղ, որ Քեոփանեսը IX դ. միակ սուրբն է, որի վարքը մեծ հաճույքով ընթերցվում էր հավատացյալների շրջանում: Նրա մահից անմիջապես հետո նրա կենսագրությունը կազմել է Քեոզորոս Ստուդիտեսը՝ իր մի նամակում: Սրբի մահից երեսուն տարի անց նրա կենսագրության շարադրությունը ձևաձևաբան եղան պատրիարք Մեթոդիոսը (842—847), հագիոգրաֆ Սաբան, վրախեռնայի տաճարի լուսարար Նիկեփորը, պրոտասեկրետ Քեոզորոսը, ապա հայտնի վարքագիր Սիմեոն Մետափրաստեսը: Պահպանվել են նաև երկու անանուն վարքագրություններ²:

Քեոփանեսը ծնվել է շուրջ 760 թվականին, հավանաբար Կոստանդնուպոլսում: Ծնողները՝ Իսահակն ու Քեոզոտեն, կենսագրի ասելով, շատ հարուստ մարդիկ էին: Հայրը զորավարի բարձր աստիճան ուներ և գլխավորում էր «էգեական ծով» անունը կրող բանակաթեմը: Կարծիք է հայտնվել, որ Քեոփանեսի ծնողները էգեական ծովի կղզիներում մեծ ձեռնարկություններ ունեին, որտեղ օգտագործվում էր ստրկական աշխատանքը³:

¹ St'w Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, vol. II, Lipsiae, 1885: p. 3—30: Քեոփանեսի վարքագրությունների մասին տե՛ս Krumbacher, Geschichte, S. 347: Դրանց լիակատար ցուցակը՝ Bibliotheca hagiographica, t. II, p. 292—294
² Лопарев, Жития святых, стр. 94—95.
³ S. Runciman, in Cambridge Economic History of Europe, vol. II, 1953 p. 106 (аруд: Браунинг, Рабство, стр. 45, прим. 20).

Քեոփանեսը երեք տարեկան հասակում որբանում է հորից և դառնում նրա հսկայական հարստության ժառանգորդը: Տասներկու տարեկան հասակում նրան նշանում են, բայց ութ տարի անց, երբ պիտի տեղեկանանք հարսանյաց հանդեսը, նա հրաժարվում է և իր նշանածի հետ բնակվում աշխարհական, վանականին հատուկ կյանք էին վարում:

Վեոն IV կայսրը (775—780) Քեոփանեսին ուղարկում է գլխավորել Կյուզիկոսի բերդի շինարարությունը, ինչ որ նա կատարում է, շինարարության վրա ծախսելով, վարքագրի ասելով, և սեփական միջոցներով:

Քեոփանեսը 21—22 տարեկան էր, երբ վախճանվեց Վեոն IV կայսրը: Եսէր ժառանգում է կայսրուհի Իրենեն և նրա որդի Կոստանդին VI-ը, որոնց օրոք պատկերամարտությունը ժամանակավորապես զիջում է իր զինքերը: Այդ ժամանակ ահա Քեոփանեսն ու նրա նշանածը հնարավորություն են ստանում իրենց հայեցողությամբ անօրինելու սեփական ունեցվածքը: Վարքագրի համաձայն նրանք այն բաժանում են աղքատներին, իսկ իրենց ծառաներին (οἰκιστοῦς) ազատություն շնորհում: Քեոփանեսի նշանածը հաստատվում է Իշխանաց կղզում կառուցված վանքի իրենց պատկանող կալվածքում, իսկ Քեոփանեսը դիմում է Օպտիկոն բանակաթեմի՝ Պրոպոնտիսի ափին, Սիգրիանն լեռնային շքեղանում գտնվող Պոլիսրոնիոսի վանքը, վանահայր Ստրատեգիոսին: Հիշյալ վանքը ժամանակին Ստրատեգիոսին էր նվիրել հենց Քեոփանեսը, ով, ձեռամբ հիշյալ վանահոր, վանական է օծվում: Այնուհետև վանքը բազում կալվածներով Ստրատեգիոսին թողնելով, վերջինիս ցանկությամբ անցնում է Կալոնիմոս կղզին, որտեղ, իր հայրական կալվածքում վանք է կառուցում: Իր նյութական կարիքները նա հոգում է ձեռագրերի արտագրությունից վաստակած միջոցներով: Վանահոր մահից հետո Քեոփանեսը վերադառնում է Սիգրիանն լեռը և պարտք վերցրած դրամով ում Գեորգից գնում է Ագրոս կոչվող գյուղը և հաստատվում այնտեղ: 780 թ. հետո Ագրոսում նա վանք է կառուցում և, որպես նրա վանահայր, մասնակցում 787 թ. VII տիեզերական ժողովին՝ ընդդեմ պատկերամարտության:

Հիսուն տարեկան հասակում Քեոփանեսը ծանր հիվանդանում է և մնացած տարիները ապրում անկողնին գամված:

Պատկերամարտության հաղթանակը Իրենն կայսրուհու օրոք երկար կյանք չունեցավ: Նիկեփոր I կայսեր (802—811) և հատկապես Վեոն V Հայկազնի օրոք (813—820) այն ուժգին հարված ստացավ: Սկսվեցին

պատկերապաշտոնների նոր հալածանքները: Պատկերամարտության բարձրացրած ալիքները չէին կարող շհասնել նաև պատկերապաշտոնների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Թեոփանեսին: Ծանր հիվանդ Թեոփանեսին բերում են Կոստանդնուպոլիս, որտեղ Լևոն V կայսրը նրանից պահանջում է հավանություն տալ իր պատկերամարտական քաղաքականությանը, մի բան, որ մերժվում է: Կայսրը նրան երկու տարի արդելափակված է պահում Կոստանդնուպոլսի էլեթերիոսի պալատում: Այստեղից նրան 818 թ. տեղափոխում են Սամոթրակե կղզին, որտեղ 23 օր անց, 818 թ. մարտի 12-ին նա կնքում է իր մահկանացուն և թաղվում տեղում: Լևոն V-ի մահից հետո Թեոփանեսի աշակերտները իրենց ուսուցչի աճյունը բերում են Ագրոս վանքին մոտիկ գտնվող Հին-րիս վայրի սբ. Պրոկոպիոսի տաճարը, իսկ հաջորդ տարի տանում սամփոփում են Ագրոսի վանքում:

Ահա համառոտ գծերով Թեոփանես խոստովանողի կենսագրությունը:

Թեոփանես խոստովանողը իր ընկեր Գեորգ Սինկելլոսի խնդրանքով գրել է 284—813 թթ. շրջանի պատմությունը, որը բնագրում վերնագրված է. «Θεοφάνους ἱμαχρωανῶς καὶ ἡγουμενῶνος τοῦ Ἀγροῦ καὶ ὁμολογητοῦ Χρονογραφία ἐπὶ τῶν ΦΚΗΨ» («Թեոփանես խոստովանողի՝ մեղապարտ վանականի և Ագրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրություն»): Գեորգ Սինկելլոսը շուրջ 806 թ. սկսել էր կազմել մի ընդարձակ ժամանակագրություն՝ աշխարհի արարչագործությունից ըսկիլը առնող: Այն, հեղինակի 810 թ. վախճանվելու պատճառով, կիսատ էր մնացել, հասցվել էր մինչև Դիոկլետիանոս կայսեր թագավորությունը՝ 284 թ.: Գեորգ Սինկելլոսը, զգալով իր կյանքի մոտալուտ վախճանը, իր պատմագրական երկը ավարտին հասցնելու գործը վստահել է Թեոփանեսին: Այսպիսով, Թեոփանեսը իր «Ժամանակագրության» վրա աշխատել է սկսած 811—815 թթ., կամ 816 թ., սկսելով այն տեղից, որտեղ վերջակետ էր դրել Գեորգ Սինկելլոսը՝ 284 թվականից և հասցրել մինչև Միքայել I կայսեր թագավորությունը (811—813): Նախ-

քան «Ժամանակագրության» պատմական ու դիտական արժեքի մասին խոսելը, պետք է հատուկ շեշտել, որ պատկերամարտ կայսրերի կողմից դաժան հալածանքների ենթարկված Թեոփանես խոստովանողը ծայրահեղ աշառու է պատկերամարտ կայսրերի, պատկերամարտական ողջ շարժման նկատմամբ ընդհանրապես: Նրանց թագավորությունը Թեոփանեսի երկում ներկայացված է որպես Հռոմեական կայսրության (այսինքն՝ Բյուզանդական կայսրության) ամենամոռյալ էջը, երբ այդ կայսրերի դեմ էին հանդես գալիս ոչ միայն պետության արտաքին թշնամիները, այլև անգամ բնության տարերքը⁵: Նույնիսկ Լևոն III կայսեր՝ Բաբենների դեմ 717, 725 և 739 թթ. տարած փայլուն հաղթանակները, (որոնց մասին վկայում են և արաբ հեղինակները), Թեոփանեսի համար աննշան դեպքեր են: Նույնպիսի «զնահատականի» են արժանացած և Կոստանդին V-ի՝ բուլղարների դեմ տարած փայլուն հաղթանակները:

Որո՞նք են Թեոփանես խոստովանողի օգտագործած աղբյուրները: 284 թվականից մինչև Փոկասի թագավորությունն (602—610) ընկած ժամանակաշրջանի պատմության շարադրման համար նա օգտագործել է Սոկրատի, Սոզոմենոսի և Թեոդորետոսի եկեղեցական պատմությունները, «Exc. Barocc.» անանուն երկը, Եվագրիոսի, Մալալասի պատմությունները, Ջատկական ժամանակագրությունը, Պրոկոպիոս Կեսարացու⁶, Հովհաննես Անտիոքացու, Թեոփիլակտոս Սիմոկատասի⁷ երկերը: Այս աղբյուրները, բացի Հովհաննես Անտիոքացու աշխատությունից, որ հատվածաբար է պահպանվել, հասել են մեզ: Սակայն Փոկասի ժամանակաշրջանից սկսած Թեոփանեսի աղբյուրները մեծամասամբ հայտնի չեն: Հերակլիոս I կայսեր շրջանի մասին (610—641) կարելի է հիշատակել զխավորապես Գեորգ Պիսիդացու «De expeditione Heraclii imperatoris contra Persas» և «Heraclias» երկարաշունչ պոեմները⁸, իսկ ավելի ուշ շրջանի համար⁹ Գերմանոս պատրիարքի և Հովհան Դամասկացու¹⁰ գրվածքները, Գրիգոր պապի նամակը Լևոն III

5 Успенский, Очерки, III, стр. 425.
6 Տե՛ս Կուչյուր, Феофан Исповедник, էջ 62—73:
7 Տե՛ս Կուչյուր, Феофан—компилятор Феофилакта, էջ 203—206:
8 Հերակլիոսի և նրա հարստության (610—711) շրջանի պատմության շարադրման համար Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների վերաբերյալ տե՛ս Proudfoot, The sources of Theophanes, p. 367—439.
9 Անատասիոս կայսեր պատմության վերաբերյալ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների մասին տե՛ս Чернуцов, До питания, էջ 341—345:
10 Հովհան Դամասկացու մի գրությունը Թեոփանեսը հղում է տալիս (ταύτων ἐγκωμίοις: λόγων τετιμαχεν ὁ ὁσιος πατὴρ ἡμῶν Ἰωάννης): Տե՛ս ստորև, էջ 128:

կայսեր (717—741), Բայց, հարկավ, սրանք պատմական երկեր չեն, սրանց հիման վրա պատմություն գրել հնարավոր չէ¹¹:

Ամբողջ VIII դ. պատմության և մասնավորապես նշանավոր պատկերամարտ կայսրեր Լևոն III-ի և նրա որդի Կոստանդին V-ի (741—775) շրջանի վերաբերյալ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների մասին քիչ բան է հայտնի Բացառված է պնդել, թե մեր հեղինակի աղբյուրներն եղել են բանավոր: Արաբներին, բուլղարներին դեմ կայսրության մղած պատերազմների, կայսերական ընտանիքի, պատրիարքների փոփոխման վերաբերյալ փաստերը մեր պատմիչի պատմական երկում այնքան ճշգրիտ են ու հստակ, որ նման ենթադրության համար հիմք չկա: Այսպիսով, որոշ է, որ այդ շրջանի պատմությունը Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը չէ, այլ վկայությունն այն բանի, որ նրանից առաջ մեկը կամ ոմանք մշակել են այդ հարուստ փաստական նյութը, որը և Թեոփանեսի համար աղբյուր է ծառայել: Նրանցից մեկը VIII դ. վերջում ստեղծված և գիտությունը «Մեծ ժամանակագիր» (Μέγας χρονολόγιος) անվան տակ հայտնի մի պատմական երկ է, մյուսը՝ 713 թ. զեպերի շարագրանքով ավարտվող ոմն պատրիկ Տրալանոսի գործը¹²:

Կասկածից վեր է, որ Թեոփանեսի գլխավոր աղբյուրը՝ «Մեծ ժամանակագիրը», պիտի հանդես եկած լինեք պատկերամարտ կայսրերի, հատկապես Լևոն III-ի և Կոստանդին V-ի (որա համար նա ուներ բոլոր հիմքերը), ընդհանրապես պատկերամարտական շարժման ժամանակաշրջանի ներբողոցի դեբոս, հանգամանք, որ պատկերապաշտության հաղթանակից հետո նրա երկի ոչնչացման պատճառ դարձավ: Բայց պատկերապաշտությունը հաղթանակեց Թեոփանեսի մահից շուրջ քառորդ դար անց: Երբ մեր պատմիչը ձեռնարկեց իր «ժամանակագրության» շարադրանքը, իշխանության գլուխ էին կանգնած այնպիսի թունդ պատկերամարտներ, ինչպիսիք էին Նիկեփոր I-ը և Լևոն V Հայկազնը, հետևաբար պատկերամարտական ոգով գրված գործը Թեոփանեսի (ինչպես կոտեսենք ստորև՝ նաև Նիկեփոր պատրիարքի) ձեռքում եղել է¹³, այլ հարց է, թե ինչ ձևով և ինչքանով է Թեոփանեսը իր աշխատության մեջ ընդգրկել այն: Համեմատություն կատարելու հնարավորությունից

¹¹ Успенский, Очерки, III, стр. 435: Թեոփանեսի կողմից 780—802 թթ. պատմության շարադրման համար օգտագործված աղբյուրների մասին տե՛ս Speck, Kaiser Konstantin VI, S. 389—398.

¹² Чичуров, Византийские исторические сочинения, стр. 18—19.

¹³ Успенский, Очерки, III, стр. 421.

մենք զուրկ ենք¹⁴: Ինչ վերաբերում է Թեոփանեսի «ժամանակագրության» վերջին մասին, որը առավել կամ պակաս շափով Թեոփանեսի ինքնուրույն աշխատանքի արգասիքը պիտի համարել, ապա այստեղ նա իր ապրած ժամանակաշրջանի պատմությունը տալիս է որպես ակա՛նատես և ականջալուր հեղինակ:

Բայց պատկերամարտական ոգով գրված այդ ժամանակագրությունը, ինչպես և բանավոր աղբյուրները և իր՝ Թեոփանեսի, ականատեսի և ականջալուր հեղինակ լինելու հանգամանքները չեն հանդիսացել «ժամանակագրության» միակ աղբյուրները: Հատկապես վաղ շրջանի վերաբերյալ բացի հունարեն նշված հեղինակների գործերից, Թեոփանեսն օգտագործել է նաև ասորական աղբյուրներ, ավելի ճիշտ՝ Թեոփանեսը և ասորի հեղինակները ընդհանուր աղբյուրներ են ունեցել¹⁵:

Ինչպիսի՞ն էր Թեոփանեսի աշխատանքի ոճը, ի՞նչ կարելի է ասել համեմատելով Թեոփանեսի «ժամանակագրության» այն մասերը, որոնց շարադրման համար օգտագործված աղբյուրները պահպանվել են և համեմատություն անելու հնարավորություն են ընձեռում: Պետք է նշել, որ մեր հեղինակը որպես բանաբաղ աչքի է ընկնում իր աղբյուրի ճշգրիտ վերարտադրությամբ, այն աստիճանի ճշգրիտ, որ Թեոփանեսի օգտագործած աղբյուրների (օրինակ՝ Պրոկոպիոս Կեսարացու գործերի) հրատարակիչները Թեոփանեսի «ժամանակագրության» տվյալներին դիմում են իբրև տարընթեքվածքների¹⁶: Միաժամանակ պիտի ասել, որ եթե մեր պատմիչը փաստական նյութը վերարտադրելու հարցում «անաշտ» է, նա ամենևին էլ «պասսիվ» չէ ձեռքի տակ ունեցած աղբյուրի հեղինակի հայացքների հանդեպ: Թեոփանեսի պատմագրական մեթոդը ակտիվ է, նա ունի սեփական հայացք ու աշխարհայացք¹⁷, որը ցցուն կերպով հանդես է գալիս այս կամ այն աղբյուրից քաղած նյութը վերարտադրելու ժամանակ: Նա հատկապես ըննադատական վերաբերմունք ունի բյուզանդական կայսրերի նկատմամբ, նշանակություն չունի՝ ժամանակագրական առումով իրեն մոտ են կանգնած նրանք, թե ոչ¹⁸:

Թեոփանեսն ամենայն ճշգրտությամբ բերում է իր աղբյուրներից քաղած թվական տվյալները, բայց ինչպես ցույց են տվել ուսումնասի-

¹⁴ Նույն տեղում, III, էջ 420, IV, էջ 236:
¹⁵ Brooks, The sources of Theophanes, էջ 578—587: Pigulevskaja, Theophanes' Chronographia, էջ 55—60: Նույնի, Хронография Феофана, էջ 152—161:
¹⁶ Чичуров, Феофан Исповедник, стр. 62.
¹⁷ Նույն տեղում, էջ 71:
¹⁸ Նույն տեղում:

րողները, հաճախ ազավազում է հատուկ անուններն ու տեղանունները¹⁹: Քեոփանեսը որոշ ղեպերում, առանց այդ բանը նկատելու, միևնույն աշխարհագրական վայրը տեղադրում է տարբեր տեղերում²⁰: Գաբացատրվում է ոչ թե Քեոփանեսի աշխարհագրական գիտելիքների պակասությունը, այլ այն հանգամանքով, որ կոստանդնուպոլսեցի Քեոփանեսի համար աշխարհագրությունը այնքան էլ առաջնակարգ նշանակություն չունի²¹:

Ինչ վերաբերում է Քեոփիլակոսոս Սիմոկատասի գործին, ապա Քեոփանեսն իր երկում կերպարանափոխում է իր ազգյուրի հետադարձական ոճը, այն դարձնում է մանրամասնեղ շարժում, աչքաթող անում անտիկ Հունաստանի հեղինակներից կատարված բազմաթիվ մեջբերումները: Բայց հակառակ այդ բոլորին, ինչպես և Պրոկոպիոս Կեսարացու ղեպում, նա վերաբարձրում է իր ազգյուրը ամենայն ճշգրտությամբ: Նա ոչ թե սոսկ կրճատում է իր ազգյուրը, այլ մշակում այն²²:

Չի կարելի խոսել Քեոփանեսի պատմական երկի մասին, առանց հատուկ կանգ առնելու հեղինակի որդեգրած ու մշակած ժամանակագրական սխեմի վրա, քանզի այն միանգամայն տարբերվում է բյուզանդական բոլոր պատմագիրների օգտագործածից: Նախ ասենք, որ Քեոփանեսը ղեպերը շարադրում է խստագույնս ըստ տարիների, ընդ որում տալիս է նույն ղեպի վերաբերյալ բազմաթիվ թվական տրվյալներ: Ամենից առաջ նա չի օգտագործում աշխարհի արարչագործության ընդունված Կոստանդնուպոլսի էրան, որի համաձայն մ.թ. առաջին տարին համապատասխանում է աշխարհի արարչագործության 5508 թ., այլ այնքանորչան թվականը, որի 5492 թ. համապատասխանում է մ.թ. առաջին տարուն: Բայց Քեոփանեսը չի բավարարվել միայն այդ թվականը նշելով: Նա միաժամանակ նշում է ինդիկտոնի տարիները²³, Քրիստոսի մարդեղության, Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Անտիոքի, Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի հոգևոր պետերի, բյուզանդական կայսեր, պարսից արքայի, արաբ խալիֆայի գահակալության տարեթվերը: Չունայած այդ բոլոր մանրամասնություններին, ուսումնասիրողները Քեո-

փանեսի ժամանակագրական տվյալները ծայր աստիճան խառնաշփոթ էին համարում²⁴, Բայց հատուկ հետազոտությունը ժխտում է այդ ծայրահեղ կարծիքները: Մասնագետները նշում են միայն, որ Քեոփանեսի աշխարհի արարչագործության թվականը 6102-ից (մ.թ. 609/610) 6265-ը (մ.թ. 772/773), բացառյալ 6207-ից (մ.թ. 714/715) մինչև 6218-ը (մ.թ. 725/726 թ.) տարեթվերը ինդիկտոնի տարիների համեմատությամբ մեկ տարով հտ են մնում²⁵: Վեճեր կան այն հարցի վերաբերյալ, թե Քեոփանեսի նոր տարին երբ է սկսվում: Ոմանք ընդունում են սեպտեմբերի 1-ը, իսկ ըստ Վ. Գրյունելի այն սկսվում է մարտի 25-ին²⁶:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Բյուզանդիայի VII—VIII դդ. պատմության ազգյուրների կատարյալ սովոր պիտի ստիպեր հետագա ժամանակագիրներին իրենց աշխատություններում տվյալ շրջանը լուսաբանելու համար լայնորեն օգտագործելու Քեոփանեսի «ժամանակագրության» տվյալները: Նրանից օգտվել է Կոստանդին Միրանաժինը հատկապես իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության մեջ: Այդ գրքի 14-րդ գլուխը՝ «Մուհամեդի ծագումնաբանության մասին», 17-րդ գլուխը՝ «Երանելի Քեոփանեսի ժամանակագրությունից», 18-րդը՝ «Արաբների երկրորդ առաջնորդ՝ Աբուբարը, իշխել է երեք տարի», 19-րդը՝ «Արաբների երրորդ առաջնորդ՝ Օմար», 20-րդը՝ «Արաբների չորրորդ առաջնորդ՝ Օթման», 21-րդը՝ «Քեոփանեսի ժամանակագրությունից», աշխարհի արարչագործության 6171 թ.», 22-րդը՝ «Երանելի Քեոփանեսի ժամանակագրությունից՝ նրանց (արաբների) մասին, և Մուավիայի ու նրա տոհմի մասին, ինչպես նա անցավ Իսպանիա: Հոռոմայեցիների կայսր Հուստինիանոս Քթատ», 25-րդը՝ «Սիգրիանների սուրբ Քեոփանեսի պատմությունից» շարադրված են Քեոփանեսի «ժամանակագրության» հիման վրա: Քեոփանեսից օգտվել են նաև Գեորգ Վանականը (IX դ.), Սիմեոն Լոզոթետը (X դ.), Գեորգ Կեղրենոսը (XI դ.),

19 Նույն տեղում, էջ 64:
20 Նույն տեղում, էջ 66:
21 Նույն տեղում, էջ 67:
22 Чужуров, Феофан—компилятор Феофилакта, стр. 203—206.
23 Индиктационні відраховуванням років Костантинський Миражадин, էջ 230, Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 276:

24 Успенский, Очерки, III, стр. 397.
25 Քեոփանեսի ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Hubert, Observations, էջ 491—505; Brooks, The Chronology, էջ 82—97: Նույնի՝ Indictions, էջ 503—504; Hodgkin, The Chronology, էջ 283—289; Martroye, Chronologie, էջ 292—295; Ostrogorsky, Die Chronologie, էջ 1—56: Նույնի՝ Histoire, էջ 117—118; Grumel, L'année, էջ 396—408: Чужуров, Византийские исторические сочинения, էջ 19: Քեոփանեսի՝ Քրիստոսի մարդեղության թվականները սխալ են:
26 Grumel, L'année:

Հովհաննես Զոնարասը (XII դ.), Թեոդորոս Սկուտարիոտեսը (XIII դ.) և բազմաթիվ անանուն ժամանակագիրներ²⁷:

Թեոփանեսի պատմական երկը արժեքավորվել է գեոուս հեղինակի մոտիկ ժամանակակիցների կողմից: Բյուզանդական պատմագրական գործերի մեջ նրան առանձնահատուկ բախտ է վիճակվել: 873—875 թթ. միջև այն լատիներեն է թարգմանվել Հոմերի պապի նվիրակ Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի կողմից²⁸: Հարկավ, Անաստասիոսի ձեռքում եղել է եթե ոչ Թեոփանեսի ինքնագիրը, համենայն դեպս նրանից անմիջապես կատարված մի արտագրություն: Այս հանգամանքը հսկայական նշանակություն ունի Թեոփանեսի հունարեն բնագրի ուսումնասիրության, հաճախ սրբագրման ու լրացման տեսակետից: Անաստասիոսի թարգմանությունը, որ կրում է «Chronographia tripartita» խորագիրը (Յոմասյան ժամանակագրություն) բազմաթիվ վեճեր է առաջացրել ուսումնասիրողների շրջանում: Նշենք այստեղ, որ Անաստասիոսի ինքնագիրը չի պահպանվել, մեզ հասել են ավելի ուշ շրջանի արտագրություններ և հարց է, թե ինչքանով են նրանք ճիշտ արտահայտում Անաստասիոսի գրածը: «Chronographia tripartita»-ի հնագույն արտագրությունները, որոնք ընկած են 4. դե Բոորի հրատարակության հիմքում, հետևյալներն են. «Cassinensis 6, Palatinus 826 և Historia Miscella (պիսավորապես նրա երկրորդ կեսը՝ Vaticanus Palatinus 909): Վերջինիս մասին տիրող է այն կարծիքը, որ դա Լանդուֆոս Սագակի ձեռագիրն է, որ Անաստասիոսի թարգմանության X—XI դդ. մի գրչագրից արված արտագրություն է²⁹:

Անաստասիոսը թարգմանության սկզբում խոսք է տալիս հափտարիմ մնալ իր բնագրին, իր կողմից որևէ բան չավելացնել (nihil meum in hoc opere prosus insertum praenosce) և նա խոստումը կատարում է: «Chronographia tripartita»-ի ամենարժանի գիր հետազոտող 4. դե Բոորը նրա մեջ նշում է թարգմանչի ընդամենը չորս ընդմիջարկություն, որոնք, ի դեպ, անհրաժեշտ էին բնագիրը հասկանալի դառնալու համար³⁰: Այդուհանդերձ դե Բոորը նշում է

նաև, որ Թեոփանեսի հունարեն բնագրի իսկական թարգմանության մասին կարելի է խոսել միայն սկսած Հուստինոս II-ի, անգամ Մավրիկիոսի շրջանի պատմությունից միայն: Դրան նախորդող շարադրանքը, որն իրենից ներկայացնում է ժողովաբաղություն, հաճախ՝ համառոտագրություն, դժվար թե հունարեն բնագրի բնական ուսումնասիրության համար որևէ արժեք ներկայացնի³¹: Հակառակ այդ բոլորին, դե Բոորը, թեև ամենամանրակրկիտ ձևով ուսումնասիրել է Անաստասիոսի առավելություններն ու թերությունները՝ որպես թարգմանչի, ի վերջո հրաժարվեց նրա թարգմանությունը որևէ կերպ արժեքավորելու մտքից հունարեն բնագրի ուսումնասիրության համար³²: Նա անգամ կասկած է հայտնել Անաստասիոսի հունարեն լեզվի գիտելիքների վերաբերյալ³³: Հետագա ուսումնասիրողները չընդունեցին Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի թարգմանության դե Բոորի տված գնահատականը: Ե՛վ Պրեոբրաժենսկիին³⁴, և՛, հատկապես, Ուսպենսկին ըստ արժանվույն գնահատեցին թարգմանության նշանակությունը հունարեն բնագրի բնությունը առնչությամբ: Ուսպենսկին ցույց տվեց, որ հունարեն բնագրի համեմատությամբ լատիներեն թարգմանության մեջ առկա բացթողումներն ու հավելումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ դրանք Անաստասիոսի ինքնակամ խմբագրման արգասիք չեն, այլ արտացոլումը Թեոփանեսի հունարեն այն բնագրի, որ իր ձեռքի տակ է ունեցել Անաստասիոսը³⁵: Ուսպենսկին բնագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ եկել է այն եզրակացության, որ Անաստասիոսը անշափ ճշգրիտ է, նա ջանացել է բաց շփոթելու անգամ իր համար դժվարամատչելի և լատիներենում իմաստը մթազնոց և ոչ մի բան³⁶, որ Chronographia tripartita-ն մեղ ամենից շատ է մոտեցնում Թեոփանեսի նախնական շարադրանքին³⁷: Անաստասիոսը ոչ հազվադեպ տալիս էր հունարեն բնագրի տառացի թարգմանությունը, չփորձելով անգամ պահպանել լատիներենի շարահյուսության օրենքները: «Կարելի է վստահորեն ասել, — գրում է Ուսպենսկին, — որ Անաստասիոսը թարգմանության ենթակա բնագրի

31 նույն տեղում, էջ 400:

32 նույն տեղում, էջ 398:

33 նույն տեղում, էջ 418:

34 Преображенский, Летописное повествование, էջ 50 և հտ.:

35 Успенский, Очерки, III, էջ 416: Տե՛ս նաև Липшиц-ի առաջարանը Ուսպենսկու հիշյալ աշխատության մասին, «Византийский Временник», т. III, стр. 396.

36 Успенский, Очерки, III, էջ 419: Հմմտ. Преображенский, Летописное повествование, стр. 50.

37 Успенский, Очерки, III, էջ 419:

27 Sk' u Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 533.

28 Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի աշխատասիրած լատիներեն թարգմանության վերջին (բնական) հրատարակությունն իրականացրել է Կարոլոս դե Բոորը: Sk' u Anastasii Bibliothecarii summae ac apostolicae sedis Chronographia tripartita, in Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, vol. II, Lipsiae, 1885, p. 31—340: Նրա մասին նույն տեղում, էջ 401—435:

29 Успенский, Очерки, III, стр. 390.

30 նույն տեղում, էջ 413:

գրական «սրբագրման», կատարելագործման ուղղութիւնով շէր էլ մտածում»³⁸:

Անաստասիոսը թարգմանել և իր «Chronographia tripertita»-ին է կցել նիկեփոր պատրիարքի պատմական երկրորդ աշխատությունը՝ «Χρονογραφικόν σύντομον»-ը, աստվածաշնչային թագավորների, պարսից, հելլենիստական շրջանի թագավորների, հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի ցուցակը՝ մինչև 829 թ.:

Խոսել Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մասին առանց կանգ առնելու Թեոփանեսի ժամանակակից մի այլ պատմիչի երկի՝ պատրիարք նիկեփորի (806—815) «Համառոտ պատմության» վրա («Breviarium»), անհնարին է, քանզի, ինչպես կասվի ստորև, եթե չհաշվենք Թեոփանեսի պատմական երկը, ապա նիկեփորի «Breviarium»-ը հանդիսանում է մեզ հասած, բյուզանդիայի VII—VIII դարերի պատմության վերաբերող միակ աղբյուրը: Ե՛լ Թեոփանեսը, և՛ նիկեփորը իրենց երկերի վրա աշխատել են IX դ. 10-ական թվականներին և երկուսն էլ հենվում են այժմ կորած միևնույն աղբյուրների վրա³⁹: Այս հանգամանքը շատ կարևոր է Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» տվյալները բնութագրելու առումով: նիկեփորի աշխատությունը հունարեն բնագրում կըրում է հետևյալ խորագիրը. «Τὸν ἐν ἀγίοις πατέρος ἡμῶν Νικηφόρου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία σύντομος ἀπὸ τῆς Μαυρικίου βασιλείας» («Արքայն հորն մերոյ նիկեփորայ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքի Համառոտ պատմութիւն ի թագաւորութենէն Մորկայ»)՝⁴⁰: Այն ընդգրկում է 610—769 թթ. պատմությունը:

Ինչպես ասվեց, Թեոփանեսն ու նիկեփորը օգտվել են միևնույն աղբյուրներից: Դրա մասին է վկայում այդ երկու հեղինակների երկերում նկատվող բազում հատվածների նույնությունը⁴¹: Տեղ-տեղ նմա-

³⁸ Նույն տեղում, էջ 417:

³⁹ Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S, 456—457.

⁴⁰ Հռոմարեն բնագրի հրատարակություններն են. Nicophori, Breviarium: քննական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է Կ. դե Բոորը. Nicophori, archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880. Ունի ուսուերեն թարգմանություն. Луншуй, Никифор: Убъ рванъ հատվածները հունարեն բնագրով և ուսուերեն թարգմանությամբ, ընդարձակ ծանոթագրություններով հրատարակել է Չիչուրովը. Чичуров, Византийские исторические сочинения, էջ 151—184: Հատվածաբաշ թարգմանված է նաև գերմաներեն, բուլղարերեն, սերբերեն, լեհերեն և հունգարերեն (տե՛ս Чичуров, նույն տեղում, էջ 149):

⁴¹ Успенский, Очерки, III, էջ 430:

նություններն այնքան են բառացի, իսկ տարբերություններն այնպիսիք, որ գիտնականներին ստիպեցին հրաժարվել ժամանակին հայտնված այն կարծիքից, թե նրանցից մեկն ու մեկը օգտվել է մյուսից⁴²: Պատկերամարտական այժմ կորած ժամանակագրությունից նիկեփորի քաղած նյութը բազմաթիվ է և Թեոփանեսի կողմից, բայց այդ երկու պատմիչներն իրենց առաջ տարբեր խնդիրներ են դրել: Թեոփանեսը գրում է ավելի ընդարձակ պատմություն, նա ուշադրություն է դարձնում նաև բյուզանդական կայսրության հարևանների վրա, այնինչ նիկեփորը որոշել է գրել սեղմ ու համառոտ մի պատմություն: Ավելի հանգամանորեն կանգ առնելով Լեոն III-ի և Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանի վրա, նա հակառակ որ պատկանում էր պատկերապաշտների ճամբարին, օգտագործելով միևնույն աղբյուրը, պատկերամարտ կայսրերի բնութագրման հարցում ավելի դուսպ է, քան ծայրահեղության հասնող Թեոփանեսը⁴³:

Նշենք սակայն, որ առանձին դեպքերում (օրինակ բուլղար խան Տերվելի շրջանի վերաբերյալ) Թեոփանեսի և նիկեփորի աշխատությունները էապես տարբերվում են, դա վկայում է այն մասին, որ նիկեփորը ունեցել է մի այլ աղբյուր, որին անտեղյակ էր Թեոփանեսը⁴⁴: նիկեփորի երկում հանդիպում են և բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք պարզապես բացակայում են Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» մեջ⁴⁵:

Ինչպես ասվեց, բացի «Breviarium»-ից, նիկեփորը գրել է նաև «Χρονογραφικόν σύντομον», աստվածաշնչային, պարսից, հելլենիստական թագավորների, հռոմեական և բյուզանդական կայսրերի մի ցուցակ, որը լատիներեն է թարգմանել Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը⁴⁶:

Արդ, ի՞նչ արժեք է ներկայացնում Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» հայոց պատմության ուսումնասիրության համար: Պետք է նշել, որ VII—VIII դդ. հայոց պատմության վերաբերյալ հայկական աղբյուրների տվյալները թեև քիչ չեն, բայց անբավարար են ժամանակաշրջանի հանգամանակից պատկերը տալու համար: Այդ դարերի վերաբերյալ կարելի է հիշատակել Սեբեոսի, Ղևոնդ վարդապետի, մասամբ Մովսես Կաղանկատվացու արժեքավոր գործերը: Որոշ նշանակություն

⁴² Նույն տեղում, էջ 421:

⁴³ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 430:

⁴⁴ Цанкова-Петкова, О территории, էջ 132, ծանոթ. 43:

⁴⁵ Чичуров, Византийские исторические сочинения, стр. 147.

⁴⁶ Միջնադարում հունարենից թարգմանվել է նաև ուսուերեն և հայտնի է «Летописец вскопе» խորագրով:

ունի հունարեն թարգմանությամբ պահպանված և գիտությանը «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի հայ-քաղկեդոնական մի աշխատանք⁴⁷, որը, սակայն, հիմնականում եկեղեցու պատմությանն է անդրադարձնում: Ավելի ուշ հեղինակներից, որոնց գործերը այս կամ այն չափով հետաքրքրություն են ներկայացնում խնդրո առարկա շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար, Հովհաննես Գրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու և Վարդան Արևելցու պատմական երկերն են, որոնց՝ մեզ հետաքրքրող նյութը հիմնականում քաղված է Սերեոսից և Ղևոնդ վարդապետից:

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» անփոխարինելի աղբյուր է ամենից առաջ սասանյանների հարստության մայրամուտի ժամանակաշրջանի բյուզանդապարսկական հարաբերությունների վերաբերյալ, հատկապես Հերակլիոս կայսեր երկարատև պատերազմների, որոնց թատերաբեմը հիմնականում Հայաստանն էր: Թեոփանեսի տվյալները հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների համադրությամբ, տալիս են VII դ. 10—20-ական թվականներին Հայաստանում տիրող իրադրության առավել կատարյալ պատկերը: Թեոփանեսի պատմական երկը որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման, երկրում նրանց տիրապետության հաստատման, նվաճողների վարած քաղաքականության, արաբաբյուզանդական մրցակցության ոլորտում գտնվող Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալական վիճակի վերաբերյալ առավել հանգամանալից պատկերացում կազմելու համար: Թեոփանեսը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ հիշատակում է պավլիկյան ազանդավորներին, նրանց նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության, հայ ազանդավորների Բյուզանդիայում ստեղծած բազմամարդ գաղութների մասին:

Բայց Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» արժեքը միայն դրանում չէ: Ի տարբերություն հայ պատմիչների, որոնք ի միջի այլոց են խոսում հայերի՝ Բյուզանդական կայսրության կյանքում խաղացած դերի վերաբերյալ, նա այդ մասին հսկայական նյութ է մատակարարում: VII դարը հայտնի է որպես Բյուզանդական կայսրության մեջ ռազմավարչական արմատական վերափոխումների ժամանակաշրջան: Ստեղծվում են Փոքրասիական բանակաթեմերը, որոնք բախտորոշ դեր են խաղում արաբական վտանգի առջև երկրի պաշտպանունակությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ: Ահա հիմնականում Թեոփանեսից ենք իմանում, որ VII դ.

երկրորդ կեսին և հատկապես ամբողջ VIII դ. ընթացքում այդ բանակաթեմերի ղեկավարությունը հիմնականում վստահված էր հայազգի նշանավոր գործիչների, որոնցից շատերը անհայտ են հայ պատմիչներին: Այդ գործիչներից ոմանք տիրանում են անդամ բյուզանդական կայսեր ժիրանիին ու գայխսոնին⁴⁸:

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» հայոց պատմության համար ունի նաև անուղղակի արժեք: Ուսումնասիրել հայոց պատմությունը (քաղաքական դրությունը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, դասակարգային պայքարը) հարևան երկրների պատմությունից անկախ հնարավոր չէ: Կայսրության ներքին կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունները, տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, դասակարգային պայքարը հնարավորություն են տալիս զուգահեռներ անցկացնել, ավելի խորությամբ ու հանգամանորեն հետազոտել հայոց պատմությունը: Թեոփանեսը բյուզանդական այն հեղինակներից է, որ կայսրության պատմությունը տալիս է միջազգային ֆոնի վրա:

* * *

Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» պահպանվել է բազմաթիվ գրչագրերում, որոնք սակայն ոչ բոլորն են ամբողջությամբ ընդգրկում երկը: Կավազույններն են համարվում հետևյալները.

- Paris. gr. 1710 (X դ.)
- Vatic. gr. 155 (X դ.)
- Paris. gr. 1711 (XI դ.)
- Vatic. gr. 978 (XI—XII դ.)
- Vatic. gr. 154 (XII դ.)
- Paris.-Coislin. gr. 133 (XII դ.)
- Taurin. gr. 226 [B IV 4] (XV դ.)
- Vatic. Barber. gr. 553 [V 49] (XVI դ.)
- Paris. gr. 1709 (XVI դ.)
- Vatic. Palat. gr. 395 (XVI դ.)
- Monac. gr. 391 (XVI դ.)
- Vatic. gr. 979 (XVI դ.)

⁴⁸ Հայազգի այդ բարձրաստիճան գործիչների մանրամասն ցանկը տե՛ս ստորև, էջ XLVIII—L:

47 Տե՛ս Բարթեկյան Narratio:

Vatic. Barber. gr. 233 [II 54] (XVI դ.)
Vatic. Urbinus 87 (XVII դ.)⁴⁹

Թեոփանեսի երկի քննական բնագրի հրատարակիչ Կ. դե Բոորը գտնում է, որ ամենաընտիրը Վատիկանի մատենադարանի № 154 ձեռագիրն է, որտեղ սակայն շարագրանքն ընդհատվում է Հուստինոս I-ի թագավորության ժամանակաշրջանով: Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով Թեոփանեսի բնագիրը շատ չի տուժել արտագրող-յամբարդողների կողմից⁵⁰, թեև, հիմնական հետազոտողներից մեկը՝ Գ. Պ. Պրեոբրաժենսկին վճռականորեն դեմ է այդ մտքին: Նա ընդգծում է, որ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» բովանդակող և ոչ մի գրք-չագիր զերծ չի մնացել կողմնակի միջամտությունից⁵¹:

Թեոփանես Խոստովանողի «Ժամանակագրության» հունարեն բրնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է J. Goar-ը բյուզանդական պատմիչների փարիզյան մատենաշարում 1655 թ.: Այն վերահրատարակվել է Combefis-ի կողմից բյուզանդական հեղինակների վենետիկյան մատենաշարում՝ 1729 թ.: I. Classen-ը Թեոփանեսի երկի հունարեն բնագիրը, իսկ I. Bekker-ը Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանությունը հրատարակեցին բյուզանդական հեղինակների բոննյան մատենաշարում⁵²: Migne-ի հայտնի «Հունական հայրարանության» մեջ վերահրատարակվել է բոննյան շարքում լույս տեսած բրնագիրը⁵³: Հունարեն քննական բնագրի հրատարակությունն իրականացրել է C. de Boor-ը⁵⁴: «Ժամանակագրությունը» հատվածաբար հրատարակել է L. F. Tafel-ը⁵⁵:

⁴⁹ Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 533: Ձեռագրերի մասին Կ. դե Բոորի ուսումնասիրությունը՝ Theophanis Chronographia, vol. II, p. 347—400:

⁵⁰ Krumbacher, Geschichte, S. 345:

⁵¹ Преображенский, Летописное повествование, стр. 32 и сл.

⁵² Theophanis Chronographia ex recensione Ioannis Classeni, volumen I, Bonnae, 1839. Volumen II, Anastasii Bibliothecarii Historia Ecclesiastica, ex recensione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1841, p. 40—284.

⁵³ Migne, Patrologia graeca, t. 108, Paris, 1863.

⁵⁴ Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883 (վերահրատարակվել է անփոփոխ 1903 թ. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim).

⁵⁵ L. F. Tafel, Theophanis Chronographia (Probe einer neuen kritisch-exegetischen Ausgabe), Sitzungsberichte der philos. hist. Cl. der k. Akademie der Wiss., Wien, 9 (1852), S. 21—172.

Նշենք այստեղ, որ բացի Անաստասիոսի թարգմանությունից, Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» հունարեն բնագիրը ունի մի երկրորդ լատիներեն թարգմանություն, որն իրականացրել է J. Goar-ը: Այն բերված է հունարեն բնագրին զուգահեռ նախ բյուզանդական պատմիչների փարիզյան, ապա վենետիկյան մատենաշարում: Բոննի մատենաշարում (Corpus Bonnense Historiae Byzantinae) լույս է տեսել I. Classen-ի թարգմանությունը: Ժամանակակից եվրոպական լեզուներով այն թարգմանված է ռուսերեն՝ Օրոլենսկու և Տերնովսկու կողմից⁵⁶: Այդ թարգմանության առանձին հատվածներ լույս են տեսել «Вестник Древней Истории» հանդեսում⁵⁷: Հատվածներ լույս են տեսել Գրացիանսկու և Սկադկինի կազմած «Քրեստոմատիայում»⁵⁸, ինչպես և Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածուում⁵⁹, «Բյուզանդական գրականության հոշարձաններ» ժողովածուում⁶⁰ և հենց վերջերս՝ Չիչուրովի գրքում⁶¹:

Թեոփանեսի երկը հատվածաբար թարգմանվել է նաև գերմաներեն⁶²,

⁵⁶ Летопись византийца Феофана в переводе с греческого В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. С предисловием О. М. Бодянского, Москва, 1887 (Чтения в обществе истории и древностей российских, 1884—1887).

⁵⁷ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник Древней Истории» 1941, № 1, § 3. Отрывки из византийских писателей VII—VIII вв. (Феофилакта Симокатты и Феофана).

⁵⁸ Н. П. Грацианский, С. Д. Сказкин, Хрестоматия по истории средних веков, т. I, М., 1949.

⁵⁹ Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.

⁶⁰ Памятники византийской литературы IV—IX веков, под редакцией Л. А. Фрейберг, М., 1968.

⁶¹ Чичуров, Византийские исторические сочинения.

⁶² Dieterich K., Byzantinischen Quellen zur Länder- und Völkerkunde (5.—15 Jhd), Leipzig, 1912: Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717—813). aus der Weltchronik des Theophanes übersetzt, eingeleitet und erklärt von Leopold Breyer, Verlag Styria, Graz—Wien—Köln, 1957. («Byzantinische Geschichtsschreiber», herausgegeben von E. V. Ivanka, Bd. VI).

սերբերեն⁶³, բուլղարերեն⁶⁴, վրացերեն⁶⁵, լեհերեն⁶⁶ և հունգարերեն⁶⁷։

* * *

Հուստինիանոս I-ը իր հետնորդներին թողեց փառքի գագաթնակետին գտնվող, արտաքնապես հզոր հսկայածավալ մի կայսրություն, որը, սակայն, ներքուստ քայքայված օրգանիզմ էր։ Երկարատև պատերազմները, ամբողջ երկիրն ընդգրկած ահռելի շինարարությունը կապված էր ու պայմանավորված հարկային լծի ծանրացմամբ։ Գյուղատնտեսությունն անկում էր ապրում, ծանր վիճակում էին արհեստագործությունն ու առևտուրը։ Հուստինոս II (565—578) և Տիրեբրիոս (578—582) կայսրերը չէին կարողանում կանգնեցնել կայսրության աստիճանական փլուզումը, վերացնել պետության միասնությունը քայքայող կրոնադավանաբանական վեճերը քաղկեդոնիկների և միաբնակների միջև։ Մավրիկիոս կայսրը (582—602), գիտակցելով այդ բոլորը, փորձեց դրությունը կայունացնել դիմելով մի շարք բարեփոխումների։ Նա որոշ միջոցներ ղեկավարեց վարչական ադարատի ադակենտրոնացման, հարկային լծի որոշ թեթևացման ուղղությամբ, բայց շոշափելի արդյունքների չբնասավ։ Դժգոհությունը համընդհանուր էր, իշխանությունների դեմ բռնկվող ապստամբություններն ու խռովությունները՝ հաճախակի։ Մանր էր վիճակը հենց մայրաքաղաքում։

Կայսրության ներքին դրությունը է՛լ ավելի էր վատթարացնում արտաքին վտանգը, բայց նրա առաջն առնելու հնարավորություններն այն չէին, ինչ Հուստինիանոս I-ի թագավորության սկզբում։ Իտալական թերակղզու մեծ մասը նվաճվեց լանգոբարդների կողմից, կայսրության տիրապետությունն Իսպանիայում սասանվում էր վեստգոթների հարված-

ների ներքո։ Իսկ արևելքում դրությունը ողբալի էր։ Շարունակվում էր Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի հակամարտությունը Հայաստանի համար, Խոսրով I-ի օրոք հաջողությունների նժարը թեքվում էր պարսից կողմը։ Դրությունը փոխվեց հօգուտ կայսրության Խոսրովի մահից հետո, երբ նոր արքայից արքայի՝ Որմիզդ IV-ի դեմ պայթեց Վահրամ Չուբինի ապստամբությունն ընդդեմ Սասանյան հարստության։ Համոզված լինելով, որ սեփական ուժերով չի կարողանալու հաջողության հասնել, Վահրամ Չուբինը դիմեց Մուշեղ Մամիկոնյանի և այլ հայ նախարարների օգնության, բարենպաստ ելքի գեպքում խոստանալով նրանց վերականգնել հայոց թագավորությունը. «Ձեզ տուեալ լիցի իմ,— գրում էր նա,— զՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասցիք ձեզ թագաւոր։ Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապկոհ և ցղուռն Աղուանից. և յԱսորոց կողմանէ՛ գԱրուաստան, զՄրծուին և զնոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցԿեսարիա Կապադովկացոց»⁶⁸։

Մուշեղ Մամիկոնյանը և հայ մյուս նախարարներն ընդառաջ շնացին ապստամբի խնդրանքին, ականջ չկախեցին Հայաստանի ապագա անկախության մասին ապստամբի հիմնադուրկ խոսքերին։ Իսկ պարսից պալատական ավագանին ստեղծված դրությունից ելք է գտնում, սպանելով Որմիզդ IV արքային, գահ բարձրացնելով նրա մանկահասակ որդի Խոսրովին։ Վահրամ Չուբինի ապստամբությունը ճնշելու համար ավագանին ստիպված դիմում է դարավոր թշնամի Բյուզանդիային, ռազմական օգնության դիմաց խոստանում զիջել Հայաստանի, Ասորիքի և Վրաստանի մեծ մասը, ինչ ընդհանուր առմամբ կատարվում է 591 թ. կնքված պայմանագրով Խոսրով արքան «...ետ նոցա զԱրուաստան զամենայն մինչև ցՄծբին, և զերկիրն Հայոց՝ որ ընդ իրով իշխանութեամբ էր, զտուն Տանուտերական մինչև ցգետն Հուրաղգան, և զգաւան Կոտէից մինչև ցաւանն Գառնի և ցեզր ծովուն Բզնունեաց, և զԱռեստաւան և ցԳոզովիտ զաւառ մինչև ցՀացին և ցՄակու։ Եւ կողմն Վասպուրական զնդին էր ի ծառայութիւն պարսից արքային»⁶⁹։

Այսպիսով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց երկու աշխարհակալ տերությունների միջև, այս անգամ առյուծի բաժինն ընկավ Բյուզանդիային։ Հայ ժողովրդի համար ստեղծվեց մի մղձավանջային

⁶³ «Византиски извори за историји народа Југославије», I, стр. 217—237.
⁶⁴ Извори за Българската история VI, Гръцки извори том III, София, 1960, стр. 226—289. Բուլղարիային վերաբերող հատվածները ավելի վաղ բուլղարերեն էր թարգմանել Վ. Բեշևևլևը. В. Бешевлиев, Гръцки и латински извори за историята на България. Теофан, «Прометей». IV (1940), 3, стр. 27—30, 4, стр. 26—29, 5, стр. 23—29, 6, стр. 23—31.
⁶⁵ Сведения византийских писателей о Грузии, том IV, 1. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1941.
⁶⁶ Plezia M., Greckie i lacińskie źródła do naistarszych dziejow Słowian. Poznan—Krakow, 1952; Labuda G., Materiały Zródłowe do historii Polski epoki feudalnej, t. I. Słowiańszczyzna pierwotna, Warszawa, 1954.
⁶⁷ Gracianskij N. P.—Szkazkin S. D., Középkori történeti Crestomathia, Budapest, 1952—1953, t. I—II.

⁶⁸ Սեբեոս, էջ 78:
⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 84:

ժամանակաշրջան: Երկու ախոյաններն էլ, նայած ժամանակին ու պահանջներին, մեկ հալածում, մեկ ջանում էին սիրաշահել հայերին և, նախ և առաջ, նրանց ավագանուն, նախարարներին: Սրանից էլ ահա այդ անվերջ գաղթներն ու տեղափոխությունները Հայաստանի մի մասից մյուսը⁷⁰: Հայաստանում առաջացավ մի քառասյին վիճակ, որն է՛լ ավելի էր վատթարացնում երկու ախոյան պետությունների որդեգրած հայաջինջ քաղաքականությունը: Հանրահայտ է Մավրիկիոս կայսեր վերագրվող թուղթը՝ պարսից արքայից արքային. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ես դիմս ժողովեմ և ի թրակէ գումարեմ. և դու պրոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ դժնամիս սպանանեն, և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դորա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»⁷¹:

Մավրիկիոսը երբևիցես այդպիսի նամակ գրել է, թե ոչ, հարց է, բայց բոլոր դեպքերում Սեբեոսի երկում բերվածը ամենաճշգրիտ կերպով ներկայացնում է Հայաստանում ստեղծված դրությունը: Խոսքը, հարկավ, ոչ թե Հայաստանը համայն հայ ժողովրդից դատարկելուն էր վերաբերում, այլ նախարարներից ու բնիկ պինված ուժերից: Այդ մասին է գրում հենց Սեբեոսը. «Վասն իշխանաց ամենայն Հայաստանեայց և զաւրաց իւրեանց»⁷², թեև նույն հեղինակը մի այլ տեղում ցույց է տալիս, որ Մավրիկիոսը դեմ չէր կայսրության սահմանները վաշկատուն ցեղերի հարձակումներից ապահովել թրակիայում նաև բազմամարդ հայկական գաղութ ստեղծելու⁷³:

Մավրիկիոսի և Խոսրով արքայի քաղաքականությունը Հայաստանում ուժեղ դիմադրության էր հանդիպում: Հայ նախարարները ջանում էին հնարավոր միջոցներով թոթափել օտարի լուծը և վերականգնել հայոց պետականությունը. «Պատերազմեսցուք ընդ երկոսին թագաւորսդ, — ասում էին նրանք, — և բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուցուք»⁷⁴: Նրանց հիմնական մտահոգությունը մեկն էր. «Ի բաց կույ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին և նստուցանել իւրեանց թագաւոր»:

70 նույն տեղում, էջ 88, 94, 104, 105:
71 նույն տեղում, էջ 86:
72 նույն տեղում:
73 նույն տեղում, էջ 105:
74 նույն տեղում, էջ 87:

զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս թրակացոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»⁷⁵:

Փոկաս կայսեր օրոք (602—610) շարունակվեցին և հրեադավանների հալածանքները, որոնց հետևանքը եղավ այն, որ կայսրություն տարբեր շրջաններում ու քաղաքներում բռնկվեցին ապստամբություններ ու խռովություններ: Այդ հանգամանքն իր հերթին թուլացրեց երկիրը, դյուրացրեց արտաքին թշնամիների ներխուժումները կայսրության տարածքը: Պարսից արքա Խոսրով II-ը, օգտագործելով Փոկասի կողմից իր «բարերար» Մավրիկիոս կայսեր մահապատժի ենթարկվելը, վերացրեց խաղաղությունը և կայսրության դեմ պատերազմական զորժողովույններ սկսեց, որոնք գնում էին նաև Հայաստանի տարածքի վրա: Նա գրավեց Բյուզանդիային 591 թ. պայմանագրով դիջած մի շարք շրջաններ: Պարսկական զորքերը հասան մինչև Սատաղ, գրավեցին այն, ինչպես և Կարին, Օրեստիաս և Նիկոպոլիս քաղաքները, Կարինի հայ ազգաբնակչությունը բռնազաղթեցրին Համադան քաղաքը: Գերինների մեջ էր և երկարնակ հայ կաթողիկոս Հովհանն, որ վախճանվեց օտարության մեջ⁷⁶:

Կայսրության բանակների կրած պարտությունները, Փոկասի բռնությունները երկրի ներսում պատճառ դարձան, որ 608 թ. կայսեր դեմ ապստամբություն նախապատրաստվի: Այն գլխավորեց Կարթագենի էքսարքոս Հերակլիոսը, ապագա նույնանուն կայսեր հայրը: Այդ ընթացքում ապստամբություն բարձրացրեց և Միջագետքի բյուզանդական զորքերի հրամանատար հայազգի Ներսես զորավարը, որը գրավելով Նղեսիա քաղաքը, ամրացավ այնտեղ: Ստեղծված իրադրությունից շուշացավ օգտվել պարսից արքա Խոսրովը: Նա ապստամբ Ներսեսին ղինական օգնություն ուղարկեց:

610 թ. էքսարքոս Հերակլիոսը Փոկասի դեմ նավատորմիզ ուղարկեց իր նույնանուն որդու գլխավորությամբ: Փոկասը զահճնկեց արվեց ու գլխատվեց, զահճ անցավ Հերակլիոսի ձեռքը (610—641), որը և հաստատեց շուրջ մեկ դար գոյատևած Հերակլիոսների հարստությունը⁷⁷:

75 նույն տեղում, էջ 92:

76 նույն տեղում, էջ 10 և հտ.:

77 Բելգիացի անվանի բյուզանդագետ Ա. Գրեգուարը էքսարքոս Հերակլիոսին, Հերակլիոս կայսեր հոր անվերապահորեն հայազգի է համարում՝ ծնված Կարին-Պեոզոսուպոլսում: Նա Մավրիկիոսից (582) մինչև Ֆիլիպպիկոսի անկումը (713) ընկած ժամանակաշրջանը անվանում է «Բյուզանդական պատմության առաջին հայկական էրան» («The first Armenian era in Byzantine history»). Grégoire, An Armenian dynasty,

Հերակլիոսը գտավ բայթայված, արտաքին թշնամիների կողմից բզկտվող մի պետություն: Խոսքով II-ը դարձել էր կայսրության սարսափը: Հերակլիոսի՝ արբայից արքայի հետ հաշտություն կնքելու փորձերը հաջողություն չունեցան և պարսկական զորքերը գրավեցին Ասորիքը, Կիլիկիան և Բյուզանդիան հասցով մատակարարող եգիպտոսը: Ահա այդ դժվարին ու ճակատագրական պայմաններում Հերակլիոսը նախաձեռնեց հզոր բանակի կազմակերպման աշխատանքներին: Սկիզբ առավ փոքրասիական նահանգներում վարչական նոր սխեմայի՝ բանակաթեմերի կազմակերպումը, որի էությունը կայանում էր նրանում, որ նահանգում և՛ ռազմական, և՛ վարչական համայն իշխանությունը կենտրոնացած էր լինում մի անձի՝ զորավարի ձեռքում: Նա տեղական բնակչությունից էր հավաքագրում զորքը, որը ծառայության գիմաց մշակելու հող էր ստանում: Փոքրասիական իր նշանակությամբ երկրորդ բանակաթեմը կոչվում էր Արմենիակների՝ բնակչության հիմնական կազմի հայազգի լինելու պատճառով:

Կայսրության արտաքին բաղաբաղականության գլխավոր հարցը մընում էր պարսկական վտանգը: Համոզված լինելով, որ այն հաղթահարել միաժամանակ պայթաբ մղելով երկու ճակատի վրա հնարավոր չէ, Հերակլիոսը ավարների հետ հաշտություն կնքելով, 622 թ. պարսիկների դեմ հարձակման անցավ: Նա վեց տարվա ընթացքում ջախջախելով Խոսրով II-ի բանակները, հաղթական վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Այս պատերազմների թատերաբեմ դարձան նաև Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Լազիկան: Հայկական զորաբանակները հայ զորավարների գլխավորությամբ պայթարում էին բյուզանդական կայսեր կողմում:

Բայց այն ժամանակ, երբ Հերակլիոսը տոնում էր իր փայլուն հաղթանակները, կայսրության հարավային սահմաններում արդեն հանդես է գալիս մի ուժ, որ դարեր շարունակ պիտի սպառնար կայսրության գոյությունն անգամ: Դա իսլամի դրոշի տակ միավորված արաբներն էին: Նրանք 633 թ. ներխուժեցին Պարսկաստան, 634 թ.՝ Ասորիք: 636 թ. օգոստոսի 20-ին Յարմուկ գետի ափին տեղի ունեցավ մի արյունահեղ

p. 5—6, 8. Հերակլիոսին հայկական ծագում են տալիս և այլ ուսումնասիրողներ: Տե՛ս Charanis, The Armenians, p. 18. Ժանոթ. 41: Մասամբ հայկական՝ К о р р ы с, 'Εσχατολογικά ἀναζητήσεις, էջ 71: Toumanoff, Caucasia, էջ 135: Վերջինս կարծում է, որ նրանք Եկեղյաց գավառի Արշակունիներից էին, հենվելով Սերեոսի մի ավյալի վրա, թե Արշակունիների շտաբիղները Կոստաս II կայսեր «մերձաուրք» էին (տե՛ս Սերեոս, էջ 145): Հարցի մասին տե՛ս նաև ստորև, ժանոթ. 81:

ճակատամարտ, որտեղ կայսերական բանակը գլխովին պարտության մատնվեց, արաբները 638 թ. գրավեցին Աստիոք բաղաբը, ապա ձեռնարկեցին Ասորիքի և Միջագետքի նվաճումը: Նրանք 640 թ. մուտք են գործում բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքը, գրավվում է Աղձնիքն ու Կորճայքը, Անձևացյաց իշխանը հպատակություն է հայտնում: Գրավելով Չորապահակը, արաբական զորքերը մուտք են գործում Հայաստանի կենտրոնական նահանգները⁷⁸:

Սասանյանները Կադիսիայի և Նեհավենդի ճակատամարտերում ջարդ կրելով, վերանում են պատմության թատերաբեմից: Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բաժանված Հայաստանը, օգտվելով այդ երկու ախոյանների կրած պարտություններից, հնարավորություն է ստանում միավորելու իր հողերը: Միավորված Հայաստանի իշխան է դառնում նախապես պարսկական Հայաստանի մարզպան ու սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին: Հայաստանը փաստորեն անկախ վիճակում էր, թեև շարունակում էր ճանաչել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը:

Թեոդորոս Ռշտունու ջանքերը կանգնեցնելու արաբների ներխուժումները Հայաստան, հաջողություն չեն ունենում: Արաբները ներխուժում են Տարոն, ապա Բզնունիք, Աղիովիտի, Բորկրիի և Կողովիտի վերայով պաշարում ու գրավում են Դվինը և հսկայական ավարով հեռանում դեպի Միջագետք:

Բյուզանդական կայսր Կոստաս II-ը Թեոդորոս Ռշտունուն ճանաչեց պատրիկ և հայոց սպարապետ, նրան զինական օգնություն ուղարկեց, որով հայերը կարողացան ժամանակավորապես դադարեցնել արաբական արշավանքները Հայաստան:

Դժվարին էր Բյուզանդական կայսրության վիճակը հատկապես VII դ. 40-ական թվականների վերջում, երբ արաբները սկսեցին արշավանքները փոքրասիական թերակղզում, ուժեղ նավատորմիղ ստեղծելով նվաճեցին Կիպրոս կղզին: Շուրջ 650 թ. նրանք Ատրպատականի վրայով ներխուժեցին Հայաստան, բայց նրանց մի զորամասը գլխովին պարտություն կրեց Թեոդորոս Ռշտունու կողմից, բայց մյուսը Տալի վրայով ներխուժեց Քարթլի: Բյուզանդիան ի վիճակի չէր պաշտպանել Հայաստանը, և Թեոդորոս Ռշտունին վճռեց խզել կապերը կայսրությունից և Մուսավիայի հետ դաշինք կնքել, ընդունել խալիֆայության գերիշխանությունը:

78 Մանրամասն տե՛ս Тер-Гевондян, Армения, стр. 18 и сл.

Թեոդորոս Ռշտունու որդեգրած նոր քաղաքականությունը դուր չեկավ կայսրության: Նրա դիրքերը թուլացնելու փորձերը հայ իշխանների միջև երկպառակություն հրահրելով արդյունք չտվեցին և Կոստաս կայսրը հակառակ բանակի գլուխն անցած ներխուժեց Հայաստան հասնելով մինչև Դվին քաղաքը: Կայսրության հաջողությունները, սակայն, ժամանակավոր էին: Արաբները կարողացան 655 թ. նվաճել Հայաստանը, որին հաջորդեց Վրաստանի, Առանի, մերձկասպյան շրջանների և Գերբենդի նվաճումը:

Վիճակը փոխվեց Մուավիա խալիֆայի օրոք, երբ ծանր պատերազմները Բյուզանդիայի դեմ երկու ախոյաններին այն աստիճան թուլացրին, որ Հայաստանը շուրջ քաջեց, VII դ. 60—70-ական թվականներին Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք քաղաքական, հետևաբար և տնտեսական վիճակը Հայաստանում բավական կայուն էր: Բայց 80-ական թվականներին, երբ այդ երկու աշխարհակալ տերություններին վիճակը կայունացավ, դարձյալ իրենց հայացքը հռոնցին Հայաստանի վրա: Հուստինիանոս II կայսրը⁷⁹ 689 թ. նվաճեց Հայաստանը, Քարթլին և Առանը, իսկ Հայոց իշխան նշանակեց Ներսէճ Կամարականին⁸⁰:

VII դ. վերջին տասնամյակը Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև անվերջ ու արյունահեղ պատերազմների մի շրջան էր, պատերազմներ, որոնց թատերաբեմը դարձյալ Հայաստանն էր: VIII դ. ըսկզբին արաբներն իրենց ենթարկեցին Հայաստանը, Քարթլին ու Առանը, ստեղծեցին «Արմինիա» փոխարքայությունը՝ Դվին մայրաքաղաքով: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ բացվեց մի նոր էջ, օտար լծի դեմ ազատագրական պայքարի ու մաքառումների մի շրջան, որ պիտի շուրջ 150 տարի տևեր:

Արաբների կողմից ոչ միայն Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայսրության ամենակարևոր նահանգների՝ Ասորիքի, Փյունիկեի, Կիլիկիայի, Եգիպտոսի, Կիպրոս կղզու և բազմաթիվ այլ շրջանների համեմատաբար դուրին նվաճումը բացատրվում է ոչ միայն արաբների հզորություններով, կամ կայսրության թուլացմամբ՝ Սասանյան Պարսկաստանի և այլ թշնամիների դեմ նրա մղած երկարատև պատերազմներից: Գեոևս Հուստինիանոս I կայսեր օրոք սկիզբ առած կայսրության կազմում գտնվող բազմաթիվ, յուրաքանչյուրն իր ազգային ավանդույթ-

ներով ու օրենքներով ապրող ու ղեկավարվող ժողովուրդները նույն սանրով սանրելու խիստ ու դժվար քաղաքականությունը չէր դադարել նրա հաջորդների օրոք: Քանի դեռ Հայաստանի փոքր մասն էր Բյուզանդիայի կազմում գտնվում, այդ քաղաքականությունը չէր կարող հայ ժողովրդի կյանքի հոգևոր, մշակութային և այլ բնագավառներում էական փոփոխություններ մտցնել: Առ առավելն այն կարող էր որոշ շահով ապազգայնացնել կայսրության կազմում գտնվող նահանգների հայությունը, բայց համայն հայ ժողովրդի վրա էական անդրադարձում ունենալ ի վիճակի չէր: Սակայն 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի մեծագույն մասը մտավ Բյուզանդիայի կազմը, ապա հայերի համար սկզբեց իր ազգային ավանդույթները, ազգային դեմքը պահպանելու մահու և կենաց մի պայքար: Մեզ հետաքրքրող շրջանում այն հանդեպ եկավ կրոնական քողի տակ, ազգապահպանման գործը գլխավորեց հայոց եկեղեցին, պետության կորստյան պայմաններում երկիրը և ժողովրդին միավորող հիմնական ուժը: Ահա այդ նկատառումով անհրաժեշտ է մի փոքր ավելի հանգամանորեն խոսել հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների մասին, քանզի նրանք պարզապես հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունները սբողող մի վարազույր են ստել:

Բյուզանդիան չէր կարող նպատակներին հասնել, քանի դեռ հայ ժողովուրդը եկեղեցական առումով չէր ենթարկված իրեն և հանդես էր գալիս կայսրության որդեգրած քաղկեդոնական դավանանքի դեմ: Բյուզանդիային մնում էր բոլոր միջոցներով հաղթահարել միակամությունը Հայաստանում, հայ ժողովրդին դարձնել քաղկեդոնական: Եկեղեցուն ենթարկվելը նախապայման էր նաև քաղաքական ենթարկման: Եվ կայսրությունը ամեն միջոցներով դեռևս V դ. սկսած փորձեց իրականացնել իր նպատակները⁸¹:

81 Այս առթիվ տարօրինակ կարծիք է հայտնել հույն բյուզանդագետ ակադեմիկոս Կ. Ամանտոսը: Կանգ առնելով արաբների սկզբնական հաջողությունների վրա, որոնք նա բացատրում է Ասորիքի և Պաղեստինի միարնակների ատելությունը դեպի քաղկեդոնական Բյուզանդիան, գրում է. «Եթե Բյուզանդիան հետևեր հնամենի հոռոմական ավանդույթներին, եթե նա չլսանար բնդանուր լեզու գտնել միարնակների հետ, այլ բռնությամբ հաստատեր ուղղափառությունը (իմա՝ քաղկեդոնականությունը) և իր հունարեն լեզուն, գուցե չկորչեր Ասորիքը: Բյուզանդիան սակայն ենթարկվեց Այլենիզմի ազդեցության, զարձակ լիրերայ, գործի չրից հոռոմական պետության դժան միջոցներ՝ ընդդեմ տարբեր ժողովուրդների» («Αμμαντος, 'Ιστορία, τόμ. Α' σελ. 303).

79 Նրա մասին հատուկ տե՛ս Head, Justinian II.
80 Тер-Гевондян, Армения, стр. 52.

V դ. առաջին կեսին բորբոքված դավանաբանական վեճերի հիմնում ընկած էր Քրիստոսի բնության հարցը: Ամենահուժկու շարժումը գլխավորեց նեստորիոսը, որի վարդապետության (նեստորականության) համաձայն Քրիստոսի մեջ առկա են մարդկային և աստվածային անձնավորությունները: Միաբնակներն ընդունում էին Քրիստոսի մեկ՝ աստվածային բնությունը: Քաղկեդոնի ժողովը (451) փորձեց միջին գիծ գտնել և ընդունեց Քրիստոսի երկու բնությունները՝ մարդկային և աստվածային, մեկ անձնավորության մեջ: Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական հավատամքն ընդունեցին հունական և հռոմեական եկեղեցիները, իսկ բյուզանդական Արևելքը՝ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Ասորիքը մերժեցին այն:

Դավանաբանական այդ վեճերը, ինչպես ասվեց, սրողում էին տարբեր պետությունների և ժողովուրդների զուտ քաղաքական ու մշակութային շահերի հակադրությունը: Իսկ այդ հակադրությունները ըզզացնել էին տալիս դեռևս Քաղկեդոնի ժողովից էլ առաջ: VIII դ. սկզբին գրված և հունարեն թարգմանությամբ պահպանված հայ-քաղկեդոնիկ անհայտ մի հեղինակի երկասիրությունը հանդիսացող և գիտությունը «Narratio de rebus Armeniae» խորագրով հայտնի աղբյուրի մեջ ասված է, որ Քեոզոսիոս II կայսեր 37-րդ տարում՝ 445—446 թթ., այսինքն Քաղկեդոնի ժողովից 6—7 տարի առաջ, հայերը, ձգտելով ինքնուրույնության, եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար այլև չէին գնում Կեսարիա, ինչպես նախկինում⁸²:

Վիճակն այլ էր Բյուզանդական կայսրության հպատակ Հայաստանում: Այստեղ հայոց եկեղեցին չէր կարող բացեիբաց հակադրվել պետության կամքին, թեև ոչ բոլոր հայ եպիսկոպոսները հպատակվում էին հունական եկեղեցու կարգադրություններին: 680 թ. Տրուլլի եկեղեցական ժողովի 32-րդ կանոնը դատապարտում է բյուզանդական Հայաստանի հայ եկեղեցու ավանդույթներով ղեկավարվող հայ հոգևորականներին: Նման դիրք էին բռնում նաև Հայաստանի պարսկական մասից տարբեր պատճառներով Բյուզանդիա տեղափոխված հայոց ավագանու ներկայացուցիչները: Երբ հայոց իշխան Վարդանը 572 թ. Գլինում սպանելով պարսից մարզպան Սուրենին, փախավ Կոստանդնուպոլիս, ոչ մի կերպ չէր հաղորդվում քաղկեդոնիկ հոգևորականության հետ: Նա «ի հաղորդութենէ ի բաց եկաց ասելով թէ վարդապետը

82 Բարթիկյան, Narratio, էջ 462:

մեր ոչ հրամայեցին մեզ»⁸³: Դրա վրա Հուստինոս II կայսրը եկեղեցական ժողով գումարեց⁸⁴, որին մասնակցելու հրավիրեց բյուզանդական Հայաստանի հայ եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին և ստիպեց նրանց, այդ թվում և Վարդանին ու նրա մտերիմներին ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Նրանք, հարկավ առերես, «ձեռագրով զժողովն Քաղկեդոնի ընկալան»⁸⁵, մի մասը, վերադառնալով Հայաստան, այդուհանդերձ, տեղում քաղկեդոնականություն տարածելու փորձեր կատարեց: Վերադարձողների գործունեության ոլորտներն էին Աղվանքը, Վրաստանը, Սյունիքը, որտեղ նրանք հավանաբար հաջողություններ չունեցան, բայց որոշ արդյունքի հասան Տաշիրում, Զորոփորում և Գարդմանում⁸⁶:

Ոչնչով չէր տարբերվում և Մավրիկիոս կայսեր եկեղեցական քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Դեռ ավելին, վիճակը բարդացավ 591 թ. հետո, երբ Հայաստանի 4/5 մասն անցավ կայսրությանն ձեռքը: «Հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսերէն (Մավրիկիոսից—Հ. Բ.) վերստին այլ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի»⁸⁷: Հուստինոս II-ի նման նա ևս Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է գումարում, հրավիրում հայոց եպիսկոպոսներին: Ճնշման տակ «ղարձեալ հայք ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի ձեռագրով յաուրս Մովսէսի կաթողիկոսի հայոց»⁸⁸:

Ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում է Մովսես կաթողիկոսին գործնական միջոցների դիմել: Նա պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի եպիսկոպոսների ու վարդապետների ժողով է գումարում և հրամայում «ամենեկին ոչ հաղորդել ընդ Հոռոմս»⁸⁹ հնազանդեալ քաղկեդոնական ժողովուն⁹⁰: Դրա վրա Մավրիկիոս կայսեր կարգադրությամբ հարկավ, Կարինի Քեոզոսի եպիսկոպոսը Հայաստանի հունա-

83 Φοτια, Ο ροδε, στφ. 181.

84 Բարթիկյան, Narratio, էջ 465, 466—467: Φοτια, Ο ροδε, στφ. 182. Միջավայր Անանիա Շիրակացուն վերագրվող ժամանակագրության մեջ ցույց է տրված, որ այդ ժողովը գումարեց Տիրեքիոս կայսրը (578—582): Անանիա Շիրակացու Մասնագրությունը, էջ 397: Հմմտ. Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 141:

85 Φοτια, Ο ροδε, στφ. 182. Հմմտ. Բարթիկյան, Narratio, էջ 465, 466—467.

86 Բարթիկյան, Narratio, էջ 466:

87 Սերբոս, էջ 91.

88 Φοτια, Ο ροδε, στφ. 182: Բարթիկյան, Narratio, էջ 466—467: Վարդան վարդապետ, էջ 84:

89 Իժա՝ հայ-քաղկեդոնականներին:

90 Մովսես Կազակատվացի, էջ 303—304: Հմմտ. Ուլստանես Եպիսկոպոս, էջ 63:

կան մասի հայ հոգևորականության ժողով է գումարում և բյուզանդական Հայաստանում հաստատում հակաթոռ կաթողիկոսություն: Առաջին (և վերջին) հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը «Յովհանն ոմն Մինասկան» էր: Յովով է գրում Մովսես Կաղանկատվացին այս դեպքերի մասին. «Մովսէս նստէր ի Դուին կաթողիկոս. պատշաճեցին և Հովվմայեցիքն Յովհաննու զկաթողիկոսարան յԱւանի՝ մօտ առ միմեանս»⁹¹:

Քիչ չէին նրանք, որոնք շքանկանալով ենթարկվել բյուզանդական իշխանությունների բռնություններին, լքեցին իրենց բնակության վայրերը և անցան պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան, իրենց պապենական դավանանքը ազատ դավանելու համար⁹²: Բայց կային և այնպիսիք, որոնք ստիպված էին փախչել օտար երկրներ. «փախստական զնացեալ յաւտար երկիր վարէին» գրում է Սեբեոսը⁹³, անգամ կայսեր հրամանը արհամարհողներ⁹⁴: Յավալին այն է, որ «բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ»⁹⁵ ընդունեցին Քաղկեդոնի դավանանքը: Սեբեոսը «փառասերներին» տակ հավանաբար նկատի ունի հայոց ավագանու այն մասը, որ Բյուզանդական կայսրության մեջ պաշտոնների և պատվաստիճանների արժանանալու համար դավանափոխ էր լինում:

Տարբեր չէր վիճակը և պարսկական Հայաստանում ապրող քաղկեդոնիկ հայերի համար: Մավրիկիոս կայսեր մահից հետո, երբ սասանյան Պարսկաստանին հաջողվեց վերանվաճել մոտիկ անցյալում Բյուզանդիային զիջաց հայկական շրջանները և այնտեղի քաղկեդոնիկ հայերը հայտնվեցին միարևակ հայ եկեղեցու իրավասության ոլորտում, նրանց կացությունը բարդացավ: Այս անգամ հայոց եկեղեցու հարցերով սկսեց զբաղվել և պարսից արքունիքը, որ ամեն ջանք էր թափում հայերին անջատելու բյուզանդական եկեղեցուց, հետևաբար և կայսրությունից: Խոսքով II արքան Տիգրանում 615—616 թթ. եկեղեցական ժողով է գումարում, որին մասնակցում են և բազմաթիվ հայ իշխաններ ու եպիսկոպոսներ⁹⁶: Ինչպես պետք էր սպասել, քաղկեդոնականները

91 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 304:
92 «Գիրք բղբոց», էջ 151—152,
93 Սեբեոս, էջ 91:
94 Նույն տեղում:
95 Նույն տեղում:
96 Նույն տեղում, էջ 150—151: Երվանդ Տեր-Մինասյանը սխալ է համարում Սեբեոսի (և Ասողիկի) տեղեկությունները այս ժողովի մասին: Նրա կարծիքով վերջինիս գումարման միակ շարժառիթը նեստորականների կաթողիկոսության խնդիրն էր: Տե՛ս Տեր-Մինասյան, Պարսից ժողովը, էջ 55:

քաղկեդոնիկ տանուլ են տալիս, և շկարողանալով դիմանալ հալածանքներին «ոմանք անցան Տայք, ոմանք հոռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարության մեջ»⁹⁷:

Բյուզանդիայի կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում չէր տալիս այն արդյունքները, ինչ կայսրությունն ակնկալում էր: Մավրիկիոսի միջոցառումները ոչնչի չհանգեցրին և Հովհաննես հակաթոռ կաթողիկոսը եղավ առաջին և վերջին հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոսը: Մավրիկիոսին հաջորդած կայսրերը շարունակեցին հայադավանների հալածանքները, թեև ջանացին և այլ միջոցների դիմելով հասնել արդյունքի: Հերակլիոս կայսրը պարզ նկատեց, որ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների պայքարը վնասում է կայսրության միասնությունը, թուլացնում նրան արարական վտանգի հանդեպ: Միարևակ Աստուծոյ, Եզրիպոսը, Հայաստանը բյուզանդական կայսրերի և Կոստանդնուպոլսի կղերի ճնշումներին դիմադրություն էին ցուցաբերում: Հերակլիոսը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սերգիոսը այդ երկու հոսանքները հաշտեցնելու մի միջին ուղի որոնեցին⁹⁸: Լույս աշխարհ եկավ միակամուրջան՝ մոնոթելիտիզմի վարդապետությունը⁹⁹, որի համաձայն Քրիստոսն ունի երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, բայց մեկ՝ աստվածային կամք: Այս վարդապետությամբ զիջում էր կատարվում և՛ երկարանկներին (ուսմունքը երկու բնությունների մասին), և՛ միաբնականներին (մեկ կամքի մասին վարդապետությունը): Եթե պետության միասնությամբ շահագրգռված ավելի հեռատես պետական ու եկեղեցական գործիչներ ողջունեցին այս նոր վարդապետությունը, այն հակահարված ստացավ և՛ մեկ, և՛ մյուս դավանանքի ջերմեռանդ կողմնակիցների կողմից: Պետության կենտրոնական մասի և միարևակ նահանգների միջև դարեր շարունակ լայնացող ու խորացող անդունդը հնարավոր չէր կամրջել նման կիսատ միջոցառումներով: Հերակլիոսին մենում էր անցնել արդեն որդեգրած բռնությունների քաղաքականության: Նա օգտագործելով Սեբեոսի բնութագրմամբ «փառասեր» մարդ-

97 Քարբիկյան, Narratio, էջ 467:
98 Հաշտեցման առաջին փորձը կատարել էր դեռևս Չենոն կայսրը, հրապարակելով իր հայտնի «Հենոտիկոն»-ը («Միաւորութեան գիրք»-ը): Տե՛ս «Գիրք բղբոց», էջ 269—271:
99 Միակամության մասին ուշագրավ աշխատություն է գրել Գ. Հովսեփյանը, որը բարձր է գնահատվել մամանակի մասնագետների կողմից. Owssepian, Monothelismus (տե՛ս Ա. Պ. Պապադոպոլոսի գրախոսությունը „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. IX, 2 Heft, 1900, էջ 544—546),

կանց, տվյալ դեպքում բյուզանդական հայազգի զորավոր Մեծ Գնունուն, ջանում է հայոց կաթողիկոս Եղբին (630—641) ստիպել գնալ Բյուզանդիա՝ քաղկեդոնական դավանանքն ընդունելու, հակառակ դեպքում սպանում էր վերականգնել հակաթոռ կաթողիկոսությունը: Դարձյալ Կարինում 633 թ. եկեղեցական ժողով է գումարվում, որին մասնակցում է Եղբ կաթողիկոսը: Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղան հրաժարվում է գնալ և հայոց դավանանքի շարադրանքն ուղարկում է Հերակլիոս կայսեր¹⁰⁰ իր աշակերտ Թեոդորոսի միջոցով: Կայսեր ճնշման տակ Եղբը և հայ մյուս բարձրաստիճան եկեղեցականներն ընդունում են Քաղկեդոնի դավանանքը¹⁰¹:

Հերակլիոս կայսեր նման բռնությունները չէին կարող հայտնվան, և առաջին հերթին հայ ազնվականների մեջ շառաջացնել թշնամություն դեպի կայսրը: Եվ պատահական չէ, որ Հերակլիոսի դեմ նյութված մի շարք դավադրությունների մեջ նրանք գործուն մասնակցություն են ունենում: Հիշատակելի են Վահան Խորխոռունին, Սմբատի՝ Խոսրով Երեմի մականվանյալի, որդի Վարազտիրոց իշխանը, Դավիթ Սահառունին, որոնք «միաբանեալ սպանանել զԵրակլոս»¹⁰²: Նրանց հետ էր և Բյուզանդիայում ծառայող հայոց զորքը¹⁰³:

Ստեղծված անդունդը ճնարավոր չեղավ կամրջել նաև Հերակլիոսի հաջորդների օրոք: Կոստաս II կայսեր ժամանակ Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զինվորականները բողոքում էին կայսեր և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, թե «իրքն զանարկնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ»¹⁰⁴, որ հայերը «անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտուժարն Լեոնի և նզովեն զնոսս»¹⁰⁵: Կայսրը դիմում է հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ին և Թեոդորոս Ռշտունուն, հրամայելով «վասն միաբանութեան հաւատոյ» ժողով գումարել: Այն գումարվում է Դվինում և որոշում է, թե հայերը նպատակ չունեն հրաժարվելու իրենց հայրենավանդ դավանանքից: Ներսես կաթողիկոսը սակայն, որ երկար տարի-

100 Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագրի 126—135բ էջերը. «Թուղթ Մաթուսաղայի Սինեաց եպիսկոպոսի զոր զրեաց հրամանաւ Եղբի հայոց կաթողիկոսի և այլ եպիսկոպոսաց առ թագաւորն Հերակլն վասն հաւատոյ»: Ճմմտ. *Macier*, Notices. էջ 248: Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 115:

101 Բարթիկյան, Narratio, էջ 468: *Φοτια*, Ο ροβε, էջ 182:
102 Սերբոս, էջ 133:
103 Նույն տեղում:
104 Նույն տեղում, էջ 148:
105 Նույն տեղում:

ներ ապրել էր հունական միջավայրում և հունական կրթություն էր ստացել, այս հարցում հետևողական չէր: Սերբոսը գրում է նրա մասին, թե «հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի և ի վերայ տումարին Լեոնի»¹⁰⁶: Նա «ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթինս զառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Քաղկեդոնի ժողովոյն»¹⁰⁷: Այն հանգամանքը, որ նա «ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր»¹⁰⁸, ցույց է տալիս, որ քաղկեդոնականները Հայաստանում թույլ էին: Սակայն երբ Հայաստան եկավ Կոստաս կայսրն իր բանակներով, կաթողիկոսը բավական ուժ գտավ բացահայտելու իր քաղկեդոնիկ դավանանքը: Նա ոչ միայն Դվինի սբ. Գրիգոր եկեղեցում հազորովեց Կոստաս կայսեր հետ և հունարեն պատարագ մատուցեց, այլ օգտվելով տրված առիթից «մատնէր զմի մի յեպիսկոպոսացն, և բեկանէր ահիւ: Մինչ զի առ մահուն եկիղիւ ամենեքեան զհրամանս հաղորդութեանն կատարէին»¹⁰⁹:

Երբ Կոստաս կայսրն իր բանակներով ստիպված հեռացավ Հայաստանից, ներսես կաթողիկոսը շամարձակվեց մնալ տեղում և կայսեր հետ գնաց Կոստանդնուպոլիս, որտեղից նա վերադարձավ Հայաստան, ապաստանեց իր հայրենի Տայք նահանգում, որտեղ, հաճանաբար, քաղկեդոնականներն իրենց ավելի ապահով էին զգում: Միայն Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո նա համարձակվեց վերադառնալ իր աթոռին: Արարական վտանգը դեռ այնքան շոշափելի չէր այն ժամանակ, անգամ մինչև VII դ. վերջին տասնամյակները, երկրում ավելի զգալի էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունը: Կոստաս II կայսրն առանց այլևայլի Հայաստանի մասին ասում էր. «աշխարհն իմն է»¹¹⁰, և չէր տատանվում միջամտել անգամ պարսկական Հայաստանի ներքին գործերին: Հայերը բազմաթիվ փորձեր կատարեցին թոթափելու բյուզանդական լուծը: Կոստաս կայսեր թագավորության 12-րդ տարում Թեոդորոս Ռշտունու զխափորության մեջ «ապստամբեցին Հայք և ի բաց կացին ի թագաւորութենէն Յունաց»¹¹¹: Մի քիչ անց նույն բանն արեց և Մուշեղ Մամիկոնյանը. «իսկ

106 Սերբոս, էջ 167:
107 Նույն տեղում:
108 Նույն տեղում:
109 Նույն տեղում:
110 Նույն տեղում, էջ 165:
111 Նույն տեղում, էջ 164:

Մուշեղ Մամիկոնէից տէրն ապստամբեալ ի Յունաց կողմանէն...»¹¹²։ Երկու Հայաստանների ղեկավարները զիտակցեցին, որ անհրաժեշտ է վերացնել երկու Հայաստանների միջև եղած հակասությունները, որոնք մեծ տերություններն էին բորբոքում։ «Իսկ իշխանքն Հայոց որ ի Յունաց և որ ի Տաճկաց կողմանէ, Համազասպ և Մուշեղ և այլն ամենայն եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, և արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն, զի մի եղիցի ի մէջ նոցա սուր և արինահեղութիւն»¹¹³։

Պակաս դժգոհություններ չէին առաջացնում Բյուզանդական կայսրության կողմից հայկական զորքանակների ու զորահրամանատարների առաքումը երկրի տարբեր հեռավոր շրջանները։ Հայկական զորքերի և նրանց հրամանատարների դասալուծությունները դարձել էին սովորական երևույթ։ Այս շրջանում շարունակվեց և հայ նախարարների մասնակցությունը կայսեր գեմ կազմակերպված հակապետական դավադրություններին ու էլույթներին։ Կոստաս կայսեր գեմ կազմակերպված ապստամբությանը մասնակցում էին բազմաթիվ հայ ազնվականներ՝ Գևորգ մագիստրոսը, Մանուելը, որ Կոստանդնուպոլսի մագիստրոսի պաշտոնն ուներ, թրակացոց զորքերի հրամանատար Սմբատը, վերոհիշյալ Մանուելի փեսան, և ուրիշներ։ Թրակացի զորքերի տված զեկուցագրի համաձայն այս ապստամբության կազմակերպիչը Սըմբատ ասպետն էր¹¹⁴։

Ստեղծված վիճակից դուրս դալու, հակասությունները վերացնելու ուղղությամբ փորձեր կատարելու մասին ամենեին էլ մտահոգված չէին Հերակլիոսին հաջորդած կայսրերը։ Նրանք նույն ոգով շարունակեցին եկեղեցական այդ քաղաքականությունը։ Հուստինիանոս II-ը (685—695, 705—711), Հերակլիոսի հիմնադրած հարստության վերջին ներկայացուցիչը, 690 թ. Կոստանդնուպոլսում եկեղեցական ժողով է գումարում, մասնակցելու հրավիրում հայոց Սահակ Գ կաթողիկոսին (678—705) և բազմաթիվ այլ եպիսկոպոսների, որոնք առերես ստորագրում են միության թղթի տակ, բայց գալով Հայաստան, հրաժարվում դրանից և ամուր կանգնում հայրենավանդ դավանանքի գրույթների վրա։

Հայաստանում արաբական տիրապետության ժամանակ, երբ Բյուզանդական կայսրությունը խալիֆայության դեմ մահու և կենաց մար-

տեր էր մղում, թվում է, թե նա ոչ մի ցանկություն, ավելի ձիշտ՝ կաթողություն չպիտի ունենար միջամտելու հայոց կրոնական գործերին, շանքեր թափեր Հայաստանում և հարևան երկրներում քաղկեդոնական կայսրությունը VIII դ. առաջին երեսնամյակում չէր դադարում տենդագին գործունեություն ծավալել նախ Աղվանքում¹¹⁵, ապա Հայաստանի այնպիսի հեռավոր մի նահանգում, ինչպիսին էր Սյունիքը։ Պահպանվել է Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի՝ (715—730) եկեղեցիների միության վերաբերյալ մի անթվակիր նամակ՝ ուղղված Սյունյաց եպիսկոպոս Ստեփանոսին։ Պատրիարքը առաջ քաշելով «աբինակ բարեպաշտութեան և առ միմեանս կապակցութեան հոգևոր փրոյ և միարանութեան հաւատոյ» քարոզը, իրեն համարում էր մոլորյալ հոտի փրկությանը մտահոգված («որպէս մուրեկոց զհետ ընթացեալ») ¹¹⁶ քաջ հովիվ։

Այդպես գրելու համար պատրիարքը անշուշտ ուներ հիմքեր։ Հայաստանն այն ժամանակ գտնվում էր ահավոր վիճակում, կայսրությունն ուղեց օգտագործել այդ հանգամանքը (ինչպես և X դ. սկզբում, Ասորպատականի Յուսուֆ ամիրայի խժոժությունների ժամանակ¹¹⁷)։ VIII դ. սկզբում արաբ խալիֆան վճռել էր «բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հեծելովք»¹¹⁸, որի պատճառով հայոց իշխան Սմբատ կուրապաղատը «գրէր առ արքայն Յունաց և խնդրէր զոր ի նմանէն յօգնականութիւն»¹¹⁹։ Հայ-հունական զորքերը պարտվում են, 705 թ. տեղի են ունենում նախճավանի և Խրամի հայտնի դեպքե-

115 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 338։

116 «Քիրք բղբոց», էջ 373։ Ստեփանոս Սյունեցու անունով պահպանվել է և Անփոքի պատրիարքին ուղղված մի պատասխան նամակ՝ «Վասն հաւատոյ դաւանութեան», որը վկայում է, որ հունական եկեղեցին մի քանի ուղղությամբ էր գործում Հայաստանում։ Առեւք, որ Անտիոքի պատրիարքին ուղղված այս պատասխան նամակը Շ. Գասպարյանը կեղծ է համարում (տե՛ս Գրիգորյան, Ստեփանոս Սյունեցի, էջ 40), թեև Բյուզանդիայի նախկինում և հետագայում ևս, Սյունիքում ծավալած տենդագին գործունեությունը վկայում է, որ կայսրությունը ինչ որ հատուկ մտադրություններ ուներ Հայաստանի այս անկյունում։ Գիտենք, որ 633 թ. Հերակլիոսն էր Սյունիքում գործունեություն ծավալելու Անգամ X դ. Սյունիքի եպիսկոպոսի հետ նամակագրություն պիտի պահպաներ բյուզանդական արքունիքը (տե՛ս Darrouzes, Un recueil epistolaire, p. 115) և, հավանաբար, որոշ հաջողությունների հասնելը (Հովհ. Սկիլիցես, էջ LXV)։

117 Տե՛ս Բարբիկյան, Նիկիոզայոս Միստիկոսի թղթերը, էջ 253։

118 Ղևոնդ, էջ 31,

119 Նույն տեղում, էջ 32։

112 Նույն տեղում, էջ 173։
113 Նույն տեղում, էջ 171—172։
114 Նույն տեղում, էջ 163։

րը, իսկ վերապրած հայ նախարարների մի մասը Սմբատ կուրապազատի գլխավորությամբ ապաստան են գտնում Բյուզանդիային ենթակա շրջաններում¹²⁰:

Ահա համառոտ գծերով հայ-հունական կրոնական քողի տակ հանգես եկող քաղաքական ու մշակութային հակասությունների մասին: Բայց այդ հակասություններն ունեին նաև այլ՝ սոցիալ-տնտեսական և դասակարգային բովանդակություն: Հարկային ծանր լուծը, տեղական իշխանությունների կամայականությունները խանգարում էին կայսրերի կուռ պետություն ստեղծելու ձգտումներին, դեռ ավելին, այդ բնակչությունը ոտքի էին հանում և՛ դասակարգային, և՛ ժողովրդապաշտպարական պայքարի: Այդ պայքարի ամենավաղ օրինակը Հայաստանում պավլիկյան շարժումն էր, որ սկիզբ առավ VIII դ. կեսերին, հենց բյուզանդական Հայաստանում¹²¹: Այդ շարժման մասին շատ է գրվել և ավելորդ է այստեղ նրա վրա հատուկ կանգ առնել¹²², բայց Թեոփանեսի Ժամանակագրության անշուրջամբ պիտի ասենք, որ մեր հեղինակը առաջին բյուզանդական պատմիչն է, որ խոսում է այդ աղանդի մասին և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի: Նրա առաջին անուղղակի տեղեկությունը աղանդավորների և նրանց աղգային պատկանելության մասին վերաբերում է Ֆիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր (711—713) ժամանակաշրջանին: Հիշյալ կայսրը, գրում է Թեոփանեսը, «արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում»¹²³: Նույն դեպքերի մասին ավելի մանրամասն է գրում Միքայել Ասորին. «Այս ժամանակ,— գրում է նա,— հռոմայեցիների կայսր Ֆիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր կայսրության սահմաններից: Նրանք դուրս գալով ապաստանեցին արարների մոտ: Վերջիններս նրանց բնակեցրին Մելիտենեում և նրա շրջակայքում և Չորրորդ Հայ-

120 Նույն տեղում, էջ 35:

121 Պավլիկյանների զգալի մասը հավանաբար հայեր էին կամ, համեմատն դեպ, ոչ հույներ: Պաժպանովի են պավլիկյանությունից «գարծի եկող» աղանդավորների համար բնորոշված կանոնները Աղանդավորը պետք է նշովեր աղանդի հիմնադիրներին, և «և՛ ինչ նա հունարեն շրտեր, ապա այդ բանը պիտի կատարեր թարգմանի միջոցով» (տես *Methodii. De his. col. 1324*).

122 Վերջին 20 տարում լույս տեսած գործերից հիշատակելի են. 'Αναστασιου, Οι Παυλιανοί; Loos, Le mouvement Paulicien; Garsoïan, The Paulician heresy; Бартикаян. Источники; Липшиц, Очерки; Մելիք-Բախշյան, Հայաստանը, Lemerle, Les Pauliciens.

123 Տե՛ս ասորի, էջ 94:

քում: Այդ հայերը դարձան արարների թագավորության դաշնակիցները և հռոմայեցիների կայսրության հակառակորդները»¹²⁴:

Ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, 752 թ. կոստանդին V կայսրը Մելիտենեից և Թեոդոսուպոլսից Ֆիլիպպուպոլիս հայեր գաղթեցրեց, որոնք Թրակիայում տարածեցին պավլիկյան աղանդը: Այս փաստը վկայում է, որ Ֆիլիպպիկոսի կողմից կայսրությունից արտաքսված և Մելիտենեում ու Չորրորդ Հայքում հաստատված հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին և այդ հանգամանքն էր նրանց՝ երկրից արտաքսվելու գլխավոր պատճառը:

Թեոփանեսի և Միքայել Ասորու այս տեղեկություններին արձագանքում է նույն այդ դեպքերի ժամանակակից կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին (717—728): Նա իր «Ընդդէմ պաղիկեանց» ճառի հենց սկզբում, գրելով պավլիկյանների մասին, ցույց է տալիս, որ նրանք «խորամանկեալ գտին շարութեանն իւրեանց զէն խողխողէջ քրիստոսասիրաց անձանց, դաշնակից լինելով բռնակալաց կրեատելոցն»¹²⁵, այսինքն՝ արարների: Աշխատավոր զանգվածները միամտորեն կարծում էին, որ արարներն իրենց ազատագրելու են բյուզանդական բռնություններից:

Արարներն ամենևին էլ դեմ չէին օգտվելու նրանց այդ մոլորությունից և աղանդավորների ռազմական կարողությունները օգտագործելու նպատակով նրանց հաստատում էին արաբբյուզանդական սահմանին մոտիկ: Արարները, հավանաբար, օգտագործում էին նրանց անգամ բյուզանդացիների դեմ մղած իրենց զաղափարական պայքարում: Գարձյալ նույն ժամանակներում իշխած արաբ խալիֆա Օմարը (717—720) կտոն III կայսեր զրած նամակում նրան այնպիսի մի մեղադրանք է ներկայացնում, որի աղբյուրը հենց պավլիկյաններն էին: Խալիֆան գրում է կայսեր. «...Ընդէր զսուկերս առաքելոց և մարդարէից պատուէք և կամ զճշան խաչին, որ դատապարտութեան գործաբան էր ըստ օրինաց, կամ զպատկերս, զոր պատուէք...»¹²⁶: Գեորգ վանականի ասելով, պավլիկյանները «լուտանքներ են թափում պատվա-

124 Michel le Syrien, t. II, p. 482: Հմտ. Бартикаян, К вопросу, стр. 127: Նույնի՝ Источники, էջ 34:

125 Տե՛ս Յովհաննես Բմաստապիի Աձնեցոյ Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1824, էջ 78: Յովհաննես Օձնեցու երկերի մյուս հրատարակություններում «կրեատելոցն» (այսինքն՝ թլիստոված, արար, մուսուլման) բառը հասկանալի պատճառով կրճատված է:

126 Ղևոնց, էջ 44:

կան խաչի հասցեին, ասելով, թե խաչը հենց Քրիստոսն է և պետք է նրկրպագել փայտը, քանզի այն անիծված գործիք է»¹²⁷։ Իսկ Պետրոս Միկիլիացու ասելով պավլիկյանները խաչը համարում էին հասարակ փայտ, ոճրագործների՝ անեծքի ենթակա գործիք, որը չպետք է երկրպագել և համբուրել։

Մակայն պավլիկյան աղանդավորների սպասածները շատ շուտով հօդս ցնդեցին։ Արարական ծանր լուծը, կամայականություններն ու հալածանքները ցույց տվեցին, որ նրանք գործ ունեն ավելի դաժան ու վատթար թշնամու հետ և պատրաստ էին զենքը ձեռքին համայն հայ ժողովրդի հետ նրանց դեմ պայքարի դուրս գալ։

Ահա այսպիսին էր վիճակը կայսրության արևելյան նահանգներում։ Բայց VII դ. 60—70-ական թվականներից սկսած կայսրության առջև կանգնեց նաև պրոտորուղարների վտանգը։ Հաղթելով բյուզանդական բանակներին և հաստատվելով Մերձդանուբյան շրջաններում, նրանք 681 թ. ստիպեցին կայսրությանը ճանաչել իրենց պետությունը, վճարել տարեկան որոշակի հարկ։ Սա առաջին բարբարոսական պետությունն էր, որ կազմավորվեց արևելահռոմեական կայսրության սահմաններում¹²⁸։ Թշնամիների կողմից կայսրության հողերի նվաճումները արևելքում և արևմուտքում, սահմանների նեղացումն ունեցավ այն հետևանքը, որ փաստորեն վերացավ նախկին Արևելահռոմեական բազմազգ կայսրությունը և նրա փոքրացած սահմաններում ստեղծվեց էթնիկական առումով ավելի միասնական մի հունական պետություն¹²⁹։ Հերակլիոսի և պատրիարք Սերգիոսի որդեգրած նոր վարչապետությունը՝ միակամությունը, այլևս պետք չէր, քանի որ ում սիրաշահելու համար էր այն կյանքի կոչվել, գտնվում էին օտար տիրապետության տակ, իսկ բուն երկրում, առավելապես երկարակյալ բյուզանդիայում միակամության գաղափարը կարող էր միայն վնասել։ Կոստանդնուպոլսում դրամարված VI Տիեդերական ժողովում (680—681) միակամությունը դատապարտվեց, հայտարարվեց հերձված ու մերժվեց։

Հուստինիանոս II-ի օրոք կայսրությունը հաջողությամբ հաղթահարեց Թրակիայից մինչև Թեսաղոնիկե ողողած սլավոնների՝ առանձին պետություն կազմակերպելու վտանգը, հաջող պատերազմ մղեց

127 Бартикян, Источники, стр. 199.
128 «История Византии», т. I, стр. 373.
129 նույն աղբյուր։

արարների դեմ, որն ավարտվեց խալիֆա Արդ ալ-Մալիքի հետ հաշտության կնքմամբ, որի համաձայն արարներն ու բյուզանդացիներն, է միջի այլոց, իրար միջև են բաժանում Հայաստանից, Իբերիայից և Կիպրոսից գանձվող հարկերը¹³⁰։

Այդ շրջանում հայերի դերը բյուզանդական կայսրության մեջ, հատկապես բանակում, զգալի էր։ Նրանք կայսրության տարածքում, ավելի որոշակի՝ Օպսիկիոն բանակաթեմում, հին Պերգամոսում գաղաթ էին ստեղծել¹³¹, որտեղից էր ծագում բյուզանդական գահին 711—713 թթ. տիրացած Վարդան-Փիլիպպիկոսը։ Ավելի մարդաշատ ու կարևոր էր Թրակիայի Ֆիլիպպոպոլիս քաղաքում ստեղծված հայկական գաղութը, որի հիմնական կորիզը պավլիկյան աղանդավորներից էր բաղկացած։

Ֆիլիպպիկոս կայսեր տապալումից հետո կայսրությունը բզկըտվում էր ներքին գահակալական պայքարում, որում հաղթանակ տարավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լեոնը։ Նրան օժանդակում էին նաև Արմենիական բանակաթեմի զորքերը։ Լեոնը, որ հյուսիսային Ասորիքի Գերմանիկա (Մարաշ) քաղաքից էր, աղբյուրներում սխալմամբ իսավրացի է կոչված, նրա հիմնադրած հարստությունը՝ Իսավրական, այնինչ այժմ ընդունված է այն Ասորական անվանել¹³²։

Լեոն III-ը, (717—741), բյուզանդական ամենաընդունակ ու կարող կայսրերից մեկը, իր թագավորության առաջին տարին իսկ ջախջախեց Կոստանդնուպոլիսը պաշարած արարներին, զգալի հարվածներ հասցրեց նրանց Փոքր Ասիայում։ Նրան հաջողվեց դաշինք կնքել սկզբում բուլղարների խան Տերվելի, ավելի ուշ՝ խաղարների խաքանի հետ, վերջինիս հետ դաշինքը ամրապնդեց նաև խնամիական կապերով։ Լեոն III-ի որդի Կոստանդինը կնության առավ խաքանի դստեր։ Այդպիսի պայմաններում Լեոն III-ը Փոքր Ասիայի Ակրոյինոն քաղաքում 740 թ. արարների դեմ փայլուն հաղթանակ տարավ։

Լեոն III-ը հսկայական գործունեություն ծավալեց պետությունն ու բանակն ամրապնդելու ուղղությամբ։ Նահանգային ավագանուն թու-

¹³⁰ Տե՛ս ստորև, էջ 74. «История Византии»-ում (հտ. II, էջ 42) գրված է, որ իբր հաշտության պայմանագրով խալիֆան կայսեր զիջեց Հայաստանի և Կիպրոսի մի մասը։

¹³¹ Gelzer, Pergamon (Գեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն),
¹³² «Իսավրացիների» հայկական ծագման մասին տես Bréhier, «Orient ou Byzance?», p. 134, նաև Ալիշան, Բ Վարդան կայսր, էջ 314։ Հմմտ. նաև Աղոնց, Նամակներ, էջ 104.

լացնելու և շեղարացնելու նպատակով փոքրացրեց բանակաթեմերը: Առն III-ի անվան հետ է կապված Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ դարաշրջան կաղմող և պատկերամարտություն անունն ստացած մի շարժում, որը շուրջ 120 տարի հուզեց կայսրության բնակչությանը բոլոր խավերն ու գասակարգերը¹³³: Այդ շարժման պատմությանը Քեոփանեսն իր ժամանակագրության մեջ հսկայական տեղ է հատկացնում, այդ պատճառով անհրաժեշտ է ավելի հանգամանորեն կանգ առնել պատկերամարտության վրա:

Միսակատարությունների ձևերն ավելի քան եկեղեցական դոգմաները հուզում էին ժողովրդական լայն զանգվածներին, և պատկերների պաշտամունքի շուրջ ընթացող վեճերը դարձան համընդհանուր: Բյուզանդական հասարակության տարբեր շերտերն իրենց վերաբերմունքով դեպի սրբապատկերները պաշտամունքը, արտահայտում էին իրենց քաղաքական, սոցիալական ու մշակութային ձգտումները¹³⁴: Պատկերամարտությունը ծագեց որպես ժողովրդական զանգվածների շարժում, որը փորձեց օգտագործել նահանգային կալվածատեր ազնվականությունը՝ ընդդեմ մայրաքաղաքի հոգևոր ու աշխարհիկ տիրողների, իսկ կայսրը՝ իր քաղաքական ու անտեսական դիրքերը ամրապնդելու, եկեղեցին իրեն ենթարկելու, եկեղեցու դարեր շարունակ դիզած հարստություններին տիրանալու համար¹³⁵:

Այստեղ պետք է ընդգծել, որ պատկերամարտությունը Բյուզանդիայում չի ծագել «Իսավրական» հարստության կայսրերի օրոք: Պատկերների պաշտամունքի հարցը միշտ էլ հուզել է պաշտոնական եկեղեցին: IV դ. սկզբում էլ վրիթի եկեղեցական ժողովում հատուկ կանոն է ընդունված սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ: Եվսերիոս Կեսարացին, Եպիփան Կիպրացին, ապա Մաքբուգի Եպիսկոպոս Փիլոսոֆենոսը պատկերների պաշտամունքի հակառակորդներ էին¹³⁶: Պատկերամարտությունը տարածված էր նաև Հայաստանում, բայց դա չի նշանակում, որ հայոց եկեղեցին պատկերամարտ էր¹³⁷, և ճիշտ չէ այն կարծիքը, որ իսա-

133 Եթե հավատանք պատմիչ Առնոլդին, սկզբնական շրջանում Առն III-ը սրբապատկերների պաշտպան ու շատագով էր: Օմար Խալիֆային ուղղած իր նամակում նա գրում էր. «ոչ թէ փայտին և զեղոյն (ներկին Հ. Բ.) որ ի վերայ փայտին՝ երկիր պաղանեմք» (Առնոլդ, էջ 91), այլ կենդանագրային:
134 «История Византии», т. II, стр. 52.
135 Նույն տեղում, էջ 52—53:
136 Der Nersessian, Une apologie, p. 388—389: (Այս հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տես Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը, էջ 7—30):
137 Տեր-Ներսեսյան, VII դարի մի նրկ, էջ 29:

վերական պատկերամարտությունը կապված է կայսրության արևելյան նահանգների, այդ թվում և Հայաստանի, ինչպես և իսլամի պատկերամարտ կրոնի ազդեցության տակ գտնվող Ասորիքից Բյուզանդիա տեղափոխված բնակչության հետ¹³⁸: Այդ բանը ժխտվում է բազմաթիվ փաստերով¹³⁹:

Հայոց եկեղեցին դեմ չէր սրբապատկերների պաշտամունքին¹⁴⁰: Առնոլդ պատմիչի ստեղծվ հայոց Աշոտ Բագրատունի պատրիկը «չին էր զեկեղեցին Դարինից յիւրում ոստանին, և զկենդանագրեալ զպատկեր մարդեղութեանն Քրիստոսի ածեալ ի մտից արևու մեծասքանչ զօրութեամբ հանգուցանէր ի նմա»¹⁴¹:

Վրթանես Քերթովի անվամբ պահպանված և պատկերամարտների դեմ ուղղված մի երկ ցույց է տալիս, որ դեռևս VI դ. վերջում և VII դ. սկզբում հայոց եկեղեցում եղել են սրբապատկերներ, որ միաժամանակ եղել է պայքար նրանց պաշտամունքի դեմ, որի պաշտպանությամբ ահա հանդես է գալիս՝ Վրթանես Քերթովը: Նրա երկը համարվում է պատկերամարտների դեմ ուղղված հնագույն աշխատությունը¹⁴²: Պատկերամարտների դեմ գրել է նաև Հովհան Մայրազոմեցին իր 682 կամ 683 թվականին գրած նամակում¹⁴³:

Արարական տիրապետության շրջանում նվաճողները պայքարել են սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ: Եզիզ II (720—724) խալիֆան Նույն Առնոլդի ասելով «տայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս ճշմարիտ մարդեղութեան տեսոն մերոյ և փրկչին և նորին աշակերտացն: Խորտակէր և զնշան տերունեան խաչին Քրիստոսի, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ էին յանուն ի պատճառս երկրպագութեան համազոյ Երրորդութեանն»¹⁴⁴:

Բայց հարցը կայանում է նրանում, որ VIII դարի 20-ական թվականներին սկիզբ առած պաշտոնական պատկերամարտությունը ընդհանուր ոչինչ չունի վաղ շրջանի պատկերամարտության հետ: Վաղ շրջ-

138 «История Византии», т. II, стр. 52.
139 Der Nersessian, Image worship, p. 405 sq.
140 Der Nersessian, Une apologie, p. 402.
141 Առնոլդ, էջ 16:
142 Der Nersessian, Une apologie, p. 379: Նույնի՝ Le peinture; Дурново, Краткая история; Команджян, Цвет: Պատկերամարտության մասին (հայկական սրբապատկերների օգտագործմամբ) տե՛ս նաև Gero, Notes, p. 23—42.
143 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 302—305: Der Nersessian, Image worship, p. 406.
144 Առնոլդ, էջ 100: Պատմիչը հանդես է գալիս որպես սրբապատկերների շատագով:

զանում այդ շարժումը կրոնադավանաբանական բնույթ ունի, այնինչ VIII դ. նա սոցիալ-քաղաքական էր և սքողվում էր պասակերամարտական շղարշով:

Առն III-ին հաջորդեց որդին՝ Կոստանդին V-ը (741—775), որ հազիվ դահ բարձրացած, ստիպված եղավ երկարատև պայքար մղել իր դեմ ապստամբություն բարձրացրած Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար հայազգի Արտավազդի դեմ, իր քրոջ ամուսնու ճնշելով նրա ապստամբությունը և կուրացնելով ապստամբին, Կոստանդին V-ը նախ և առաջ ուշադրություն դարձրեց արաբական վտանգին, շանքեր թափեց օգտագործելու 747 թ. խալիֆայության սահմաններում Օմմայյանների և Աբբասյանների միջև բռնկված գահակալական սուր պայքարը: Դրանից փորձեցին օգտվել նաև հայ նախարարներն ու հայ ժողովուրդը՝ թոթափելու համար արաբական լուծը¹⁴⁵: Հայ ապստամբների և Կոստանդին V-ի միջև պայմանավորվածություն կար: Հայ ապստամբները «ապաստանէին յամուրս աշխարհին Տայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց և ամենայն ազխիւք. և ապաստանեալ առաւել ի զօրս արքային Յունաց որք էին ի կողմանս Պոնտոսի. քանզի էր ի մէջ սոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդին»¹⁴⁶: Ահա այս ապստամբությանը ցանկացան մասնակցություն ունենալ նաև պավլիկյան աղանդավորները¹⁴⁷: Կոստանդին կայսրը գրավում է Կարինն ու Մելիտենեն, Բյուզանդիա տեղափոխում այդ քաղաքների հայ և ասորի բնակչությունը, այն հաստատում Թրակիայի Ֆիլիպպոպոլիս քաղաքում: Թեոփանեսի ասելով նրանք այնտեղ տարածեցին պավլիկյան աղանդը, վկայությունն այն բանի, որ գաղթվածների մեջ կային պավլիկյաններ և հաստատումն այն ենթադրության, որ Ֆիլիպպիկոս-Վարդան կայսեր՝ Բյուզանդիայից արտաքսած հայերը պավլիկյան աղանդավորներ էին¹⁴⁸:

Հայաստանում վիճակը ծանրացավ Աբբասյանների հարստության հաստատմամբ, որոնց ստեղծած կայսրությունը համամուսուլմանական բնույթ էր կրում: Հարկային լուծը էլ ավելի ծանրացավ, կառավարիչների կամալականություններին սահմանափակում չկար և 774 թ. բռնընկվեց մի հուժկու ապստամբություն, որ ստացավ համաժողովրդական բնույթ: Եթե 747—748 թթ. ապստամբության ժամանակ Բյուզանդիան,

145 Ապստամբության մասին մանրամասն տես *Тер-Гевондян, Армения*, стр. 88—97.

146 Առնդ, էջ 123:

147 Баргукян, Источники, стр. 42 и сл.

148 Տե՛ս վերը, էջ XXXVIII—XXXIX:

ըստ երևույթին, օգնության հասավ ապստամբներին, բյուզանդական զորքերի հարձակումը արաբների վրա և հայոց հակաարաբական ելույթը նախօրոք համաձայնեցված էր, այս դեպքում հայերը մնացին մենակ: Աշոտ Բագրատունին, Սահակ Բագրատունու որդին, նույնիսկ փորձեց կանխել ապստամբական շարժումը, պատճառաբանելով, որ Կոստանդին կայսրը «այնպէս ընթացրեալ է յահէ շարաթոյն զազանին (ի՛մա՛՛ արաբների) և «ամենևին ընդ միտ անգամ ոչ էառ ածել զմտաւ առնուլ զաշխարհս Հայոց ի ձեռաց նորա»¹⁴⁹:

Հայոց ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց և ղեկավարներից շատերը ստիպված ապաստանեցին Բյուզանդիայում և ծառայության մտան բյուզանդական բանակում, մտադիր լինելով նրա շարքերում մարտնչել ատելի թշնամու դեմ: Աէին ոմանք ի նախարարացն Հայոց,— գրում է Ղևոնդը,— որք մերժեալ լթին զժառանգութիւնս իւրեանց և փախստեալ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին»¹⁵⁰: Նրանց թվում էին Տաճատ Անձևացին¹⁵¹ և Արտավազդ Մամիկոնյանը:

Հայ ժողովրդի վիճակը հատկապես ծանրացավ Հարուն աղ-Ռաշիդի օրոք (786—809), երբ էլ ավելի սաստկացավ արաբ տարրի հաստատումը Հայաստանում¹⁵², որ ավերիչ բնույթ պիտի ստանար և փաստորեն նախապատրաստեր սելջուկ թուրքերի նվաճումները: Արաբական ցեղերը բնակեցվում էին արաբաբյուզանդական սահմանին մոտիկ, նրանք հասան մինչև Կարին քաղաքը¹⁵³: Ստեղծված անտանելի վիճակից ելք գտնելու նպատակով հայերը ստիպված գաղթում էին. «զնացին փախստեալ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասեն լինել զթիւ մարդկանն աւելի քան

149 Առնդ, էջ 143:

150 Առնդ, էջ 133, նաև 143—144:

151 Նույն տեղում, էջ 158: Նա հետագայում անցավ արաբների կողմը, նշանակվեց Հայոց իշխան (781) և իր մահկանացուն կնքեց 785 թ. Դերբենդում, խազարների դեմ աջակցեցի դնացած ժամանակ:

152 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները: Նույնի՛ն՝ Армения, էջ 114 և հտ.:

153 Կոստանդին V կայսրը շատ լավ էր պատկերացնում այդ արար տարրից բխող վտանգը և երբ 752 թ. գրավեց Կարին քաղաքը «բնակեալսն ի նմա Սառակինոս բառնայր նոցին ընտանեօքն յաշխարհն Յունաց» (Առնդ, էջ 129): Բայց դա ոչ մի օգուտ չվեց. քանզի հաջորդ տարին Եգիպտոսի խալիֆան «ածեալ արս յորդոցն իսմայելի բնակեցոյց ի նմա նոցին ընտանեօքն՝ պահել զքաղաքն և զգուշանալ ի թշնամեաց: Եւ կարգեաց նոցա պատրաստութիւն կերակրոց յաշխարհէս Հայոց» (Առնդ, էջ 130):

ծՔԻ արանց հանդերձ կանամբք և մանկտեալ¹⁵⁴։ Գաղթականներին առաջնորդում էին հայ նախարարները և նրանց հեծելազորը։

Կոստանդին V-ի մահից հետո իշխանությունն անցնում է նրա որդու՝ Լեոն IV-ի ձեռքը (775—780)։ Նա պատկերապաշտների հանդեպ շէր վարում այն խիստ քաղաքականությունը, ինչ իր հայրը։ Վանականների հալածանքները դադարեցին։ Պատկերապաշտներն սկսեցին հրապարակ գալ և լայն գործունեություն ծավալել Լեոն IV-ի այրի Իրենեի իշխանության օրոք, որ միաժամանակ իր անլափահաս որդու՝ Կոստանդին խնամակալն էր։ 787 թ. Նիկիայում կայացավ VII Տիեզերական ժողովը, որը դատապարտեց պատկերամարտությունը, 797 թ. Իրենեն կուրացնելով իր որդի Կոստանդին VI-ին, դարձավ միահեծան կայսրուհի։ Սակայն երբ նա 802 թ. վճռեց ամուսնանալ Ֆրանկների թագավոր Կարլոս Մեծի հետ, որն այդ միջոցով ուզում էր իր իշխանության տակ միավորել վաղեմի Հռոմեական կայսրությունը, Կոստանդնուպոլսի ավագանին կայսրուհուն զահեղեց արեց և կայսր հռչակեց պատրիկ Նիկեիփորին։ Միաժամանակ բանակաթեմային ավագանին կայսր հռչակեց հայազգի Վարդանին՝ մականունը՝ «Թուրք¹⁵⁵», Անատոլիկոն բանակաթեմի ղեկավարին։ Նրա ապստամբությունը սակայն ճշմարտացի

Նիկեիփոր I-ը Ֆինանսական խստագույն քաղաքականություն վարեց, ջանաց կարդավորել բանակի վիճակը։ Նրա միջոցառումները մեծ զժգոհություն առաջացրին վանականների ու վաշխառուների շրջանում։ Կայսրը անհաջողություններ ունեցավ նաև արաբների ու բուլղարների դեմ մղվող պատերազմներում։ 811 թ. հուլիսի 26-ին նա սպանվեց խան Կրումի դեմ տված ճակատամարտում։ Կայսր հռչակվեց Միքայել I Ռանգաբեն (811—813), որի օրոք հրապարակ ելան Նիկեիփորի կողմից հալածված եկեղեցականներն ու վանականները։ Սկսվեցին աղանդավորների և առաջին հերթին պավլիկյանների հալածանքները։ Բուլղարների դեմ մղվող պատերազմը շարունակվում էր ոչ հօգուտ կայսրության։ Նման պայմաններում բանակաթեմային ղժգոհ ավագանին ստիպեց Միքայելին հրաժարվել զահից։ Բանակը կայսր հռչակեց հայազգի Լեոն V-ին (813—820), Հայաստանից Բյուզանդիա գաղթած

Ֆեոդալներից մեկին, որով Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ սկսվում է պատկերամարտության երկրորդ շրջանը։

Վերևում առիթ ունեցանք նշելու, որ VII—VIII դդ. Բյուզանդական կայսրության տարբեր շրջաններում ստեղծվել էին հայկական բազմամարդ գաղութներ¹⁵⁶։ Բյուզանդական աղբյուրներում նրանց մասին հիշատակությունները շատ սուղ են, հատկապես խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, հետևաբար դժվար է առավել կամ պակաս շափով հստակ պատկերացում կազմել նրանց ներքին վիճակի վերաբերյալ։ Մի փոքր ուշ շրջանի աղբյուրների տվյալների հիման վրա պարզվում է, որ Թրակիայի հայկական գաղութի ազգաբնակչությունը փաստորեն շէր շփվում իրեն շրջապատող օտար տարրի հետ, հետևաբար երկար ժամանակ անաղարտ պահեց իր նիստն ու կացը, սովորությունները, մի խոսքով՝ աղգային դեմքը։ Հայերը, գրում է Կոստանդին Միքանածին կայսրը (913—959) Ադրիանուպոլսում «ըզում էին ինչպես հարազատ երկրում և սեփական ժողովրդի մեջ, նրանք կարողություն կուտակեցին, անաղարտ ու մաքուր պահելով իրենց ազնվական ժագումն ու աղգային դեմքը»¹⁵⁷։ Կարելի է ենթադրել, որ այդ գաղութներում հայերը զբաղվում էին նախ և առաջ առևտրով ու արհեստագործությամբ, թեև այդ բանը հաստատող ուղղակի փաստերը բացակայում են։ Անուղղակի տեղեկությունները վկայում են Թրակիայի հայկական գաղութում զարգացած արհեստագործություն լինելու մասին։ Հայտնի է, որ բուլղար խան Կրումը 813 թ. գրավելով Ադրիանուպոլիս քաղաքը, քշել տարել է հայ բնակչություն, ավար է վերցրել բարձրարվեստ հայկական բրդյա զորգեր և կարպետներ, հանդերձներ, տնային պղնձյա սպասներ¹⁵⁸, որոնք, հարկավ, տեղի հայ արհեստավորների արտադրանքն էին։

Նշենք այստեղ, որ Թրակիայի հայկական գաղութում եղել են և անվանի հայ ճարտարապետներ, որոնք մասնակցեցին IX դ. սկզբում բուլղարական մայրաքաղաքներ Պլիսկայի և Պրեսլավայի պալատական շինարարությանը¹⁵⁹։

¹⁵⁶ Bréhier, Les Colonies; Gelzer, Pergamon (Գեյցեր, Հայ հասարակությունն և Պերգամոն); Бартикая, О протоболгарских надписях.

¹⁵⁷ Կոստանդին Միքանածին, էջ 35։

¹⁵⁸ Theophanes Continuatus, p. 212; Symeon Magister, p. 617.

¹⁵⁹ Якобсон, К изучению, стр. 202: Հմմտ. և Бартикая, О протоболгарских надписях, стр. 75—76.

¹⁵⁴ Վեոնդ, էջ 168։

¹⁵⁵ Հենց վերջերս Վարդան «Թուրքի» վերաբերյալ լույս տեսավ ընդարձակ մի հաղված։ Տես Μαυροματτη-Κατσουγιααννοπούλου, 'Η επανάσταση του στρατηγού Βαρδάνη, σελ. 217—236.

Բոլոր վերոնշյալի մասին մենք գաղափար ենք կազմում ուսումնասիրելով աղբյուրների անուղղակի տվյալները, ինչպես և ճարտարապետական հուշարձանները: Իսկ ի՞նչ են տալիս աղբյուրների ուղղակի տեղեկությունները: Աղբյուրները (մեզ հետաքրքրող շրջանի համար նախ և առաջ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը») հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայ բարձրաստիճան գործիչների վերաբերյալ, գլխավորապես ռազմական գործիչների: Ավելորդ չէ այստեղ ներկայացնել VII—VIII դդ. բյուզանդական հայազգի գործիչների մանրամասն ցուցակը, որ կազմել է Կ. Թումանովը¹⁶⁰: Հեղինակը հղում է աղբյուրների համապատասխան տեղերը: Այդ աղբյուրներից մենք նշում ենք միայն Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» (թ՝ տառով՝ կից տալով աշխարհի արարչագործության տարեթիվերը, որոնց տակ հիշված են հիշյալ անձնավորությունները), Առանձին գործիչների որևէ նախարարական տան պատկանելիք (եթե այդ բանը վկայված չէ հայկական աղբյուրներում), Թումանովի (կամ այլ մասնագետների) ենթադրությունն է: Բյուզանդական աղբյուրները չեն հիշատակում հայազգի գործիչների նախարարական որ տան պատկանելիք:

Մավրիկիոս-Փոկասի ժամանակաշրջանում (582—610)

- Առառ Խորխոսունի, պատրիկ, զորավար Թրակիայում
- Հերակլիոս Ավագ, զորավար, պատրիկ, Աֆրիկայի էքսարքոս (թ՝ 6078, 6079, 6080, 6100, 6101)
- Մանակ Մամիկոնյան, զորավար Թրակիայում
- Մուշեղ Բ Մամիկոնյան, զորահրամանատար Թրակիայում
- Թեոդոսիոս Խորխոսունի, զորավար Հայաստանում

Հերակլիոս I-ի ժամանակաշրջանում (610—641)

- Վանան զորավար (թ՝ 6118, 6125, 6126)
- Դավիթ Սահառունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա
- Սահակ Կամսարական (՞), Իտալիայի էքսարքոս
- Մանուել Արշակունի, մագիստրոս, Եգիպտոսի փոխարքա (թ՝ 6126)
- Մյեթ Բ Գնունի, զորավար (թ՝ 6118)

¹⁶⁰ Toumanoff, Caucasia. p. 149—151.

- Նիկեասա պատրիարք, Հերակլիոս Ավագի զարմիկը
- Թեոդորոս զորավար (թ՝ 6125)
- Թեոդորոս մագիստրոս
- Վանան Խորխոսունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա
- Վարազախիբց Բ Բագրատունի, արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա

Կոստանդին III (Կոստաս II)—Հուստինիանոս II-ի ժամանակաշրջանում (641—711)

- Վանան Յոթղևյան, Չորրորդ Հայքի կառավարիչ (թ՝ 6194)
- Վարդան-Ֆիլիպպիկոս, զորահրամանատար, կայսր (թ՝ 6203, 6204, 6205)
- Վարազ-Բակուր, պրոտոսպաթար, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (թ՝ 6203)
- Հովհաննես Գնունի (669 թ. հռչակվեց կայսր)
- Մեթ Գ Գնունի, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (668—669 թթ. հռչակվեց կայսր, թ՝ 6160)
- Պասազևաթես Պարսկածին, պատրիկ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (տե՛ս ժանոթ. 332)
- Սմբատ Ե Բագրատունի, սպաթարոկանդիդատ, դրոնգար, զորահրամանատար Թրակիայում
- Թեոդորոս զորավար
- Թեոդորոս Միակես (Հմայակ), պատրիկ (թ՝ 6196, 6205)
- Վալենտին Արշակունի, պատրիկ, էքսկուրիտորների կոմես (թ՝ 6136)

Լևոն III-Կոստանդին V-ի ժամանակաշրջանում (717—775)

- Արտավազդ Մամիկոնյան, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար, կուրապաղատ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (742—743 թթ. հռչակվեց կայսր, թ՝ 6209, 6218, 6232, 6235)
- Արտավազդ, դոմեստիկոս (թ՝ 6235)
- Վարդան, պատրիկ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (հաջորդի՝ Կոստանդինի հայրը)
- Կոստանդին, սպաթար, պրոտոստրատոր (նախորդի՝ Վարդանի որդին, թ՝ 6263, 6257)

Նիկեփոր Մամիկոնյան, զորահրամանատար Թրակիայում (Արտավազդ Մամիկոնյանի կայսերակիցը, Թ. 6233)

Նիկեոսա Մամիկոնյան, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, մոնաստրատեզոս (Թ. 6234, 6235)

Տրդատ Մամիկոնյան, պատրիկ (Թ. 6234)

Լևոն IV-Իրենեի ժամանակաշրջանում (775—802)

Ալեքսանդր Մուսեղիս (Մուշեղ) Մամիկոնյան, սպաթար, վիզլայի դրոնգար, պատրիկ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (կայսր հռչակվեց 792 թ., Թ. 6283, 6284, 6285)

Արտավազդ Մամիկոնյան, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)

Վարդան, պատրիկ, Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6291)

Վարդան, պատրիկ, սխուրի դոմեստիկոս (Թ. 6288)

Վարդ, Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6273)

Վարդ պատրիկ (Թ. 6284)

Վարդատիրոց Բագրատունի (°), Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270)

Կաստանդին Արտաշիւր, պրոտոսպաթար (Թ. 6285)

Գրիգոր Մուսալակի որդի Մամիկոնյան, պատրիկ, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6295)

Տանատ Անձևացի, Բուկելարների բանակաթեմի զորավար (Թ. 6270, 6274)

Նիկեփոր I—Ստավրակիոսի ժամանակաշրջանում (802—811)

Արշավիր Կամսարական (°), քվեստոր, պատրիկ (Թ. 6300)

Վարդան «Թուրք», պատրիկ, Անատոլիկոն, Օպսիկիոն, Թրակեսիոն, Բուկելարների բանակաթեմերի զորավար (6295, 6296)

Վարդան Անձևաս, սպաթար (Թ. 6299)

Միխայել I-ի ժամանակաշրջանում (811—813)

Լևոն Գնունի, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, պատրիկ (Թ. 6304, 6305), ապագա Լևոն V կայսրը (813—820)

* * *

Սույն աշխատությունը պատրաստ էր, երբ հնարավոր եղավ ծանոթանալու անգլիացի բյուզանդագետ Կ. Մանգոյի «Ո՞վ է գրել Թեոֆանեսի ժամանակագրությունը» խորագիրը կրող հոդվածին¹⁶¹: Կ. Մանգոն, նշանակություն շտալով ձեռագիր ավանդության, Անատոմիոս Բիրլիոթեկարիոսի, Կոստանդին Միրանածինի, Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայություններին, գտնում է, որ Թեոֆանեսը չէր կարող «Ժամանակագրության» հեղինակը լինել, որ նա պարզապես ձևի է բերել Գեորգ Սինկելլոսի պատրաստի «դոսիեն»: Անգլիացի պատմաբանն աշխատում է իր միտքը հիմնավորել այն հանգամանքով, որ Գեորգ Սինկելլոսի մահվան և Թեոֆանեսի կողմից «Ժամանակագրության» շարադրման միջև ընդ ժամանակ էր մնում, որ Թեոֆանեսը շատ զարգացած մարդ չէր, այն էլ վատառողջ, որ Թեոֆանեսի «Վարքում» «Ժամանակագրության» որպես նրա հեղինակության մասին խոսք չկա: Կ. Մանգոն ենթադրում է, որ Գեորգ Սինկելլոսը մինչև Նիկեփոր I կայսեր (անգամ Միքայել I) պատմության վերաբերյալ նյութն արդեն հավաքած էր: Նա մատնացույց է անում «Ժամանակագրության» մի շարք տեղեր, որոնք, իր կարծիքով, չեն հաստատում երկի՝ Թեոֆանեսին պատկանելու հանգամանքը, այլ, ավելի հավանական է, Գեորգ Սինկելլոսին:

Հենց վերջերս սովետական բյուզանդագետ Ի. Ս. Չիչուրովը¹⁶² մեկ առ մեկ քննության ենթարկելով Կ. Մանգոյի փաստարկները, ցույց տվեց, որ դրանք կոնտրաստից անշատ անշատ են վերջված, որ հիշյալ տեսությունն անհամոզեցուցիչ է:

* * *

Ստորև տալիս ենք Թեոֆանես կոստովանդի «Ժամանակագրության» ամբողջական թարգմանությունը՝ սկսած Փոկասի (602—610) թագավորության սկզբից: Նախորդող մասը զանց ենք առել, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրա շարադրման համար Թեոֆանեսի օգտագործած աղբյուրները պահպանվել են: Նրանք հետագայում կկազմեն սույն մատենաշարի առանձին հատորները (մեկը՝ Պրոկոպիոս Կեսարացին արդեն կազմել է «Բյուզանդական աղբյուրների» առաջին գիրքը): Թարգմանությունը կատարված է Թեոֆանեսի «Ժա-

¹⁶¹ Mango, Who wrote the Chronicle of Theophanes, p. 9--17.

¹⁶² Чичуров, Феофан Исповедник—публикатор, редактор, автор?

մանակագրության» Կարոլոս դե Բոորի աշխատասիրած հունարեն քրն-
նական բնագրից¹⁶³: Փակագծերում տրվում է աշխարհի արարչագոր-
ծության թվականը, (anno mundi), որ մեր պատմիչը դրել է իր ժամա-
նակագրական սխտեմի հիմքում (տե՛ս վերը, էջ XII): Ասենք այստեղ,
որ Թեոփանեսի բնագրում թվական տվյալները արտահայտված են և՛
բառերով, և՛ «թվերով» (հունարեն այբուբենով):

¹⁶³ *Theophanis Chronographia*, recensuit *Carolus de Boor*, volumen I, Textum
graecum continens, Lipsiae, 1883, p. 290—503.

ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΑΜΑΡΤΩΛΟΥ
ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΤΟΥ ΑΓΡΟΥ ΚΑΙ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΕΤΩΝ ΦΚΗ'

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԻ՝
ՄԵՂԱՊԱՐՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ
ԵՎ ԱԳՐՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ՎԱՆԱՀՈՐ
528 ՏԱՐՎԱ ՓԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թ Ե Ո Փ Ա Ն Ե Ս Խ Ո Ս Տ Ո Վ Ա Ն Ո Ղ Ի՝
Մ Ե Ղ Ա Պ Ա Ր Տ Վ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ի Ե Վ Ա Գ Ր Ո Ս Ի Վ Ա Ն Բ Ի՝ Վ Ա Ն Ա Հ Ո Ր
528 Տ Ա Ր Վ Ա Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն՝
Գ Ի Ո Կ Լ Ե Տ Ի Ա Ն Ո Ս Ի Թ Ա Գ Ա Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Տ Ա Ր Վ Ա Ն Ի Յ՝
Մ Ի Ն Չ Ե Վ Մ Ի Բ Ե Ա Յ Ե Լ Ի՝ Ե Վ Ն Ր Ա Ո Ր Գ Ի Թ Ե Ն Փ Ի Լ Ա Կ Տ Ո Ս Ի
Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Տ Ա Ր Ի Ն, Ա Յ Ն Է՝ Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ի 5777 Թ Վ Ա Կ Ա Ն Ի Յ,
Մ Ի Ն Չ Ե Վ 6305 Թ Վ Ա Կ Ա Ն Ը՝ Ը Ս Տ Ա Լ Ե Բ Ս Ա Ն Գ Ր Ս Յ Վ Ո Յ,
Ի Ս Կ Ը Ս Տ Հ Ո Ւ Մ Ա Յ Ե Յ Վ Ո Յ՝ 6331 Թ Վ Ա Կ Ա Ն Ը՝

Ամենաերանելի արքա Գեորգիոսը⁵, որ Կոստանդնուպոլսի սրբազ-
նազույն պատրիարք Տարասիոսի⁶ սինկելլոսն⁷ էլ եղավ, զարգացած,
բազմազեռ, մեծաթիվ ժամանակագիրներ, պատմիչներ ընթերցած ու
ճշգրտորեն հետազոտած մի մարդ, Աղամից մինչև քրիստոնյաների հա-
լածիչ հոռմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոսն ընկած շրջանի վերա-
բերյալ մի համառոտ ու ճշմարտապատում ժամանակագրություն շա-
բազրեց: Նա մանրագնին հետազոտություն մը ճշգրտեց թվականները,
հարթեցրեց և ուղղեց նրանց միջև առկա հակասությունները և, ինչպես
ոչ ոք իրենից առաջ, տվեց բոլոր ժողովուրդների հին թագավորների
ժամանակի ու գործունեության պատմությունը, ինչպես և, իր ուժերի
ներածի սահմաններում, մեծ ու տիեզերական աթոռների քահանայա-
պետների (ես նկատի ունեմ Հոռմի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիա-
յի, Անտիոքի և Երուսաղեմի եկեղեցիները ուղղափառորեն հովված-
ների, ինչպես և հերձվածող քահանայապետների կողմից եկեղեցին
ազազակաբար վարածների) պատմությունն ու ճշգրիտ ժամանակը:
Բայց քանի որ նրա վախճանը վրա հասավ և նա չկարողացավ ավար-
տին հասցնել իր գործը, ինչպես ասացինք, նա շարադրեց մինչև Դիո-
կլետիանոսն ընկած շրջանը, և թողնելով երկրային կյանքը, ուղղափառ
զավանանքով գնաց Տիրոջ մոտ, նա մեզ, որպես հարազատ ընկերոջ,
թողեց իր շարագրած գիրքը և մեզ առիթ տվեց պակասը լրացնելու
Իսկ մենք, որ քաջատեղյակ էինք մեր սեփական տգիտության, ինչպես
և գործի դժվարության, հրաժարվում էինք այդ բանն անել՝ որպես մեր

ուժերից վեր: Բայց քանի որ նա թախանձագին խնդրեց մեզ չզլանալ և անկատար շթողնել գործը, մենք ստիպված անդրադարձանք դրան: Ահա մենք, նրա խնդրանքին հլու հնազանդ, ոչ սովորական ջանքեր գործադրելով, ձեռնարկեցինք մեր կարողություններից վեր գործին: Մենք ևս բազում գրքեր որոնեցինք և մեր կարողությունների սահմաններում հետազոտելով շարադրեցինք Դիոկլետիանոսից մինչև Միքայելի ու նրա որդի Թեոփիլակտոսի թագավորությունը՝ կայսրերի, պատրիարքների, նրանց գործերի մասին ճշգրտապատում սույն ժամանակագրությունը: Մենք մեզանից ոչինչ չհորինեցինք, այլ նյութը քաղեցինք բացարձակապես անցյալի պատմիչներից ու լոգոգրաֆներից, դեպքերը շարադրեցինք ըստ յուրաքանչյուրի տեղի ունեցած ժամանակի, առանց շփոթություն, որպեսզի ընթերցողներն իմանան, թե սվյալ դեպքը՝ պատերազմական, եկեղեցական, քաղաքական, ժողովրդական և այլն, սվյալ կայսեր թագավորության ո՞ր տարում տեղի ունեցավ: Ես կարծում եմ, որ հենքի գործերն իմանալը ընթերցողների համար շատ օգտակար է և եթե մեկը մեր սույն երկասիրության մեջ որևէ պիտանի բան գտնի, թող պատշաճ գոհությունը աստծուն մատուցի, իսկ մեզ՝ տղետներին ու մեղապարտներին համար Տիրոջ ազոթի: Իսկ եթե որևէ պակասություն հայտնաբերի, թող այն վերագրի մեր տղիտությունն ու թշվառ մտքի անկատարության և ներողամիտ լինի՝ հանուն Տիրոջ, քանզի աստծուն սիրելի է այն, ինչ արվում է կարողության սահմաններում...⁸

[A. M. 6095]

Աշխարհի արարչագործության 6095 թ.

Քրիստոսի մարդկայության 595 թ.

Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավորության 1-ին տարին⁹

Պարսից խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 15-րդ տարին¹⁰

Կոստանդնուպոլսի կիրիակոս պատրիարքի 11-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին¹¹

Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին¹²

Ալեքսանդրիայի Եվդոզիոս պատրիարքի 27-ամյա աթոռակալության 24-րդ տարին¹³

Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին¹⁴

Այդ տարվա նոյեմբեր ամսին՝ ինդիկտոնի¹⁵ 6-րդ տարին Փոկաս բռնակալը տիրանալով գահին, կոտորեց, ինչպես վերևում ասվեց¹⁶,

Մավրիկիոսին¹⁷ իր հինգ արու զավակների հետ, հրամայեց նրանց գլուխները բազում օրեր ցուցադրվեն Տրիբունալիոնի Կամպոսում¹⁸: Քաղաքացիները զնում էին դիտելու այդ գլուխները, մինչև որ նեխեցին: Մահապատժի ենթարկվեցին նաև Մավրիկիոսի եղբայր Պետրոսը և բազում ուրիշներ: Իսկ Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի մասին լուր տարածվեց, թե նրան հաջողվել է փախուստի դիմել ու փրկվել: Պարսից խոսրով արքան¹⁹ օժանդակում էր նման համբավի տարածմանը և տեսակ-տեսակ սուտ լուրեր տարածում, որ իբր Թեոդոսիոսը իր մոտ է գտնվում, որ ինքը հետամտում է, որ նա տիրանա հռոմայեցիների թագավորությանը²⁰: Խոսրովն ուզում էր ահա այդ խարդախ ճանապարհով տիրանալ հռոմայեցիների թագավորության²¹, մի բան, որ բազմիցս պարզ դարձավ, հատկապես այն բանից, որ նա վայրապար պատերազմներ էր սկսում և հռոմեական երկրում սարսափելի ավերածություններ գործում: Երբ Փոկասը դեսպան Բիլիոսին խոսրովի մոտ ուղարկեց, վերջինս ձերբակալեց նրան և բանտարկեց այն հաշվով, որ նա այլևս հռոմեական երկիր չվերադառնա²², իսկ Փոկասին էլ վերադարձնեց պատասխան գրեց: Փոկաս բռնակալը կայսրուհի Կոստանդինային²³ երեք դստերով հանդերձ «Լևոնի» կոչվող մասնավոր բնակարանում տնային կալանքի ենթարկեց:

Ալեքսանդրիա քաղաքում մի բարեպաշտ գեղագիր կես դիշերին հակուժից տուն վերադառնալիս տեսնում է արձանները պատվանդանի վրայից տասպալված: Այդ արձանները բարձրաձայն ասում էին, թե Մավրիկիոսը իր զավակներով հանդերձ սպանվել է, մի խոսքով այն ամենը, ինչ տեղի ունեցավ Բյուզանդիոնում: Առաջնության նա գնաց ու տեսածն ու լսածը պատմեց ավգուստալիոսին²⁴, որը պատվիրեց նրան այդ մասին ոչ ոքի չասել: Նա իր համար նշեց երևույթի ճշգրիտ օրը և սպասում էր տեսնել, թե ինչ է դա նշանակում: Ինն օր անց սուրհանդակ ժամանեց, բերելով Մավրիկիոսի մահապատժի մասին լուրը: Դրանից հետո ավգուստալիոսը ժողովրդին հրապարակեց դեերի կանխագուշակումը:

Հռոմայեցիների նախկին զորավար Նարսեսը բռնակալի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և զբաղեց Եղեսիան²⁵: Փոկասը զորավար Գերմանոսին զբաղեցրեց կարգադրեց պաշարել Եղեսիան: Նարսեսն իր հերթին պարսից խոսրով արքային նամակ է գրում՝ կոչ անելով զորահավաք կազմակերպի և հռոմայեցիներին պատերազմ հայտարարի: Փոկասն իր եղբայր Դոմենցիոլոսին մագիստրոսի²⁶ պատվաստիճանը շնորհեց, իսկ Պրիսկոսին նշանակեց էքսկուբիտորների կոմես²⁷:

[A. M. 6096]

[Հոռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 2-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կիրիակոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Նրուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 4-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլոզիոս պատրիարքի] 25-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարվա ղեկտեմբեր ամսին՝ ինդիկտիոնի 7-րդ տարին, Փոկասը թափարով մասնակցեց տոնակատարութիւններին և ժողովրդին բազում դրամ բաշխեց²⁸, Իսկ պարսից Խոսրով արքան մեծաթիվ զորք հավաքելով, հոռոմայեցիների դեմ ուղարկեց: Գերմանոսն այդ լուրն առնելով ցնցվեց, բայց ստիպված պատերազմի բռնվեց: Գերմանոսն այդ պատերազմում վերավորվեց, թիկնապահները նրան Կոստանդինե²⁹ հասցրին: Հոռոմայեցիները պարտութիւն կրեցին: Տասնմեկ օր անց Գերմանոսը վախճանվեց: Փոկասը իաքանին³⁰ վճարվող պախտն³¹ ավելացնելով և ենթադրելով, որ այդ ճանապարհով ապահովել է ավարների ցեղի շեղումը, զորքերը Եվրոպայից Ասիա տեղափոխեց, զրանց մի մասը պարսիկների դեմ ուղարկեց, իսկ մյուսը՝ իր մեծամեծ, ներքինի լեոնտիոսի զլխավորութիւնով նարսեսի՝ Եղեսիան պաշարելու: Խոսրովը զորքեր գումարելով, շարժվում է Դարայի վրա³²: Նարսեսը Եղեսիայից դուրս գալով, ապաստանում է Հիերապոլիտում³³: Խոսրովի ու հոռոմայեցիների բախումը տեղի ունեցավ Արքսամունում³⁴: Խոսրովը փղերով բերդ սարքելով, նախահարձակ է լինում և մեծ հաղթանակ տանում, նա բազում հոռոմայեցիների գերի է վերցնում ու սրի բաշխում, որից հետո զինված ուժերը թողնելով Չոնդոսիսին³⁵, վերադառնում է իր երկիրը: Փոկասը, իմանալով կատարվածի մասին, լեոնտիոսի վրա գազազեց և նրան երկաթե ձեռնակապանքների մեջ առած Բյուզանդիոն բերեց, նրա փոխարեն զորավար նշանակելով իր զարմիկ Դոմենցիոլոսին, որին կուրապաղատի պատվաստիճանը³⁶ շնորհեց:

[A. M. 6097]

[Հոռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 3-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կիրիակոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

[Նրուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլոզիոս պատրիարքի] 26-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին Խոսրովը Կարդարիզանին³⁷ ու Ռուսիազանին³⁸ ուղարկեց, ովքեր հոռոմայեցիների բազում քաղաքներ առան: Դոմենցիոլոսը նարսեսին պատվո խոսք տալով և բազում երդումներով վստահեցնելով, կայսեր մոտ ուղարկեց, որը, սակայն, խոսքի տերը չեղավ և նարսեսին ողջակեղ արեց³⁹: Դա հոռոմայեցիներին խիստ տխրեցրեց, քանզի պարսիկները նարսեսից շատ էին սարսափում, այն աստիճան, որ պարսից երեխաները նարսեսի անունը լսելով դող էին ընկնում, իսկ պարսիկներին՝ խիստ ուրախացրեց:

[A. M. 6098]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Թովմաս⁴⁰: Աթոռակալեց երեք տարի:

[Հոռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 4-րդ տարին

[Պարսից Խոսրով արքայի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարքի] 1-ին տարին

[Նրուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Ալեքսանդրիայի Եվլոզիոս պատրիարքի] 27-րդ տարին

[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին մի ներքինի սքոլաստիկոս⁴¹, պալատի փառավոր մարդկանցից մեկի՝ Թագին տիրանալու մտազրույթիւն ունեցող պատրիկ⁴² Գերմանոսի խորհրդով կես զիշերին առնելով տիրուհի Կոստանդինային և վերջինիս երեք դստերին, ապաստանում է Մեծ եկեղեցում⁴³: Քաղաքում մեծ տակնուվրայութիւն եղավ: Պրասինոսները⁴⁴ կոխիասում⁴⁵ հավաքվելով, Կոստանդինային էին վատաբանում: Գերմանոսը պրասինոսների դեմարքոսին⁴⁶ մեկ տաղանդ⁴⁷ ոսկի ուղարկեց՝ նրանց գործակցութիւնն ազերսելով, բայց զեմոսի ղեկավարութիւնը մերժեց: Բռնակալն իր մարդկանց եկեղեցի ուղարկեց՝ կանանց այնտեղից դուրս հանելու համար, բայց Կիրիակոս պատրիարքն ընդդիմացավ բռնակալին, թույլ չտվեց կանանց բռնութիւնով տաճարից դուրս հանել: Ստանալով Փոկասի երդումը, որ նրանց վատութիւն չի անի, կանայք սուրբ տաճարից դուրս բերվեցին և վանքում արգելափակվեցին: Փոկասը Գերմանոսին հոգևորական խուզելով⁴⁸, տնային կալանքի ենթարկեց: Այն ժամանակ Փիլիպպիկոսն էլ հոգևորական խուզվեց⁴⁹ և հաստատվեց Խրիստոպոլիտում⁵⁰, իր կառուցած վանքում: Իսկ պարսիկներն այդ տարին գրավեցին Դարան, ողջ Միջագետքն ու Ասորիքը և անթիվ անհամար գերիներ տարան: Կիրիակոս պատրիարքի վախճանվելու առթիվ նրա փոխարեն հոկտեմբերի 11-ին պատրիարք է

ձեռնադրվում նույն եկեղեցու սարկավագ ու սակելլարիոս⁵¹ Թով-
ման:

[A. M. 6099]

Աշխարհի արարչագոր- ծության 6099 թ.	Քրիստոսի մարդեղու- թյան 599 թ.	Հոռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավո- րության 5-րդ տարին
---------------------------------------	-----------------------------------	---

Պարսից Խոսրով արքայի 29-ամյա թագավորության 19-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Թով- մաս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին	Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա ա- թոռակալության 7-րդ տա- րին
--	--	---

Ալեքսանդրիայի Թեոդո- րոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին ⁵²	Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթո- ռակալության 7-րդ տարին
--	---

Այդ տարին Փոկաս բռնակալը իր դուստր Դոմենցիային կնության տվեց էքսկուրիտորների կոմես պատրիկ Պրիսկոսին: Հարսանյաց հանդեսը տեղի ունեցավ Մարինեի պալատում⁵³, որից հետո կայսեր հրամանով ձիարշավական մրցումներ կազմակերպվեցին: Երկու կողմերի⁵⁴ դեմարքոսները Տեորակիոսում⁵⁵ կայսերական քավրատոնի⁵⁶ կողքին կանգնեցրին Պրիսկոսի և Դոմենցիայի լավրատոնները: Կայսրը, տեսնելով զա, զայրացավ, հրամայեց իր մոտ բերեն զեմարքոսներ Թեոփանեսին ու Պամփիլոսին, որոնց ստամայում⁵⁷ մերկ կանգնեցնելուց հետո, հրամայեց ներքինացնել: Միաժամանակ նա նրանց մոտ իր պրոտոկուրսորին⁵⁸ ուղարկեց իմանալու՝ ո՞ւմ թուլլովությամբ այդ բանն արեցին: Նրանք պատասխանեցին, թե այդ բանը ընդունված կարգի համաձայն զրամմիստներն⁵⁹ արեցին: Դեմոսն ու ամբոխները գոչում էին. «Շատ տարիներ ապրի մարդասեր տերը»: Երբ զրամմիստներին հարցրին, ինչո՞ւ այդպես վարվեցին, նրանք պատասխանեցին. «Թողորը նրանց կայսեր զավակներ հորջորջեցին, մենք էլ ինքնաբերաբար այդպես վարվեցինք»: Պրիսկոսը կայսեր զայրույթից վախեցել էր: Փոկասն ընդառաջ զնաց ամբոխների կոչին՝ նրանց նկատմամբ մարդասեր լինել: Այդ օրվանից Պրիսկոսը Փոկասի դեմ ոխ կապեց և նրա հանդեպ անկեղծ շէր: Պետրոնիա անունով մի կին լինում է Կոստանդինա թագուհու մոտ, որպեսզի վերջինիս ու Գերմանոսի միջև կապի դեր խաղա: Մավրիկիոսի որդի Թեոդոսիոսի կենդանի լինելու համբավը

զնալով ծավալվեց և այդ առթիվ Կոստանդինան և Գերմանոսը հուսադրվեցին: Բայց ամբարիշտ Պետրոնիան այդ ամենի մասին բռնակալին տեղյակ պահեց, որը Կոստանդինային հանձնեց էպարքոս⁶⁰ Թեոպոմպոսին խոշտանգելու: Խոշտանգումների տակ նա խոստովանեց, որ իրենց ասածին տեղյակ էր Թոմանոս պատրիկը: Վերջինս ձերբակալվեց և քննության ժամանակ խոստովանեց, որ բռնակալի դեմ նյութված դավադրության այլ գործակիցներ էլ ունի: Ձերբակալվեց նաև Արևելքի էպարքոս⁶¹ Թեոդորոսը, որին բռնակալը արջառաջիլների հարվածների տակ սպանեց, էլպիդիոսի ձեռքերն ու ոտքերը կտրեց, իսկ մարմինը կրակը գցեց⁶², Թոմանոսին զլխատեց, Կոստանդինային երեք դատրերով հանդերձ սրի քաշեց Եվտրոպիոսի մոլոսում⁶³, այնտեղ, որտեղ մահապատժի էր ենթարկվել Մավրիկիոսը, Գերմանոսին և վերջինիս դստեր Պրոտե կղզում⁶⁴ սրակոտոր արեց, նմանապես և Հովհաննեսին, Յիտասին⁶⁵, Պատրիկիոսին, սուրբդիոբայի⁶⁶ աստիճանն ունեցող Թեոդոսիոսին, Անդրեաս Սկոմբրոսին և Հորմիդդի թղթապահ⁶⁷ Դավթին:

Նույն տարին պարսիկները անցնելով Եփրատը, գերեվարեցին ողջ Ասորիքը, Պաղեստինն ու Փյունիկեն, հոռոմայեցիներից հսկայական ավար ձեռք բերեցին:

[A. M. 6100]

Աշխարհի արարչագոր- ծության 6100 թ.	Քրիստոսի մարդեղու- թյան 600 թ.	Հոռոմայեցիների Փոկաս կայսեր 7-ամյա թագավո- րության 6-րդ տարին
---------------------------------------	-----------------------------------	---

Պարսից Խոսրով արքա- յի 39-ամյա թագավորու- թյան 20-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Թով- մաս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին	Երուսաղեմի Իսահակ պատրիարքի 8-ամյա աթո- ռակալության 8-րդ տարին
--	--	--

Ալեքսանդրիայի Թեոդո- րոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին	Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի 9-ամյա աթո- ռակալության 8-րդ տարին
--	---

Այդ տարին Պրիսկոսը, չկարողանալով տանել Փոկասի շարագործությունները⁶⁸ և նրա կողմից այդբան անմեղ մարդկանց ոչնչացումը, Աֆրիկայի զորավար Հերակլիոս պատրիկին նամակ գրեց, որպեսզի նա իր որդի Հերակլիոսին և [հայր Հերակլիոսի] փոխզորավար Գրիգորա⁶⁹ պատրիկի որդի Նիկետասին ուղարկի ընդդեմ Փոկաս բռնա-

կալի, քանզի տեղեկացել էր, որ Աֆրիկայում Փոկասի դեմ ապստամբութուն է նյութվում, որի առթիվ Աֆրիկայի նավերի առաքումը կանգնեցրել էին⁷⁰: Փոկասը Մավրիկիոսի ողջ գերդաստանը, Թրակիայի զորավար կոմենտիոլոսին և բազում այլ մարդկանց մահապատժի ենթարկեց: Այդ ընթացքում մահ տարածամ էլ եղավ և ամեն տեսակի միջատների խուժում: Պարսիկները կարգարիգանի գլխավորությամբ արշավանքի գուրս եկան և գրավեցին Հայաստանն⁷¹ ու Կապադովկիան, մարտ ավեցին ու փախուստի մատնեցին հռոմայեցիների զորքերը, գրավեցին Գալատիան ու Պափլագոնիան, հասան Քաղկեդոն, չինացելով և ոչ մի տարիք: Ահա այնպես եղավ, որ մայրաքաղաքից դուրս հռոմայեցիներին պարսիկներն էին տանջում, իսկ մայրաքաղաքում նրանցից ավելի դաժան էր վարվում Փոկասը՝ սպանելով ու շրջվայելով:

[A. M. 6101]

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս⁷² պատրիարք: Աթոռակալեց 29 տարի: Ծրուսաղեմի Զարթիա⁷³ պատրիարք: Աթոռակալեց 22 տարի: Ալեքսանդրիայի Հովհաննես⁷⁴ պատրիարք: Աթոռակալեց 10 տարի:

[Ալեքսանդրիայի Սերգիոսի] 6101 թ.	[Քրիստոսի մարդկություն] 601 թ.	[Հռոմայեցիների Փոկաս կայսեր] 7-րդ տարին
[Պարսից Խոսրով արքայի] 21-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 1-ին տարին	[Ծրուսաղեմի Զարթիա պատրիարքի] 1-ին տարին
[Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 1-ին տարին	[Անտիոքի Անաստասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին	

Այդ տարին Անտիոքի հրեաները քրիստոնյաների դեմ խռովություն բարձրացրին, Անտիոքի մեծ պատրիարք Անաստասիոսին սրախողվող արեցին և նրա սեռական օրգանները կտրելով, բերանը զրեցին, որից հետո մարմինը քարշ տվեցին Մեսս պողոտայով: Նրանք սպանեցին նաև բազում մեծատունների, որոնց դիակները կրակի տվեցին⁷⁵: Փոկասը Բոնոսոսին Արևելքի կոմես նշանակելով, իսկ Կոստանասին՝ ստրատելատ⁷⁶, [հրեաների] դեմ ուղարկեց, բայց նրանք չէին կարողանում ճնշել նրանց խռովությունը: Այնուհետև զորքեր հավաքելով, հարձակվեցին հրեաների վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, խեղեցին ու քաղաքից արտաքսեցին: Փոկասը ձիարշավական մրցումներ կազմա-

կերպեց, որտեղ պրասինոսները նրա գլխին լուսանքներ թափեցին, թե՛ «Գարձյալ հարբեցիր, դարձյալ հիմարացար»: Փոկասի կարգադրությամբ քաղաքի էպարքոս Կոզմասը շատերի ձեռքն ու ոտքը կտրեց, դրանք Սֆինդոնեում⁷⁷ կախեց, ուրիշներին գլխատեց, իսկ ոմանց էլ պարկերի մեջ գցելով ծովը նետեց ու ջրահեղձ արեց: Գրա վրա պրասինոսները ժողովելով, կրակի տվեցին Պրետորիոնը⁷⁸, Սեկրետոնը⁷⁹, սկրինիաներն⁸⁰ ու բանտերը: Բանտարկյալները փախուստի դիմեցին: Փոկասը զազազած պրասինոսներին զրկեց քաղաքական զործունեություն վարելու իրավունքից: Իսկ Աֆրիկայի զորավար Հերակլիոսը⁸¹ սենատի պահանջով իր որդի Հերակլիոսին ռազմանավերով Փոկաս բռնակալի դեմ ուղարկեց: Այդպես վարվեց և նրա փոխզորավար Գրիգորասը, որն իր որդի Նիկետասին ցամաքով ուղարկեց: Պայմանն այն էր, որ ով առաջինը հաղթի բռնակալին, ինքն էլ թագավորի⁸²:

Այդ տարի սարսափելի ձմեռ արեց, այն աստիճան, որ ծովը սառցակալեց և բազում ձկներ ոչնչացան: Այն ժամանակ Փոկասը հրամայեց որսի ժամանակ նետահար անեն Մակրոբիոս սկրիբոնին⁸³, նրա մարմինը կախեն Հեբլոմոնում⁸⁴ գտնվող Թեոդոսիանոսների աշտարակում⁸⁵ այն նիդակից, որով մարզվում են տիրոնները⁸⁶, որպես իր դեմ նյութված դավադրության կողմնակից: Էպարքոս⁸⁷ Թեոդորոս Կապադովկացին, զինանոցի պետ էլպիդիոսը և ուրիշներ որոշել էին ձիարշավական մրցումների ժամանակ սպանել Փոկասին: Պրետորյան էպարքոս Թեոդորոսը նրանց ճաշկերույթի էր հրավիրել և աստիճանաբար հայտնել իր նպատակը: Դիպվածով ճաշկերույթին ներկա էր նաև լարդիտիոնների կոմես⁸⁸ Անաստասիոսը, որի ընթացքում Թեոդորոսը սեղանակիցներին տեղյակ պահեց դավադրության մանրամասնություններին: Անաստասիոսը այնտեղ գտնվելու համար զղջաց, բայց շարտահայտվեց, լուռ մնաց: Էլպիդիոսը պնդում էր իր ասածի վրա. «Ուզո՞ւմ եք ձիարշավական մրցումների ժամանակ իր գահին բազմած Փոկասին բռնեմ, նրա աչքերը հանեմ ու սպանեմ»: Նա [դավակիցներին] խոստանում էր զենքով ապահովել: Սակայն Անաստասիոսը դավադրության նախապատրաստության մասին Փոկասին տեղյակ պահեց, որը հրամայեց քննության ենթարկել էպարքոսին, էլպիդիոսին և դավադրությանը տեղյակ բոլոր իշխանավորներին: Նրանք խոստովանեցին նյութված դավադրության մասին, այդ թվում և այն, որ ուղում էին Թեոդորոսին կայսր հռչակել: Փոկասը հրամայեց Թեոդորոսին, էլպիդիոսին, Անաստասիոսին և բոլոր նրանց, ովքեր տեղյակ էին նրա ծրագրած դավադրությանը, գլխատել:

[A. M. 6102]

Աշխարհի արարչագործութեան 6102 թ.	Քրիստոսի թվան 602 թ.	մարդեղութեան
----------------------------------	----------------------	--------------

Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորութեան 1-ին տարին ⁸⁹	Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորութեան 22-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալութեան 2-րդ տարին
--	--	---

Երուսաղեմի պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալութեան 2-րդ տարին	Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալութեան 2-րդ տարին	
--	---	--

Այդ տարին, հոկտեմբեր ամսի 4-ին, երկուշաբթի օրը, ինդիկտիոնի 14-րդ տարին, Աֆրիկայից տեղ հասավ Հերակլիոսը՝ զրահապատ կամրջակով⁹⁰ նավերով, որոնք իրենց կայմերին ունեին փոքր աշտարակներ⁹¹ և աստվածամոր պատկերներ, (ինչպես այդ մասին գրում է Գեորգ Պիսիդասիս)⁹², ինչպես և Աֆրիկայից ու Մավրիտանիայից⁹³ հավաքագրված բազում զորք, նմանապես և պատրիկ Գրիգորասի որդի Նիկեատասը՝ Ալեքսանդրիայում և Պենտապոլսում⁹⁴ հավաքագրված մեծաթիվ հետևակազորով: Հերակլիոսը ամեն ինչի մասին տեղյակ էր պահել Հռոգաս Աֆրոսի դուստր Եվդոկիային, որն այն ժամանակ Եպիփանիայի՝ Հերակլիոսի մոր հետ Կոստանդնուպոլսում էր գտնվում: Փոկասը, լսելով, որ Հերակլիոսի մայրը քաղաքում է գտնվում, ինչպես և Հերակլիոսի նշանած Եվդոկիան, ձերբակալեց նրանց և արգելափակեց Նոր ապաշխարության կոչվող տերունական վանքում⁹⁵: Հերակլիոսը, հասնելով Աբիդոս⁹⁶, հանդիպեց Աբիդոսի կոմես Թեոդորոսին և նրան հարցուփոխեց անելով տեղեկացավ Կոստանդնուպոլսում տիրող կացութեան մասին: Փոկասը իր եղբայր մագիստրոս Դոմենցիոսին Երկար պարիսպները հսկելու ուղարկեց: Մագիստրոսը, իմանալով Հերակլիոսի Աբիդոս հասնելու մասին, պարիսպների պահպանության գործը լքելով, մտավ Կոստանդնուպոլիս: Հերակլիոսը Աբիդոսում ընդունեց Փոկասի աջուրած բոլոր իշխաններին և նրանց հետ բարձրացավ Հերակլիա⁹⁷: Իսկ Կիզիկոսի մետրոպոլիտ Ստեփանոսը Արտակի⁹⁸ սուրբ Աստվածածնի եկեղեցուց մի թագ վերցնելով, տարավ Հերակլիոսին, ով Կոստանդնուպոլիս հասնելով, Սոֆիայի⁹⁹ նավահանգստում խարիսխ գցեց: Հերակլիոսը Քրիստոսի օգնությամբ մարտում հաղթում է Փոկաս բռնակալին, որին դեմոսները ձերբակալելով, սպանում են՝ Բո-

յինում¹⁰⁰ հրակեզ անում: Հերակլիոսը, մտնելով արքունիք, պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում թագադրվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի¹⁰¹: Նույն օրը ավգուստա¹⁰² թագադրվեց և [Հերակլիոսի] նշանած Եվդոկիան: Սերգիոս պատրիարքի կողմից նրանք երկուսն էլ ստացան նաև ամուսնական պսակներ, որով միևնույն օրը Հերակլիոսը ինքնակալ դարձավ և փեսայացավ: Մայիս ամսին պարսիկներն արշավեցին Ասորիքի վրա, զրավեցին Ապամիան և Եղեսիան¹⁰³ ու հասան մինչև Անտիոք¹⁰⁴: Նրանց ընդդիմակալած հոռոմայեցիները պարտություն կրեցին, բովանդակ զորքը կորավ, շատ քչերին հաջողվեց փրկվել: Նույն ինդիկտիոնի հուլիս ամսի 7-ին Հերակլիոսը Եվդոկիայից զուստր ունեցավ՝ Եպիփանիային, որն օգոստոս ամսի 15-ին Վլախեոնայում¹⁰⁵ մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6103]

Աշխարհի արարչագործութեան 6103 թ.	Քրիստոսի թվան 603 թ.	մարդեղութեան
----------------------------------	----------------------	--------------

Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորութեան 2-րդ տարին	Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորութեան 23-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալութեան 3-րդ տարին
--	--	---

Երուսաղեմի պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալութեան 3-րդ տարին	Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալութեան 3-րդ տարին	
--	---	--

Այդ տարին պարսիկները զրավեցին Կապադովկիայի Կեսարիան, որտեղ բազում բյուր բնակիչների գերի վերցրին: Հերակլիոս կայսրը հոռոմայեցիների պետության գործերը դտավ անմխիթար վիճակում: Եվրոպան ավարներն էին ամայացրել, բովանդակ Ասիան ավերակ էին դարձրել պարսիկները, քաղաքների բնակչությունը գերի վերցրել, հոռոմայեցիների զորքերը պատերազմներում ոչնչացրել: Տեսնելով դա, կայսրը շփոթեց ինչ անի: Նա հետաքրքրվեց, բանակում կա՞ն արդյոք նրանցից, ովքեր Փոկասի հետ արշավել էին Մավրիկիոսի դեմ՝ վերջինիս թագավորության օրոք, և բոլոր բանակաթեմերում¹⁰⁶ միայն երկու հոգի գտնվեց:

Նույն տարվա մայիսի 3-ին, ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, կայսրը Եվդոկիայից որդի ունեցավ, Հերակլիոս Փոքրին, որին կոչում էին նաև

Նոր Կոստանդին: Օգոստոս ամսի 14-ին, նույն ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, ավգուստա եվդոկիան վախճանվեց¹⁰⁷:

[A. M. 6106]

[Հռոմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսրով ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
լիոս կայսեր] 5-րդ տարին քայի] 26-րդ տարին գիոս պատրիարքի] 6-րդ
տարին

[A. M. 6104]

[Հռոմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսրով արքա- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
լիոս կայսեր] 3-րդ տարին լի] 24-րդ տարին գիոս պատրիարքի] 4-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Չաքարիա [Ալեքսանդրիայի Հով-
պատրիարքի] 6-րդ տարին հաննես պատրիարքի] 6-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Չաքարիա [Ալեքսանդրիայի Հով-
պատրիարքի] 4-րդ տարին հաննես պատրիարքի] 4-րդ
տարին

Այդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 4-ին, ինդիկտիոնի առաջին տարին, Հերակլիոսի դուստր Եպիփանիան պալատի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանում ավգուստա թագադրվեց՝ ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի: Իսկ ինդիկտիոնի նույն առաջին տարվա դեկտեմբերի 25-ին Հերակլիոսի որդի Հերակլիոսը, որ և Կոստանդին Կրտսեր¹⁰⁸, թագադրվեց¹⁰⁹ ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

Նույն տարին սարակիսոսները Ասորիքի վրա արշավեցին և բազում վայրեր ավարտելով վերադարձան:

Այդ տարին պարսիկները պատերազմով գրավեցին Հորդանանը, Պաղեստինը և սուրբ քաղաքը¹¹³, որի բնակիչներից շատերին, ինչպես ասում են ոմանք, ինն բյուր հոգու, հրեաների ձեռքով կոտորեցին: Հրեաները յուրաքանչյուրն իր կարողության համեմատ քրիստոնյաներ էին գնում և նրանց սպանում: [Իսկ պարսիկները] իրենց հերթին Երուսաղեմի Չաքարիա պատրիարքին, [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը, բազում գերիների տարան Պարսկաստան¹¹⁴:

Նույն տարին կայսրը Մարտինայից որդի ունեցավ՝ մյուս Կոստանդին, որը վլախեռնայի [պալատում] մկրտվեց ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6105]

[Հռոմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսրով ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
լիոս կայսեր] 4-րդ տարին քայի] 25-րդ տարին գիոս պատրիարքի] 5-րդ
տարին

[Հռոմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսրով ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
լիոս կայսեր] 6-րդ տարին քայի] 27-րդ տարին գիոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Չաքարիա [Ալեքսանդրիայի Հով-
պատրիարքի] 5-րդ տարին հաննես պատրիարքի] 5-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Չաքարիա [Ալեքսանդրիայի Հով-
պատրիարքի] 7-րդ տարին հաննես պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարին պարսիկները Դամասկոսն առան և բազում ժողովուրդ գերեվարեցին: Հերակլիոս կայսրը Խոսրովին դեսպաններ ուղարկեց, կոչ արեց դադարեցնել անողորմ արյունահեղությունը, որոշել հարկերի չափը և պահա¹¹⁰ ստանալ: Բայց Խոսրովը դեսպաններին ձեռնունայն էտ ուղարկեց, նրանց հետ բանակցություններ չվարեց, քանզի հույս ուներ, որ իրեն կհաջողվի ամբողջությամբ նվաճել հռոմայեցիների տերությունը: Նույն տարին Հերակլիոսը Մարտինայի¹¹¹ հետ ամուսնացավ և նրան ավգուստա հռչակեց: Թագադրությունը տեղի ունեցավ Ավգուստուսում¹¹², ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6107]

Այդ տարին պարսիկներն առան բովանդակ Եգիպտոսը, Ալեքսանդրիան, Լիբիան՝ մինչև Եթովպիա և բազում գերիներով, ավարով ու զրամով վերադարձան: Նրանց շահաջողվեց գրավել Փաղկեդոնը¹¹⁵ և պաշարման համար զորամաս թողնելով, հեռացան:

[A. M. 6108]

[Հռոմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսրով ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
լիոս կայսեր] 7-րդ տարին քայի] 28-րդ տարին գիոս պատրիարքի] 8-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Չաքարիա [Ալեքսանդրիայի Հով-
պատրիարքի] 8-րդ տարին հաննես պատրիարքի] 8-րդ
տարին

Այդ տարին պարսիկները հարձակվեցին Քաղկեդոնի վրա և գրոհով առան այն¹¹⁶, Նույն տարվա հունվարի 1-ին, ինդիկտիոնի 5-րդ տարին, Հերակլիոսի որդի Կոստանդին Կրտսերը, որ և Հերակլիոսի որդի Հերակլիոս, կոնսուլ¹¹⁷ հռչակվեց: [Կայսրը] նրա եղբոր՝ Կոստանդին Փոքրին, որ Հերակլիոսից ու Մարտինայից էր ծնվել, կեսար¹¹⁸ հռչակեց:

[A. M. 6109]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 8-րդ տարին [Պարսից խոսրով արքայի] 29-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

[Նրուսահեմի Զաքարիա պատրիարքի] 9-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Հերակլիոսը խոսրովին՝ Պարսկաստան դարձյալ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղության առաջարկելով: Խոսրովը նրանց կրկին ետ ուղարկեց, ասելով. «Ես ձեզ չեմ խնայելու, քանի չեք ուրացել խաչյալին¹¹⁹, որին աստված եք համարում, և չեք երկրպագել արեգակին»:

[A. M. 6110]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 9-րդ տարին [Պարսից խոսրով արքայի] 30-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

[Նրուսահեմի Զաքարիա պատրիարքի] 10-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Հովհաննես պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարին ավարները Քրակիայի վրա արշավեցին: Հերակլիոսը նրանց մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ խաղաղություն առաջարկելով: Խաբանը¹²⁰ հանձն առավ և կայսրն իր բոլոր թիկնապահներով, բազում և թանկարժեք նվերներով Նրկար պարսից դուրս եկավ խաբանին ընդունելու, քանզի նրանից հաշտություն կնքելու երաշխիքներ էր ստացել: Բայց այդ բարբարոսը, դժելով խոստումն ու երդումները, հանկարծակի շարամտորեն կայսեր վրա ուղղվեց¹²¹: Կայսրը, անակնկալից ապշած, փախուստի դիմելով, քաղաք վերադարձավ: Բարբարոսը, ձեռք գցելով կայսերական գույքն ու թիկնապահներին, բոլոր նրանց, ում կարողացավ բռնել, վերադարձավ, Քրակիայի բազում շրջաններ

ավարի առնելով, քանզի նրանց բնակիչները խաղաղության հույսով օրոքված, անակնկալի հանդիպեցին:

[A. M. 6111]

Աշխարհի արարչագործության 6111 թ. Քրիստոսի մարդեղության 611 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 10-րդ տարին Պարսից խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 31-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Նրուսահեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին¹²²

4571

Այդ տարին Հերակլիոսը ավարների խաբանին դեսպաններ ուղարկեց, պարսավեց նրա անօրեն քայլը և խաղաղություն կնքելու կոչ արեց, քանզի նպատակ ունենալով արշավել Պարսկաստանի վրա, ուզում էր խաբանի հետ հաշտություն կնքել: Խաբանը կայսեր սիրալիրությունից ազդված հայտնեց, թե զղջացել է և խոստացավ խաղաղություն հաստատել: Գեսպանները հաշտություն կնքելով, խաղաղությամբ վերադարձան:

Նույն տարին պարսիկները գրոհով առան Գալատիայի Անկյուրան:

[A. M. 6112]

[Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 11-րդ տարին [Պարսից խոսրով արքայի] 32-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 12-րդ տարին

[Նրուսահեմի Զաքարիա պատրիարքի] 12-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարին խոսրովը ծանրացրեց իր լուծը հպատակների վրա՝ արյունահեղությամբ ու [ծանր] հարկապահանջությամբ: Հաղթանակից գլխապտույտ ստացած, նա չէր կարողանում հանդիստ մնալ: Այն ժամանակ Հերակլիոսը աստժո հանդեպ նախաձախնդրությամբ լցված և (ինչպես իրեն էր թվում), ավարների հետ խաղաղություն հաստատ

տած, Եվրոպայի զորքերը Ասիա տեղափոխեց, վճռելով աստծո օգնութեամբ Պարսկաստանի վրա արշավել:

[A. M. 6113]

[Հոռոմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսրով ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
լիոս կայսեր] 12-րդ տարին քայի] 33-րդ տարին գիոս պատրիարքի] 13-րդ
տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա [Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 13-րդ տարին պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա ապրիլ ամսի 4-ին, ինդիկտոնի 10-րդ տարին, Հերակլիոս կայսրը Զատիկի տոնը¹²³ տոնելով, երկուշաբթի երեկոյան անհայադ Պարսկաստանի վրա շարժվեց¹²⁴: Միջոցների պակաս զգալով, նա պարտքով վերցրեց եկեղեցիների դրամները, նաև Մեծ եկեղեցու բազմականթեղ ջահերը և պաշտամունքային այլ սպասներ, որոնցից ոսկե և արծաթե բազում դրամ կտրեց: Իր որդուն նա թողեց Կոստանդնուպոլսում՝ Սերգիոս պատրիարքի խնամքի տակ, կարգադրեց, որպեսզի նա, պատրիարքը, խոհեմ, շատ խելացի ու փորձառու մի մարդու՝ Բոնոսոս պատրիկի հետ կառավարեն գործերը: Նա դիմեց նաև ավարների խաբանին, խնդրելով սատար կանգնի հոռոմայեցիներին՝ ըստ կնքված բարեկամական դաշնագրի¹²⁵, որին և իր որդու խնամակալ նշանակեց: Մայրաքաղաքից դուրս գալով և նավելով, նա հասավ Պլուլե¹²⁶ կոշվող տեղը, այնտեղից՝ զորքերի համախմբման վայրերը¹²⁷, զուժարեց տեղական զորքերը և նրանց կազմը համալրեց նոր զորքերով¹²⁸, ապա սկսեց նրանց ռազմավարություն սովորեցնել: զորքը երկուսի բաժանելով, նա նրանց միմյանց դեմ անարյուն մարտեր էր մղել տալիս, սովորեցնում պատերազմական ուսանքները՝ զոռել, պատերազմական երգեր երգել, որպեսզի երբ իսկական մարտի բռնվեն, չշփոթվեն, այլ, կարծես խաղի, արիաբար դիմեն թշնամու վրա: Կայսրը վերցնելով Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը¹²⁹, պատկերը արարչին ամենայն բանին աստծո, ով առանց նկարելու կենդանագրեց, ով անսերմ ծնունդ առավ, և այդ աստվածագիր պատկերին ապավինելով պայքարի դիմեց, զինվորներին հավաստիացնելով, որ մինչև մահ նրանց հետ է մարտնչելու, վերաբերվելու է նրանց ինչպես իր հարազատ զավակներին: Նա կամենում էր տիրել ոչ թե վախ սփռելով, այլ սեր: Զինվորներին գտնելով շատ անհոգ ու անարի, անկարգ ու անկազմակերպ, երկրի

բազում շրջաններում ցրված, սեղմ ժամկետում բոլորին մի տեղ կենտրոնացրեց: Բոլորը միահամուռ կերպով կայսեր հզորությունն ու քաջությունը փառաբանեցին: Իսկ նա սրտապնդում էր նրանց հետևյալ խոսքերով. «Ո՛վ եղբայրներ ու որդիներ, տեսնում եք ինչպես ոսթաներն աստծո մեր երկիրը ոտնատակ արեցին, քաղաքները՝ անապատ, կրակի տվեցին եկեղեցիները: Անարյուն զոհաբերության սեղանները¹³⁰ ոճրագործների հեղած արյամբ ողողվեցին, անառականոցի վերածվեցին մարմնական կրքերին օտար եկեղեցիները»: Ապա դարձյալ երկու մասի բաժանելով զորքը, նրանց զորավարություններ անել տվեց: Շարքի էին կանգնած փողահարներ ու վահանակիրների փաղանգներ, զրահակիր մարտիկներ: Երբ տազմաները լիակատար պատրաստության մեջ էին, կայսրը հրամայեց հարձակվեն միմյանց վրա: Տեղի ունեցան ուժեղ բախումներ ու ընդհարումներ, կարծես իսկական պատերազմ լիներ: Տեսնելու բան էր սահմակեցուցիչ, բայց անվտանգ այդ տեսարանը, անարյուն ջարդը, այն, թե ինչ ձեռքով նախքան իսկական ճակատամարտը յուրաքանչյուրը այդ անվտանգ կոտորածից փորձ ձեռք բերեց, ապազայում ավելի վստահ լինելու համար: Կայսրն ահա այդպես զինելով բոլորին, կոշ արեց անօրինություններ չգործել, սատար կանգնել արդարություն: Հասնելով Հայաստանի շրջանները, նա հրամայեց ընտիր զինվորների շտապեն առաջ. պարսիկներին դաշնակից սարակինոսների¹³¹ բազում ձիավորներ որոշել էին գաղտագողի կայսեր վրա հարձակվել, բայց վերջինիս հրամանով առաջ գնացած զինվորները հանդիպելով նրանց, գերի վերցրին նրանց զորավարին և շղթայակապ Հերակլիոսի մոտ բերեցին, իսկ մնացածներին հետապրելով, շատերին կոտորեցին: Երբ ձմեռը վրա հասավ, կայսրը շրջվեց դեպի Պոնտոսի կլիման¹³² և բարբարոսները, կարծելով, որ նա մտադիր է ձմեռել այնտեղ, որոշեցին նրան օղակել: Բայց կայսրը պարսիկներից ծածուկ թևանցելով ներխուժեց Պարսկաստան¹³³: Լսելով նրա անակնկալ ներխուժման մասին, բարբարոսները մտածմունքի մեջ ընկան: Պարսից զորավար Շահր վարազը¹³⁴ իր զորքի գլուխն անցած եկավ Կիլիկիա, նպատակ ունենալով Ռոմանիա ոտք գնելով, ստիպել կայսեր վերադառնալ, բայց երկյուղ կրելով, որ կայսրը կարող է հանկարծ Հայաստանի վրայով Պարսկաստան ներխուժել և այն տակնուվրա անել, չգիտեր ինչ նախաձեռնի: Նա ստիպված հետևեց հոռոմական բանակին, մտադիր լինելով մի անլուսին գիշեր հարձակվել ու գողանալ պատերազմը¹³⁵, բայց բանի որ լիալուսին էր, հրաժարվեց ծրագրից և իր համար սուրբ համարվող լուսնին հայհոյեց: Դրա վրա լուսինը այդ գիշեր խա-

վարեց¹³⁶, սակայն Շահր Վարազը վախեցավ կայսեր վրա հարձակվել, նա այժմամի պես լեռ բարձրացավ և բարձրից դիտեց հոռոմայեցիներին ճարտար և իմաստուն ուղղամարվեստը: Կայսրը համոզվելով նրա վեհե-րոտություն, բանակեց հանդատյան համար պատշաճ տեղում և նրան գրգռում էր մարտի: Պարսիկները ծածուկ կերպով հաճախ լեռից ցած էին իջնում և մասնակի ընդհարվում, բայց ամեն տեսակետից հոռոմայեցիներն էին գերազանցում: Զորքը տեսնելով, թե ինչպես կայսրն առաջինն էր նետվում թշնամու դեմ և քաջաբար մարտնչում, զնալով արիությանը էր լցվում: Մի փոքր առաջ դասալիք եղած մի պարսիկ ծառայության էր մտել կայսեր բանակում: Ահա նա փախել էր պարսիկների մոտ, հավատացած լինելով, որ նրանք կոչնչացնեն հոռոմայեցիների բանակը: Բայց տեսնելով նրանց վեհերոտությունը, տասը օր անց կայսեր մոտ եկավ և ճշգրտորեն պատմեց բարբարոսների թուլամորթության մասին: Իսկ Շահր Վարազը այլևս չուզեցնալով լեռան վրա ժամավաճառ լինել, ստիպված մարտի դիմեց¹³⁷: Նա իր զորքը հրեք մասի բաժանելով, վաղ առավոտյան, ղեռ արևը շժագած, հանկարծակի իջավ ցած՝ մարտի պատրաստ: Կայսրը այդ բանին նախօրոք տեղյակ, իր զորքը նույնպես հրեք մասի բաժանած, առաջնորդեց մարտի: Արևը ծագեց կայսեր թիկունքում, նրա ճառագայթները խանգարում էին պարսիկների տեսողությանը, ճառագայթներ, որոնց պարսիկները երկրպագում են որպես աստված¹³⁸: Կայսրը ձևացրեց, որ զորքով փախուստի է դիմում: Պարսիկները խախտելով իրենց փաղանգները, ընկան հոռոմայեցիների նտեից, կարծելով, որ հալածում են նրանց, բայց հոռոմայեցիները շրջվելով և քաջաբար մարտնչելով, նրանց փախուստի մատնեցին, շատերին կոտորեցին, մինչև լեռը հալածական արեցին, խորխորատներն ու դժվարանցանելի տեղեր գցեցին ու բնաջնջեցին: Պարսիկները խորխորատներում այժմամների պես էին ցատկոտում: Հոռոմայեցիները բազմաթիվ գերիներ ձեռք բերեցին, զրավեցին պարսիկների ճամբարը ողջ ունեցվածքով հանդերձ, ապա բարձրացնելով ձեռքերը, աստծուն գոհություն հայտնեցին, ջանասիրությանը աղոթեցին լավ ուղղամարած կայսեր համար: Նրանք, ովքեր անցյալում չէին համարձակվում պարսիկների բարձրացրած փողուն անդամ նայել, այժմ ավար էին վերցնում կատարյալ հանդերձանքով նրանց վրանները: Ո՞վ կսպասեր, որ պարսիկ անշափ աննկուն ժողովուրդը հոռոմայեցիներին թիկունք ցույց կտա: Զորքը զորավարի¹³⁹ գլխավորությամբ Հայաստանում թողնելով ձմեռելու, կայսրը վերադարձավ Բյուզանդիոն¹⁴⁰:

[A. M. 6114]

Աշխարհի արարչագործության 6114 թ.	Քրիստոսի մարդկության 614 թ.	Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 13-րդ տարին	Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 35-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Մերգիոս պատրիարքի 29-ամյա անողակալության 14-րդ տարին
Երուսաղեմի պատրիարքի 22-ամյա անողակալության 14-րդ տարին	Ջաբարիա Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա անողակալության 4-րդ տարին			

Այդ տարվա մարտ ամսի 15-ին, ինդիկտիոնի 11-րդ տարին, Հերակլիոս կայսրը, մայրաքաղաքից դուրս գալով, փութանալի Հայաստան հասավ, իսկ պարսից Խոսրով արքան Շահր Վարազին իր զորքով ուղարկեց հոռոմայեցիների երկիրը ներխուժելու: Հերակլիոսը Խոսրովին հաշտություն կնքելու կոչով նամակ գրեց, հակառակ դեպքում սպառնում էր իր զորքով ներխուժել Պարսկաստան: Բայց Խոսրովը ո՛չ հաշտություն էր կնքում, ո՛չ էլ հավատ ընծայում, որ Հերակլիոսը կհամարձակվի Պարսկաստանին մոտենալ: Կայսրը ապրիլ ամսի քսանին ներխուժեց Պարսկաստան: Խոսրովը, իմանալով այդ մասին, հրամայեց Շահր Վարազին վերադառնալ, իսկ ինքը Պարսկաստանից գումարելով իր զորքերը և հանձնելով Շահնիսին¹⁴¹, հրամայեց նրան փութանալի միանալ Շահր Վարազին և շարժվել ընդդեմ կայսեր: Իսկ Հերակլիոսը, ժողովելով իր զորքը, սրտապնդեց այն խրախուսիչ խոսքերով. «Իմ եղբայրներ, մեր գիտակցության մեջ ունենալով աստժո երկյուղը, մաքառենք վրեժխնդիր լինել աստծուն հասցված անարգության համար: Արիանանք քրիստոնյաներին բազում շարիք պատճառած թշնամիների դեմ, խնայենք հոռոմայեցիների անկախ պետությունը և ընդդիմակայենք չարամտորեն զենք կապած թշնամուն, լցվենք վախը սպանող հավատքով¹⁴², Նկատի ունենանք, որ պարսից երկրում ենք գտնվում և փախուստը շատ վտանգավոր է: Վրեժխնդիր լինենք կույսերի պղծման համար, նայելով մեր խեղանդամ դարձած զինվորներին, կարեկցենք նրանց: Վտանգն անհատույց չէ, նա հավիտենական կյանք է պարգևում¹⁴³: Կանգնենք արիաբար և տեր աստվածը մեզ սատար կկանգնի, նա կոչնչացնի մեր թշնամիներին»: Կայսրը բազում նման հորդորներով սրտապնդեց զինվորներին, որոնցից մեկը բոլորի անունից պատասխանեց նրան. «Սըր-

տապնդեցի՛ր մեզ, տե՛ր, քո հորդորող խոսքերով, այդ խոսքերը սրեցի՛ն մեր սրերը և հոգի փշեցին նրանց: Քո խոսքերով մեզ թևավորեցիր: Մենք կարմրում ենք, տեսնելով, թե ինչպես ես դու դեպի մարտ մեզ առաջ-նորդում: Մենք կանսանք քո բոլոր հրամաններին»: Կայսրը զորքի ղեկին անցած, փութանակի խորագույն Պարսկաստան¹⁴⁴ խուժեց, կրակի տալով քաղաքներն ու գյուղերը: Այստեղ էլ մի սարսափելի հրաշք կատարվեց. ամառ ժամանակ զով քամի փչեց, որ հոռմայեցի զինվորներին ապշեցրեց ու հուսազրեց: Հերակլիոսը լսելով, որ խոսքովը քառասուն հազարանոց զորքով Գանձակ¹⁴⁵ քաղաքում է գտնվում, դիմեց նրա դեմ: Նախապես նա իրեն ենթակա սարակիստներին¹⁴⁶ ումանց ուղարկեց առաջ, որոնք հանդիպելով խոսքովի վիզլային, մի մասին կոտորեցին, մյուսին էլ՝ իրենց զորավարի հետ միասին շղթայակապ կայսեր բերեցին: Խոսքովն իմանալով այդ մասին, լքելով քաղաքն ու զորքը, դիմեց փախուստի: Հերակլիոսը հետապնդեց նրան, հասածին սրի քաշեց, իսկ մնացածները փախուստի դիմելով, ցիրուցան եղան: Կայսրը գրավեց Գանձակ քաղաքը¹⁴⁷, որի արվարձաններում իր զինվորներին հանգիստ տվեց: Կայսեր կողմն անցած պարսիկներն ասում էին, որ խոսքովը փախուստի դիմելով, այդ շրջանում եղած ամեն ինչ կրակի տվեց: Նա եկավ արևելքում գտնվող Թեբարմայիս¹⁴⁸ քաղաքը, որտեղ էին գտնվում Հրո տաճարը, լյուդացոց թագավոր Կրեսոսի գանձերը, ինչպես նաև ածուխների մոլորությունը¹⁴⁹, որոնք առնելով շարժվեց դեպի Գաստակերտ¹⁵⁰: Իսկ կայսրը Գանձակից դուրս գալով, հասնում է Թեբարմայիս, մտնում քաղաք և կրակի տալիս Հրո տաճարը¹⁵¹: Ողջ քաղաքը մոխիր դարձնելով, նա հետապնդում էր խոսքովին Մարաց երկրի կապաններում: Խոսքովն այդպիսի մի դժվարանցանելի վայրից մյուսն էր գնում: Հերակլիոսը հետապնդելով նրան, բազում քաղաքներ ու գյուղեր առավ¹⁵², Երբ ձմեռը վրա հասավ, նա մտածում էր իր զորքով ո՛ր ձրմեռի: Ոմանք խորհորդ տվեցին Ալեքանիայում¹⁵³ ձմեռել, ուրիշները՝ խոսքովի վրա շարժվել: Կայսրը հրամայեց զորքին երեք օր սրբվել¹⁵⁴, իսկ ինքը, ընթերցելով աստծո ավետարանները, գտավ, որ կարելի է Ալեքանիայում ձմեռել: Նա իսկույն վերադարձավ և շարժվեց դեպի Ալեքանիա: Նա իր հետ էր տանում բազում պարսիկ ռազմագերիների, բայց և անվերջ հարձակումների ենթարկվում պարսից զորքերի կողմից, սակայն աստծո օգնությամբ նա բոլորին հաղթեց: Ծանապարհին վրա հասավ սաստիկ ձմեռն ու սառնամանիքը: Հասնելով Ալեքանիա, նա իրեն հատուկ գթասրտությամբ ողորմեց և կապանքներից ազատեց իր գերի վերցրած հիսուն հազար ռազմագերիներին, նրանց հանդեպ հոգատարություն

ցուցաբերեց, հանգիստ տվեց, և բոլորը արտասովից մաղթում էին նրան Պարսկաստանի փրկիչը դառնալ, բնաջնջելով տիեզերակործան Խոսրովին:

[A. M. 6115]

[Հոռմայեցիների Հերակ- [Պարսից Խոսքով ար- [Կոստանդնուպոլսի Սեր-
կայսեր] 14-րդ տարին բայի] 36-րդ տարին գիսս պատրիարքի] 15-րդ
տարին

[Նրոտաղեմի Զաքարիա [Ալեքսանդրիայի Գեորգ
պատրիարքի] 15-րդ տարին պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին պարսից խոսքով արքան զորավար նշանակեց Շահ-բարդականին¹⁵⁵, գործունյա, բայց շատ ամբարտաձև մի մարդու: Նրբան տալով խոսքովական և Պերոզական¹⁵⁶ կոչվող զորքերը, ուղարկեց Ալեքանիա՝ Հերակլիոսի դեմ: Նրանք անցնելով Ալեքանիայի սահմանները, շհամարձակվեցին կայսեր դեմ բացահայտ մարտի դուրս գալ, այլ բռնեցին Պարսկաստան տանող կիրճերը, մտադիր լինելով նրան ծուղակը գցել: Բայց Հերակլիոսը դարնանը Ալեքանիայից շարժվեց դեպի Պարսկաստան, ձիշտ է, ավելի երկար, բայց պարենաշատ հարթավայրերով: Շահբարդականը շարժվեց նեղբայց կարճ ճանապարհով, նպատակ ունենալով հասնել կայսեր, նախքան նա ոտք կդնի պարսից երկիրը: Հերակլիոսը հորդորում էր իր զինվորներին, ասելով. «Իմացե՛ք, եղբայրներ, որ պարսից զորքը դեզերելով դժվարանցանելի վայրերում, հոգնեցնում, ուժասպառ է անում ձիերին: Եկեք մենք փութանք մեծ արագությամբ հասնել խոսքովին, որպեսզի անակնկալ կերպով խուժելով նրա վրա, խուճապի մատնենք»: Զորքը, սակայն, դեմ էր գրան, հատկապես դաշնակից լազերը, արագներն ու իրերները: Սա դառնում է փորձանքների պատճառ, քանզի այդ միջոցին վրա հասավ և Շահր վարազը այն զորքով, որին խոսքովը կատարելապես զինել էր և Հայաստանի վրայով Հերակլիոսի դեմ ուղարկել: Իսկ Շահբարդականը կրնկակոխ հետապնդում էր Հերակլիոսին, բայց կովի շէր բռնվում, սպասելով միանալ Շահր վարազին և ապա մարտի մեջ մտնել: Հոռմայեցիները իմանալով Շահր վարազի հարձակման մասին, վեհերոտեցին և ընկնելով կայսեր ոտքերը, արտասովից ներողություն խնդրեցին իրենց անխոհեմ անհնազանդության համար: Նրանք համոզվեցին, թե ինչքան վատ բան է, երբ ծառան չի ենթարկվում տիրոջ կարգադրություններին, և ասացին. «Մեզ ձեռք մեկնիր, տեր, քանի թշվառականներս չենք կորչել: Մենք կկատա-

ընենք քո բոլոր հրամանները: Դրա վրա կայսրը փութաց Շահբաբը և անի վրա խուժել, բանի նա զեռ շէր միացել Շահր Վարազի զորքին, և բազում անգամ, գիշեր ու ցերեկ, նրա վրա հարձակումներ զործելով, ահաբեկեց: Երկուսին էլ¹⁵⁷ ետևում թողնելով, նա փութանալի հոսքովի վրա շարժվեց: Հոռոմայեցիներից երկու զինվոր դասալիք լինելով, անցնում են պարսիկների կողմը և հավատացնում նրանց, որ հոռոմայեցիները վախից են փախչում: Լուր էլ ստացվեց, թե պարսից զորավար Շահենը մի այլ զորքով շտապում է օգնության: Շահր Վարազն ու Շահբաբը շահանք իմանալով այդ մասին, ջանացին Հերակլիոսի հետ կովի բռնելով նախքան Շահենը տեղ կհասներ. որպեսզի հաղթանակի փառքը նա իրեն չվերագրի: Նրանք հավատ ընծայելով նաև դասալիքների ասածին, շարժվեցին Հերակլիոսի վրա, և մոտենալով, նրան բանակեցին, զճոռելով վաղ առավոտյան բախվել: Իսկ Հերակլիոսը երեկոյան ճամփա ընկավ և ամբողջ գիշեր ընթացավ: Հեռանալով նրանցից, նա խոտառատ մի դաշտ գտավ, որտեղ և ճամբարեց: Բարբարոսները, կարծելով, որ հոռոմայեցիները երկյուղից են փախչում, խառնիճաղանջ կերպով շտապեցին հասնել նրանց: Հերակլիոսը ընդդիմակայեց և կովի բռնվեց: Նա ապավինեց մի ծառախիտ բլրի վրա, այնտեղ ժողովեց իր զինվորներին և աստծո օգնությամբ բարբարոսներին փախուստի մատնեց, հետապնդեց կիրճերով և շատ-շատերին կոտորեց: Ընկավ և Շահբաբը և Շահենը՝ թիկունքին սրի հարված ստանալով: Մարտի ընթացքում իր զորքով վրա հասավ Շահենը, որին ևս կայսրը փախուստի մատնեց, նրանցից շատերին կոտորեց, իսկ մնացածներին ցիրուցան արեց, գրավեց նաև նրանց տուղոնը¹⁵⁸: Շահր Վարազը միացավ Շահենին, հավաքեց վերապարած բարբարոսներին, մտադիր լինելով դարձյալ դիմել Հերակլիոսի վրա¹⁵⁹: Կայսրը շարժվեց դժվարամատչելի, քարքարոտ և դժվարանցանելի Սյունիք¹⁶⁰ երկրի վրայով, իսկ բարբարոսները հետապնդում էին նրան: Լազերը և աբազգները երկյուղից դրդված հրաժարվեցին հոռոմայեցիների հետ ունեցած դաշնակցությունից և զնացին իրենց երկիրը: Դա ուրախացրեց Շահենին և նա Շահր Վարազի հետ եռանդազին շարժվեց Հերակլիոսի վրա: Կայսրը հավաքեց զորքը, հորդորեց, սրտապնդեց այն, ասելով. «Եղբայրներ, թշնամու մեծաթվությունը թող ձեզ չվհատեցնի, քանզի եթե աստված կամենա, մեկը հազարին փախուստի կմատնի: Զոհ բերենք մեզ հանուն մեր եղբայրների փրկության, արժանանանք մարտիրոսական պսակին, ապագան էլ մեզ կփառաբանի, իսկ աստված՝ կհատուցի»: Ահա այսպիսի և նման այլ բազում հորդորներով նա զինվորներին սրտապնդեց, պատրաստակամ մարտի հանեց: Ախոյաններն իրար

գեմ, շատ մոտիկ հեռավորության վրա կանգնած, առավոտից մինչև երեկո մարտի շղիմեցին: Երբ վրա հասավ երեկոն, կայսրը ճամփա ընկավ, իսկ բարբարոսները դարձյալ հետապնդում էին նրան: Պարսիկները, ցանկանալով նրա առաջը կտրել, այլ ճանապարհով զնացին, բայց ընկան տղմուտների մեջ, մոլորվեցին և մեծ վտանգի ենթարկվեցին: Իսկ կայսրը նրանցից առաջ մտավ Պարսկահայաստանի¹⁶¹ սահմանները: Այն պատճառով, որ այդ երկիրը գտնվում էր պարսիկների տիրապետության ներքո, շատերը Շահր Վարազին միացան, որով նրա զորքը ստվարացավ: Բայց երբ վրա հասավ ձմեռը, նրան միացած այդ բազմությունը ցրվեց իր տեղերը՝ տներում դադար առնելու: Հերակլիոսը, իմանալով դա, որոշեց գիշերով գողանալ պատերազմը¹⁶²: Սառնամանիք էր, Շահր Վարազը ոչինչ չէր կասկածում, և Հերակլիոսը, ընտրելով տոկուն ձիեր, զինելով ամենաքաջ զինվորներին և նրանց երկու մասի բաժանելով, մեկին հրամայեց առջևից գնալ՝ ընդդեմ Շահր Վարազի, իսկ ինքը մյուս մասով հետևեց նրանց: Նրանք գիշեր ժամանակ փութանալի գնացին և գիշերվա իններորդ ժամին հասան Սալվանոն¹⁶³ վայրը: Պարսիկներն այստեղ էին գտնվում: Իմանալով հարձակման մասին, նրանք ոտքի կանգնեցին և հարձակվեցին հոռոմայեցիների վրա: Վերջիններս բոլորին կոտորեցին, միայն մեկ հոգի փրկվեց, որը և Շահր Վարազին տեղեկացրեց կատարվածի մասին: Շահր Վարազը տեղից վեր կացավ, ձին հեծավ և մերկ ու բոբիկ փախուստի դիմելով փրկվեց: Սրա կանանց, պարսից ծաղիկը համարվող նշանավոր իշխանների, սատրապների և ընտիր զինվորների, որոնք տների տանիքները բարձրացած մարտ էին մղում, Հերակլիոսը կրակով հաղթահարեց՝ ոմանց կոտորեց, ոմանց ողջակեղ արեց, ուրիշներին էլ գերի վերցրեց: Քիչ էր մնացել Շահր Վարազի բացի ոչ ոք չփրկվի: Ձեռք գցեցին նաև Շահր Վարազի զնները՝ ոսկե վահան, դաշույն և նիզակ, թանկագին քարերով ազուցված ոսկե գոտի և կոշիկներ¹⁶⁴: Այդ բոլորն առնելով, կայսրը շարժվեց գյուղերում ցիր ու ցան եղած պարսիկների վրա, որոնք, իմանալով Շահր Վարազի փախուստի մասին, իրենք ևս քառատրոփ փախուստի դիմեցին: Կայսրը հետապնդեց նրանց և շատերին կոտորեց ու գերեվարեց: Մնացածները խայտառակ կերպով Պարսկաստան վերադարձան: Կայսրը ժողովեց իր զինվորներին և ուրախությամբ ձմեռեց այդ վայրերում:

[A. M. 6116]

Աշխարհի արարչագործության 6116 Թ.

Քրիստոսի մարդկային 616 Թ.

Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 15-րդ տարին

Պարսից Խոսրով արքայի 39-ամյա թագավորության 37-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Երուսաղեմի Չարարիս պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսի 1-ին Հերակլիոս կայսրը, գումարելով իր զորքը, մտածում էր որ ճանապարհով շարժվի. նրա առաջ երկու ճանապարհ կար, երկուսն էլ նեղ ու դժվարանցանելի: Մեկը տանում էր դեպի Տարանտա¹⁶⁵, մյուսը՝ ասորոց երկիրը¹⁶⁶: Տարանտա տանող ճանապարհը համեմատաբար լավն էր, բայց ամեն տեսակի պարենից զուրկ: Մյուսը, որ Տավրոսի վրայով տանում է դեպի Ասորիք, լի էր ամեն տեսակ պարենով: Ահա բոլորը նախընտրություն են տալիս այս ճանապարհին, հակառակ որ ավելի զառիթափ էր և ձյան հաստ շերտով ծածկված: Մեծ դժվարությամբ կտրելով այդ ճանապարհը, յոթերորդ օրը հասնում են Տիգրիս գետը, որն անցնելով, ժամանում են Մարտիրոսպոլիս և Ամիդ: Այստեղ զինվորներն ու գերիները հանգստանում են: Այստեղից կայսրը հնարավորություն ունեցավ նաև Բյուզանդիոն նամակ ուղարկել և տեղեկացնել իր դրության մասին և քաղաքը ցնծությամբ լցնել: Իսկ Շահր Վարազը, հավաքելով իր ցիրուցան եղած զորքը, շարժվեց Հերակլիոսի դեմ: Կայսրը ընտիր զինվորների մի ջոկատ առանձնացնելով, ուղարկեց կլեյսուրները հսկելու, իսկ ինքը զնաց արևելյան կողմում գտնվող լեռնանցքները՝ Շահր Վարազին դիմագրավելու: Անցնելով Նիմֆիոս¹⁶⁷ գետը, կայսրը հասավ Եփրատին, այն տեղը, որտեղ գտնվում էր պարաններով հյուսածո և նավակներից պատրաստված կամուրջը: Բայց Շահր Վարազը քանդելով կամրջի պարանները, կամուրջը մի ափից մյուսն էր տեղափոխել: Երբ կայսրը հասավ և հնարավորություն չունեցավ կամրջից օգտվել, նա գետանց գտավ մի այլ տեղում: Մարտ ամսին, առանց որևէ վտանգի և անսպասելի անցնելով գետը, հասավ Սամոսատ: Գարձյալ անցնելով Տավրոսը, նա ժամանեց Գերմանիկա¹⁶⁸, ապա

Ադանայի¹⁶⁹ վրայով եկավ Սարոս¹⁷⁰ գետը: Շահր Վարազը նույն տեղից վերստին կապեց կամուրջը և առանց որևէ խոչընդոտի հանդիպելու անցավ Եփրատը և հետապնդեց կայսեր: Վերջինս, անցնելով Սարոսի կամուրջը, զորքի և ձիերի հանգստյան համար հարմար վայր գտավ, ուր բանակեց և նրանց հանգիստ տվեց: Շահր Վարազը բռնեց դիմացի կողմը, բայց տեսնելով, որ կամուրջը և նրան պաշտպանող աշտարակները հոռոմայեցիների ձեռքն են անցել, որոշեց ճամբարել: Բազմաթիվ հոռոմայեցիներ անկանոն վազում էին կամրջի վրայով և հարձակումներ գործելով մեծ վնաս հասցնում պարսիկներին: Կայսրն արգելեց նրանց անկազմակերպ հարձակումներ գործել, քանզի դա հնարավորություն կտար թշնամուն լինել կամրջի վրա և անցնել այն: Բայց զինվորները չլսեցին կայսեր: Շահր Վարազը դիմեց խորամանկության: Նա ձևացրեց, որ փախուստի է դիմում և այդ կերպ բազում հոռոմայեցիների, հակառակ կայսեր կարգադրության, դրդեց իր ետևից ընկնեն: Շահր Վարազը ետ դառնալով, հալածեց նրանց և ում որ կամրջից դուրս գտավ, կոտորեց: Նրանք ահա այդպես պատժվեցին իրենց անհնազանդության համար: Կայսրը, տեսնելով, որ բարբարոսները հետապնդելով տարված վճարացրել են իրենց մարտաշարքը, որ նրանք արդեն կոտորում են աշտարակներում գտնվող բազում հոռոմայեցիների, նրանց վրա շտապեց: Կամրջի մեջտեղում աժդահա մի մարդ կայսեր հանդիպեց և վրան հարձակվեց, բայց կայսրը հարվածեց նրան և գետի հոսանքի մեջ շարտեց: Բարբարոսները, տեսնելով նրա տապալումը, փախուստի դիմեցին, բայց կամրջի նեղության պատճառով սկսեցին իրենց գետը զցել, կարծես գորտ լինեին: Ոմանք սրախողխող էին լինում, իսկ բարբարոսների մեծ մասը, որ գետի ափին էր կուտակվել, դիմադրում էր, նետեր արձակում, շէր թույլ տալիս հոռոմայեցիներին անցնել: Կայսրն արիաբար անցնելով կամուրջը, իր փոքրաթիվ թիկնապահներով մարտնչում էր ինչպես գերմարդ, մի բան, որ ապշեցրեց անգամ Շահր Վարազին, որը դիմելով իր մոտ կանգնած Կողմաս անունով մի հոռոմայեցի դասալիքի և հավատուրացի¹⁷¹, ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես կայսեր¹⁷², ո՞ր Կողմաս, ինչպես է նա քաջաբար մարտնչում, այսքան բազմության դեմ միայնակ կովում և ինչպես դարբնոցի սալ հարվածներից աներեր մնում»: Հերակլիոսը մյուս զինվորներից ջոկվում էր իր կայսերական երկարավիզ կոշիկներով: Նա այս մարտում բազում հարվածներ ստացավ, բայց դրանցից և ոչ մեկը մահացու չէր: Մարտը շարունակվեց ամբողջ օրը և միայն երկկոյան մարտնչողներն իրարից հեռացան: Շահր Վարազը երկյուղով լցված, գիշերով նահանջեց, իսկ կայսրը, հավաքելով իր զինվորներին,

շարժվեց դեպի Սեբաստիա քաղաքը, անցավ Ալիս գետը և բովանդակ ձմեռն այդ վայրում անցկացրեց: Խոսրովը մուլեզնած հրաման տվեց պարսից տիրապետության տակ գտնվող բոլոր եկեղեցիների գանձերը հավաքել: Նա կայսեր վատություն արած լինելու համար ստիպում էր քրիստոնյաներին ընդունել նեստորի դավանանքը¹⁷³:

[A. M. 6117]

[Հոռմայեցիների Հերակ- լիոս կայսեր] 16-րդ տարին	[Պարսից Խոսրով ար- բայի] 38-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սեր- զիոս պատրիարքի] 17-րդ տարին
[Նրուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 17-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 7-րդ տարին	

Այդ տարին պարսից Խոսրով արքան նոր զորակոչ արեց, զինվորա-
գրեց և՛ օտարականներին, և՛ քաղաքացիներին, և՛ ստրուկներին՝ ծա-
գումն ուշադրության շաննելով: Այս նորակոչիկներին նա հանձնեց զո-
րավար Շահենին, Շահր Վարազի փաղանդից էլ ընտրելով հիսուն հազար
հոգու, միացրեց դրան: Այդ զինվորներին նա անվանեց «ոսկենիզակա-
վորներ», և կայսեր դեմ ուղարկեց: Իսկ Շահր Վարազին նրա մնացած
զորքով Կոստանդնուպոլսի վրա ուղարկեց, որպեսզի Արևմուտքի հոների
(սրանց ավարներ են կոչում), բուլղարների¹⁷⁴, սկլավների¹⁷⁵ և գեպեդ-
ների¹⁷⁶ դաշնակցությամբ, շարժվեն քաղաքի վրա և այն օղակեն: Կայս-
րը, իմանալով այդ մասին, իր զորքը երեք մասի բաժանեց, մի մասն
ուղարկեց քաղաքի պաշտպանության¹⁷⁷, երկրորդը, հանձնելով իր եղ-
բոր՝ Թեոդորոսին, հրամայեց մարտնչել Շահենի դեմ, իսկ երրորդ մասն
էլ ինքը վերցնելով, շարժվեց դեպի Լազիկա, որտեղ նա դաշնակցելու կոչ
արեց Արևելքի թուրքերին¹⁷⁸, որոնց խաղարներ¹⁷⁹ են անվանում: Շահենը
նորակոչիկներով՝ հասավ կայսեր եղբայր Թեոդորոսին և պատրաստվեց
մարտի: Աստված՝ փառաբանյալ Աստվածածնի միջնորդությամբ սատար
կանգնեց. մարտի ժամանակ բարբարոսների վրա անսպասելիորեն կար-
կուտ տեղաց և նրանցից շատերին բախեց, իսկ Հոռմայեցիների զորա-
շարքի տեղում պարզ եղանակ էր: Հոռմայեցիները պարսիկներին պար-
տության մատնեցին և շատ-շատերի կոտորեցին: Խոսրովը, իմանալով
այդ մասին, զայրացավ Շահենի դեմ, որը բազում ապրումներից հի-
վանդացավ ու վախճանվեց: Խոսրովի հրամանով աղով զմրսած նրա
մարմինը արքայի մոտ բերեցին, որն այն բազում անարզանքների են-

Քարկեց: Խաղարները, խաբանից¹⁸⁰ հետո երկրորդ մարդը համարվող
Իբենց զորավար Զիեբելի¹⁸¹ զխավորությամբ, կոտրելով Կասպից դռ-
ները, ներխուժեցին Պարսկաստան, Ատրպատական¹⁸² երկիրը: Նրանք
Իբենց ճանապարհին հանդիպածը պարսիկն գերեվարում էին, քաղաք-
ներն ու գյուղերը հրի մատնում: Կայսրն իր հերթին Լազիկայից դուրս
գալով, միացավ նրանց: Զիեբելը, տեսնելով կայսեր, նրա մոտ փութաց,
համբուրեց նրա պարանոցը, երկրպագեց նրան՝ Տփղիս¹⁸³ քաղաքում
գտնվող պարսիկների աչքի առաջ: Թուրքերի ողջ զորքը երեսն ի վայր
գետին ընկնելով, օտար ժողովուրդներին հատուկ ձևով մեծարեց նրան,
նմանապես և նրանց հրամանատարները, որոնք բարձրանալով ժայռերի
վրա, նույն կերպ երկրպագեցին: Զիեբելը կայսեր մոտ բերեց աղվամազը
նոր բուսած իր որդուն¹⁸⁴: Նա բավականություն էր ստանում կայսեր
խոսքերից, հիանում նրա արտաքինի և խոհեմության վրա: Զիեբելը, որ-
պես դաշնակից, քառասուն հազար քաջ զինվորներ ընտրելով և հանձնե-
լով կայսեր, իր երկիրը վերադարձավ: Կայսրը, առնելով նրանց, շարժ-
վեց Խոսրովի վրա: Շահր Վարազը Քաղկեդոնի վրա հարձակվեց, իսկ
ավարները քաղաքին¹⁸⁵ մոտեցան Թրակիայից, բազում քաղաքավեր մե-
քենաներ զործի դրեցին, Իստրոս¹⁸⁶ գետից միակտուր նավակներով¹⁸⁷
անթիվ անհամար քանակությամբ ժողովուրդ բերեցին և լցվեցին Եղջու-
րի ծոցում¹⁸⁸, վճռելով գրոհով առնել քաղաքը: Թեև տասը օր նրանք
ցամաքից ու ծովից պաշարման մեջ առան քաղաքը, այդուհանդերձ
աստժո զորության մաստարով, անբեժ և կույս Աստվածամոր միջնոր-
դությամբ, պարտություն կրեցին: Նրանք ցամաքում և ծովում բազում
զոհեր տալով, խայտառակ կերպով իրենց տեղերը վերադարձան: Բայց
Շահր Վարազը, որ Քաղկեդոնի մոտ էր կանգնած, շփաց, ձմեռեց տե-
ղում, ավարառելով ու թալանելով Պերատիկա¹⁸⁹ շրջաններն ու նրանց
քաղաքները:

[A. M. 6118]

Աշխարհի արարչագոր- ծության 6118 թ.	Քրիստոսի թյան 618 թ.	մարդնու- թյան 618 թ.
Հոռմայեցիների Հերակ- լիոս կայսեր 31-ամյա թա- ղավորության 17-րդ տարին	Պարսից Խոսրով արքա- յի 39-ամյա թագավորու- թյան 39-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Սեր- զիոս պատրիարքի 29-ամ- յա աթոռակալության 18-րդ տարին
Նրուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա ա- թոռակալության 18-րդ տա- րին	Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա ա- թոռակալության 8-րդ տա- րին	

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին Հերակլիոսը թուրքերի¹⁹⁰ հետ միասին ներխուժեց Պարսկաստան: Այդ բանն անակնկալի բերեց Խոսրովին, քանզի արշավանքը տեղի ունեցավ ձմեռ ժամանակ: Սակայն թուրքերը խիստ ձմռան և պարսիկների անվերջ հարձակումների պատճառով չկարողացան կայսեր հետ միասին տոկալ և կամաց-կամաց սկսեցին հեռանալ և ի վերջո բոլորն էլ լքելով նրան, վերադարձան: Կայսրը, գիմելով իր զինվորներին, ասաց. «Եղբայրներ, իմացե՛ք, որ ոչ ոք չի ցանկանում զաշնակցել մեզ, այլ միայն աստված և նրան անսերմ ծընած մայրը, ցույց տալու համար իր զորությունը: Փրկութունը զորքի կամ զենքերի քանակի մեջ չէ, այլ աստծո ողորմածությունն ապավինելու մեջ, նրան ապավինողներին է նա օգնության հասնում»: Խոսրովը, հավաքելով իր բոլոր զորքերը և նրանց զորավար կարգելով Հրազատեսին¹⁹¹, մի շատ ուղիղ և քաջ մարդու, Հերակլիոսի դեմ ուղարկեց: Իսկ կայսրը, Պարսկաստանի քաղաքներն ու գյուղերը կրակի էր տալիս, սրի քաշում գերի ընկած պարսիկներին: Բնդիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 9-ին նա հասավ Խամաեթա¹⁹² վայրը, ուր զինվորներին մեկ շաբաթ հանգիստ տվեց: Հրազատեսը, գալով Գանձակ, անցավ նրա թիկունքը և հետապնդում էր հռոմայեցիներին, որոնք իրենց ճանապարհին հանդիպած պարենը սպառում էին, թողնելով սոված շան պես հետևող Հրազատեսին բավարարվի կայսեր թողած փշրանքներով: Կեր շատնելու պատճառով նրա ձիերից շատերը սատակեցին: Գեկտեմբեր ամսի 1-ին կայսրը հասավ Մեծ Ձաբ¹⁹³ կոչվող գետը և անցնելով այն, բանակեց Նինվե¹⁹⁴ քաղաքի մոտ: Հրազատեսը, հետապնդելով նրան, նույնպես հասավ գետանցը: Այդ տեղից երեք մղոն ցածր տեղում նա մի այլ գետանց գտավ ու անցավ: Կայսրը նրա դեմ Վահան ստրատելատի¹⁹⁵ զբլխավորությամբ փոքրաթիվ, բայց ընտիր զինվորների ուղարկեց: Վահանը պարսից մի ջոկատի հանդիպեց, որի հրամանատարին սպանելով, կայսեր բերեց նրա գլուխն ու զուտ ոսկուց պատրաստված սուրը: Նա շատերին սպանեց, իսկ 26 հոգու գերի վերցրեց, այդ թվում և Հրազատեսի սուսերակրին, որը կայսեր հայտնեց, թե Հրազատեսը Խոսրովի հրամանով պետք է իր, Հերակլիոսի, դեմ կռվի, որ արքան երեք հազար զինվոր է ուղարկել նրան, որոնք սակայն դեռ տեղ չեն հասել: Կայսրը, իմանալով դա, տուլղոնը առաջ ուղարկեց, իսկ ինքը ետևից գնաց, մտածելով մարտ տալու հարմար տեղ գտնել՝ նախքան երեք հազար հոգին կմիանային Հրազատեսին: Մարտի հարմար մի դաշտ գտնելով, նա հրամայեց զորքին շարքի կանգնել: Հրազատեսը ևս տեղ հասնելով, զորքը դասավորեց երեք սեպի ձևով և շարժվեց կայսեր դեմ: Ծակատամարտը

տեղի ունեցավ դեկտեմբեր ամսի 12-ին, շաբաթ օրը: Առաջինը մարտի նետվեց կայսրը և հանդիպելով պարսից մի հրամանատարի, աստծո զորությամբ և Աստվածածնի օգնությամբ գետին տապալեց: Վերջինիս հետ մարտի նետվողները գիմեցին փախուստի: Կայսրը մի ուրիշին էլ հանդիպելով, նրան ևս գետին տապալեց: Մի երրորդն էլ վրա հասավ, նիզակով խոցեց, վիրավորեց կայսեր շրթունքը¹⁹⁶, բայց կայսրը նրան էլ սպանեց: Հնչեցին պատերազմական փողերը, երկու կողմերը բախվեցին միմյանց, մարտը սաստիկ բորբոքվեց, պարսիկ հետևակայինները նիզակով խոցեցին աղյուրը կայսեր ֆալբաս նժույգի, որի անունը Դորկոն էր: Նա իր զնչին թրի բազմաթիվ հարվածներ էլ ստացավ, բայց որովհետև կաշվե զրահներով էր պաշտպանված, չվնասվեց: Մարտում սպանվեց Հրազատեսը, պարսից երեք տուրմարի¹⁹⁷, գրեթե բոլոր սպաները և զինվորների մեծ մասը: Հռոմայեցիներից սպանվեցին հիսուն հոգի, մեծ թիվ էին կազմում վիրավորները, բայց նրանցից միայն տասը հոգի վախճանվեցին: Ծակատամարտը տևեց առավոտից մինչև ժամը 11-ը¹⁹⁸: Հռոմայեցիները տիրացան պարսիկների 28 դրոշների, չհաշված ջարդվածները: Դիակապտելով ընկածներին, առան նրանց զրահները, սաղավարտները և բոլոր զենքերը: Հակառակորդները գտնվում էին իրարից երկու նետնկեց հեռավորության վրա. [Թշնամին] փախուստի չէր դիմել: Հռոմայեցի զինվորները գիշերը ջրեցին ու կերակրեցին իրենց ձիերին, իսկ պարսից ձիավորները մինչև գիշերվա ժամը յոթը¹⁹⁹ մնացին սպանված պարսիկների դեակների մոտ: Գիշերվա ժամը ութին նրանք երկյուղից զրդված վերադարձան իրենց զորքի մոտ և նրա հետ միասին գրենացին բանակեցին մի շատ ապառաժ լեռան ստորոտում: [Հռոմայեցիների] ձեռքն անցան զուտ ոսկուց պատրաստված սրեր, ոսկեզօծ զուտիներ, մարգարիտներ, նաև Հրազատեսի ամբողջությամբ ոսկե վահանը, որի վրա կար 120 գամ, նրա զուտ ոսկե զրահը, բերեցին նրա սկահրամանգիտը²⁰⁰, գլուխը, ապարանջանները, ամբողջությամբ ոսկե նրա թամբը: Գերի վերցվեց պարսիկներին ենթակա իրերների իշխան Բարսամուսեսը²⁰¹: Ոչ ոք չի հիշում պարսիկների և հռոմայեցիների միջև տեղի ունեցած նման ճակատամարտ, քանզի ամբողջ օրը նա դադար չունեցավ: Հաղթեցին հռոմայեցիները: Դա տեղի ունեցավ միայն ու միայն աստուծո օգնությամբ: Կայսրը, գոտնպնդելով զորքը, Խոսրովի վրա շարժվեց, նպատակ ունենալով նրան ահաբեկել ու ստիպել ետ կանչի Բյուզանդիոնը [պաշարող]²⁰² Շահր վարազին: Գեկտեմբեր ամսի քսանմեկին կայսրն իմացավ, որ Հրազատեսի վերապրած զինվորները միացան Խոսրովի ուղարկած երեք հազար հոգուն և գրավելով Նինվեն, շտա-

պում են իր ետևից: Կայսրը, անցնելով Մեծ Ջաբ գետը, տուրմարխ Գեորգին հազար զինվորներով փութանակի ուղարկեց գրավելու Փոքր Ջաբի²⁰³ կամուրջները, նախքան այդ մասին խոսքովն իմանա: Գեորգը 48 մղոն անցնելով, գիշեր ժամանակ գրավեց Փոքր Ջաբի շորս կամուրջները, գերի վերցրեց բերդերում հանդիպած պարսիկներին, իսկ դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին կայսրը տեղ հասնելով ու անցնելով կամուրջների վրայով, ճամբարեց Իեդդեմի²⁰⁴ ապարանքներում: Նա զինվորներին ու ձիերին հանգիստ տվեց, այնտեղ նշեց Քրիստոսի ծննդյան տունը²⁰⁵: խոսքովն իմանալով, որ հոռմայեցիները գրավել են Փոքր Ջաբի կամուրջները, Հրազատեսի պարսկական զորքին հրամայեց մեծ ճիգ գործադրի և կայսրից շուտ հասնի իրեն: Նրանք հապճեպ գետանցելով Փոքր Ջաբը, այլ ճանապարհով կայսրից առաջ անցան և շարժվեցին առաջ: Կայսրը գրավեց Դեզերիզան²⁰⁶ կոչվող ապարանքը, որն ավերեց, կրակի տվեց, իսկ պարսիկները, անցնելով Տորնա²⁰⁷ գետի կամուրջը, բանակեցին: Կայսրը գրավեց խոսքովի մի ուրիշ՝ Ռուա²⁰⁸ կոչվող ապարանքը, որը ևս ավերակ դարձրեց: Նա երկուդում էր, որ թշնամիներն ուզում են իրեն մարտ տալ Տորնա գետի կամրջի վրա, սակայն նրանք տեսնելով կայսեր, թողեցին կամուրջն ու հեռացան: Կայսրն առանց որևէ խոչընդոտի անցավ կամուրջը և գրավեց Բեկլալ²⁰⁹ կոչվող մի այլ ապարանք, որտեղ խոսքովը ձիերը և արքայի կառուցել, որը ևս կայսրն ավերեց: Պարսից զորքում ծառայող հայերից ոմանք գիշերով եկան կայսեր մոտ և հայտնեցին, թե «խոսքովը փղերով և անձնական զորքով բանակած է Դաստակերտ²¹⁰ կոչվող ապարանքից հինգ մղոն հեռավորության վրա գտնվող Բարասոթ²¹¹ կոչվող վայրում, որ նա կարգադրել է զորքն այնտեղ կենտրոնանա, որպեսզի քեզ մարտ տան, քանզի այնտեղով հոսում է զժվարանցանելի մի գետ, որի կամուրջը նեղ է, այդ տեղում կան շարժման համար արգելքներ ստեղծող բնակարաններ, ճահճացած գետակներ»: Կայսրը, խորհրդակցելով հրամանատարների և զինվորների հետ, մնաց Բեկլալ ապարանքում, նա այնտեղ, ցանկապատի մեջ գտավ երեք հարյուր բտած թռչուններ, մի այլ ցանկապատում մոտ հինգ հարյուր բտած վիթեր, մի ուրիշում՝ հարյուր բտած վայրի էջ: Այդ բոլորը նա զինվորներին նվիրեց: Հունվարի մեկը նրանք այնտեղ նշեցին, քանզի գտան անհամար քանակությամբ ոլխարներ, խոզեր, արջառներ: Ողջ զորքն ըմբռնանց ու հանգստացավ, փառավորեց աստծուն: Ձեռք գցելով այդ անասուններին արածացնողներին, նրանք նրանցից ճշգրիտ իմացան, որ խոսքովը, տեղեկանալով կայսեր Տորնա գետի կամուրջն անցնելու մասին, դեկտեմբեր ամսի քսաներեքին

փութանակի հեռացել է Դաստակերտի ապարանքից, շտապելով դեպի Կտեսիփոն²¹², նախօրոք արքունիքում եղած ամբողջ գանձերը բարձելով իր սպասարկության համար անանձնացված փղերի, ուղտերի և ջորիների վրա: Նա գրեց նաև Հրազատեսի զինվորներին, որ մտնեն այդ ապարանքը, իշխանավորների տները և ինչ որ գտնեն տանեն: Կայսրը զորքի կեսը Դաստակերտ ուղարկեց, իսկ ինքն այլ ճանապարհով շարժվեց դեպի մի այլ ապարանք, որ Բերդարխ²¹³ է կոչվում: Զինվորներն այդ ևս ավերակ դարձնելով ու կրակի տալով, աստծուն գոհություն հայտնեցին, որ Քստովածածնի միջնորդությամբ նման հրաշքներ գործեց: Քանզի ո՞վ կհուսար, որ խոսքովը հոռմայեցիների կայսեր առաջ Դաստակերտի ապարանքից փախուստի կղբիմի և կզնա Կտեսիփոն, նա, ով 24 տարի չէր կամեցել տեսնել Կտեսիփոնի երեսը և իր արքունիքը Դաստակերտում էր հաստատել: Հոռմայեցի զինվորները Դաստակերտի ապարանքում հոռմեական երեք հարյուր զորջ գտան, որոնց պարսիկները տիրացել էին տարբեր ժամանակներում: Նրանք այնտեղ գտան նաև լքված այլևայլ իրեր, բազում ալոնե²¹⁴, ալոնեի յոթանասուն-ութսուն լիտր²¹⁵ ծանրությամբ փայտ, շատ մեծարքս, պղպեղ, կերպասից²¹⁶ անհաշիվ հանդերձներ, շաքար, կոճապղպեղ և այլ շատ բան: Ոմանք ձեռք բերեցին նաև արծաթ, հսկայական քանակությամբ բարձրորակ մաքուր մետաքսից հանդերձներ, ասեղնազործ զորգեր և օթոցներ, որոնք սակայն ծանր լինելու պատճառով կրակը զցեցին: Նրանք կրակի տվեցին նաև խոսքովի տաղավարներն ու վրանները, որոնք նա բանակելիս կանգնեցնում էր դաշտում, ինչպես նաև նրա բազմաթիվ արձանները: Նույն այն ապարանքում զինվորները գտան անհամար ջայլամներ, վիթեր, վայրի էջեր, սիրամարգեր և փասիաններ, նրա որսատեղում՝ վիթխարի առյուծներ ու վագրեր: Պարսիկների կողմից գերված բազմաթիվ ռազմագերիներ՝ եզեսացիներ ու ալեքսանդրացիներ, ինչպես և այլ քաղաքներից կայսեր մոտ ապավինեցին: Կայսրը Դաստակերտում նշեց նաև Մկրտության տունը²¹⁷, բերկրացրեց, հանգիստ տվեց զինվորներին ու ձիերին: Նա քանդեց, գետնին հավասարեցրեց խոսքովի ապարանքները՝ անգին, հրաշալի ու ապշեցուցիչ շինություններ, որպեսզի խոսքովն իմանա, թե ինչպիսի ցավ էր նա պատճառում հոռմայեցիներին, երբ ամայացնում, կրակի էր տալիս նրանց քաղաքները: Գերվածների մեջ կային նաև ապարանքի բազմաթիվ սպասավորներ որոնք այն հարցին, թե խոսքովը Դաստակերտից ե՞րբ հեռացավ, պատասխանեցին, թե «ձեր գալուց 9 օր առաջ: Ձեր գալու լուրն առնելով, նա ապարանքին մոտիկ գտնվող քաղաքի պարսպի վրա գաղտնի կերպով անցք բացեց, նրա, ապա պարտեզների միջով ին-

քը, կինը և երեխաները ծածկաբար դուրս եկան, որպեսզի քաղաքում իրարանցում չլինի»։ Այդ մասին ոչ իր զինվորներն իմացան, ոչ էլ հրամանատարները, մինչև որ նա կտրեց անցավ հինգ մղոն տարածություն։ Ահա դրանից հետո նա հայտնեց, որ զինվորներն իր ետևից գան Կտեսիփոն։ Նա, ով դալու ժամանակ չէր կարողանում օրական հինգ մղոն կտրել, փախչելիս 25 մղոն էր անցնում։ Մինչ այդ իրար շճանաչող նրա կանայք ու երեխաները իրար հրմշտելով, խառնիճաղանջ փախուստի դիմեցին։ Երբ գիշերը վրա հասավ, խոսրովը մի խեղճ ու կրակ գյուղացու տունը մտավ գիշերելու, հազիվ կարողանալով դռնից ներս անցնել։ Վերջն այդ գուռը Հերակլիոսը տեսնելով՝ ապշեց²¹⁸։ Երեք օրում խոսրովը հասավ Կտեսիփոն։ 24 տարի առաջ, երբ Փոկաս կայսեր ժամանակ խոսրովը Դարան էր պաշարում, գուշակներից ու աստղագուշակներից պատգամ էր ստացել, թե հենց այն պահին, երբ Կտեսիփոն վերադառնա, նա սպանվելու է։ Եվ նա, ով չէր ուզում Դաստակերտից դեպի Կտեսիփոն մեկ մղոն գնալ, ստիպված փախուստի դիմեց այնտեղ, բայց չսիզախեց մնալ, Տիգրիս գետի նավակամուրջն անցնելով, նա դնաց մյուս ափում գտնվող մեր կողմից Սելևկիա²¹⁹, իսկ պարսիկների կողմից Վեհ Արտաշի կողմը քաղաքը, ուր բերեց և ողջ գանձերը։ Նա այնտեղ մնաց իր կնոջ Շիրինի²²⁰, իր երեք այլ կանանց և դուստրերի հետ։ Մնացած կանանց և երեխաների մեծ մասը նա ուղարկեց 40 մղոն դեպի արևելք գտնվող մի ամրացված վայր։ Պարսիկներից ոմանք խոսրովի առաջ Շահր Վարազին հռոմեասիրության մեջ²²¹ զրպարտեցին և այն բանում, թե նա շարախոսում է իր հասցեին, խոսրովն իր սպաթարին նամակով Քաղկեդոն ուղարկեց՝ Շահր Վարազի հրամանատար Կարդարիզանի մոտ, կարգադրելով նրան սպանել Շահր Վարազին, ապա վերցնել պարսից զորքը և շտապել Պարսկաստան՝ օգնության։ Նամակարերը, սակայն, Գալատիայում ընկնում է հռոմայեցիների ձեռքը, որոնք պարսիկներից թաքուն նրան բերում են Բյուզանդիոն և հանձնում կայսեր որդուն։ Վերջինս նամակաբերից իրերին տեղյակ դառնալով, անհապաղ իր մոտ է հրավիրում Շահր Վարազին։ Նա եկավ ու ներկայացավ կայսեր [որդուն], որը նրան հանձնեց Կարդարիզանին հասցեագրված նամակը, ծանոթացրեց նամակաբերին։ Ընթերցելով նամակը և իրականությանը տեղյակ դառնալով, նա տեղն ու տեղը զիջեց և կայսեր որդու և պատրիարքի հետ հաշտություն կնքեց։ Նա կեղծեց խոսրովի նամակի բովանդակությունը, իր անվան կողքին ավելացրեց 400 այլ սատրապների, հազարապետների և հարյուրապետների անունները, որոնք պետք է սպանվեին, և վարպետորեն կնիքը տեղը դնելով, հրավիրեց հրամանատարներին և հենց իրեն՝

Կարդարիզանին ու ընթերցելով նամակը, վերջինիս ասաց. «Համաձա՞յն ես այդ կատարել»։ Հրամանատարները գազազած գահընկեց հայտարարեցին խոսրովին և կայսեր [որդու] հետ հաշտություն կնքեցին։ Միմյանց հետ խորհրդակցելով, նրանք վճռեցին Քաղկեդոնից հեռանալ ու առանց ավարառելու իրենց երկիրը գնալ։ Հերակլիոսը նամակ գրեց խոսրովին. «Թեև հալածում եմ քեզ, բայց խաղաղություն եմ տենչում։ Իմ ցանկությամբ չէ, որ հրի եմ մատնում Պարսկաստանը, դու ես ինձ գրան ստիպել։ Արդ, զցենք զենքերը և հաշտություն կնքենք, հանգնենք կրակը, քանի նա ամեն ինչ չի ճարակել»։ խոսրովը մերժեց և դա ավելի բորբոքեց պարսից ժողովրդի ատելությունը նրա դեմ։ խոսրովը զինակոչեց իր իշխանավորների բոլոր սպասավորներին, իր և իր կանանց ծառաներին և զինելով ամենքին ուղարկեց միանալու Հրազատեսի զորքին և կանգ առնելու Նարվա²²² գետի ափին՝ Կտեսիփոնից 12 մղոն հեռավորության վրա։ Նրանց կարգադրեց երբ կայսրը գետն անցնի, ոչնչացնեն կամուրջն ու նավակամուրջը։ Կայսրը հունվար ամսի յոթին Դաստակերտից դուրս գալով, երեք օր հետո բանակեց Նարվա գետից 12 մղոն հեռու, որի ափին էր գտնվում պարսից զորքը, այդ թվում և երկու հարյուր փիղ։ Կայսրը Արմենիակների²²³ տուրմարի Գեորգիոսին կարգադրեց գնալ մինչև գետը և իմանալ, ունի՞ արդյոք Նարվան գետանց։ Տեսնելով, որ [պարսիկները] կտրել են կամուրջները, որ Նարվան գետանց չունի, նա կայսեր մոտ վերադարձավ։ Կայսրը շարժվեց, եկավ Սիազուրոն²²⁴, ամբողջ փետրվար ամիսը գյուղերն ու քաղաքները կրակի տալով։ Իսկ մարտ ամսին նա եկավ Բարգան կողմը գյուղը, ուր մնաց յոթ օր։ [Այստեղից] նա գորավար Մծեծին²²⁵ ավարառության ուղարկեց։ Վերջինիս կողմն անցավ Շահր Վարազի բանակում հազարապետի աստիճանն ունեցող Վշնասպ Ասպաղը²²⁶ ուրիշ հինգ հոգու հետ, որոնցից երեքը կոմսաներ էին, իսկ երկուսը՝ սպաներ։ Մծեծը ահա սրանց բերեց կայսեր։ Այս Վշնասպ Ասպաղը շատ կարևոր տեղեկություններ տվեց կայսեր, թե «Երբ խոսրովը Դաստակերտից փախավ դեպի Կտեսիփոն և Սելևկիա, նա թանջով հիվանդացավ, որ նա ցանկացավ Մարդանշահին²²⁷, Շիրինից ծնված որդուն արքա թագադրել, և որ երբ վերստին անցավ գետը, նա իր հետ բերեց Մարդանշահին, Շիրինին և վերջինից մյուս որդի Շահրիյարին²²⁸, իսկ իր անդրանիկ որդի Շերոյէին, վերջինիս եղբայրներին, նրա կանանց թողեց գետի այն կողմը։ Շերոյէն, իմանալով, որ խոսրովն ուղում է Մարդանշահին թագադրել, ցնցվեց։ Նա Վշնասպ Ասպաղի մոտ իր կաթնեղբորն ուղարկեց ասելու, թե «Եկ գետի այն կողմը, որ հանդիպենք»։ Բայց Վշնասպ Ասպաղը խոսրովի երկյուղից չհամարձակվեց

գետն անցնել և հայտնեց նրան, թե «ինչ որ վճռել ես զբազմոր հայտնիր ինձ քո կաթնեղբոր միջոցով»: Շերոյնն զրեց նրան, թե «Դու գիտես, որ պարսից տերութիւնը վատթար խոսրովի պատճառով կործանվեց, նա ուզում է Մարդանշահին թագադրել, արհամարհելով ինձ՝ իր անդրանիկ որդուն: Եթե դու համոզես զինվորներին ինձ ընդունեն, ես կբարձրացնեմ նրանց սոճիկները, հաշտութիւն կկնքեմ հոռմայեցիների կայսեր և թուրքերի²²⁹ հետ, և մենք լավ կպարենք: Դու և քո զինվորները ջանացեք, որ ես թագավորեմ, ես բոլորիդ առաջ կբաշեմ և կհատուցեմ հատկապէս քեզ»²³⁰, Ես [Շերոյեի] կաթնեղբոր միջոցով հայտնեցի նրան, թե «Իմ ուժերի ներածի չափով՝ կաշխատեմ զորքին համոզել և ջանք կկատարեմ»: Ես 22 կոմսաների հետ խոսեցի և համոզեցի նրանց, ինչպես և այլ բազում հրամանատարների և զինվորների: Այդ մասին ես հայտնեցի Շերոյեին, որն ինձ կարգադրեց վերցնեմ երիտասարդ տաքսատուներին²³¹ և մարտ ամսի 23-ին հանդիպեմ նրան Տիգրիս գետի նավակամրջակի վրա, որպեսզի նրա հետ զորքով շարժվենք խոսրովի վրա: Նա ասաց նաև, որ Շերոյեի հետ են Շահր Վարազի երկու որդիներն էլ, նաև ճագղեմի²³² որդին և բազում իշխանազուններ, Արամի որդին, բոլորն էլ ընտրանի: Արդ, եթե հաջողվի սպանել խոսրովին, լավ, բայց եթե անհաջողութեան մատնվեն, ապա բոլորը Շերոյեի հետ կհարեն կայսեր: Նա է ինձ քո մոտ ուղարկել, տեր, քանզի նա պատկառանք է տածում հոռմայեցիների թագավորութեան հանդեպ, թագավորութիւն, որը ժամանակին փրկեց խոսրովին, որպեսզի նա այժմ հոռմայեցիների զըլխին բազում փորձանքներ բերի: Կայսրը, աչքի առաջ ունենալով նրա ապերախութիւնը, իրավունք ունի ինձ էլ շահավատալու: Կայսրը նրան ետ դնպի Շերոյեն ուղարկեց հաղորդելու, որ նա բացի բանտերի դռները և այնտեղ արգելափակված հոռմայեցիներին դուրս հանի, նրանց զինի և խոսրովի վրա շարժվի: Շերոյեն հնազանդվեց կայսեր և բանտարկյալներին ազատելով, հարձակվեց հայրասպան [իր] հոր՝ խոսրովի վրա: Վերջինս փորձեց փախուստի դիմել, բայց ապարդու: Նրան ձերբակալեցին, թևերը մեջքին ամուր երկաթե կապանքների մեջ առան, ոտքերին ու վզին սուղակապարներ կախեցին և առաջնորդեցին Խավարի տունը, որը նա նոր էր կառուցել և ամրացրել՝ գանձատան վերածել: Նրան շատ քիչ հաց էին տալիս ու ջուր, սովամահ անում, համաձայն Շերոյեի կարգադրութեան. «Թող իզուր տեղ կուտակած ոսկին ուտի, որի սիրուն շատերին սովամահ արեց, աշխարհն ամայացրեց»: Նրա մոտ նա սատրապներին էր ուղարկում, որպեսզի գլխին թուք ու լուտանք թափեն: Ապա բերել տվեց նրա որդի Մարդանշահին, որին խոսրովն

ուզում էր թագադրել և նրա աչքի առաջ սրի քաշեց: Նրա աչքի առաջ կոտորեցին նրա բոլոր մյուս զավակներին: Շերոյեն խոսրովի մոտ ուղարկեց վերջինիս բոլոր թշնամիներին՝ նրան գանահարելու, գլխին թուք ու լուտանք թափելու: Դա հինգ օր տեց, որից հետո Շերոյեի հրամանով նրան նետահար արեցին: Եվ այդպես, դանդաղորեն նա շարաշար ավանդեց իր շար հոգին²³³: Դրանից հետո Շերոյեն Հերակլիոսին նամակով ավետեց²³⁴ պիղծ խոսրովի սպանութեան մասին, նրա հետ կայուն խաղաղութիւն կնքեց²³⁵, վերագարձրեց զնդաններում գտնվող բոլոր քրիստոնյաներին, Պարսկաստանում գտնվող բոլոր ռազմագերիներին, այդ թվում և Ջաբարիա պատրիարքին: Նա վերագարձրեց նաև Շահր Վարազի կողմից Երուսաղեմի զբաղման ժամանակ այնտեղից տարված [Քրիստոսի] պատվական ու կենարար խաչափայտը:

[A. M. 6119]

Պարսից արքա Շերոյե²³⁶, թագավորեց մեկ տարի:

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6119 թ.	[Քրիստոսի մարդկութեան] 619 թ.	[Հոռմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 18-րդ տարին
[Պարսից Շերոյե արքայի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին	
[Երուսաղեմի Ջաբարիա պատրիարքի] 19-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 9-րդ տարին	

Այդ տարին երբ պարսիկները և հոռմայեցիների միջև հաշտութիւն կնքվեց, կայսրն իր եղբայր Թեոֆորոսին նամակներով և Շերոյե արքայի պաշտոնյաներով ուղարկեց, որպեսզի Եդեսիայում, Պաղեստինում, Երուսաղեմում և հոռմայեցիների այլ քաղաքներում գտնվող պարսիկներին հոռմայեցիների երկրի միջով հաշտ ու խաղաղ և անվնաս անցկացնեն Պարսկաստան: Այսպիսով կայսրը Պարսկաստանի դեմ վեց տարի պատերազմ մղելուց հետո, 7-րդ տարին հաշտութիւն կնքեց և մեծ ուրախութեամբ Կոստանդնուպոլսի վերագարձավ²³⁷: Դրա մեջ ինչ-որ խորհուրդ կար. աստված վեց օրվա մեջ համայն աշխարհն արարչագործելուց հետո, յոթերորդ օրը հանգստյան օր կոչեց: Ահա նույն ձևով և Հերակլիոսը, վեց տարի բազում խոնջանքների միջով անցնելով, յոթերորդ տարին խաղաղութեամբ ու բերկրանքով քաղաք վերագարձավ ու

հանգստացալ: Քաղաքի բնակչութիւնը նրա գալստյան լուրն առնելով, բոլորը միասին տենչանքով լի, ձիթենու ճյուղեր բռնած, ջահերով, պատ-
րիարքով, [Հերակլիոսի] որդի Կոստանդին կայսրով²³⁸ զուրս եկան Հիերիա²³⁹ Հերակլիոսին ընդառաջ, փառաբանելով նրան բերկրալից ու արտասալից: Նրա որդին մոտեցալ [Հերակլիոսին] և երկրպագեց: Նրանք գրկախառնվեցին ու հողը արցունքներով ցողեցին: Համայն ժողովուրդը տեսնելով դա, աստծուն գոհութիւն հայտնեց: Ահա կայսեր այդպէս դիմավորելով, բերկրալից մտան քաղաք:

[A. M. 6120]

Պարսից արքա Արտաշիր²⁴⁰, Թագավորեց յոթ ամիս:

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6120 թ. [Քրիստոսի մարդեղութեան] 620 թ. [Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 19-րդ տարին

[Պարսից Արտաշիր արքայի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի] 20-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարվա գարնանը կայսրը թագավորանիստ քաղաքից դուրս գալով, պատվական ու կենարար խաչափայտով գնաց Երուսաղեմ՝ աստծուն գոհութիւն հայտնելու: Երբ հասաւ Տիբերիաս, քրիստոնյաները նրա առաջ ոմն Բենիամինի ամբաստանեցին, թե նա իրենց նեղում է: Շատ հարուստ լինելով կայսեր և նրա զորքը նա ընդունեց: Կայսրը պարսավեց նրան. «Ինչո՞ւ ես ճնշում քրիստոնյաներին»: Նա պատասխանեց. «Որովհետև նրանք իմ հավատքի թշնամիներն են»: Նա հրեա էր: Կայսրը խրատեց նրան, հորդորեց ու մկրտեց քրիստոնյա Եվստաթիոս նշապոլսեցու տանը: Նա էլ էր կայսեր ընդունելու: Մտնելով Երուսաղեմ, կայսրը Զաքարիա պատրիարքին վերահաստատեց իր աթոռին, սեփական տեղում ամփոփեց պատվական ու կենարար խաչափայտը և աստծուն բազում գոհութիւն հայտնեց: Ապա հրեաներին սուրբ քաղաքից արտաքսեց, կարգադրեց, որ նրանք լինեն քաղաքից երեք մղոնից ոչ պակաս հեռավորութեան վրա²⁴¹: Գալով Եղեփա, ուղղափառներին հանձնեց եկեղեցին, որը՝ Խոսրովի ժամանակներից սկսած նեստորականների ձեռքն էր անցել: Հիերապոլսում նա իմացաւ, որ պարսից արքա Շեքո-

յեն վախճանվել է, որ պարսից զահին տիրացել է նրա որդի Արտաշիրը: Սա իշխեց 7 ամիս, Շահր վարազը նրա դեմ ապստամբեց և սպանելով, պարսից վրա թագավորեց 2 ամիս²⁴²: Պարսիկներն սպանեցին նրան և արքա հռչակեցին Բորաննին²⁴³, Խոսրովի դստեր, որ պարսից վրա իշխեց 7 ամիս: Սրան հաջորդեց Որմիզդը²⁴⁴, սարակինոսները նրան քշեցին, որով պարսից թագավորութիւնն անցաւ արաբների ձեռքը և այդպէս է մինչև օրս:

[A. M. 6121]

Աշխարհի արարչագործութեան 6121 թ. Քրիստոսի մարդեղութեան 621 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորութեան 20-րդ տարին Պարսից Որմիզդ արքայի 11-ամյա թագավորութեան 1-ին տարին Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալութեան 21-րդ տարին

Երուսաղեմի Զաքարիա պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալութեան 21-րդ տարին Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալութեան 11-րդ տարին

Այդ տարին, Հերակլիոս կայսեր Հիերապոլսում եղած ժամանակ, նրա մոտ եկաւ հակոբիկներ²⁴⁵ պատրիարք Աթանասիոսը, մի զարհուրելի, շարագործ մարդ, ասորիների բնածին նենգութեամբ լի: Հավատքի հարցերի շուրջ նա կայսեր հետ բանավեճի բռնվեց: Հերակլիոսը խոստացաւ նրան Անտիոքի պատրիարք նշանակել, եթե ընդունի Քաղկեդոնի ժողովը: Նա երկերեսանիորեն ընդունեց, խոստովանեց Քրիստոսի երկու, իրար միացած բնութիւնները: Նա հարցրեց կայսեր [Քրիստոսի] ներգործութեան և կամքի մասին՝ ինչպէս պետք է խոստովանել ի Քրիստոս՝ երկա՞կ, թե՞ միակ: Կայսրը հարցին անտեղյակ, գրեց Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին, հրավիրեց նաև Փասիսի Կյուրոս եպիսկոպոսին և նրան հարցուփորձ անելով գտաւ, որ նա համակարծիք է Սերգիոսին՝ [Քրիստոս] մեկ կամք²⁴⁶ և մեկ ներգործութիւն ունի: Սերգիոսը, լինելով ծագումով ասորի, հակոբիկ ծնողների որդի, խոստովանեց և գրեց Քրիստոսի մեջ առկա մեկ բնական կամքի և մեկ ներգործութեան մասին: Կայսրը երկուսի կարծիքը համեմատելով տեսաւ, որ Աթանասիոսն էլ համախոհ է նրանց: Վերջինս գտնում էր, որ եթե ներգործութիւնը մեկ է, ապա բնութիւնն էլ մեկ կլինի: Կայսրն

խմանալով նրանց հայեցակետը, նամակ է գրում Հոռմի Հովհաննես պապին²⁴⁷ և տեղեկացնում այդ երկուսի կարծիքների մասին: Վերջինս մերժեց նրանց հերձվածը: Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի վախճանման առթիվ Ալեքսանդրիա որպես պատրիարք է ուղարկվում Կյուրոսը, որը միանալով Փարանի Թեոդորոս եպիսկոպոսին²⁴⁸, գլուխ բերեց այդ խախուտ միությունը, խոստովանելով ի Քրիստոս միայն մեկ բնական ներգործություն: Սրանց նման ընթացքի պատճառով Քաղկեդոնի ժողովն²⁴⁹ ու ընդհանրական եկեղեցին մեծ նախատինք ապրեցին: Հակորիկներն ու թեոդոսիանոսները պարծենում էին, ասելով. «Ոչ թե մենք միաբանեցինք Քաղկեդոնին, այլ ավելի շուտ Քաղկեդոնը միաբանեց մեզ: Քրիստոսի մեկ ներգործություն խոստովանելով, դրանով իսկ նույն մեկ բնություն խոստովանեց»: Այդ ընթացքում Երուսաղեմի պատրիարք է ձեռնադրվում Սոփրոնիոսը²⁵⁰, որն իրեն ենթակա եպիսկոպոսների ժողով գումարելով, նզովեց միակամության դավանանքը և ժողովական փաստաթղթերը Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքին և Հոռմի Հովհաննես պապին ուղարկեց: Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, ամոթահար եղավ, նա թեև շցանկացավ շեղյալ հայտարարել իր կարգադրությունները, բայց ի վիճակի էլ չէր տանել նախատինքը: Այն ժամանակ, կարծելով, թե ինչ-որ մի մեծ բան է անում, հրապարակում է այսպես կոչված էրիկտը, որի համաձայն շպետք է խոստովանել ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու ներգործություն²⁵¹: Սևերիանոսները²⁵², ծանոթանալով դրան, ընդհանրական եկեղեցին ծաղր ու ծանակի ենթարկեցին, ասելով. «Նախկինում նեստորի²⁵³ ուսմունքը դավանող քաղկեդոնականները խելքի եկան, ճշմարտությանը վերադարձան և մեզ միացան, Քրիստոսի մեկ ներգործության հետ մեկ բնություն խոստովանեցին, բայց այժմ, ոտնահարելով ճշմարտությունը, մեկից էլ, մյուսից էլ զրկվեցին և այժմ խոստովանում են ի Քրիստոս ո՛չ մեկ, և ո՛չ էլ երկու բնություն»: Սերգիոսի մահից հետո Կոստանդնուպոլսի աթոռին նստեց Պյուրոսը²⁵⁴, որն ամբարշտաբար հաստատեց Սերգիոսի և Կյուրոսի դավանանքը: Երբ Հերակլիոսը վախճանվեց և թագավորեց նրա որդի Կոստանդինը, Պյուրոսը Մարտինի²⁵⁵ հետ միասին թունավորեցին [կայսեր]: Թագավորում է Մարտինի որդի Հերակլեոնասը²⁵⁶: Բայց սենատը և քաղաքը Պյուրոսին, Մարտինիին և վերջինիս որդուն որպես ամբարիշտների արտաքսեցին քաղաքից: Թագավորում է Կոստասը²⁵⁷, Կոստանդինի որդին, իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք է ձեռնադրվում Պավղոսը²⁵⁸, նա էլ հերձվածող: Հոռմի Հովհաննես պապը եպիսկոպոսների ժողով գումարելով, նզովեց միակամականների հերձվածը: Ժողով գումարելով միաբանակ-

ներին այդպես նզովեցին նաև Աֆրիկայի, Բյուզանդիոնի, Նումիդիայի և Մավրիտանիայի մի շարք եպիսկոպոսներ: Հոռմի Հովհաննես պապի ննջումից հետո նրա փոխարեն պապ է ձեռնադրվում Թեոդորոսը²⁵⁹: Իսկ Պյուրոսը գալով Աֆրիկա, հանդիպում է ամենասուրբ Մաքսիմոս արքային, որը մեծ հարգանք էր վայելում մենակյացի իր վսեմ գործունեությամբ, նաև տեղի աստվածակիր եպիսկոպոսներին, որոնք նրան նախատելուց և համոզելուց հետո, Հոռմ, Թեոդորոս պապի մոտ ուղարկեցին: Պյուրոսը պապին հանձնեց իր ուղղափառությունը հաստատող գիրքը, որից հետո ընդունվեց նրանից: Բայց հեռանալով Հոռմից և գալով Ռավեննա, շան նման իր փոխածին դարձավ²⁶⁰: Թեոդորոս պապը, տեղեկանալով այդ մասին, գերագույն առաքյալ Պետրոսի գերեզմանի մոտ եկեղեցական ժողով գումարեց: Նա սուրբ բաժակը խնդրեց, թունաքի մեջ Քրիստոսի կենարար արյունից²⁶¹ կաթեցրեց և իր ձեռքով ստորագրեց Պյուրոսի և նրա համախոհների կարգալույծ լինելը: Պյուրոսի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց և Պավղոսի մահից հետո հանդուգն այլադավանները Պյուրոսին դարձյալ հաստատեցին Կոստանդնուպոլսի աթոռին: Թեոդորոս պապի մահից հետո Հոռմի պապ է ձեռնադրվում սրբազնագույն Մարտինոսը²⁶²: Մաքսիմոսն Աֆրիկայից Հոռմ ժամանելով, զրգոնց Մարտինոս պապի նախանձախնդրությունը. հարյուր հիսուն եպիսկոպոսների ժողով գումարվեց, որտեղ նզովեցին Սերգիոսին, Պյուրոսին, Կյուրոսին և Պավղոսին, հաստատեցին և հրապարակեցին Քրիստոսի մեկ աստուծո երկու կամք և երկու ներգործություն ունենալու [ուսմունքը]: Հերակլիոսի թոռ Կոստաս կայսեր թագավորության 9-րդ և ինդիկտիոնի 8-րդ տարում: [Կայսրը] տեղեկանալով այդ մասին, զաղաղեց, սուրբ Մարտինոսին և Մաքսիմոսին Կոստանդնուպոլիս բերել տվեց և խոշտանգելուց հետո Խերսոն և նրա շրջաններն արսորեց: Նա պատժեց նաև արևմտական բազում եպիսկոպոսների: Մարտինոսի արսորվելուց հետո Հոռմի պապ է ձեռնադրվում Ազաթոնը²⁶³, որն աստվածային նախանձախնդրությամբ դրդված, նա էլ սուրբ ժողով գումարեց, մերժեց միակամականների հերձվածը և հաստատեց [Քրիստոսի] երկու կամքի և երկու ներգործության մասին ուսմունքը: Ահա երբ կայսրերի և ամբարիշտ հոգևորականների կողմից եկեղեցին այդպես ալեկոծվում էր, հանդես եկավ հռչակավոր անապատական Ամալիկը, խարազանելով մեզ՝ քրիստոնյաներիս. հոռմեական զորքն առաջին անգամ լինելով սարսափելի պարտություն կրեց, ես նկատի ունեմ Գաբրիելի և Յարմուկի²⁶⁴ [դեպքերը] և Դաթեմոնի արյունահեղությունը, որին հաջորդեց Պաղեստինի Կեսարիայի²⁶⁵ և Երուսաղեմի

անումը, Եգիպտոսի կործանումը այլա [կայսրության] միջերկրյա շրջանների և կղզիների, որը Ռոմանիայի գերեզմարումը, Փյունիկեում հռոմեական զորքի ու նավատորմի կատարյալ կործանումը, քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների և երկրների ամայացումը, մի բան, որ դադարեց միայն եկեղեցին հալածողի շարաշար սպանմամբ Սիկիլիայում²⁶⁶:

[A. M. 6122]

Աշխարհի արարագործության 6122 թ.

Քրիստոսի մարդնություն 622 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 21-րդ տարին Արարների Մոհամեդի իշխանության 9-րդ տարին առաջնորդ կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Երուսաղեմի պատրիարքի 22-ամյա աթոռակալության 22-րդ տարին

Ալեքսանդրիայի պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին

Այդ տարին վախճանվեց սարակինոսների առաջնորդ և սուտ մարգարե Մոհամեդը, հաջորդ նշանակելով իր ազգական Աբու Բաբրին²⁶⁷: Նույն տարին նրա համբավը տարածվեց: Բոլորը սարսափի մեջ էին: Մոլորյալ հրեաները նրա հանդես գալու սկզբում կարծում էին, որ հենց սա է, որ կա իրենց սպասած օծյալը, նրանց երևելիներից ոմանք անգամ մոտը գնացին և ընդունեցին նրա կրոնը՝ հրաժարվելով աստվածատես Մովսեսի կրոնից: Այդ բանն անողները տասը հոգի էին և հետոն եղան մինչև նրա սպանությունը: Երբ տեսան, որ նա ուղտի միս է ուտում, համոզվեցին, որ իրենց կարծածը չէ և շփտեին ինչպես վարվել: Թշվառականները, վախենալով հրաժարվել նրա կրոնից, սովորեցնում էին մեր՝ քրիստոնյաներին դեմ անօրինություններ գործել: Բայց շարունակում էին մնալ նրա հետ: Ես անհրաժեշտ եմ գտնում պատմել սրա ծագման մասին: Նա սերում էր Աբրահամի որդի Իսմայիլի՝ շատ նշանավոր մի ցեղից: Սրանց բոլորի հայրն է համարվում Իսմայիլից սերած Նիզարոսը²⁶⁸, որն ունենում է երկու որդի՝ Մունդարոսին և Ռաբիային²⁶⁹: Մունդարոսը ծնավ Կուրասոսին, Կայսոսին, Թեմիմեին, Ասադոսին²⁷⁰ և այլ անհայտ գավազներ: Սրանք բոլորը վրանաբնակ էին և ապրում էին Մադիանիտ անապատում²⁷¹, զբաղվելով անասնապահու-

թյամբ: Ավելի խորքերում²⁷² ապրում են այլ՝ Իեկտանի ցեղին պատկանող [արաբներ], որոնք կոչվում են Ամանիտներ²⁷³, այսինքն՝ Հոմերիտներ²⁷⁴: Սրանցից ոմանք ուղտերով վաճառականություն չէին զբաղվում: Վերոհիշյալ Մոհամեդը, լինելով աղքատ ու որբ, որոշում է իր ազգական Խադիգա²⁷⁵ անունով մի կնոջ վարձով ծառայել որպես ուղտապան և Եգիպտոսում ու Պաղեստինում վաճառականություն անել: Մի փոքր անց նա հանդգնեց սողոսկել այդ այրի կնոջ մոտ և նրան կնություն առնել, տիրանալով նրա ուղտերին և ունեցվածքին: Գալով Պաղեստին, նա շփման մեջ մտավ հրեաների և քրիստոնյաների հետ, ծանոթացավ նրանց սուրբ գրքերին: Նա ընկնավորություն չհիվանդացավ²⁷⁶: Նրա կինը, իմանալով այդ մասին, շատ տխրեց, որ ինքը լինելով ազնվական, կապվեց մի մարդու հետ որը բավական չէ աղքատ էր, այլև ընկնավոր: Մոհամեդը փորձում է նրան հաճոյանալ, ասելով. «Ես տեսիլքի մեջ Գաբրիել կոչվող հրեշտակին եմ տեսնում և շարողանալով նրա տեսքին դիմանալ, ուշաթափվում, ընկնում եմ»: Կինը մի ծանոթ վանական ունեց²⁷⁷, որն իր վատության պատճառով արսորվել էր և այնտեղ էր ապրում: Ահա սրան նա ամեն ինչ տեղեկացրեց, տվեց և հրեշտակի անունը: Վանականն, ուզենալով նրան իրազեկ դարձնել, ասաց. «Նա ճշմարիտ է, հյլավի բոլոր մարգարեներին հենց այդ հրեշտակն է ուղարկվում»: Առաջինն այդ կինն եղավ ահա, ով ականջ կախեց և հավատաց սուտ արքայի խոսքին, և ցեղակից այլ կանանց հայտնեց, որ Մոհամեդը մարգարե է: Համբավը կանանց շրջանից մուտք գործեց տղամարդկանց շրջանը, նախ և առաջ Աբու Բաբրին, որին և Մոհամեդը իրեն հաջորդ նշանակեց: Սրա հերձվածն ի վերջո զենքի ուժով տարածվեց էթիոպի²⁷⁸ շրջաններում: Սկզբում հերձվածը տասը տարի ծավալվեց ընդհատակում, զենքի ուժով նույնպես տասը տարի, իսկ բացահայտ՝ ինն: Մոհամեդն իր հետևորդներին վարդապետեց, թե թշնամուն սպանողը կամ թշնամուց սպանվողը դրախտ է գնում²⁷⁹: Իսկ դրախտը նրա ասելով ուտել-խմելու, կանանց հետ հարաբերվելու տեղ է, որ այնտեղ կան գինու, մեղրի և կաթի գետեր, իսկ կանայք այստեղի կանանց նման չեն, ուրիշ բան են, խառնակությունն ու հաճույքն էլ՝ երկարատև²⁸⁰: Անվայել ու հիմար այլ բաներ էլ էր նա ասում, ինչպես և այն, թե պետք է միմյանց կարեկցել և օգնել անարդարության զոհերին:

Նույն տարին, ինդիկոսների շորորդ տարին, նույնմբեր ամսի յոթին, արենլբում Հերակլիոսին որդի ծնվեց՝ Գավիթը: Նույն օրը ծնվեց նաև Հերակլիոսը, Մեծ Հերակլիոսի որդի Փոքր Հերակլիոսի (որ և Կոստանդին էր կոչվում), որդին: Նա մկրտվեց Վախեռնալում, ինդիկոսների

հինգերորդ տարին, նոյեմբեր ամսի երեքին, ձեռամբ Սերգիոս պատրիարքի:

[A. M. 6123]

Արաբների առաջնորդ Աբու Բաբր: Իշխեսց երեք տարի: Երուսաղեմի Մոզեստոս պատրիարք²⁸¹: Աթոռակալեսց երկու տարի:

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6123 թ. [Քրիստոսի մարդեղութեան] 623 թ.

[Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 22-րդ տարին [Արաբների Աբու Բաբր առաջնորդի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 23-րդ տարին

[Երուսաղեմի Մոզեստոս պատրիարքի] 1-ին տարին [Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի] 13-րդ տարին

Այդ տարին պարսիկները ապստամբեցին և պատերազմեցին միմյանց դեմ: Այդ ժամանակները հնդիկների թագավորը Հերակլիոսին՝ պարսիկներին հաղթելու առթիվ շնորհավորանքներ ուղարկեց, մեծ քանակությամբ մարգարիտներ և թանկագին քարեր: Մի փոքր առաջ վախճանվել էր Մոհամմեդը: Նա շորս ամիրաններ էր նշանակել՝ պատերազմելու քրիստոնյա արաբների²⁸² դեմ: Նրանք, մտադիր լինելով հարձակվել Մուսեոն գյուղում գտնվող [քրիստոնյա] արաբների վրա, վերջիններիս զոհամատուցման օրը, հասան ու կանգ առան այդ գյուղի դիմաց: Գյուղում էր գտնվում Թեոդորոս վիկարիոսը²⁸³, որն այդ մասին տեղեկացավ իր վարձկան ուն կորասենից²⁸⁴, անունը Կուտաբա²⁸⁵: Հավաքելով անապատի բոլոր կայագրների զինվորներին և սարակիստից իմանալով իրենց վրա հարձակվելու ճշգրիտ օրն ու ժամը, վիկարիոսը նախահարձակ է լինում Մոթուս կոչվող գյուղում և սպանում երեք ամիրանները և նրանց մեծաթիվ զինվորները: Մի ամիրա միայն փրկվեց, ետևը, որին կոչում էին «Սուրն աստուծո»²⁸⁶: Այս շրջանի արաբներից ոմանք կայսրերի կողմից փոքր ռոճիկներ էին ստանում՝ պահպանելու համար անապատի անցումները: Ահա հենց այս ժամանակ ինչ-որ ներքինի եկավ զինվորների ռոճիկները վճարելու: Արաբներն էլ եկան սովորության համաձայն իրենց ռոճիկները ստանալու, բայց ներքինի վրձնողնց նրանց, ասելով. «Տեբը²⁸⁷ հազիվ է կարողանում զինվորների ռոճիկը տալ, ո՞րտեղից տա այս շներին»: Արաբները նեղացած գնացին իրենց ցեղակիցների մոտ և նրանց առաջնորդեցին անապատի անցումը

համարվող անշափ հարուստ Գազայի²⁸⁸ շրջանը, Սինա լեռան սահմաններում:

[A. M. 6124]

Աշխարհի արարչագործութեան 6124 թ. Քրիստոսի մարդեղութեան 624 թ.

Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 23-րդ տարին Արաբների առաջնորդ Աբու Բաբրի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալության 24-րդ տարին

Երուսաղեմի Մոզեստոս պատրիարքի 2-ամյա աթոռակալության 2-րդ տարին Ալեքսանդրիայի Գեորգ պատրիարքի 14-ամյա աթոռակալության 14-րդ տարին

Այդ տարին Աբու Բաբրը շորս զորավարներ ուղարկեց, որոնք, ինչպես վերևում ասացի, արաբների ուղեկցությամբ եկան և գրավեցին Հիրան²⁸⁹ և Գազայի²⁹⁰ ողջ շրջանը: Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքից փոքրաթիվ զինվորներով հաղիվ տեղ հասած Սերգիոսը մարտի բռնվեց և առաջինն էլ սպանվեց իր երեք հարյուր զինվորներով հանդերձ: Արաբները փայլուն հաղթանակ տարած, բազում զերիններով ու ավարով վերադարձան:

Նույն տարին Պաղեստինում երկրաշարժ եղավ, երկնքի հարավային մասում դեկիտես²⁹¹ կոչվող աստղն երևաց: Նա արաբների տիրակալությունն էր կանխագուշակում: Աստղը երևաց 30 օր, հարավից հասնելով հյուսիս: Նա սրածև էր:

[A. M. 6125]

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք²⁹²: Աթոռակալեսց 3 տարի: Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք²⁹³: Աթոռակալեսց 10 տարի:

[Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 24-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Աբու Բաբրի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 25-րդ տարին [Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի] 1-ին տարին [Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարին վախճանվեց Աբու Բաքըը, ամիրայանալով երկու և կես տարի: Իշխանությունն անցավ Օմարին²⁹⁴, որն Արաբիա զորք ուղարկելով²⁹⁵ գրավեց Բոստրա քաղաքը²⁹⁶ և այլ քաղաքներ: Նրանք հասան մինչև Գարիթա²⁹⁷: Սրանց դեմ դուրս եկավ Հերակլիոս կայսեր եղբայր Թեոդորոսը, որը պարտություն կրելով եկավ կայսեր մոտ Եդեսիա²⁹⁸, Կայսրը զորավար նշանակեց մի ուրիշի՝ Վահանին, իսկ Թեոդորոս սակեղարիոսին հռոմեական զորքով արաբների դեմ ուղարկեց: Հասնելով Եմեսա²⁹⁹, նա բազում սարակինոսների հանդիպեց, նրանց շարդ տվեց՝ իրենց ամիրայով հանդերձ³⁰⁰, իսկ կենդանի մնացածներին հալածական արեց մինչև Դամասկոս: Այնտեղից նա գնաց բանակեց Բարդանեսիոն դեպի ափին: Իսկ Հերակլիոսը հուսահատ, թողնելով Ասորիքը, Երուսաղեմից առավ պատվական խաչափայտը և գնաց Կոստանդնուպոլիս, Վահանին և Թեոդորոս սակեղարիոսին հրամայելով Դամասկոսից շերտվել դեպի Եմեսա: Նրանք 40 հազար զորք ունեին և հալածեցին արաբներին Եմեսայից մինչև Դամասկոս:

[A. M. 6126]

Աշխարհի արարչագործությունն 6126 թ. Քրիստոսի մարդեղություն 626 թ.

Հռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորության 25-րդ տարին Արաբների Եմեսայի 12-ամյա իշխանության 1-ին տարին Կոստանդնուպոլսի Սկրզիոս պատրիարքի 29-ամյա ավտոակալության 26-րդ տարին

Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի 3-ամյա ավտոակալության 2-րդ տարին Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա ավտոակալության 2-րդ տարին

Այդ տարին արաբները անհամար զորքով Արաբիայի վրա³⁰¹ արշավեցին, Դամասկոսի շրջանները: Վահանը, իմանալով այդ մասին, դիմեց կայսերական սակեղարիոսին, որպեսզի նա իր զորքով շտապի իրեն օգնություն, քանզի արաբները մեծաթիվ էին: Սակեղարիոսը եկավ Վահանի մոտ: Եմեսայից դուրս գալով, նրանք հանդիպում են արաբներին և հենց առաջին օրը, որը երեքշաբթի էր, լոռս ամսի³⁰² քսաներեքին, մարտի բռնվում: Սակեղարիոսի զորքը պարտություն է կրում: Վահանի զորքերն ապստամբություն քարձրացնելով, Վահանին կայսր էն

հռչակում, իսկ Հերակլիոսին՝ գահընկեց հայտարարում: Դրա վրա սակեղարիոսի զինվորները թողեցին հեռացան, իսկ սարակինոսները հարձար առիթ գտնելով, մարտ են տալիս: Հռոմայեցիների դեմ հարավային բամի փչեց, նրա բարձրացրած փոշին թույլ չտվեց իրենց թշնամիներին գիմարել և ահա դրա պատճառով նրանք պարտվեցին, փախուստի դիմեցին դեպի Յարմուկ³⁰³ գետի կիրճերը, ուր և զլխովին ոչնչացան: Երկու զորավարների զլխավորած զորքը 40 հազար հոգի էին: Այստեղ սարակինոսները փայլուն հաղթանակ տանելով, շարժվեցին Դամասկոսի վրա և գրավելով այն, ինչպես և Փյունիկեի շրջանները, այնտեղ էլ հաստատվեցին: Ապա Եգիպտոսի վրա արշավեցին: Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքը լսելով այդ մասին, մտահոգության մեջ ընկավ: Վախենալով նրանց ագահությունից, նա պայմանագիր կնքեց, խոստացավ, որ Եգիպտոսը նրանց տարեկան 12 բյուր դինար կվճարի, ըստ կնքված պայմանավորվածության ոսկի կվճարի: Վճարելով երեք տարվա համար, նա Եգիպտոսը ավերածություններից փրկեց: Կյուրոսը կայսեր առաջ ամբաստանվեց՝ Եգիպտոսի ոսկին սարակինոսներին տալու համար: Կայսրը, զայրացած, նրան կանչեց, իսկ ավզուստալիոս նշանակեց հայազգի ոմն Մանվելի: Երբ ժամանակը լրացավ, սարակինոսների գործակալներն եկան ոսկին ստանալու, բայց Մանվելը նրանց ձեռնունայն դուրս հանեց, ասելով. «Ես անգին Կյուրոսը չեմ, որ ձեզ հարկ վճարեմ: Ես գինված եմ»: Հենց որ սրանք հեռացան, սարակինոսները Եգիպտոսի վրա հարձակվեցին, Մանվելին մարտ տվեցին և փախուստի մատնեցին: Նա մի քանի հոգով փրկվեց Ալեքսանդրիայում: Ահա այն ժամանակ սարակինոսները Եգիպտոսը հարկատու դարձրին: Հերակլիոսը կատարվածին իրազեկ դառնալով, [արաբների] մոտ Կյուրոսին ուղարկեց՝ նրանց համոզելու Եգիպտոսից հեռանալ, խոստանալով հարգել նախկին համաձայնությունը: Կյուրոսը գնալով սարակինոսների ճամբարը, արդարացավ նրանց, թե համաձայնության խախտման հարցում ինքը մեղք չունի և եթե ուզում են, ինքը նախկին համաձայնությունը երդումներով կհաստատի: Սարակինոսները, սակայն, տեղի չտվեցին և պատրիարքին ասացին. «Կարո՞ղ ես այս հսկայական սյունը կու տալ»: Նա պատասխանեց. «Հնարավոր չէ»: Նրանք ասացին. «Մեզ համար էլ այլևս հնարավոր չէ Եգիպտոսից հեռանալ»³⁰⁴:

[A. M. 6127]

Աշխարհի արարչագործութեան 6127 թ.	Քրիստոսի մարդեղութեան 627 թ.
Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորութեան 26-րդ տարին	Արաբների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանութեան 2-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի 29-ամյա աթոռակալութեան 27-րդ տարին	Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալութեան 3-րդ տարին	Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալութեան 3-րդ տարին
--	---	---

Այդ տարին Օմարը³⁰⁵ Պաղեստինի վրա արշավեց և երկու տարի պաշարման մեջ առնելով սուրբ քաղաքը, պայմանով տիրացավ նրան. Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարքը համայն Պաղեստինի անձեռնմխելիութեան մասին հաստատագույն երաշխիքներ ստացավ³⁰⁶: Օմարը սուրբ քաղաք մտավ ուղտի բրդից պատրաստված կեղտոտ հագուստներով և սաղայելական կեղծավորութեամբ ցանկացավ տեսնել Սողոմոնի կառուցած հրեից տաճարը, մտադիր լինելով այն իր խայտառակ կրոնի աղոթատեղին դարձնել: Սոփրոնիոսը նրան ականատես լինելով, ասաց. «Ճշմարիտ սա է Դանիել մարգարեի ասած «պղծութիւնն աւերածին», որ սուրբ տեղում է կանգնած»³⁰⁷: Բարեպաշտութեան պաշտպանն արտասովորից ողբաց քրիստոնյաներին: Երբ [Օմարը] տեղ հասավ, պատրիարքն առաջարկեց նրան սավան ու հանդերձներ, բայց նա մերժեց հագնել դրանք: Պատրիարքը հազիվ կարողացավ նրան համոզել հագնել, մինչև որ լվացին նրա [կեղտոտ] հանդերձները, որից հետո Օմարը ստացածը Սոփրոնիոսին վերագարձրեց և հագավ սեփական հանդերձները: Այդ ընթացքում վախճանվեց Սոփրոնիոսը, խոսքով ու գործով երուսաղեմացւոց եկեղեցին անշափ զարդարողը, Հերակլիոսի և նրա համախոհ միակամայականներ Սերգիոսի և Պյուրոսի շարափառութեան դեմ պայքարողը: Նույն տարին Օմարը Ասորիք ուղարկեց Իսդի³⁰⁸, որը համայն Ասորիքը սարակիստներին ենթարկեց:

[A. M. 6128]

[Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 27-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 3-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 28-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարին Օսրոնի կառավարիչ³⁰⁹ Հովհաննեսը, մականունը Կատեսաս, եկավ Խալկիս³¹⁰, Իսդի մոտ և նրա հետ պայման կնքեց՝ վճարել տարեկան տասը բյուր դահեկան և այնքան ժամանակ, ինչ այդ գումարը վճարվում է նրան, ոչ խաղաղաբար, ոչ պատերազմով նա իրավունք չունենա անցնել Եփրատ գետը: Այդ պայմանը կնքելով Հովհաննեսը վերադարձավ Եդեսիա և հավաքելով տարեկան հարկը, առաքեց Իսդին: Հերակլիոսը, լսելով այդ մասին, Հովհաննեսին համարեց մեղավոր, քանզի առանց կայսեր գիտութեան նա դիմեց նման քայլի: Պաշտոնանկ անելով նրան, դատապարտեց քարոթի, իսկ նրա պաշտոնը տվեց ոմն Պտոլեմեոս ստրատելատի:

[A. M. 6129]

[Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր] 28-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 4-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Սերգիոս պատրիարքի] 29-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին արաբները գրավեցին Անտիոքը: Օմարը սարակիստներին ենթակա բովանդակ երկրի՝ Եփրատից մինչև Եփրատ, զորավար և ամիրա նշանակեց Մուավիային³¹¹:

[A. M. 6130]

Աշխարհի արարչագործութեան 6130 թ.	Քրիստոսի մարդեղութեան 630 թ.	Հոռոմայեցիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամյա թագավորութեան 29-րդ տարին
Արաբների առաջնորդ Օմարի 12-ամյա իշխանութեան 5-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Պյուրոս պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալութեան 1-ին տարին	Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալութեան 6-րդ տարին

Այդ տարին Իսդը բովանդակ զորքն անցկացրեց Եփրատի վրայով և հասավ Եդեսիա: Եդեսացիք բացեցին քաղաքի դարբասները, նախօրոք իրենց երկրի ապահովութեան, ստրատելատի և նրա հոռոմայեցի զինվորների կյանքի անվտանգութեան մասին երաշխիքներ ստանալով: Սարակիստներն այնուհետև շարժվեցին Կոստանդիայի³¹² վրա և պաշարելով այն, գրոհով առան, սպանելով երեք հարյուր հոռոմայեցիների: Այն-

տեղից գնացին Դարա և այն էլ գրոհով առան, շատերին կոտորեցին: Ահա այդպես Իսղը նվաճեց համայն Միջագետքը:

[A. M. 6131]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 30-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյու-
րոս պատրիարքի] 2-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյու-
րոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարին սարակինոսները Պարսկաստանի վրա արշավեցին և պատերազմելով պարսիկների դեմ, նրանց զլխովին պարտության մատ-
նեցին և բոլորին հպառակեցրին: Պարսից արքա Որմիզը արքունիքը լքելով, փախուստի դիմեց խորին Պարսկաստան: Սարակինոսները զբրի վերցրին Որմիզի դուստրերին՝ թագավորական ողջ կայսրով հանգերծ և Օմարի մոտ բերեցին:

Այդ տարին Օմարը հրամայեց իրեն ենթակա համայն երկրում մարդահամար և հաշվառում անցկացնել: Մարդկանց, անասունների և տունկերի հաշվառում անցկացվեց:

[A. M. 6132]

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լիոս կայսեր] 31-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պյու-
րոս պատրիարքի] 3-րդ
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսին, ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարին չրգողութունից վախճանվեց Հերակլիոս կայսրը³¹³, թագավորելով երե-
սուն տարի և տասը ամիս³¹⁴: Նրանից հետո շորս ամիս թագավորած նրա որդի Կոստանդինի թունավորեցին իր խորթ մայր Մարտինեն և պատ-
րիարք Պյուրոսը: Թագավորում է Մարտինեի որդի Հերակլեոնասը իր մոր Մարտինեի հետ:

[A. M. 6133]

Հռոմայեցիների կայսր Հերակլեոնաս: Թագավորեց 6 ամիս: Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարք³¹⁵: Աթոռակալեց 12 տարի:

[Հռոմայեցիների Հերակ-
լեոնաս կայսեր] 1-ին տա-
րին

[Արարների առաջնորդ
Օմարի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

[Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան յոթամյա պաշարումից հետո գրավեց Պա-
ղեստինի Կեսարիան, որտեղ կոտորեց յոթ հազար հռոմայեցի:

Այդ տարին սենատը Հերակլեոնասին, նրա մայր Մարտինեին և վալենտինոսին տապալեց³¹⁶: Մարտինեի լեզուն կտրեցին, Հերակլեոնա-
սի՝ քիթը և աքսորելով նրանց, դահ բարձրացրին Կոստասին³¹⁷: Կոս-
տանդինի որդուն՝ Հերակլիոսի թոռան: Նա թագավորեց քսանյոթ տարի: Պյուրոսին կարգալույծ անելուց հետո, հոկտեմբեր ամսին, ինդիկտիոնի տասնհինգերորդ տարին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց
երեց և եկեղեցու տնտես Պավղոսը: Նա տասներկու տարի աթոռակա-
լեց³¹⁸:

[A. M. 6134]

Աշխարհի արարչագոր-
ծության 6134 թ.

Քրիստոսի մարդեղության
634 թ.

Հռոմայեցիների Կոս-
տաս կայսեր 27-ամյա թա-
գավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Օ-
մարի 12-ամյա իշխանու-
թյան 9-րդ տարին

Կոստանդնուպոլսի Պավ-
ղոս պատրիարքի 12-ամյա
աթոռակալության 2-րդ
տարին

Ալեքսանդրիայի Կյուրոս
պատրիարքի 10-ամյա ա-
թոռակալության 10-րդ տա-
րին

Այդ տարին Կոստասը գահ բարձրանալով, դիմեց սենատին ու ասաց.
«Իմ հայր Կոստանդինը իր հոր և իմ պապ Հերակլիոսի օրոք վերջինիս
հետ երկար թագավորեց, բայց նրա մահից հետո հույժ քիչ, քանզի իր
խորթ մոր՝ Մարտինեի նախանձը բեկեց [ժողովրդի] նրա՝ Կոստանդինի
հետ կապած լավագույն հույսերը, նախանձը նրան կյանքից զրկեց:
Մարտինեն այդ քայլին դիմեց Հերակլիոսից ունեցած իր ապօրինի որդու՝
Հերակլեոնասի սիրույն: Բայց դուք ձեր աստվածահաճո որոշմամբ Մար-
տինեին և նրա որդուն արդար կերպով թագավորութունից հեռացրիք,
որպեսզի հռոմայեցիների գահին չբազմի ամենաանօրենը: Ձեր արտա-
կարգ լրջախոհությամբ դուք շատ լավ գիտակցեցիք այդ: Արդ, ես ձեզ

եմ դիմում՝ եղե՛ք բոլոր հպատակների փրկութեան համար իմ խորհրդականներն ու գործակիցները»։ Այդպես ասելով, նա փակեց սենատի նիստը, սենատորներին առատ նվերներ բաշխելով։

[A. M. 6135]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 2-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օմարի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 3-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարին Օմարն սկսեց Երուսաղեմի տաճարի կառուցումը, բայց շենքը կանգուն չէր մնում, այլ անընդհատ փուլ էր գալիս։ Նա ուզեց պատճառն իմանալ և հրեաներն ասացին. «Քանի Զիթենյաց լեռան տաճարի վրա եղող խաչը ցած չեք առել, շենքը կանգուն չի մնա»։ Դրա վրա այնտեղից ցած առան խաչը, որով նրանց շենքը կանգուն մնաց։ Այդ առթիվ քրիստոսատյացները այլ բազում խաչեր էլ ցած առան։

[A. M. 6136]

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարք³¹⁹, Աթոռակալեց 10 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 3-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օմարի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարին Կոստասի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Վալենտինիանոս պատրիկը³²⁰։ Կայսրը [զորք] ուղարկեց, նրան սպանեց, իսկ նրա զինվորներին սիրաշահեց։ Դիոս ամսի հինգին, շաբաթվա վեցերորդ օրը, ժամը իննին արևի խավարում եղավ։

[A. M. 6137]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 4-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օմարի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարվա Դիոս ամսին³²¹, շաբաթվա հինգերորդ օրը, հավատության մի պարսիկ սպանեց սարակինոսների առաջնորդ Օմարին. վերջինիս երկրպագելու պահին դաշույնը նրա փորը խրեց և այդպիսով կյանքից զրկեց։ Օմարն ամիրայացավ 12 տարի։ Նրան հաջորդեց իր ազգական Օթմանը, Ֆանի որդին³²²։

[A. M. 6138]

Արարների առաջնորդ Օթման։ Իշխեց 10 տարի։

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 5-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օթմանի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 6-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարին Աֆրիկայի պատրիկ Գրիգորիոսը աֆրիկացիների³²³ հետ ապստամբություն բարձրացրեց։

[A. M. 6139]

Աշխարհի արարչազոր-Ֆրիստոսի մարգեղության 20-թիվան 6139 թ. 639 թ. Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 6-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Օթմանի 10-ամյա իշխանության 2-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին

Այդ տարին երկրի վրա սաստիկ քամի փչեց, որը բազում տուններ, հսկայական ծառեր արմատախիլ արեց, գետին տապալեց սյունակյացների բազում սյուներ։ Այդ նույն տարին սարակինոսները Աֆրիկայի վրա արշավեցին և հարձակվելով ապստամբ Գրիգորիոսի վրա, փախուստի մատնեցին, նրա կողմնակիցներին կոտորեցին, իսկ Գրիգորիոսին Աֆրիկայից դուրս բռնեցին։ Ապա աֆրիկացիների վրա հարկեր նշանակելով, վերադարձան։

եմ զիմում՝ եզե՛ք բոլոր հպատակների փրկության համար իմ խորհրդականներն ու զործակիցները: Այդպես ասելով, նա փակեց սենատի նիստը, սենատորներին առատ նվերներ բաշխելով:

[A. M. 6135]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 2-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օմարի] 10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պազդոս պատրիարքի] 3-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարին Օմարն սկսեց Երուսաղեմի տաճարի կառուցումը, բայց շենքը կանգուն չէր մնում, այլ անընդհատ փուլ էր գալիս: Նա ուզեց պատճառն իմանալ և հրեաներն ասացին. «Փանի Զիթենյաց լեռան տաճարի վրա եզոդ խաչը ցած չեք առել, շենքը կանգուն չի մնա»: Դրա վրա այնտեղից ցած առան խաչը, որով նրանց շենքը կանգուն մնաց: Այդ առթիվ քրիստոսատյացները այլ բազում խաչեր էլ ցած առան:

[A. M. 6136]

Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարք³¹⁹: Աթոռակալեց 10 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 3-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օմարի] 11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պազդոս պատրիարքի] 4-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարին Կոստասի զեմ ապստամբություն բարձրացրեց Վալենտինիանոս պատրիկը³²⁰: Կայսրը [զորք] ուղարկեց, նրան սպանեց, իսկ նրա զինվորներին սիրաշահեց: Դիոս ամսի հինգին, շաբաթվա վեցերորդ օրը, ժամը իննին արևի խավարում եղավ:

[A. M. 6137]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 4-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օմարի] 12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պազդոս պատրիարքի] 5-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարվա Դիոս ամսին³²¹, շաբաթվա հինգերորդ օրը, հավատուրաց մի պարսիկ սպանեց սարակինոսների առաջնորդ Օմարին. վերջինիս երկրպագելու պահին դաշույնը նրա փորը խրեց և այդպիսով կյանքից զրկեց: Օմարն ամիրայացավ 12 տարի: Նրան հաջորդեց իր ազգական Օթմանը, Ֆանի որդին³²²:

[A. M. 6138]

Արարների առաջնորդ Օթման: Իշխեց 10 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 5-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Օթմանի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պազդոս պատրիարքի] 6-րդ տարին [Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարին Աֆրիկայի պատրիկ Գրիգորիոսը աֆրիկացիների³²³ հետ ապստամբություն բարձրացրեց:

[A. M. 6139]

Աշխարհի արարչագործության 6139 թ. Քրիստոսի մարդեղության 639 թ. Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 6-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Օթմանի 10-ամյա իշխանություն 2-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Պազդոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին

Այդ տարին երկրի վրա սաստիկ քամի փչեց, որը բազում տուններ, հեկայական ծառեր արմատախիլ արեց, գետին տապալեց սյունակայանների բազում սյուներ: Այդ նույն տարին սարակինոսները Աֆրիկայի վրա արշավեցին և հարձակվելով ապստամբ Գրիգորիոսի վրա, փախուստի մատնեցին, նրա կողմնակիցներին կոտորեցին, իսկ Գրիգորիոսին Աֆրիկայից դուրս քշեցին: Ապա աֆրիկացիների վրա հարկեր նշանակելով, վերադարձան:

[A. M. 6140]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 7-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 3-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 8-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան ծովով արշավեց Կիպրոսի վրա³²⁴։ Նա հազար յոթ հարյուր նավ ունեւր։ Գրավելով Կոստանդիան³²⁵, ողջ կղզով հանդերձ, ավարառեց այն։ Լսելով, որ Կակորիզոս կուբիկուլարիոսը³²⁶ հռոմեական մեծաթիվ գործով իր վրա է գալիս, նա նավարկեց Արադոսի դիմաց, ուր խարխոսի գցելով, փորձեց գրավել կղզու Կաստելլոն ավանը՝ բոլոր միջոցները³²⁷ գործի դնելով։ Բայց արդյունքի չհասնելով, նրանց մոտ է ուղարկում ոմն Թոմարիբոս եպիսկոպոսի ահաբեկելու նրանց՝ դադարեցնել դիմադրությունը, թողնել քաղաքն ու հեռանալ կղզուց։ Բայց հենց որ եպիսկոպոսը նրանց մոտ էղավ, նրան պահեցին, Մուավիայի պահանջներին չընդառաջեցին, որը տեսնելով, որ Արադոսի պաշարումից ոչինչ չի ստացվում, վերադարձավ Դամասկոս, քանզի ձմեռը վրա էր հասել։

[A. M. 6141]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 8-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 4-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 9-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան մեծ պատրաստություն տեսած, արշավեց ընդդեմ Արադոսի³²⁸ և այն որոշ պայմաններով առավ։ Նրա բնակիչներին նա իրավունք տվեց բնակվել ուր որ ցանկանան, իսկ քաղաքը կրակի տվեց, նրա պարխապները հիմնահատակ կործանեց, կղզին անապատ դարձրեց և այդ վիճակում է այն մինչև այսօր։
Նույն տարին Մարտինոս պապը Հռոմում միակամականների դեմ ժողով գումարեց³²⁹։

[A. M. 6142]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 9-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 5-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 10-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին զորահրամանատար Բուսուրը³³⁰ արարներով արշավեց ընդդեմ Իսավրիայի³³¹, կոտորեց, շատերին զերեվարեց և հինգ հազար զերիններով վերադարձավ։ Կոստաս կայսրը ոմն Պրոկոպիոսի հաշտություն կնքելու համար Մուավիայի մոտ ուղարկեց։ Երկու տարի ժամանակով հաշտություն կնքվեց, որի համար Մուավիան Դամասկոսում պատանդ պահեց Թեոդորոսի որդի Գրիգորիոսին։

[A. M. 6143]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 10-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Օթմանի] 6-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 11-րդ տարին	[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հայոց պատրիկ Պասազնաթեսը³³², նա Մուավիայի հետ դաշինք կնքեց և իր հարազատ որդուն պատանդ տվեց։ Կայսրը, տեղեկանալով այդ մասին, եկավ մինչև Կապադովիայի Կեսարիան, բայց Հայաստանից հույսը կտրած, վերադարձավ։

[A. M. 6144]

Աշխարհի արարչագործության 6144 թ.	Քրիստոսի մարդեղության 644 թ.	Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր 27-ամյա թագավորության 11-րդ տարին
Արարների առաջնորդ Օթմանի 10-ամյա իշխանության 7-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին	Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի 10-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին

Այդ տարին Հելիոպոլսում³³³ մեծազ շերակլիոսի զարմիկ Գրիգորիոսը, որի զմբաված մարմինը բերվեց Կոստանդնուպոլիս: Նույն տարին երկնքից փոշի թափվեց և մարդկանց մեծ սարսափ պատեց:

[A. M. 6145]

Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարք³³⁴: Աթոռակալեց 12 տարի: Վախճանվեց Պավղոսը, իսկ Պյոլոսը կրկին անգամ աթոռակալեց 4 ամիս և 23 օր:

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 12-րդ տարին	[Աբարների առաջնորդ Օթմանի] 8-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 1-ին տարին	[Ալեքսանդրիայի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարին Մուավիան գրավելով Հոռոսը, զետին տապալեց Հոռոսի կոլոսսը³³⁵ կանգնեցումից 1360 տարի անց: Մյուսը գնեց մի եղևնացի հրեա վաճառական և նրա պղինձը ինն հարյուր ուղտերի վրա բարձած տարավ: Նույն տարին արաբների զորավար Հաբիբը³³⁶ արշավեց Հայաստանի վրա: Հանդիպելով հոռմայեցիների զորավար Մավրիանոսին, նրան հալածական արեց մինչև Կովկասյան լեռները, իսկ երկիրն ավարառեց:

[A. M. 6146]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 13-րդ տարին	[Աբարների առաջնորդ Օթմանի] 9-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին
---	---------------------------------------	---

Այդ տարին Մուավիան հրամայեց մեծ տորմիղ հանդերձել, քանզի որոշել էր Կոստանդնուպոլսի վրա նավարկել: Նախապատրաստական ողջ աշխատանքը Փյունիկեի Տրիպոլիս քաղաքում էր կատարվում: Տրիպոլսում ապրող քրիստոսասեր երկու եղբայրներ, Բուկինատորի որդիները, տեսնելով դա, աստվածային նախանձախնդրությամբ զրդված, խուժեցին քաղաքի բանտի վրա, որտեղ արգելափակված էին բազում հոռմայեցիներ, և ջարդելով դարբասները, աղատեցին բանտարկյալներին, ապա հարձակվելով քաղաքի ամիրայի վրա, սպանեցին նրան ու նրա մարդկանց, և ողջ հանդերձանքը կրակի տալով, նավ նստան և Ռոմանիա³³⁷ նավարկեցին: Այդ դեպքը, սակայն, չկանգնեցրեց նրանց նա-

խապատրաստությունները: Մուավիան անձամբ արշավեց Կապադովկիայի Կեսարիայի վրա, իսկ Աբուլաթարին նշանակեց տորմիղի կառուցման պետ: Նա, հասնելով Լյուկիայի Փյունիքս վայրը, որտեղ զրտնըվում էր Կոստաս կայսրը հոռմեական նավատորմիղով, ծովամարտի է բռնվում: Նավամարտից առաջ կայսրը երազ է տեսնում, թե ինքը Թեսաղոնիկեում է գտնվում: Զարթնելով, նա իր երազը մի երազահանի պատմեց, որն ասաց. «Ո՞վ կայսր, երանի չքնեիր և շտեսներ այդ երազը, քանզի քո Թեսաղոնիկեում լինելը նշանակում է «Ուրիշին ընձեռիր հաղթանակը», ասել է հաղթանակը քո թշնամու ձեռքն է անցնում»³³⁸: Կայսրը նավամարտի և ոչ մի պատրաստություն չտեսած, հոռմեական տորմիղը պատերազմի առաջնորդեց: Մարտում հոռմայեցիները պարտվեցին, ծովի ջրին միախառնվեց հոռմայեցիների արյունը: Կայսրը իր հանգերձներն ուրիշին հազցրեց: Վերոհիշյալ Բուկինատորի որդին, ցատկելով կայսերական նավի մեջ և կայսեր փախցնելով, տեղափոխեց մի այլ նավ և հեղակարծորեն փրկեց նրան: Այդ ամենատարին կայսեր նավի վրա քաջաբար մարտնչելով, շատերին ջարդ տվեց և իր կյանքը զոհաբերեց կայսեր սիրույն: Թշնամիները շրջապատել էին նրան, ենթադրելով, որ հենց նա է կայսրը: Շատերին խողխողելուց հետո, թըշնամիները նրան ևս սպանում են՝ կայսերական հանդերձները կրողի հետ միասին: Կայսրն ահա փախուստի դիմելով, փրկվեց. բոլորին լքելով, նա նավեց Կոստանդնուպոլիս:

[A. M. 6147]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 14-րդ տարին	[Աբարների առաջնորդ Օթմանի] 10-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 3-րդ տարին
---	--	---

Այդ տարին էթրիօսցիք³³⁹ սպանեցին արաբների առաջնորդ Օթմանին: Նա ամիրայացավ տասը տարի: Այդ առթիվ արաբների մեջ հուզումներ առաջացան. անապատում ապրողները Ալիին՝ Ալիի³⁴⁰ եղբորորդուն էին ուզում, որ Մոհամմեդի փեսան էր, իսկ Ասորիքում և Եգիպտոսում ապրողները՝ Մուավիային: Հաղթեց Մուավիան և իշխեց քսանչորս տարի:

[A. M. 6148]

[Հոռմայեցիների Կոստաս կայսեր] 15-րդ տարին	[Աբարների առաջնորդ Մուավիայի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 4-րդ տարին
---	--	---

Այդ տարին Մուսուլիան Ալիի դեմ արշավեց: Նրանք երկուսն էլ հավաքվեցին Բարբալիսոսի³⁴¹ միջև, Եփրատի մոտ գտնվող Կեսարիոնում³⁴²: Մուսուլիայի կողմնակիցներն ավելի հզոր լինելով, տիրացան ջրին, իսկ Ալիի կողմնակիցները ծարավից տառապելով, սկսեցին դասալիք լինել: Մուսուլիան, որ չէր ուզում պատերազմել, հաղթանակ տարավ առանց ջանք գործադրելու:

[A. M. 6149]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 16-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուսուլիայի] 2-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարին կայսրն արշավեց Սկլավինիայի³⁴³ դեմ, շատերին գերեվարեց և հպատակեցրեց: Նույն տարին տեղի ունեցան և սուրբ Մաքսիմոսի³⁴⁴ ու նրա աշակերտների հետ կապված դեպքերը: Նրանք մարտընչում էին հանուն ուղղափառության՝ ընդդեմ միակամականների: Կոստասը, չկարողանալով նրանց թեթել դեպի իր շարափառությունը, սրբի աջը և աստվածային իմաստությունը լի և բազմագետ լեզուն կրտրեց, քանզի նա, Մաքսիմոսը, Անաստասիոս անունը կրող իր երկու աշակերտներով նրա ամբարշտության դեմ շատ բան էին գրել: Այդ բանը նրանք չափածո էին գրել, ուսումնասիր մարդիկ այդ մասին գիտեն:

[A. M. 6150]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 17-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուսուլիայի] 3-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Մուսուլիայի առաջարկությամբ հռոմայեցիների և արարների միջև հաշտություն կնքվեց: Պատճառը արարների մեջ բռնկված ապստամբությունն էր: Հաշտության պայմանագրի համաձայն արարները հռոմայեցիներին վճարելու էին օրական հազար դահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ³⁴⁵: Այդ նույն տարվա Դեսիոս ամսին³⁴⁶, ինդիկտիոնի երկրորդ տարին, ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ և ավերածություններ Պաղեստինում և Ասորիքում:

Նույն տարին Հռոմի սրբազնագույն Մարտինոս պապը, որն արիաբար մարտնչել էր հանուն ուղղափառության և խոստովանող դարձել, ասքորվեց և վախճանվեց արևելքի շրջաններում:

[A. M. 6151]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 18-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուսուլիայի] 4-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարին Կոստասը սպանեց իր հարազատ եղբայր Թեոդոսիոսին: Երբ արաբները Սապֆիում³⁴⁷ էին գտնվում, սպանվեց Պարսկաստանի [ամիրա] Ալին: Այլպիսով Մուսուլիան դարձավ միահեծան թագավոր, հաստատվեց Գամակոսում, որտեղ և կենտրոնացրեց գրամական գանձերը:

[A. M. 6152]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 19-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուսուլիայի] 5-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի արաբական մի հերձված երևան եկավ՝ խարուրգիտ³⁴⁸ կոչվողների: Մուսուլիան հաղթահարեց նրանց, Պարսկաստանի [խարուրգիտներին] ստորացրեց, իսկ Ասորիքի՝ բարձրացրեց: Առաջիններին նա կոչեց իսամիտներ, մյուսներին՝ հերակիտներ: Իսամիտների ոռճիկը բարձրացրեց մինչև երկու հարյուր դահեկան, իսկ հերակիտների ոռճիկն իջեցրեց մինչև երեսուն դահեկան:

[A. M. 6153]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 20-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուսուլիայի] 6-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի կայսրը լքելով Կոստանդնուպոլիսը, զնաց Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքը, մտադիր լինելով արքունիքը Հռոմ տեղափոխել: Նա [Կոստանդնուպոլիս] մարդ ուղարկեց իր կնոջ և երեք որդիներին՝ Կոստանդինին, Հերակլիոսին և Տիբերիոսին բերելու, բայց բյուզանդացիք չլիողեցին նրանց:

[A. M. 6154]

[Հռոմայեցիների Կոստաս կայսեր] 21-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուսուլիայի] 7-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պետրոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ տարի արարենք Ռոմանիայի վրա արշավեցին, շատերին գե-
րեվարեցին և բազում վայրեր ամայացրին:

[A. M. 6159]

[Հռոմայեցիների Կոս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Թով-
տաս կայսեր] 26-րդ տարին Մուավիայի] 12-րդ տարին մաս պատրիարքի] 3-րդ
տարին

[A. M. 6155]

[Հռոմայեցիների Կոս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Պետ-
տաս կայսեր] 22-րդ տարին Մուավիայի] 8-րդ տարին բոս պատրիարքի] 11-րդ
տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի բնակչության մի մասը գերեվարվեց և իր
ցանկությունները Դամասկոս հաստատվեց:

Այդ տարի Արմենիականների զորավար Շապուհ Պարսկածինը³⁵⁴ Կոս-
տաս կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, նա Մուավիայի մոտ

[A. M. 6156]

[Հռոմայեցիների Կոս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Պետ-
տաս կայսեր] 23-րդ տարին Մուավիայի] 9-րդ տարին բոս պատրիարքի] 12-րդ
տարին

Այդ տարի պահոց շփոթում եղավ: Խալեդի որդի Աբդեռահմանը
արշավեց Ռոմանիայի վրա, այնտեղ էլ ձմեռեց: Նա բազում շրջաններ
ավարտեց: Իսկ սկիավենները³⁴⁹ սրա կողմն անցնելով, նրա հետ՝ հինգ
հազար հոգի, իջան Ասորիք և հաստատվեցին Ապամիայի շրջանի Սելև-
կոբոլոս³⁵⁰ գյուղում:

Սերգիոս ստրատելատին³⁵⁵ ուղարկեց, խոստանալով Ռոմանիան ենթար-
կել Մուավիային, եթե վերջինս դաշնակցի իրեն՝ ընդդեմ կայսեր: Կայ-
սեր որդի Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, Մուավիայի մոտ նվեր-

[A. M. 6157]

Կոստանդնուպոլսի Թովմաս պատրիարք³⁵¹: Աթոռակալեց երեք տա-
րի:

ներով Անդրեաս կուրիկուլարիոսին ուղարկեց, որպեսզի նրան համոզի
չանցնել ապստամբի կողմը: Անդրեասը, գալով Դամասկոս, տեսավ, որ

[Հռոմայեցիների Կոս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Թով-
տաս կայսեր] 24-րդ տարին Մուավիայի] 10-րդ տարին մաս պատրիարքի] 1-ին
տարին

Այդ տարի Ռոմանիայի վրա արշավեց Բուսուրը, վախճանվեց
Ապամիայի եպիսկոպոս Թոմարիքոսը, հրո ճարակ դարձավ Եմեսայի
եպիսկոպոսը:

Սերգիոսը իրենից առաջ է տեղ հասել: Մուավիան ձևացնում էր, թե իր
համակրանքը կայսեր կողմն է: Սերգիոսը Մուավիայի մոտ էր նստած:

[A. M. 6158]

[Հռոմայեցիների Կոս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Թով-
տաս կայսեր] 25-րդ տարին Մուավիայի] 11-րդ տարին մաս պատրիարքի] 2-րդ
տարին

Այդ տարին Բուսուրը դարձյալ Ռոմանիայի վրա արշավեց, ավա-
րառեց Հեբսապոլսի³⁵² շրջանները, իսկ Ֆադալասն³⁵³ այնտեղ ձմեռեց:

երբ ներս մտավ Անդրեասը, Սերգիոսը տեղից վեր կացավ: Մուավիան
պարսավեց Սերգիոսին, ասելով. «Ինչո՞ւ վախեցար»: Սերգիոսը պատ-

ճառաբանեց, թե սովորությունից զրոյված այդպես արեց: Մուավիան,
դիմելով Անդրեասին, հարցրեց. «Ի՞նչ ես ուզում»: Նա պատասխանեց.

«Ուզում եմ, որ դու օգնություն տաս ընդդեմ ապստամբի»: Նա ասաց.

«Ինձ համար երկուսդ էլ թշնամի եք, շատ սովորին էլ կօգնեմ»: Անդ-

րեասն ասաց. «Վստահ եղի՛ր, ո՞վ ամիրա, որ քեզ համար ավելի լավ է

քիչ ստանալ, բայց կայսրից, քան թե շատ՝ ապստամբից: Բայց ինչպես

որ ճիշտ ես գտնում, այդպես էլ վարվիր»: Անդրեասն այդ ասելուց

հետո լռեց: Մուավիան ասաց. «Այդ մասին կմտածեմ»: Նա հրամայեց

երկուսին էլ դուրս գան: Մուավիան, Սերգիոսին առանձին կանչելով,

ասաց. «Այլևս շխտարհվեա Անդրեասի առաջ, քանզի վախենալու պատ-

ճառ չունես»: Հաջորդ օրը Սերգիոսը Անդրեասից առաջ գնաց և նստեց

Մուավիայի մոտ: Երբ Անդրեասը ներս մտավ, նա նախորդ օրվա նման

չկանգնեց: Անդրեասը վերից վար խոթոռ նայելով Սերգիոսին, հայհո-

յեց նրան ու սպառնաց. «Քանի ողջ եմ ես, քեզ ցույց կտամ իմ ուլ լինե-

լը»: Սերգիոսն ասաց. «Ես քո առաջ ոտքի չեմ կանգնի, քանզի դու ոչ

տղամարդ ես, ոչ էլ կին³⁵⁶: Մուավին, երկուսին էլ լռեցնելով, ասաց

Անդրեասին. «Համաձայնվիր տալ այնքան, ինչքան Սերգիոսը»: Թեև

նա ինչքան է տալիս», հարցրեց Անդրեասը: Մուավիան ասաց. «Նա

արարներին է տալիս պետական հարկերը»: Անդրեասն ասաց. «Ավա՛ղ

քեզ, Մուավիա, որ համաձայն ես մարմինը տալ սովերը ստանալու

համար: Ինչպես ուզում ես, այդպես էլ արա, դաշնակցի Սերգիոսի

հետ: Ես այդ բանը չեմ անի: Թեև քեզ ենք դիմել, բայց ապավինում ենք աստծուն, ով քեզնից հզոր լինելով, կպաշտպանի հոռմայեցիներին, նրա վրա ենք մենք մեր հույսերը դնում»: Ապա «Ողջ լեր» ասելով, դուրս եկավ Դամասկոսից և գնաց դեպի Մելիտենե, քանզի ապստամբը այդ տեղերում էր գտնվում, որտեղ որ Սերգիոսն էլ պետք է գնար: Հասնելով Արարիսոս³⁵⁷, նա հանդիպեց կիւստուրի պահապանին. նա ապստամբին չէր միացել: Նրան նա կարգադրեց ուշադիր լինել, ձերբակալել վերադարձող Սերգիոսին և իր մոտ բերել, իսկ ինքը գնաց Ամնեսիա, սպասելով ստանալ Սերգիոսին: Կատարվածի մասին նա տեղյակ պահեց կայսեր: Սերգիոսը Մուավիայի հետ իր ուզած ձևով դաշինք կնքելով, նրանից Շապուհին դաշնակից օգնական բարբարոսական զորք ստացավ՝ Ֆադալասի լիտանիայում: Սերգիոսը Ֆադալասից առաջ էր գնում և ուրախությամբ շտապում գեպի Շապուհը, բայց տեղ չհասած ընկավ կիւստուրներում Անդրեասի լարած որոգայթը: Նրան շղթայակապ Անդրեասի մոտ բերեցին: Սերգիոսը, տեսնելով Անդրեասին, ընկավ նրա ոտքերը և գթություն աղերսեց: Անդրեասն ասաց նրան. «Մուավիայի ներկայությամբ իր ամոթնությունը պարծեցող և ինձ ձվատ անվանող Սերգիոսը դու չե՞ս: Այսուհետև քո ամոթնությունը քեզ ոչ մի օգուտ չի տալու, այլ քո մահվան պատճառ է դառնալու»: Այդ ասելով, նա հրաման տվեց նրա ամոթնությունը կտրել, իսկ նրան՝ փայտից կախել: Կոստանդինը իմանալով Ֆադալասի՝ Շապուհին օգնության գնալու մասին, Շապուհի դեմ Նիկեփոր պատրիկի գլխավորությամբ հոռմեական զորք ուղարկեց: Շապուհն Անդրիանուպոլսում էր գտնվում: Իմանալով, որ Նիկեփորն իր դեմ է գալիս, նա պատերազմի պատրաստություն տեսավ: Օրերից մի օր, ըստ իր սովորության, նա ձի հեծած, քաղաքից դուրս էր գալիս: Երբ մոտեցավ քաղաքի դարբասին, նա ձիուն մտրակեց: Ձին սանձակոտոր եղավ, Շապուհի դուխը հարեց դարբասին և նրան շարաշար սպանեց: Աստված ահա այսպես հաղթանակը կայսեր շնորհեց: Ֆադալասը, հասնելով Հեքսապոլիս և կատարվածի մասին իմանալով, ապշահար եղավ: Նա Մուավիային մարդ ուղարկեց օգնություն խնդրելով, քանզի հոռմայեցիների մեջ արդեն համերաշխություն էր տիրում: Մուավիան իր որդուն՝ Եզրիլին³⁵⁸, ուղարկեց, տալով մեծաքանակ բարբարոսական զորք: Երկուսն էլ հասան Քաղկեդոն և շատերին գերեվարեցին: Նրանք գրավեցին նաև Փոյուգիայի Ամորիոսը և հինգ հազարանոց կայազոր թողնելով այնտեղ, Ասորիք վերադարձան: Երբ վրա հասավ ձմեռը, կայսրը նույն Անդրեաս կուբիկուլարիոսին [Ամորիոն] է ուղարկում: Առատ ձյունից և գիշերային ժամանակից օգտվելով, Անդրեասը աստիճաններով բարձ-

բացավ պարսպի վրա, մտավ Ամորիոն և բոլոր հինգ հազար արաբներին գլխավոր կոտորեց: Նրանցից մեկ հոգի անգամ չփրկվեց: Նույն ձմեռան ժամանակ, հորդառատ անձրևների հետևանքով Եդեսիան հեղեղվեց և շատերը կորան: Երկներում նշան էլ երևաց:

[A. M. 6160]

Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարք³⁵⁹: Աթոռակալեց վեց տարի:

[Աշխարհի արարչագործութան] 6160 թ.	[Քրիստոսի մարգեղութան] 660 թ.
[Հոռմայեցիների կոստաս կայսեր] 27-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Մուավիայի] 13-րդ տարին
	[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքի Դափնե կոշվող բազանիքում սպանվեց Կոստաս կայսրը: Պատճառը հետևյալն էր: Կայսեր եղբայր Թեոդոսիոսի սպանության պատճառով³⁶⁰ բյուզանդացիներն ատեցին [Կոստասին], առավել ևս այն բանի համար, որ նա ծաղր ու ծանակի ենթարկելով, Կոստանդնուպոլսի բերեց Հոռմի սրբազնագույն Մարտինոս պապին և աքսորեց Խերսոնի շրջանները, որ իմաստնագույն Մարսիմոս խոստովանողի լեզուն ու ձեռքը կտրեց, բազում ուղղափառների խոշտանգեց, նրանց ունեցվածքը բռնագրավեց ու աքսորեց, քանզի նրանք հավանություն չէին տալիս իր հերձվածին, որ Մարսիմոս խոստովանողի Անաստասիոս անունը կրող երկու աշակերտներին աքսորեց ու խոշտանգեց: Ահա այդ բոլորի պատճառով ամենքը սաստիկ ատեցին նրան, և նա վախեցած ուզեց իր արքունիքը Հոռմ տեղափոխել, թագուհուն և երեք որդիներին Կոստանդնուպոլսից դուրս բերել: Բայց դրան արգելք կանգնեցին Անդրեաս կուբիկուլարիոսը և Կոլոնիայի Թեոդորոս [պատրիկը]: [Կոստասը] Սիկիլիայում մնաց վեց տարի և երբ գնաց վերոհիշյալ բազանիքը, նրա հետ ներս մտավ և ոմն Անդրեաս, Տրոյիլոսի որդին, նրա սպասավորը: Երբ Կոստասն սկսեց օճառվել, Անդրեասը վերցրեց դուլը, խփեց կայսեր գլխին և իսկույն փախավ³⁶¹: Դրսում գտնվողները, տեսնելով, որ կայսրը ուշանում է բազանիքից դուրս գալ, ներս շտապեցին և կայսեր գտան մեռած: Նրան հողին հանձնելով, ոմն հայի՝ Մթեթին³⁶², բռնի կայսր հռչակեցին. նա շատ փառավոր ու զեղեցիկ տղամարդ³⁶³ էր: Կոստանդինը, լսելով իր հոր սպանության մասին, մեծ տորմիղով Սիկիլիա է հասնում, ձերբակալում Մը-

ժեծին և իր հորը սպանողների հետ մահապատժի ենթարկում: Արևմուտքում կարգ ու կանոն հաստատելով, նա շտապեց Կոստանդնուպոլիս: Նա հոռոմայեցիների վրա թագավորեց իր եղբայրների՝ Տիբերիոսի և Հերակլիոսի հետ:

[A. M. 6161]

Հոռոմայեցիների կայսր Կոստանդին: Թագավորեց 17 տարի:

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 304 1-ին տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 14-րդ տարին [Կոստանդնուպոլիսի Հովհաննես պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի եղբայրների հետ թագավորեց Կոստանդինը: Սարակիսիոսներն արշավեցին Աֆրիկա և, ինչպես պատմում են, ութսուն հազար հողի գերեզմարեցին: Անատոլիկոն բանակաթեմի [ղինվորներն] եկան Ներխուսպոլիս³⁶⁵, առելով, թե «Մենք երրորդութանն են հավատում, հետևաբար պետք է երեքին էլ թագադրենք»: Կոստանդինը շփոթվեց, քանզի միայն ինքն էր թագադրված, իսկ նրա եղբայրները ոչ մի պատիվ չունեին: Նա Կոլոնիայի Թեոդորոս պատրիկին ուղարկեց, որ գովելով նրանց նախաձեռնությունը, հանգստացրեց, ապա գլխավորներին առնելով քաղաք բերեց, [իբրև թե] սենատի հետ խորհրդակցելու և ցանկությունը կատարելու համար: Կայսրը նրանց իսկույն դիմացի ափին գտնվող Սիկեում³⁶⁶ կախաղան բարձրացրեց: [Զինվորներն] այդ բանին սկանառես եղած, ամոթահար ու ցավազին, տուն վերադարձան: Իսկ կայսրն իր եղբայրների թթերը կտրեց:

[A. M. 6162]

Աշխարհի արարչագործութան 6162 թ. Քրիստոսի մարդկություն 662 թ.

Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 24-ամյա իշխանության 15-րդ տարին [Կոստանդնուպոլիսի Հովհաննես պատրիարքի] 6-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին

Այդ տարի սաստիկ ձմեռ արեց, մարդիկ և անասունները շատ տուժեցին: Ֆաղալասը Կյուզիկոսում³⁶⁷ ձմեռեց:

[A. M. 6163]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 4-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 16-րդ տարին [Կոստանդնուպոլիսի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Բուսուրն³⁶⁸ արշավեց, նա շատերին գերեզմարելով վերադարձավ:

[A. M. 6164]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 4-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 17-րդ տարին [Կոստանդնուպոլիսի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի, մարտ (Պյուստրոս) ամսին երկնքում Իրիս երևաց, բոլոր մահկանացուներին սարսափ պատեց, բոլորն ասում էին, թե աշխարհի վերջն է եկել:

Այդ տարի քրիստոսուրացները³⁶⁹ մեծ տորմիղ պատրաստեցին և Կիլիկիայի ափերով նավելով, ձմեռեցին՝ Արդելայի որդի Մոհամմեդը՝ Զմյուռնիայում, իսկ Կայսուր³⁷⁰ Կիլիկիայում և Լյուկիայում: Եղիպտոսում մահ տարածամ եղավ: [Ամիրապետը] նրանց³⁷¹ օգնության ուղարկեց մի այլ տորմիղ՝ շատ զործույնյա և քաջ պատերազմող համարվող խալե³⁷² ամիրայի գլխավորությամբ: Վերոհիշյալ Կոստանդինը, իմանալով աստվածամարտների՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս շարժվելու մասին, հրակիր կաթսաներով մեծ դիերներ³⁷³ պատրաստեց, ինչպես և սիֆոնակիր³⁷⁴ դրոմոններ, հրամայելով խարիսխ գցել Պրոկլիանեսիոսի Կեսարիոսի նավահանգստում:

[A. M. 6165]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 5-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մուավիայի] 18-րդ տարին [Կոստանդնուպոլիսի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարին աստվածամարտների վերոհիշյալ տորմիղը, նավելով եկավ Թրակիայի ափերին խարիսխ գցեց՝ սկսած Հեբզոմոնի արևմտյան ծայրից, այսինքն Մագնալրա կոչվողից մինչև արևելյան՝ Կյուկլոբիոն³⁷⁵ կոչվող թերակղզին: Ամեն օր, առավոտից մինչև երեկո, Ոսկե դռան պատենշից մինչև Կյուկլոբիոն նրանք բախվում էին միմյանց: Եվ այդպես ապրիլ ամսից մինչև սեպտեմբեր, որից հետո [սարակիսիոսները] նահանջեցին, եկան Կյուզիկոս և, գրավելով այն, ձմեռեցին այն-

տեղ: Գարնանը նրանք դարձյալ քրիստոնյաների դեմ ծովում պատե-
րազմեցին: Այդ բանը տեեց յոթ տարի: [Սարակինոսները] ասածն և
աստվածամոր [քրիստոնյաներին] ցուցաբերած օգնությունից խայտա-
ռակ պարտություն կրելով, բազում մարտիկներ կորցնելով և հսկայա-
կան քանակությամբ վիրավորներ ունենալով, տխուր տրտում վերա-
դարձան: Ծամփա ընկած աստվածասույզ տորմիդն էլ Սյուլլայոնի³⁷⁶
կողմերում սաստիկ բքի ու փոթորկալի քամու հանդիպելով, ջարդու-
փշուր եղավ և ամբողջությամբ ոչնչացավ: Այժի որդի Սուֆիանը, երկ-
րորդ եղբայրը, հոսմեական զորահրամանատարներ Ֆլորուսին, Պետրո-
նասին և Կիպրիանոսին մարտ տվեց: Երեսուն հազար արաբ սպանվեց:
Հենց այդ ժամանակ Ասորիի Հիերապոլիս քաղաքից սերող ճարտարա-
պետ Կալլինիկոսը, անցնելով հռոմայեցիների կողմը, ծովային կրակ
պատրաստեց, որով արարների նավերը անձնակազմի հետ հանդերձ
հրո ճարակ արեց: Այդպիսով ահա հռոմայեցիները հաղթանակած վե-
րադարձան, միաժամանակ հայտնաբերած եղան ծովային կրակը³⁷⁷:

[A. M. 6166]

Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարք³⁷⁸: Աթոռակալեց երկու
տարի:

[Հռոմայեցիների տանգին կայսեր] տարին	Կոս- 6-րդ	[Արարների Մուավիայի] 19-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի] 1-ին տարին
---	--------------	--	---

Այդ տարի Ֆաղալասն ու Կալիսի որդի Աբդելան Կրետեում ձմե-
ռեցին:

[A. M. 6167]

[Հռոմայեցիների տանգին կայսեր] տարին	Կոս- 7-րդ	[Արարների Մուավիայի] 20-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոս- տանդին պատրիարքի] 2-րդ տարին
---	--------------	--	---

Այդ տարի, շաբաթ օր, երկնքում նշան երևաց:

[A. M. 6168]

Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարք³⁷⁹: Աթոռակալեց երկու
տարի:

[Հռոմայեցիների տանգին կայսեր] տարին	Կոս- 8-րդ	[Արարների Մուավիայի] 21-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Թեո- դորոս պատրիարքի] 1-ին տարին
---	--------------	--	--

Այդ տարի Ասորիքում և Միջագետքում մորեխի մեծ ներխուժում
եղավ:

[A. M. 6169]

Աշխարհի արարչագոր- ծության 6169 թ.	Քրիստոսի մարգելության 669 թ.
---------------------------------------	---------------------------------

Հռոմայեցիների տանգին կայսեր 17-ամյա թագավորության 9-րդ տա- րին	Կոս- Արարների Մուավիայի 24-ամյա իշ- խանության 22-րդ տարին	առաջնորդ իշ- տարին	Կոստանդնուպոլսի Թեո- դորոս պատրիարքի 2-ամ- յա աթոռակալության 2-րդ տարին
---	--	--------------------------	--

Այդ տարի մարդայիտները³⁸⁰ մուտք գործեցին Լիբանան և տիրեցին
Սև լեռից սկսած մինչև սուրբ քաղաքը: Նրանք գրավեցին Լիբանանի
բարձունքները: Բազում ստրուկներ, գեթիներ և տեղաբնիկներ նրանց
մոտ ապաստան փնտրեցին: Կարճ ժամանակվա ընթացքում նրանց թի-
վը բազում հազարների հասավ: Մուավիան և նրա խորհրդականները,
իմանալով այդ մասին, շատ երկյուղեցին, ենթադրելով, որ հռոմայեցի-
ների թագավորությունն աստված է պահում: Նա Կոստանդին կայսեր
մոտ դեպքաններ ուղարկեց խաղաղություն աղերսելով, խոստանալով
կայսեր վճարել տարեկան պախտ: Կայսրն ընդունեց դեպքաններին,
լսեց նրանց դիմումը և նրանց հետ Ասորիք ուղարկեց Հովհաննես պատ-
րիկին, մականունը Պրցիզավդիս, որպես պետության հին բնտանիքից
սերող³⁸¹, շատ փորձառու ու խոհեմ մի մարդու, արարների հետ գործի-
մացությամբ բանակեցրու և հաշտություն կնքելու համար: Երբ նա Ասո-
րիք ժամանեց, Մուավիան ամիրաների և կորասեններին³⁸² մեծ շքախմբ-
քով նրան փառավոր ընդունելություն ցուցաբերեց: Խաղաղության շուրջ
նրանք երկար բանակեցեցին և երկու կողմերն էլ համաձայնեցին եր-
դումով հաստատված հաշտության պայմանադիր կնքել, որի համաձայն
հազարացիք հոսմեական պետությունը կվճարեն տարեկան երեք հազար
դահեկան պախտ, [կտան] հիսուն ռազմագերի և հիսուն ազնվացեղ ձի:
Այսպիսով հռոմայեցիների և արաբների միջև երեսուն տարի ժամանա-
կով կայուն խաղաղություն կնքվեց: Պայմանագրի բնագրերը երկու
կողմից էլ երդումներով հաստատվելուց և փոխանակվելուց հետո, բազ-
միցս հիշատակված բարեհամբավ այրը³⁸³ բյուր նվերներով կայսեր մոտ
վերադարձավ: Երբ այդ մասին տեղեկացան արևմտականները՝ ավար-
ների խաբանն ու ավելի հեռուն բնակվող ռեքսերը³⁸⁴, էքսարքոսները³⁸⁵
և կաստալոնները³⁸⁶, նաև արևմուտքի ժողովուրդների գլխավորները, նը-
վերներով դեպքաններ ուղարկեցին կայսեր և խնդրեցին սեր և խաղա-

ղություն հաստատել: Կայսրը նրանց խնդրանքին ընդառաջ գնաց և հաստատեց Տիրոջ խաղաղությունը: Ե՛վ արևելքում, և՛ արևմուտքում մեծ անդորր տիրեց:

[A. M. 6170]

Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարք³⁸⁷: Աթոռակալեց վեց տարի:

[Աշխարհի արարչադոր- [Քրիստոսի մարդեղու- [Հոռոմայեցիների Կոս-
ծովյան] 6170 թ. թյան] 670 թ. տանդին կայսեր] 10-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Գեորգ
Մուավիայի] 23-րդ տարին պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Միջագետքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ, փլվեց Բատա- նը³⁸⁸, նաև Եղեսիայի եկեղեցու դմբեթը: Մուավիան վերականգնեց այն՝ քրիստոնյաների ջանքերով:

[A. M. 6171]

[Հոռոմայեցիների Կոս- [Արարների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Գեորգ
տանդին կայսեր] 11-րդ Մուավիայի] 24-րդ տարին պատրիարքի] 2-րդ տարին տարին

Այդ տարվա Արտեմիսիոս³⁸⁹ ամսի 6-ին, ինդիկտիոնի 1-ին տարին վախճանվեց Մուավիան՝ սարակինոսների առաջին խորհրդականը³⁹⁰, նա զորավար եղավ 20, իսկ ամիրայացալ՝ 24 տարի: Իշխեց նրա որդի Եզի- դը³⁹¹:

Այդ տարի բուլղարների ցեղը մուտք գործեց Թրակիա³⁹²: Հարկավոր է խոսել Ուննոգուևդուր բուլղարների և Կոտրագ³⁹³ [բուլղարների] մա- սին: Եվքսինյան Պոնտոսի հյուսիսային հեռաստաններում կա Մեոտիս կոչվող լիճը³⁹⁴, որի մեջ է թափվում Օվկիանոսից սարմատների երկրով հոսող խոշորագույն Ատել անունով գետը³⁹⁵: Այդ գետի մեջ է թափվում Տանայիս գետը³⁹⁶, որը սկիզբ է առնում Կովկասյան լեռներում գտնը- վող Իբերական դռներից: Տանայիսի ու Ատելի խառնվելուց հետո (նա- խապես հիշատակված Մեոտիս լճից վերև Ատելը երկուսի է բաժան- վում), առաջանում է Կուֆիս գետը³⁹⁷, որը թափվում է Պոնտական ծո- վի վերջում, նեկրոպելի մոտ³⁹⁸, «Խոյի մոութ» կոչվող թերակղզում³⁹⁹: Վերոհիշյալ լճից գետանման ծովն է: Գետը Բոսպորի⁴⁰⁰ և կիմմերնե- րի միջով հոսում և թափվում է Եվքսինյան Պոնտոս: Այդ գետում որսում են մուրզուլիս կոչվող և նրա նման այլ [ձկներ]: Խնդրո առարկա լճի

արևելյան կողմերում դեպի Ֆանագուրիա և այդտեղ բնակվող հրեա- ների շրջանում 100⁰⁰⁰ բազմաթիվ ցեղեր են ապրում: Այդ լճից դեպի Կու- ֆիս կոչվող գետը, (ուր որսում են բուլղարական փայլուն ձուկը), հին, Մեծ Բուլղարիան է, այնտեղ են բնակվում նաև կոտրագ կոչվողները, որոնք ևս սրանց ցեղակից են: Արևմուտքում [վախճանված] Կոս- տանդին օրոք, վերոհիշյալ Բուլղարիայի և կոտրագների տեր Կրոբա- տը⁴⁰¹ մեռավ, հինգ որդի թողնելով, որոնց և ավանդեց իրարից երբեք չբաժանվել, որպեսզի բոլորի վրա իրենք տիրեն և ուրիշ ցեղի հպատակ չդառնան: Բայց նրա վախճանվելուց փոքր անց նրա հինգ որդիները բաժանվեցին և հեռացան իրարից՝ յուրաքանչյուրն իրեն հպատակ ժո- ղովորդի հետ: Անդրանիկ որդին՝ անունը Բատրայան⁴⁰², հարգելով հոր պատգամը, մնաց իր նախնայց երկրում մինչև օրս: Նրա երկրորդ եղ- բայրը, անունը Կոտրագոս, անցնելով Տանայիս գետը, ավագ եղբոր հիմաց բնակվեց: Չորրորդ և հինգերորդ եղբայրները, անցնելով Իսա- բոս, այն է՝ Դանուբ գետը, մեկը գնաց Ավարիայի Պանոնիա, հպատակ- վեց ավարների խաբանին և իր ամբողջ զորքով մնաց այնտեղ, իսկ մյուսը, հասնելով Ռավեննայի մոտ գտնվող Պենտապոլիսը, հպատակ- վեց քրիստոնյա թագավորության: Վերջապես երրորդ եղբայրը, անու- նը Ասպարուխ⁴⁰³, անցնելով Դանուբից հյուսիս գտնվող Դանապրիս և Դանաստրիս գետերը⁴⁰⁴, հասավ Օզլոս գետը⁴⁰⁵ և բնակվեց այս [գե- տերի] ու [Դանուբի] միջև ընկած տարածության վրա, գտնելով, որ նշված տարածքը և՛ մեկ, և՛ մյուս կողմից զովարամատչելի է և ապա- հով: Առջևից նա ճահճային է, իսկ մյուս կողմերից նրան պատսպարում էին գետերը: Այս հանգամանքը թշնամիներից մեծ ապահովություն ընձեռեց տրոհումից բավականին թուլացած այդ ցեղին: Այս ժողո- ժուրդն, ահա, երբ հինգ մասի էր տրոհված ու մանրացած, Բերդի- քայի⁴⁰⁶ հեռավոր խորքերից, նախկին Սարմատիայից ասպարեղ նկալ խաղարների մեծ ցեղը և տիրեց բովանդակ հեռաստանի վրա, ընդ- հույս մինչև Պոնտական ծովը: Նա իրեն հպատակեցրեց ավագ եղբայր Բատրայանին՝ Առաջին Բուլղարիայի իշխանին և մինչև օրս նրանից հարկեր է գանձում: Կոստանդին կայսրը, տեղեկանալով, որ մի ինչ-որ կեղտոտ ու անմաքուր ցեղ հանկարծակի Դանուբից այն կողմ, մինչև Օզլոս բնակություն է հաստատել և ոտնատակ է անում ու ավարառում մերձդանուբյան տարածությունները, (խոսքը այժմ նրանց տիրած երկ- րի մասին է, որն այն ժամանակ գտնվում էր քրիստոնյաների ձեռքում) շատ զայրացավ: Նա հրամայեց բանակաթեմային բոլոր [զորքերին] անցնել Թրակիա: Նավատորմիզ պատրաստելով, նա ցամաքով ու ծո-

վով շարժվեց նրանց վրա, փորձելով ուժով վռնդել նրանց: Նա հետեակը դուրս բերեց Օզլոս և Դանուր գետերի միջև ընկած մայր ցամաքը, իսկ նավերին հրամայեց խարխիսի գցել մերձակա ափերին: Բուլղարները, տեսնելով այս հսկայական, մեծաթիվ զորքը, հուսարեկ լինելով փախան ու աճաստանեցին վերոհիշյալ ամրություն մեջ: Նրանք երեք-չորս օր շհամարձակվեցին այդ ամրությունից դուրս գալ: Հոռոմայեցիները տեղի ճահիճների պատճառով մարտ չտվեցին, իսկ պիղծ ցեղն այդ բանը թուլություն նշան համարելով, դատեպնդվեց: Կայսրն այդ միջոցին ծանր հոգատապ ունեցավ և ստիպված հինգ դրոմոններով և իր մերձավորներով Մեսեմբրիա⁴⁰⁷ վերադարձավ, ուր սովորաբար լուգանքներ էր ընդունում: Նա զորավարներին ու զորքին թողեց, կարգադրելով ընդհարվել նրանց հետ, դուրս քաշել ամրությունից և կովի բռնվել, եթե ամրությունից դուրս գան: Հակառակ դեպքում պաշարել նրանց: Սակայն հեծելազորայինները ենթադրելով, որ կայսրը փախել է, խուճապահար իրենք էլ փախուստի դիմեցին, թեև նրանց ոչ ոք չէր հալածում: Բուլղարները, տեսնելով դա, հետապնդեցին նրանց, մեծ մասին սրախողխող արեցին, շատերին խոցահարեցին, քշեցին մինչև Դանուր գետը, որն անցնելով, հասան Վաննա⁴⁰⁸ կոչվող [վայրը]՝ Օղյուսոսի⁴⁰⁹ մոտ գտնվող երկրամասը: Տեսնելով վայրի ծայրատիճան պատասպարվածությունը (թիկունքից այն Դանուր գետով էր պաշտպանված, առջևից ու կողքից՝ կլեյտուրներով և պոնտական ծովով), տիրեցին մերձակա սլավոնական ցեղերի, այսպես կոչված յոթ տոհմերի⁴¹⁰ վրա, Սևերներին⁴¹¹ բնակեցրին Բերեգաբ⁴¹² կոչվող կլեյտուրից սկսած մինչև գեպի արևելք ընկած շրջանները, իսկ դեպի հարավ-արևմուտք ձգվող շրջաններում՝ մինչև Ավարիա⁴¹³ մնացած յոթ հարկատու ցեղերին: Ժամանակի ընթացքում նրանք բազմացան և լկտիանալով սկսեցին հոռոմեական պետությանը պատկանող ամրոցների և վայրերի վրա հարձակումներ գործել և մարդկանց գերեվարել: Կայսրը ստիպված նրանց հետ հաշտություն կնքեց, համաձայնվեց տարեկան պախտ վճարել՝ համոթ հոռոմայեցիների: Դա կատարվեց մեր բազում մեղքերի պատճառով: Հիբալի ապշեցուցիչ էր մոտ ու հեռու ժողովուրդների համար այն, որ և՛ արևելքում, և՛ արևմուտքում, և՛ հյուսիսում, և՛ հարավում բոլորին իրեն հպատակեցնողը, նորելուկ ու պիղծ մի ցեղից պարսվեց: Սակայն կարծելով, որ դա քրիստոնյաների համար աստժո նախախնամություն տեղի ունեցավ, ավետարանի խոսքերը լսելով, խաղաղություն հաստատեց: Նա մինչև իր վախճանը ոչ ոքի դեմ պատերազմ չմղեց, հիմնական ուշադրությունը բևեռելով իր նախապապ Հերակլիոս կայսեր և Կոստանդնուպոլսի

աթոռին անարժանորեն նստած շարափառ Սերգիոսի և Պյուրոսի՝ մեր Տիրոջ աստժո և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի մեկ կամք և մեկ ներգործություն դավանողների օրոք բաժան բաժան եղած աստժո սուրբ եկեղեցիները միացնելուն: Ամենաքրիստոնյա կայսրը, ջանալով խորտակել սրանց շարափառությունը, Կոստանդնուպոլսում 289 եպիսկոպոսների ժողով գումարեց⁴¹⁴, որտեղ նախկին հինգ սուրբ և տիեզերական ժողովների որոշումները հաստատեց: Այդ նույն վեցերորդ սուրբ, ամենաճշմարիտ տիեզերական ժողովում, որը գլխավորում էին ինքը՝ ամենաբարեպաշտ Կոստանդին կայսրը և բարեպաշտ հոգևոր պետերը, հաստատվեց երկու կամքի և ներգործության մասին բարեպաշտ դավանանքը:

[A. M. 6172]

Արարների առաջնորդ Եզդի: Իշխեց 3 տարի:

[Աշխարհի արարչագործություն] 6172 թ.	[Քրիստոսի մարդկություն] 672 թ.	[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին
[Արարների առաջնորդ Եզդի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 3-րդ տարին	

Այդ տարի բարեպաշտ Կոստանդին կայսեր որոշմամբ Կոստանդնուպոլսում գումարվեց 289 եպիսկոպոսների և հայրերի սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը:

[A. M. 6173]

Աշխարհի արարչագործություն 6173 թ.	Քրիստոսի մարդկություն 673 թ.		
Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 17-ամյա թագավորության 13-րդ տարին	Արարների Եզդիի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին	առաջնորդ իշխանություն 6-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի 6-ամյա աթոռակալության 4-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդինը իշխանությունից հեռացրեց իր եղբայրներ Հերակլիոսին և Տիրերիոսին, և իր որդի Հուստինիանոսի հետ միահեծան թագավորեց:

[A. M. 6174]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 14-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Եզդիի] 3-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 5-րդ տարին
---	--------------------------------------	--

Այդ տարի Պարսկաստանի վրա բռնատիրեց խաբերա Մուխտարը⁴¹⁵: Նա իրեն մարգարե էր անվանում: Արարների մեջ հուզումներ առաջացան:

[A. M. 6175]

Արարների առաջնորդ Մրվան⁴¹⁶: Իշխեց մեկ տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 15-րդ [Արարների առաջնորդ Մրվանի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Գեորգ պատրիարքի] 6-րդ տարին տարին

Այդ տարի վախճանվեց Եզդիզը: Էթրիբի արաբներն իրար անցան, ոտքի ելան և իրենց առաջնորդ ընտրեցին Զուրերի որդի ոմն Աբդալաչի⁴¹⁷: Փյունիկեի և Պաղեստինի [արարները] հավաքվելով գալիս են Գամասկոս՝ մինչև Գաբթի, Պաղեստինի ամիրա Հասանի⁴¹⁸ մոտ: Նրանք աջակցություն ցուցաբերեցին Մրվանին և նրան առաջնորդ կարգեցին: Նա ամիրայացավ 9 ամիս: Նրա վախճանվելուց հետո իշխանությունը ժառանգեց նրա որդի Աբդալմեխիբը⁴¹⁹, որն ամիրայացավ 21 և կես տարի: Սա ձեռք զցելով ապստամբներին, մահապատժի ենթարկեց Զուրերի որդի Աբդալաչին և Գադախին:

[A. M. 6176]

Արարների առաջնորդ Աբդալմեխիբ: Իշխեց 22 տարի:

Կոստանդնուպոլսի Քեոզորոս պատրիարքի երկրորդ աթոռակալություն⁴²⁰: Աթոռակալեց 3 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 16-րդ [Արարների առաջնորդ Աբդալմեխիբի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Քեոզորոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Ասորիքում սաստիկ սով ու մահ տարածվեց եղավ: Աբդալմեխիբը տիրեց [արար] ժողովրդի վրա: Այդ պատճառով, որ մարդայիտները չիբանանի շրջանների վրա հարձակումներ էին գործում, ժանտախտն էլ չէր վերանում, նույն Աբդալմեխիբը կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց, խնդրելով նորոգել Մուավիայի օրոք կնքված հաշտությունը, հանձն առավ դարձյալ վճարել 365 հազար դահեկանը, տալ 365 ստրուկներին, ինչպես և 365 ազնվացեղ ձիեր:

[A. M. 6177]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ [Արարների առաջնորդ Աբդալմեխիբի] 2-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Քեոզորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի հանգեց բարեպաշտ Կոստանդին կայսրը, իշխելով 17 տարի: Թագավորեց որդին՝ Հուստինիանոսը⁴²¹:

[Պետր է նշել, որ իզուր են դատարկաբանում ոմանք, ասելով, որ իբր վեցերորդ ժողովի զլիսավոր կանոնները ընդունվեցին [ժողովից] չորս տարի հետո: Ինչպես բոլոր հարցերում, այստեղ ևս նրանց կեղծիքը պարզ երևում է: Ճշգրիտ ժամանակագրական նշումը վկայում է, որ միակամականների դեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի գումարման ճիշտ թվականը Հերակլիոսի թոռ Կոստանդինի թագավորության 12-րդ տարին է, աշխարհի արարչագործության 6172 թվականը, որ դրանից հետո Կոստանդինը թագավորեց ևս 5 տարի, որի վախճանվելուց հետո տասը տարի միահեծան թագավորեց նրա որդի Հուստինիանոսը: Հուստինիանոսի տապալումից հետո 3 տարի թագավորեց Լեոնտիոսը, Լեոնտիոսից հետո 7 տարի Տիբերիոս Ապսիմարոսը, ապա վերստին տապալված Հուստինիանոսը 6 տարի: Քթատ Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորության 2-րդ տարում ընդունված պեղրետում հիշատակված են այս բոլորը: 3-րդ դեկրետի մեջ բառացի ասված է հետևյալը. «Կրկնամուսիներին, որոնք մինչև անցած հունվար ամսի 15-ը, ինդիկտիոնի անցած՝ 4-րդ տարին՝ 6199 թ. դեռևս այդ մեղքի մեջ են գտնվում և դրանից չեն ցանկանում հրաժարվել, որոշեցինք կանոնական կերպով կարգալույծ անել»: Եվ մի քիչ հետո. «Ուլբեր ձեռնադրությունից հետո նույնիսկ մեկ անգամ ապօրինի ամուսնանան, լինեն երեցներ, սարկավազներ կամ կիսասարկավազներ, նրանց կարճ ժամանակով զրկել սուրբ պաշտոն կատարելու իրավունքից և պատուհասել, որից հետո վերականգնել իրենց աստիճանին, բայց ոչ մի դեպքում առաջ չբաշել ավելի բարձր աստիճանի՝ անգամ եթե բացահայտ կերպով լուծել են իրենց ապօրինի ամուսնությունը»: Այսպիսով, վերոբերյալ ժամանակագրական նշումից պարզ երևում է, որ տիեզերական սուրբ ժողովից մինչև այս դեկրետի հրապարակումը անցել է 27 տարի: Կոստանդնուպոլսի տիեզերական սուրբ ժողովի ժամանակ պատրիարք էր Գեորգը, ընթանում էր նրա աթոռակալության 3-րդ տարին: Ժողովից հետո նա աթոռակալեց ևս 3 տարի, նրանից հետո Քեոզորոսը՝ 3 տարի, Պավղոսը՝ 7 տարի, Կալլինիկոսը՝ 12 տարի և Կյուրոսը՝ 2 տարի:

Սրանից ստացվում է, որ հիշյալ պատրիարքների աթոռակալության տարիների գումարը նույնպես կազմում է 27 տարի: Ընդունված ղեկ-րետի ժամանակից մինչև Ֆիլիպպիկոսի առաջին տարին կազմում է 5 տարի: Ֆիլիպպիկոսի թագավորության առաջին տարում կայացավ մո-լեզին ժողովը՝ ընդդեմ վեցերորդ տիեզերական սուրբ ժողովի: Իր պատ-րիարքության 6-րդ տարում Կյուրոսը կարգալույծ արվեց, Կոստանդ-նուպոլսի պատրիարքը դարձավ Հովհաննեսը, Կրետի մետրոպոլիտ՝ Անդրեասը, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտ՝ Գերմանոսը, որոնք իրենց ժա-մանակակից բոլոր [եպիսկոպոսների] հետ նզովեցին միակամական-ների դեմ գումարված տիեզերական սուրբ վեցերորդ ժողովը և ստո-րագրեցին այդ որոշման տակ: 3 տարի անց, երբ Հովհաննեսը վախճան-վեց, Կյուզիկոսի [մետրոպոլիտ] Գերմանոսը դարձավ Կոստանդնու-պոլսի պատրիարք, որը Առնի թագավորության 13-րդ տարին աքսոր-վեց: Պատրիարք դարձավ Անաստասիոսը՝ 24 տարի, նրանից հետո Կոստանդինը՝ 12 տարի, Նիկետոսը՝ 14, Պավղոսը՝ 5, Տարասիոսը՝ 21, Նիկեփոսը՝ 8, Թեոդոտոսը՝ 6, Անտոնիոսը՝ 16 և Հովհաննես Լեկանո-մանտիսը՝ 6 տարի և 1 ամիս]:

[A. M. 6178]

Աշխարհի արարչագոր- Փրիստոսի մարդկու-
ծության 6178 թ. թյան 678 թ.

Հոստանդնուպոլսի Լուստի- նիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորության 1-ին տա- րին	Արարների առաջնորդ Արղալմելիբի 22-ամյա իշ- խանության 3-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Թեո- դորոս պատրիարքի 3-ամ- յա աթոռակալության 3-րդ տարին
---	--	--

Այդ տարի Արղալմելիբը հաշտությունը հաստատելու համար Լուս-տինիանոսի մոտ ղեսպանություն ուղարկեց: Այն կնքվեց հետևյալ պայ-մաններով. կայսրը լուծարեի է ենթարկում Լիբանանի մարդախիտների զորաքանակը և արգելում նրանց ներխուժումները: Իսկ Արղալմելիբը հռոմայեցիներին է վճարում օրական հազար զահեկան, մեկ ձի և մեկ ստրուկ: Կիպրոսի, Հայաստանի և Իբերիայի հարկերը երկու կողմերը կիսում են հավասարապես⁴²²: Կայսրը Արղալմելիբի մոտ Պավղոս մա-զիստրիանոսին⁴²³ ուղարկեց համաձայնությունն ստորագրելու: Պայ-մանագիրը կնքվեց և դրա տակ դրվեցին վկաների ստորագրություննե-րը: Մագիստրիանոսը պատիվների արժանանալուց հետո վերադարձավ: Կայսեր կարգնորոշումը 12 հազար մարդախիտները ետ կանչվեցին⁴²⁴,

որով նա անդամահատեց հռոմեական [կայսրության] հզորությունը, քանզի Մոպսուեստիայից մինչև Չորրորդ Հայք՝ այժմ արաբների կող-մից բնակեցված սահմանամերձ բաղաբները, ժամանակին, մարդա-խիտների արշավանքների պատճառով, անապահով էին ու անմարդաբնակ-Արդ, [մարդախիտների] վերացման պատճառով, Ռոմանիան արաբնե-րից սոսկալի փորձանքներ կրեց, մինչև օրս էլ կրում է:

Նույն տարին Արղալմելիբը Պարսկաստան սուտ [մարդարե] և խոտվարար Մուխտարի դեմ Մուավիայի եղբայր Զիադոսին⁴²⁵ ուղարկեց, որը սպանվեց Մուխտարի կողմից: Այդ բանը լսելով, Արղալմելիբն եկավ Միջագետք: Նրա դեմ Սայիդին ապստամբություն բարձրացրեց: Արղալմելիբը ետ եկավ, Սայիդին անձեռնմխելիության մասին երաշ-խիքներ տալով մտավ նրա կողմից գրավված Դամասկոսը, բայց այնու-հետև սպանեց նրան: Իսկ Հուստինիանոսը շուրջ 16 տարեկան պատանի լինելով, անխոհեմաբար էր կառավարում երկիրը: Նա հռոմեական զոր-քով Հայաստան ուղարկեց Լեոնտիոս զորավարին, որն այնտեղի սարա-կինոսներին չարդ ալով, երկիրն իրեն հպատակեցրեց, ինչպես նաև Իբերիան, Ալբանիան, Վրկանաց աշխարհը⁴²⁶ և Մարաստանը: Նա այդ երկրները հարկատու դարձնելով, կայսեր բազում գրամ ուղարկեց: Ար-ղալմելիբը, իմանալով այդ մասին, գրավեց Կերկեսիոնը⁴²⁷ և իրեն են-թարկեց Թեոպոլիսը⁴²⁸:

[A. M. 6179]

Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարք⁴²⁹: Աթոռակալեց 7 տարի:

[Հոստանդնուպոլսի Լուս- տինիանոս կայսեր] 2-րդ	[Արարների առաջնորդ Արղալմելիբի] 4-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավ- ղոս պատրիարքի] 1-ին տարին
---	---	---

Այդ տարի Ասորիքում սով եղավ, որի պատճառով շատերն անցան Ռոմանիա: Կայսրը, գալով Հայաստան, այնտեղ ընդունեց Լիբանանի մարդախիտներին: Դրանով նա քանդեց մի պղնձե պարիսպ: Ապա նա վերացրեց բուլղարների հետ կնքված խաղաղությունը, խարխլեց իր հոր կարգադրությունները ու հաստատած կարգ ու կանոնը: Որոշելով հը-պատակեցնել Բուլղարիան և Սկլավիների⁴³⁰, նա հեծելազորին հրա-մայեց անցնել Թրակիա:

[A. M. 6184]

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 7-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արզալմեխիբի] 9-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պալատի Գոսպատրիարքի] 6-րդ տարին
---	--	--

Այդ տարի Հուստինիանոսը իր գաղթեցրած սկլավների մեջ ընտրութլուն կատարեց, 30 հազար հոգու ղինվորագրեց⁴³⁹, զինեց, անվանեց «արտակարգ զորք»⁴⁴⁰ և հրամանատար նշանակեց Նեվուլոս⁴⁴¹ անունով մեկին: Նրանց վրա հույս զնելով, նա արաբներին գրեց, թե շեղչալ է հայտարարում հաշտութլան պայմանագիրը: Այդ «արտակարգ զորքն» աննելով, ինչպես և ողջ հեծելազորը, կայսրը շարժվեց դեպի ժովափնյա Սեբաստուպոլիսը⁴⁴²: Արաբները ձևացնում էին, թե դեմ են խաղաղութլան վերացմանը, որ իրենց այդ բանին կայսրն է մղում, նրա հեղհեղուկութլունը, և ղինվելով, իրենք ևս եկան Սեբաստուպոլիս: Վկայակոչելով երկուսի միջև երդումներով հաստատված պայմանագիրը, նրանք կոչ էին անում կայսեր շխախտել այն, քանզի աստված կղատի և կպատահասի մեղավորներին: Այն պատճառով, որ կայսրը այդ խոսքերին ականջ անգամ չկախեց, ընդհակառակը, փութաց մարտի, արաբները հաշտութլան պայմանագրի բնագրով [գլանափաթեթեր] բացելով, գրոշակի փոխարեն երկար ձողի ծայրին կապեցին և Մոհամմեդ⁴⁴³ զորավարի գլխավորութլամբ հոռոմայեցիների վրա հարձակվեցին ու մարտ տվեցին: Սկզբում արաբները պարտութլուն էին կրում: Մոհամմեդը հոռոմայեցիների դաշնակից սկլավների զորավարի հետ գաղտնի բանակեց, նրան սսկեղրամով լի մի կապարձ ուղարկեց, բազում խոստումներ տալով խաբեց, համոզեց 20 հազար սկլավներով իր կողմն անցնել և դասահ կանխորոշեց հոռոմայեցիների փախուստը: Դրա վրա Հուստինիանոսը նիկոմեդիայի ծոցի մոտ գտնվող Լեկատե կոչվող զառիթափ և ժովափնյա վայրում նրանց մնացածներին, կանանցով և երեխաներով հանդերձ, սրակոտոր արեց⁴⁴⁴:

[A. M. 6185]

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 8-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արզալմեխիբի] 10-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պալատի Գոսպատրիարքի] 7-րդ տարին
---	---	--

Այդ տարի Հայաստանի պատրիկ Սմբատը⁴⁴⁵, իմանալով հոռոմայեցիների պարտութլան մասին, Հայաստանը արաբներին հանձնեց: Նրանց ենթարկվեց նաև ներքին Պարսկաստանը՝ Խորասան կոչվածը, ուր

Սարինոս անունով մի բախտախնդիր հանդես եկավ և սպանեց բազմաթիվ արաբների: Քիչ էր մնացել, որ նա գետահեղձ աներ հնեց խազանին: Այսուհետև հազարացիները առավել ևս լիտիացած, ավարանեցին Ռոմանիան:

[A. M. 6186]

Աշխարհի սրբաշագործու թլան 6186 թ.	Քրիստոսի թլան 686 թ.	Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 10-ամյա թագավորութլան 9-րդ տարին	Արարների առաջնորդ Արզալմեխիբի 22-ամյա իշխանութլան 11-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Կալիսիկոս պատրիարքի ⁴⁴⁶ 12-ամյա ավտակալութլան 1-ին տարին
-----------------------------------	----------------------	---	---	---

Այդ տարի, հյուպերբերեսայոս⁴⁴⁷ ամսի 5-ին, շաբաթվա 1-ին օրը, ժամը 3-ին արևի խավարում եղավ, որով մի քանի պայծառ աստղ երևաց: Մոհամմեդը, իր հետ վերցնելով գաղթական սկլավներին՝ որպես Ռոմանիային քաջատեղյակ մարդկանց, Ռոմանիայի վրա արշավեց և բազում մարդկանց գերեվարեց: Ասորիքում խոզերին բնաջնջեցին: Իսկ Հուստինիանոսն զբաղված էր պալատական շենքերի կառուցմամբ: Նա կառուցեց Հուստինիանոսի տրիկլինոն⁴⁴⁸ կոչվածը, ինչպես և պալատի շրջապարիսպը: Նա շինարարութլան պետ⁴⁴⁹, տեր ու տիրական նշանակեց իր սակելլարիոս և ներքինապետ Ստեփանոս Պարսկին, մի շատ արյունարբու և դաժան մարդու, որն անդթորեն, առանց հագնանալու ձաղկում էր բանվորներին, անգամ քարկոծում նրանց և նրանց վերակացուններին: Երբ կայսրը [քաղաքից] բացակայում էր, այդ վայրի գազանը հանդգնեց անկախը [քաղաքից] բացակայում էր, այդ վայրի գազանը հանդգնեց անկախը նրա մոքը՝ ավզուստա Անաստասիային կաշեփոկով մտրակահարել, կարծես նա երեխա լիներ: Նա շատ վատ էր վերաբերվում նաև քաղաքի ողջ բնակչութլանը, որի պատճառով կայսրը ատելի դարձավ: [Կայսրը] գեներիկոնի լոգոթետի⁴⁵⁰ պաշտոնում նշանակեց ոմն արբա, անունը Թեոդորոս, որն անցյալում անապատական էր Քրակիայի Ստենոնի⁴⁵¹ շրջանում: Սա ևս սարսափելի ու շատ սանձարձակ մարդ էր, որ պետութլան բազում իշխանավորների, երեկի մարդկանց, ոչ միայն պաշտոնյաների, այլև քաղաքի բնակիչների, առանց պատճառի, առանց այլեայլի, տուգանում էր, կաշառք պահանջում, զրավում ունեցվածքը, պարանից կախում և հարգով մխարկում: [Քաղաքի] էպարքոսն էլ կայսերական հրամանով բազում մարդկանց երկար ժամանակով բանտ նետեց: Այդ բոլորը ավելի ևս բորբոքեցին ժողովրդի ատելութլունն ընդդեմ կայսեր:

Կայսրը Կալլիստիկոս պատրիարքից պահանջում էր, որ նա աղոթք ասի պալատի մոտ գտնվող մետրոպոլիտի սուրբ աստվածածնի եկեղեցին քանդելու համար: Կայսրն ուզում էր եկեղեցու տեղում ջրավազան կառուցել և վենետիկների դեմոսի տրիբունաներ⁴⁵² կայսեր այդտեղ ընդունելու համար: Բայց պատրիարքն ասաց. «Եկեղեցու կառուցման համար աղոթք ունենք, բայց եկեղեցի քանդելու վերաբերյալ մեզ աղոթք չեն ավանդել»: Երբ կայսրը ճշշում գործադրեց՝ ամեն կերպ պահանջելով աղոթքը, պատրիարքն ասաց. «Փառք միշտ համբերող աստծուն, այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն»: Այդ խոսքերը լսելով, քանդեցին եկեղեցին և ջրավազանը կառուցեցին, իսկ մետրոպոլիտի եկեղեցին շինեցին Պետրիոնում⁴⁵³:

[A. M. 6187]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 10-րդ [Արարների առաջնորդ Արզամեյիթի] 12-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալիստիկոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի Մոհամմեդն արշավեց Չորրորդ Հայքի վրա և բազում գերիներով վերադարձավ⁴⁵⁴:

Նույն տարին Հուստինիանոսը գահընկեց արվեց հետևյալ կերպ: Նա պատրիկ և զորավար Ստեփանոսին, մականունը Ռուսիոս, հրաման էր տվել գիշերով Կոստանդնուպոլսի դեմոսին ջարդ տա⁴⁵⁵ սկսելով պատրիարքից: Լեոնտիոս պատրիկը, որը նախկինում Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարն էր եղել, հաջող պատերազմ մղել, նաև երեք տարի բանտ նստել, հանկարծ մեղադրվեց և ետ կանչվելով, Հելլադա [բանակաթեմի]⁴⁵⁶ զորավար նշանակվեց: Նրան հրաման տրվեց երեք դրոմոններով նույն օրն իսկ հեռանալ քաղաքից: Նույն գիշերը Սոֆիայի Հուլիանոսյան նավահանգստում⁴⁵⁷, Մավրոսի⁴⁵⁸ մոտ, նա պատրաստվում էր քաղաքից նավել և հրաժեշտ էր տալիս իր մոտ եկած ընկերներին, որոնց մեջ էին նրա մտերիմներ Կալիստրատոսի վանքի վանական և աստղաբաշխ Պավլոսը, նախկին կլեյսուրարի Գրիգոր Կապադովկացին, որն հետագայում վանական դարձավ և Ֆլորոսի [վանքի] վանահայր: Երբ Լեոնտիոսը բանտում էր, նրանք շատ հաճախ էին այցելում նրան և վստահեցնում, թե նա հռոմայեցիների կայսր է դառնալու: Լեոնտիոսն ասաց նրանց. «Գուր ինձ բանտում վստահեցնում էիք, թե կայսր կդառնամ: Արդ, ես այժմ շարաշար հոգիս եմ ավանդելու: Չէ՞ որ ամեն րոպե ես մահվան եմ սպասում»: Նրանք ասացին. «Թավական է

դու չզլանաս, իսկ դա անպայման կիրականանա: Գու միայն լսիր մեր խոսքը և հետևիր մեզ»: Լեոնտիոսը, առնելով իր մարդկանց և ինչքան զենք որ ուներ, շատ ծածուկ պրետորիոն⁴⁵⁹ բարձրացավ: Նրանք թակելով հարբասն, ասացին, թե կայսրն է եկել այնտեղի ոմանց վերաբերյալ կարգադրություններ անելու: Երբ ժամանակվա հյուպարքոսին⁴⁶⁰ իմաց տրվեց և նա շտապ գալով բացեց դարբասները, Լեոնտիոսը բռնեց նրան, ապտակեց և ձեռքն ու ոտքը շղթայեց: Լեոնտիոսը մտավ բանտ, կապանքներից ազատեց բազում ազնվական մարդկանց, որոնցից շատերը գինվորականներ էին՝ վեց-ութ տարի բանտարկված, և զինելով, նրանց հետ դուրս եկավ ֆորում⁴⁶¹, գոչելով. «Ով քրիստոնյա է, թող սուրբ Սոֆիա գնա»: Նա բոլոր ռեզիդենտները⁴⁶² մարդիկ ուղարկեց, հրամայելով նույն բանը հայտարարել: Քաղաքի բնակչությունն իրար անցած փութաց դեպի եկեղեցու ջրավազանը, իսկ ինքը իր երկու վանական ընկերների և բանտից ազատված մի քանի հայտնի մարդկանց ուղեկցությամբ բարձրացավ պատրիարքի մոտ պատրիարքարան: Նրան ևս նա գտավ շատ շփոթված՝ Ստեփանոս Ռուսիոսի ստացած հրամանի պատճառով, համոզեց իջնել ջրավազանը և հայտարարել. «Հենց սա է Տիրոջ ծագեցրած օրը»: Ողջ բազմությունն աղաղակեց. «Փորփրվեն Հուստինիանոսի ոսկորները»⁴⁶³: Համայն ժողովուրդը խուժեց դեպի ձիարշավարան: Երբ լույսը ծագեց, Հուստինիանոսին սֆենդոնեի⁴⁶⁴ միջով բերեցին ձիարշավարան, քիթն ու լեզուն կտրեցին և Խերսոն⁴⁶⁵ քաղաքները: Ամբոխը ձերբակալեց գեներալներ լոգոթես վանական Թեոդոտոսին և սակելարիոս Ստեփանոս Պարսկին, նրանց ոտքերը չվաննեքով կապեց և քարշ տվեց Մեսս պողոտայով, տարավ Յլի հրապարակը⁴⁶⁶ և կրակի տվեց, որից հետո Լեոնտիոսին կայսր հռչակեց⁴⁶⁷:

[A. M. 6188]

Հռոմայեցիների կայսր Լեոնտիոս: Թագավորեց 3 տարի:

[Հռոմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 1-ին տարին [Արարների առաջնորդ Արզամեյիթի] 13-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալիստիկոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի գահ բարձրացավ Լեոնտիոսը և հարևանների հետ խաղաղ մնաց:

[A. M. 6189]

[Հռոմայեցիների Լեոնտիոս կայսեր] 2-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Արզամեյիթի] 14-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կալիստիկոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Վալիդն⁴⁶⁸ արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում գերի-
ներով վերադարձավ: Ապստամբեց Լազիկայի Սերգիոս պատրիկը, Բար-
նուկիոսի որդին, և Լազիկան արաբներին հպատակեցրեց:

[A. M. 6190]

[Աշխարհի արարչագոր- [Քրիստոսի մարդեղու- [Հոռոմայեցիների Լեոն-
ծության] 6190 թ. թյան] 690 թ. տիրոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Կալ-
Աբդամեւիւրի] 15-րդ տարին լինիկոս պատրիարքի] 5-րդ
տարին

Այդ տարի արաբներն արշավեցին Աֆրիկայի⁴⁶⁹ վրա, առան այն և
տեղում իրենց զորքից կայազոր հաստատեցին: Լեոնտիոսը, իմանալով
այդ մասին, մի կարող մարդու, Հովհաննես պատրիկին հոռոմեական
ողջ նավատորմիղով այնտեղ ուղարկեց: Հասնելով Կարթագեն, նա պա-
տերազմով բացել տվեց այնտեղի նավահանգիստը [փակող] շղթան,
թշնամիներին փախուստի մատնեց, երկրից վճնդեց և ազատագրեց Աֆ-
րիկայի բոլոր բերդերը: Տեղում սեփական կայազոր թողեց, կատար-
վածի մասին հայտնեց կայսեր և, սպասելով նրա կարգադրութուննե-
րին, տեղում ձմեռեց: Ամիրապետը⁴⁷⁰, իմանալով այդ մասին, նրանց
դեմ շատ ավելի հզոր ու մեծ նավատորմիղ ուղարկեց, մարտ տալով
վերոհիշյալ Հովհաննեսին, իր նավատորմիղով հանդերձ նավահանգըս-
տից քշեց, [քաղաքը] օղակի մեջ առավ, իսկ ինքն էլ դրսում բանակեց:
Վերոհիշյալ [Հովհաննեսը] ճամփա ընկավ դեպի Ռոմանիա, կայսրից
ավելի մեծ ուժ ստանալու մտադրությամբ: Դեպի կայսրը գնալու ճա-
նապարհին նա հասավ Կրետե: Զորքը, սակայն, սեփական հրամանա-
տարների ազդեցության տակ, չէր ուզում կայսեր մոտ վերադառնալ
(նրան վախն ու ամոթն էր համակել) և նա վճիռ է կայացնում. կայսեր
զահրնկեց հայտարարում և Կորիկոսում նստող Կիբլուրեոտների [բա-
նակաթեմի]⁴⁷¹ զրուցար Ապսիմարոսին կայսր հռչակում՝ Տիրեբիոս
վերանվանելով, Երբ Լեոնտիոսը Կոստանդնուպոլսի նեոբեսիոն⁴⁷² նա-
վահանգիստն էր մաքրում, քաղաքում ժանտախտ բռնկվեց և շորս ամս-
վա ընթացքում բազում կյանքեր խլեց: Ապսիմարոսը իր նավատորմի-
ղով տեղ հասավ և խարիսխ գցեց Սիկեում՝ քաղաքի դիմացի ափը: Որոշ
ժամանակ քաղաքացիները չէին ուզում Լեոնտիոսին դավել, բայց դա-
վեցին Վլախեոնայի անմարտկոց պարիսպը պահպանող դրսեցի հրա-

մանատարները, որոնց՝ սարսափելի երդումներով սուրբ սեղանից վերց-
րել և տվել էին ցամաքային պարսպի բանակիները: Ահա սրանք նենգա-
բար հանձնեցին քաղաքը: Մովսիսն հետևակը, մտնելով քաղաքացիների
տները, կողոպտեց նրանց: Ապսիմարոսը կտրեց Լեոնտիոսի բիթը և հը-
րամայեց նրան արգելափակել Դեմատոսի վանքում⁴⁷³, իսկ նրա իշ-
խաններին ու մտերիմներին, որպես նրա հետ մինչև մահ գնալու ուխ-
տած, գանահարեց, բռնագրավեց նրանց ունեցվածքը և քսորեց: Իսկ
իր հարազատ եղբայր Հերակլիոսին, որպես շատ կարող մարդու, դրսի
հեծելազորի գլխավոր հրամանատար նշանակելով, Կապադովկիայի և
կիլիկյանների կողմերն ուղարկեց՝ թշնամիների վրա հսկելու և նրանց
հետևելու:

[A. M. 6191]

Աշխարհի արարչագոր- Քրիստոսի մարդեղու-
ծության 6191 թ. թյան 691 թ.
Հոռոմայեցիների Ապսի- Արաբների առաջնորդ Կոստանդնուպոլսի Կալ-
մարոս կայսեր 7-ամյա Աբդամեւիւրի 22-ամյա իշ- լինիկոս պատրիարքի 12-
թագավորության 1-ին տա- խանության 16-րդ տարին աթոռակալության
րին 6-րդ տարին

Այդ տարի թագավորությանը տիրացավ Ապսիմարոսը⁴⁷⁴: Պարս-
կաստանում ապստամբություն բարձրացրեց Աբդեռահմանը, որը տիրեց
երկրին և Խազանին⁴⁷⁵ այնտեղից հալածական արեց:

[A. M. 6192]

[Հոռոմայեցիների Ապսի- [Արաբների առաջնորդ [Կոստանդնուպոլսի Կալ-
մարոս կայսեր] 2-րդ տարին Աբդամեւիւրի] 17-րդ տարին լինիկոս պատրիարքի] 7-րդ
տարին

Այդ տարի սաստիկ մահ տարածած եղավ: Մոհամմեդը արաբական
մեծաթիվ զորքով Աբդեռահմանի դեմ արշավեց և, գրավելով Պարս-
կաստանը, միացավ Խազանին: Նրանք պատերազմելով Աբդեռահմանի
դեմ, սպանեցին նրան և Պարսկաստանը Խազանին վերադարձրին: Իսկ
հոռոմայեցիներն արշավեցին Ասորիքի վրա, եկան մինչև Սամոսատ,
ասպատակեցին մերձակա շրջանները, շատերին կոտորեցին, ինչպես
պատմում են՝ 200 հազար արաբ: Նրանք մեծ ավարով և բազում արտը
գերիներով վերադարձան, նրանց մեջ անշափ մեծ սարսափ տարա-
ծելով:

[A. M. 6193]

[Հոռոմայեցիների Ապսի- մարոս կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արգամեիբի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ- լինիկոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի Արգելան⁴⁷⁶ Ռոմանիայի վրա արշավեց, պաշարեց Տա- րանտան, բայց հաջողութուն չունենալով, վերադարձավ ու կառուցեց Մոպսուլեստիան, որտեղ և կայսզոր հաստատեց:

[A. M. 6194]

[Հոռոմայեցիների Ապսի- մարոս կայսեր] 4-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արգամեիբի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ- լինիկոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի Վահանը, մականունը Հեպտադեմոն⁴⁷⁷, Չորրորդ Հայքը արաբներին հպատակեցրեց, իսկ Ապսիմարոսը Նիկեիոր պատրիկի որ- դի Ֆիլիպպիկոսին, որպես թագավորելու ցնորքներով տարված, Կեֆա- լոնիա արտոբեց: Նա պատմում էր, թե երազում արժիվը իր գլխին ստվեր էր անում: Կայսրը, լսելով դա, նրան իսկույն արտոբեց:

[A. M. 6195]

[Հոռոմայեցիների Ապսի- մարոս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արգամեիբի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ- լինիկոս պատրիարքի] 10- րդ տարին

Այդ տարի հայոց նախարարները⁴⁷⁸ սարակինոսների դեմ ապստամ- բեցին և Հայաստանում եղած սարակինոսներին կոտորեցին: Նրանք հապճեպ Ապսիմարոսին դիմեցին և հոռոմայեցիներին իրենց երկիրը բերեցին: Մոհամեդը, արշավելով նրանց դեմ, շատերին կոտորեց, Հայաստանը սարակինոսներին հպատակեցրեց, իսկ հայոց մեծամեծնե- րին մի տեղ հավաքելով, ողջակեզ արեց⁴⁷⁹: Նույն այդ ժամանակ Ազա- րը տասը հազարանոց զորքով Կիլիկիայի վրա արշավեց: Կայսեր եղ- բայր Հերակլիոսը հանդիպելով նրանց, շատերին ջարդ տվեց, իսկ մնա- ցածներին շղթայակապ կայսեր ուղարկեց:

[A. M. 6196]

[Հոռոմայեցիների Ապսի- մարոս կայսեր] 6-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արգամեիբի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կալ- լինիկոս պատրիարքի] 11- րդ տարին

Այդ տարի Խունեիի որդի Եզիզը Կիլիկիայի վրա արշավեց: Կայսեր եղբայր Հերակլիոսը պաշարեց և զրավեց Սիս բերդը⁴⁸⁰, [Եզիզին] մարտ տվեց և սպանեց տասներկու հազար արաբ: Հուստինիանոսը, որ Խերսոնոսում էր մնում, հայտարարում էր, թե ինքը վերստին է թագավո- րելու: Տեղի բնակիչները, վախենալով կայսրից, որոշեցին կամ սպանել Հուստինիանոսին, կամ էլ բռնել և կայսեր ուղարկել: Հուստինիանոսը, իմանալով դա, կարողացավ ճողոպրել և, հասնելով Գարաս⁴⁸¹, խնդրեց հանդիպել խազարների խաբանին⁴⁸²: Վերջինս, իմանալով այդ մասին, Հուստինիանոսին փառք ու պատվով ընդունեց և իր հարազատ քրոջ՝ Թեոդորային⁴⁸³ նրան կնության տվեց: Փոքր անց խաբանի թույլտվու- թյամբ նա իջավ Ֆանագորիա⁴⁸⁴ և Թեոդորայի հետ այնտեղ հաստատ- վեց: Ապսիմարոսը, տեղեկանալով այդ մասին, գիմեց խաբանին, բա- զում նվերներ խոստացավ, եթե վերջինս Հուստինիանոսին կենդանի, կամ ծայրահեղ դեպքում նրա գլուխը, իրեն ուղարկի: Խաբանը ընդառաջ զնաց նրա խնդիրքին և Հուստինիանոսի մոտ թիկնապահներ ուղարկեց, որոնք իբրև թե նրան պաշտպանելու էին իր հայրենակիցների դավերից: Նա հանձնարարեց տեղում գտնվող իր ներկայացուցիչ Պապացիսին և Բոսպորի արխոնտ Բալզիցիսին⁴⁸⁴ իր կարգադրութունն ստանալուն պես սպանեն Հուստինիանոսին: Խաբանի մի ծառան սակայն Թեոդորա- յին տեղյակ պահեց, այդ մասին իմացավ և Հուստինիանոսը, որը հրա- վիրելով վերոհիշյալ Պապացիսին մասնավոր խոսակցության, նրան աղեղի լարով խեղդամահ արեց, ինչպես և Բոսպորի արխոնտ Բալզիցի- սին: Այնուհետև նա փութանակի Թեոդորային հազարիա ուղարկեց, իսկ ինքը Ֆանագորիայից ծածուկ փախչելով, իջավ Տոմիս⁴⁸⁵: Չկնորսական սարբին մի նավակ գտնելով, մտավ մեջը և նավարկելով Ասադի⁴⁸⁶ ա- փով եկավ մինչև Խերսոնի մոտ գտնվող Սյումբուրոն: Նա զազտնի մարդ ուղարկեց Խերսոն և իր մոտ կանչեց Վարադբակուրին⁴⁸⁷, նրա եղ- բոր, նաև Սալիբասին, Ստեփանոսին, Մորոպավղոսին և Թեոփիլոսին: Ահա սրանց հետ նա նավ նստեց և անցավ Խերսոնի փարոսը, ապա նեկ- րոպպին⁴⁸⁸, Դանապրի և Դանաստրի գետաբերանը: Փոթորկի հանդի- պելով, բոլորն էլ հուսաբեկ եղան: Հուստինիանոսի մտերիմ Միա- կեսն⁴⁸⁹ ասաց նրան. «Ահա, տեր, մենք կորած ենք, փրկվելու համար աստծուն ուխտիր, որ եթե նա վերադարձնի քեզ քո թագավորութունը, դու քո և ոչ մի թշնամուց վրեժխնդիր չես լինելու»: Նա զայրացած պա- տասխանեց. «Եթե նրանցից որևէ մեկին խնայեմ, թող աստված ինձ այստեղ ջրասույզ անի»: Նա փոթորկից անվնաս դուրս գալով, մտավ Դանուբ գետը: Նա Ստեփանոսին Բուլղարիայի տեր Տերվելիսի⁴⁹⁰ մոտ

ուղարկեց՝ իր պապենական թագավորութիւնը տիրանալու համար օգնութիւն խնդրելու, խոստանալով նրան տալ բազում նվերներ, նաև իր դստեր՝ կնութիւնը՝ Տերվելիսը նրան երգվեց կատարելու հնազանդութիւնն և աջակցութիւն, պատվով ընդունեց Հուստինիանոսին, ապա ոտքի հանեց իրեն հպատակ բուլղար և սկլավ ժողովուրդը և հաջորդ տարի զենքերն առած շարժվեցին զնպի թագավորանիստ քաղաքը:

[A. M. 6197]

Աշխարհի արարչագործութեան 6197 թ. Քրիստոսի մարդեղութեան 697 թ.

Հոռոմայեցիների Ապսիմարոս կայսեր 7-ամյա թագավորութեան 7-րդ տարին Արարների Արղամելիքի 22-ամյա իշխանութեան 22-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Կալիսիկոս պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալութեան 12-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Աբդալմելիքը: Իշխեց նրա որդի Վալիդը⁴⁹¹:

Նույն տարին Հուստինիանոսը Տերվելիսի և նրան դաշնակցած բուլղարների հետ հասավ թագավորանիստ քաղաքը և բանակեց Խարսիոսի դարբասից⁴⁹² սկսած մինչև Վլախեոնա: Նրանք երեք օր դիմում էին քաղաքի բնակիչներին, բայց նրանցից հայհոյանք էին լսում, նրանց հետ խոսել անգամ չէին ուզում: Հուստինիանոսը մի քանի հայրենակիցներով, առանց մարտ տալու, ստորգետնյա ջրմուղի միջով անցավ քաղաք և հեղաշրջման խուճապ ստեղծելով, տիրացավ քաղաքին: Նա կարճ ժամանակով հաստատվեց Վլախեոնայի պալատում:

[A. M. 6198]

Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր երկրորդ թագավորութիւնը⁴⁹³: Իշխեց 6 տարի:

Արաբների առաջնորդ Վալիդ: Իշխեց 9 տարի: Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք⁴⁹⁴: Աթոռակալեց 6 տարի:

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 1-ին տարին [Արաբների առաջնորդ Վալիդի] 1-ին տարին [Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերստին տիրացավ գահին, իսկ Տերվելիսին, բազում նվերներով, թագավորական սպասքներով, խաղաղու-

թյամբ ետ ուղարկեց⁴⁹⁵: Ապսիմարոսը քաղաքը լքելով, փախավ Ապսիմարիտա⁴⁹⁶: Նրան հետապնդեցին, բռնեցին և Հուստինիանոսի մոտ բերեցին: Հերակլիոսին էլ Թրակիայից շղթայակապ բերեցին, իրեն դաշնակցած բոլոր արխոնտների հետ միասին: Հուստինիանոսը բոլորին պարսպի վրա կախեց: Նրա կարգադրութեամբ բովանդակ միջերկրայեքում⁴⁹⁷ նրանց կողմնակիցներից շատերին բռնեցին և, մեղավոր թե անմեղ, նույնպես կոտորեցին: Կայսրը Ապսիմարոսին և Լեոնտիոսին շրջմեղ, նույնպես կոտորեցին: Կայսրը Ապսիմարոսին և Լեոնտիոսին մրցում-թայակապ ամբողջ քաղաքով մեկ ծանակեց: Չիարշավական մրցումների ժամանակ, երբ Հուստինիանոսը բազմած էր իր գահին, նրանց քարշ տվեցին և գցեցին նրա ոտքերը: Հուստինիանոսը ոտքը դրեց նըրանց պարանոցին և այդպես պահեց մինչև ձիարշավի առաջին շրջանի ավարտը: Դեմոսը դռնեց. «Դու իժի և քարբի վրա կոխեցիր, առում ու վիշապ տրորեցիր»⁴⁹⁸: Հուստինիանոսը նրանց ուղարկեց Կյուսեդիոն⁴⁹⁹, ուր և գլխատեց: Նա Կալիսիկոս պատրիարքին կուրացրեց և Հոռոմապոսից, պատրիարքական աթոռին նստեցրեց Ամաստրիա կղզու⁵⁰⁰ անապատական Կյուրոսին, քանզի նա կանխագուշակել էր իր երկրորդ թագավորութեան մասին: Նա անթիվ, ահահամար քաղաքական ու զինվորական գործիչների կոտորեց, շատերին պարկերի մեջ գցելով ծովը նետեց և դառն մահվան արժանացրեց, ուրիշներին ճաշի կամ ընթրիքի հրավիրեց, որի ավարտից հետո ոմանց կախեց, ոմանց էլ սրակոտոր արեց: Բոլորին մեծ սարսափ համակեց: Այնուհետև Խաղաբիայից իր կնոջ բերելու համար տորմիդ ուղարկեց, բայց ճանապարհին բազում նավեր լու համար տորմիդ ուղարկեց, բայց ճանապարհին բազում նավեր լու համար տորմիդ հանդերձ ջրասույզ եղան: Խաբանը, իմանալով այդ մարդկանցով հանդերձ ջրասույզ եղան: Խաբանը, իմանալով այդ մասին, հայտնեց նրան. «Հիմար, չէի՞ր կարող կնոջդ տանելու համար երկար ծով երեք նավ ուղարկել և շունչացնել այդքան մարդկանց: Գուցե կու կամ երեք նավ ուղարկել և շունչացնել այդքան մարդկանց: Գուցե կարծում ես, որ կնոջդ էլ պիտի պատերազմով առնես: Քեզ որդի է ծնվել, մարդ ուղարկիր, երկուսին էլ տար»: Հուստինիանոսն ուղարկեց Թեոփիլակտոս կուբեկուլարիոսին և բերել տվեց Թեոփորային և նրա որդի Տիբերիոսին, որոնց թագադրեց: Նրանք իր հետ թագավորեցին:

[A. M. 6199]

Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարք⁵⁰¹: Աթոռակալեց երեսուն տարի:

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԵՌԱՏՈՎԱՆՈՂ

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 2-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Վալիդի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 2-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի թշվառական Վալիդը, քրիստոնյաների հանդեպ նախանձով տարված, հափշտակեց Դամասկոսի ամենասուրբ կաթողիկե եկեղեցին. տաճարը շատ էր գեղեցիկ: Նա կարգադրեց պետական հաշվեմատյանները հունարեն չկազմել, այլ արաբերեն, բացառյալ թվանշանները, քանզի նրանց տառերով⁵⁰² անհնարին է գրել միանիշ, երկանիշ, եռանիշ թվեր կամ ութ ու կես, կամ երեք: Այդ է պատճառը, որ մինչև օրս նրանք քրիստոնյա նոտարներ են պահում:

[A. M. 6200]

Աշխարհի արարչագործության 6200 թ. Քրիստոսի մարդեղութիւնը 700 թ. Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր 6-ամյա թագավորության 3-րդ տարին

Արարների առաջնորդ Վալիդի 9-ամյա իշխանության 3-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի 6-ամյա պաթոակալության 3-րդ տարին Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա պաթոակալության 3-րդ տարին

Այդ տարի Հուստինիանոսը վերացրեց հռոմայեցիների և բուլղարների միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը. հեծելազորը թրակիա անցկացնելով և նավատորմիղը մարտական վիճակի բերելով, նա բուլղարների և Տերվեխիսի վրա հարձակվեց: Հասնելով Անքիալոս⁵⁰³, նավատորմիղին կարգադրեց [քաղաքի] առաջ խարիսիս գցել, իսկ հեծելազորին առանց որևէ պահակության և անկեղակարծ բանակել [քաղաքից] վերև գտնվող հովիտներում: Զորքը ոչխարների պես ցրվեց հովիտներով մեկ խոտ հավաքելու, իսկ բուլղարների հետախույզները լեռներից տեսնելով հռոմայեցիների ողորմելի կարգուկանոնը, մի տեղ հավաքվեցին, հանկարծակի զաղանների պես նետվեցին և հռոմայեցիների հոտին մեծ ջարդ տվեցին, բազում գերիներ վերցրին, ձի ու զենք ձեռք

բերեցին: Հուստինիանոսը վերապրածների հետ բերդում ապաստանեց և երեք օր դարբասները փակ պահեց: Տեսնելով, որ բուլղարները շեն հեռանում, առաջինն ինքը կտրեց իր ձիու ջլերը, ապա հրամայեց բոլորին նույն բանն անել: Պարիսպների վրա հաղթական նշաններ թողնելով, նա գիշեր ժամանակ ու ծածուկ հեռացավ, խայտառակ կերպով մտավ քաղաք:

[A. M. 6201]

[Հռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 4-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Վալիդի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 4-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման⁵⁰⁴ ու Աբասը⁵⁰⁵ Մարիանոսի կողմից Մայու-մայի⁵⁰⁶ գլխավորած [արաբական] զորքի կրած ջարդից զազաղած, արշավեցին Տիանայի⁵⁰⁷ վրա, պաշարեցին այն ու ձմեռեցին այնտեղ: Կայսրը [արաբների] դեմ կովելու և նրանց բշելու համար զորքով և շինականների աշխարհագործով երկու զորավար ուղարկեց, Թեոդորոս Կարտերուկասին⁵⁰⁸ և Թեոփիլակտոս Սալիբասին⁵⁰⁹: Սակայն նրանց մեջ ծագած գժտության պատճառով [արաբների] դեմ կովի ձեռնարկեցին անգամ գժտության պատճառով [արաբների] դեմ կովի ձեռնարկեցին անգամ կաղմակերպ և պարտություն կրեցին, հազարավոր մարդիկ սպանվեցին, շատերն էլ գերի ընկան: Արաբները ձեռք գցեցին նաև սրանց տուլգոնն ու պարենը և շարունակեցին քաղաքի պաշարումը, մինչև որ գրավեցին այն: Մինչ այդ նրանց պարենը վերջացել էր և նրանք որոշել էին հեռանալ: Տիանա քաղաքի բնակիչները այդ բանի ականատես լինելով հուսաբեկ եղան և արաբներից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, քաղաքից դուրս եկան դեպի արաբները, լքեցին քաղաքը, որը մինչև օրս էլ այդպես անմարդաբնակ է: Արաբները, սակայն, իրենց խոստումը դրժեցին և նրանց անապատը բռնեցին, շատերին էլ ստրկացրին:

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԿՈՍՏՈՎԱՆՈՎ

[A. M. 6202]

[Աշխարհի արարչագործութեան] 6202 թ.

[Քրիստոսի մարդեղութեան] 702 թ.

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Վալիդի] 5-րդ տարին

[Գոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

[Նրուսողմի Հովհաննես պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Արամն արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազմաթիվ գերիներով վերադարձավ: Հելիոպոլսի շրջանում նա սկսեց Գարիսի⁵¹⁰ կառուցումը:

[A. M. 6203]

[Հոռոմայեցիների Հուստինիանոս կայսեր] 6-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Վալիդի] 6-րդ տարին

[Գոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

[Նրուսողմի Հովհաննես պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Օթմանն արշավեց Կիլիկիայի վրա և պայմանով բազում բերդերի տիրացավ: Դավաճանությունը [արարների] ձեռքն անցավ և Կամախը՝ մերձակա շրջաններով: Հուստինիանոսը Մավրոս պատրիկին և Ստեփանոս պատրիկին, մականունը՝ Ասմիկոսոս, մեծ նավատորմիղ հանդերձելով, Խեբոսն ուղարկեց: Նա ոխ էր կապել, չէր մոռացել խերսոնցիների, բոսպորցիների և մյուս կլիմաների՝ իր դեմ կատարած ոտընձգությունը: Նավատորմիղը, որ բաղկացած էր ամեն տեսակի նավերից՝ դրոմոններից, տրիբաններից, միթիագոզներից, ձկնորսական նավերից, մինչև անգամ խելանդիոններից, հանդերձել էին քաղաքում բնակվող սենատորները, արհեստավորները, դեմոտներն ու ամեն տեսակի պաշտոնյաները: Նրանց⁵¹¹ նա ճամփու դրեց, կարգադրելով սրածել հիշյալ բերդերի ողջ բնակչությունը, ոչ ոքի կենդանի չթողնել: Նրանց հետ ուղարկեց և էլիաս սպաթարին, որը պետք էր Խերսոնի կառավարիչ դառնար: Նրանք հասան Խերսոն և առանց որևէ դիմադրության տիրացան բերդերին, բոլորին սրի քաշեցին, խնայեցին միայն երեխաներին, որոնց ստրկացրին: Խերսոնի կառավարիչ Տուղունոսին⁵¹², որպես խաբանի տեղապահի⁵¹³, ապա դիրքով ու ծագումով առաջին քաղաքացի համար-

վող Ջոյիլոսին և Խերսոնի ուրիշ քառասուն երևելիների ու մեծամեծների՝ ընտանյոք հանդերձ շղթայակապ կայսեր ուղարկեցին, Խերսոնի այլ յոթը հայտնի մարդկանց փայտե շամփուրի քաշելով, կրակի վրա խոյովեցին: Ուրիշ քսան հոգու էլ թևերը մեջքին կապոտած, խելանդիոնի մեջ թողնվ կապեցին, ապա խելանդիոնը քարերով լցրին և ջրասույզ ների փրկություն առթիվ գազազեց, նա հրամայեց նրանց անհապաղ իրեն ներկայանան: Նավատորմիղը հոկտեմբեր ամսին ճանապարհ ընկավ և Տավրուրա⁵¹⁴ կոչվող աստղի ծագելու ժամանակ բաց ծով դուրս գալով, քիչ մնաց գլխովին ջրասույզ լինելու: Փոթորկի զոհ գնացած մարդկանց թիվը հաշվեցին 73 հազար հոգի: Հուստինիանոսը, տեղեկանալով այդ մասին, ամենևին էլ չտխրեց, ընդհակառակը, բերկրանքով լցվեց: Հափշտակված լինելով օրեցօր սաստկացող մոլեգնությունից, սպառնալիքներով մի ուրիշ նավատորմիղ ուղարկեց, հրամայելով ամեն ինչ վալիքներով մի ուրիշ նավասարեցնել, մինչև անգամ ռոր միգիցէ զորքի տալ ու գետնին հավասարեցնել, միանալով դա, որոշեցին պաշտմով⁵¹⁵: Այդ բերդերի [բնակիչները], իմանալով դա, որոշեցին պաշտպանվել, ստիպված լինելով շենթարկվել կայսեր, դիմեցին Խաղարիայի պաշտպանին և իրենց պաշտպանություն համար զորք խնդրեցին: Այդ ընթացքում գործի են անցնում նաև էլիաս սպաթարը, աքսորական Վարթապետը⁵¹⁶, որն այն ժամանակ Կեֆալոնիայից ետ էր կանչվել և նավագանը⁵¹⁶, որն այն ժամանակ Կեֆալոնիայից, լսելով այդ մասին, տորմիղով Խերսոնում էր գտնվում: Հուստինիանոսը, լսելով այդ մասին, մի քանի դրոմոններով [Խերսոն] ուղարկեց գեներալների լոգոթեա Կեորգ պատրիկին՝ Ասորի մականվանյալին, Հովհաննես էպարքոսին, Թրակե-սիոնի տուրմարիս Քրիստափորին՝ երեք հարյուր զինվորներով: Նրանց նա կարգադրեց, որ Տուղունոսն ու Ջոյիլոսը պետք է վերահաստատվեն Խերսոնում, խաբանին բացատրություններ տալու համար ապոկրիսիարիոս ուղարկեն, իսկ էլիասին ու Վարդանին իր մոտ բերեն: Նրանք բոլորը խաբիսի գեցեցին Խերսոնում, բայց Խերսոնի բնակիչները նրանց չընդունեցին: Հաշորդ օրը քաղաքացիները թույլ տվեցին ներս մտնել միայն ղեկավարներին, բայց այնուհետև նրանց ետևից փակելով դարմիայն ղեկավարներին, բայց այնուհետև նրանց հետ միասին սրի քաշեցին, բասները, գեներալների լոգոթեաին էպարքոսի հետ միասին սրի քաշեցին, Տուղունոսին, Ջոյիլոսին և վերոհիշյալ տուրմարիսին՝ երեք հարյուր զինվորներով խաղարներին հանձնեցին, ուղարկեցին խաբանին: Տուղունոսը ճանապարհին մեռավ, իսկ խաղարները նրա փոխարեն տուրմարիսին և երեք հարյուր զինվորներին սպանեցին: Այդ ընթացքում Խերսոնցիները, ինչպես և մյուս բերդերի բնակիչները Հուստինիանոսին գահընկեց հայտարարեցին, իսկ իրենց մոտ աքսորված Ֆիլիպպիկոս Վարդա-

նին կայսր հռչակեցին: Հուստինիանոսը, իմանալով այդ մասին, էլ ավելի գազազեց, էլիսա սպաթարի երեխաներին իրենց մոր ծոցում սրի քաշեց, իսկ այդ կնոջը ստիպեց ամուսնանալ իր հնդիկ խոհարարի հետ: Այնուհետև մի նոր նավատորմիդ հանդերձելով, Մավրոս պատրիկի՝ Բեսոս մականվանյալի գլխավորությամբ [Խերսոն] ուղարկեց, տալով նրան բերդամարտության համար անհրաժեշտ խոյ, մեքենաներ և ամեն տեսակի քաղաքավեր միջոցներ, պատվիրելով Խերսոնի պարիսպները, ողջ քաղաքը գետնին հավասարեցնել, բնակչությունը մինչև վերջին մարդը կոտորել և իր կատարածի մասին հաճախակի զեկուցել: Նավարկելով նա հասավ [Խերսոն], խոյի օգնությամբ քանդեց Կենտենարեսիոն, ինչպես և նրա մոտ գտնվող Սիագրոս կոչվող աշտարակները: Երբ վրա հասան խաղարները, կռիվը դադարեց: Իսկ Վարդանը փախուստի դիմեց դեպի խաբանը: Նավատորմիդն այսպիսով ոչնչի չհասավ և այդ իսկ պատճառով չէր համարձակվում կայսեր մոտ վերադառնալ, և ըստիպված ինքը ևս Հուստինիանոսին գահընկեց հայտարարեց, իսկ Վարդանին՝ կայսր: Խաբանից նրանք խնդրեցին Ֆիլիպպիկոսին իրենց տա: Խաբանը նրանցից խոսք պահանջեց, թե Ֆիլիպպիկոսին շեն դավի, ապա և յուրաքանչյուրից՝ մեկական դահեկան: Զինվորներն իսկուհն համաձայնեցին և ստացան Ֆիլիպպիկոս կայսեր: Երբ նավատորմիդն ուշացավ, որևէ զեկուցագիր էլ տեղ չհասավ, Հուստինիանոսը կռահելով դրա պատճառը, Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի [զորքի] մի մասով զնաց Սինոպ, Խերսոնում կատարվածի մասին տեղեկություններ ստանալու: Երբ նա զննում էր պերատիկա կողմերը⁵¹⁷, տեսնում է դեպի քաղաք նավող տորմիդը և առյուծի պես մոնչալով, ինքն էլ շտապեց դեպի քաղաք: Ֆիլիպպիկոսն իրենից առաջ տեղ հասնելով, գրավեց քաղաքը: Հուստինիանոսն եկավ Դամատրիս⁵¹⁸ և իր մարդկանցով այնտեղ բանակեց: Ֆիլիպպիկոսն առանց հապաղելու Մավրոս պատրիկին և Հովհաննես սպաթարին՝ մականունը Ստրուբոս, Տիբերիոսի դեմ է ուղարկում, իսկ էլիսան մի զորախմբով՝ Դամատրիս, Հուստինիանոսի դեմ, մի այլ զորախումբ էլ՝ փախուստի դիմած Վարագրակուրի: Մավրոսը, վերոհիշյալ Ստրուբոսի հետ գալով Վլախեոնա, Տիբերիոսին գտավ մի ձեռքով աստվածածնի սուրբ սեղանի սյունիկը բռնած, մյուս ձեռքով՝ պատվական [խաշա]փայտ, վզից էլ հմայիլ կախած: Բեմից ցած նըստած էր Անաստասիան, իր հոր մայրը, որն ընկնելով Մավրոսի ոտքերին, պաղատում էր չսպանել իր թոռ Տիբերիոսին, քանզի նա ոչ մի վատ բան չի գործել: Այդ միջոցին, երբ [Անաստասիան] նրա ոտքերն էր գրկած և արտասովալից աղերսում էր, Ստրուբոսը բեմ բարձրացավ և

բռնի քաշեց Տիբերիոսին: Նրանից նա վերցրեց պատվական [խաշա]փայտը, դրեց սուրբ սեղանին, հմայիլն էլ իր վզից կախեց: Տղային տարան Կալլինիկեի վերին կողքի դռնով, մերկացրին և գետին փռելով ոչխարի պես մորթեցին, ապա կարգադրեցին նրա մարմինն այսպես կոչված Պավլինեի Սրբոց Անարծաթից տաճարում թաղել⁵¹⁹: Զերբակալվեց և Օպսիկիոնի կոմես Վարագրակուր պրոտոպատրիկը, որը նույնպես մահապատժի ենթարկվեց: Իսկ էլիսան իր զինվորներով բարձրացավ Դամատրիս և բանակցությունների մեջ մտավ այնտեղ գտնվող զորքի հետ: Երբ Հուստինիանոսի զինվորները նրանից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստացան, գլխովին լքեցին Հուստինիանոսին և փախան: Նրան մենակ թողնելով, Ֆիլիպպիկոսի կողմն անցան: Վերոհիշյալ էլիսա սպաթարը գազազած, հարձակվեց [Հուստինիանոսի] վրա, բռնեց նրան վզից և իր գոտուց կապած դաշույնով նրա գլուխը կտրեց, ապա այն Ռոմանոս սպաթարի միջոցով Ֆիլիպպիկոսին առաքեց, որը նույն սպաթարի միջոցով արևմուտք ուղարկեց, մինչև Հոմա: Նախքան Ֆիլիպպիկոսի թագավորելը, Կալլիստրատոսի վանքի անապատական մի հերետիկոս գուշակ, գնալով Ֆիլիպպիկոսի մոտ ասել էր. «Դու կայսր կդառնաս»: Նա ցնցվեց, իսկ անապատականն ասաց. «Ինչո՞ւ ես հակադրվում աստծո կամբին: Ես քեզ ասում եմ. վեցերորդ ժողովն⁵²⁰ ի շարս եղավ, երբ թագավորես, մերժի՛ր այն և քո թագավորությունը ամուր ու երկարամյա կլինի»: Նա երզվեց այնպես անել: Երբ Լեոնտիոսին փոխարինեց Հուստինիանոսը, Ֆիլիպպիկոսն անապատականի մոտ զնաց: Վերջինս ասաց. «Անհոգ մնա, դա կլինի»: Երբ Ապսիմարոսը թագավորեց, Ֆիլիպպիկոսը դարձյալ նրա մոտ զնաց և նա կրկին ասաց. «Անհոգ մնա, այն սպասում է քեզ»: Ֆիլիպպիկոսն իր ընկերներից մեկին վստահեց այդ գաղտնիքը, բայց նա զնաց հայտնեց Ապսիմարոսին: Վերջինս Ֆիլիպպիկոսին գանակոծեց, խուզեց և շղթայակապ Կեֆալոնիա քարոքեց: Հուստինիանոսն իր երկրորդ թագավորության ժամանակ նրան ետ կանչեց: Ֆիլիպպիկոսը, համաձայն սուտանուն անապատական արքայի պահանջի, եպիսկոպոսների ստահող ժողով գումարեց և մերժեց սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովը: Բայց հենց այդ նույն տարին էլ տխմարը կուրացվեց⁵²¹: Նա պալատում զրտած լինելով երկար տարիների ընթացքում նախկին կայսրերի կողմից բռնագրավումների միջոցով և տարբեր պատրվակներով, հատկապես հիշյալ Հուստինիանոսի կողմից կուտակված բազում դրամ ու փառահեղ ունեցվածք, անհոգ կյանք էր վարում, ամբողջությամբ անխնա ու ապարդյուն ցրիվ տալիս: Թեև զարգացած ու խոհեմ մարդու համարում

ուներ նա, բայց կյանքում անամոթ ու ապիկար, ամեն ինչում անճարակ էր: Ի վերա ամենայնի նա հերետիկոս էր և շնացող: Նա Կյուրոս պատրիարքին հեռացրեց և նրա աթոռին իր համակիր, իր պես հերձվածող Հովհաննեսին⁵²² նստեցրեց:

[A. M. 6204]

Աշխարհի արարչագործության 6204 թ. Քրիստոսի մարդկության 704 թ. Հոռոմայեցիների Ֆիլիպպիկոս կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Վառանդանուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 1-ին տարին Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ տարի Ֆիլիպպիկոսը արտաքսեց հայերին իր երկրից և ստիպեց բնակվել Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում⁵²³, Մասլաման գրավեց Ամասիան ու այլ բերդեր և ձեռք բերեց բազում գերիներ: Ամասիայի Գեորգե կաթողիկոսը տեղափոխվեց Մարտիրոսոպոլիս: Ֆիլիպպիկոսն առանց ամաչելու մոլեզվորեն հանգես եկավ սուրբ և տիեզերական վեցերորդ ժողովի դեմ, ջանալով չեղյալ հայտարարել նրա հաստատած աստվածային դրույթները: Իրեն համախոհ նա գտավ ի դեմս Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի (նրան ինքն էր պատրիարք նշանակել, հեռացնելով Կյուրոս պատրիարքին, որին արգելափակեց Խորալի վանքում)⁵²⁴: Իր համախոհների թվում էին նաև Կյուղիկոսի Գերմանոս կաթողիկոսը, որ հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձավ, Կրեանի Անդրեաս կաթողիկոսը, Նիկուլյոսը, որը կավկոզիակոսից⁵²⁵ բժշկագիտության մասնադեպ դարձավ, իսկ այն ժամանակ քվեստոր էր, Մեծ եկեղեցու սարկավագ էլպիդիոսը, խարաֆֆիարս Անտիոքոսը և սրբանց նմանները, որոնք գրավոր նդովեցին վեցերորդ սուրբ ժողովը: Բուլղարները Ֆիլիպպի⁵²⁶ վրայով գաղտագողի խուժեցին Սաենոնը, մեծ ջարդ սվեցին, արշավեցին մինչև քաղաք, բնակիչներին գտան քաղաքից դուրս եկած՝ ճոխ ու հարուստ հարսանյաց հանդեսներով, առատ սեղաններով զբաղված, սեղաններ, որոնց վրա կային արծաթյա և այլ տեսակի սպասներ, և հասան մինչև Ոսկե դուռը, գերեվառեցին բովանդակ Թրակիան, անհամար անասուններ քշելով վերագարձան իրենց երկիրը: Արաբները նույնպես արշավեցին, Միսթիան ու այլ բերդեր գրավեցին, բազում բնտանիքների գերի տարան և անհամար քանակությամբ անասուններ քշեցին:

[A. M. 6205]

[Հոռոմայեցիների Ֆիլիպպիկոս կայսեր] 2-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Վալիդի] 8-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի] 2-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի Արասն արշավեց Ռոմանիայի վրա, Պիսիդիայի Անտիոքը գրավեց և բազում գերիներ վերցնելով վերագարձավ: Պերիտիոս⁵²⁷ ամսի 28-ին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Այդ միջոցին լրացավ Ֆիլիպպիկոսի թագավորության երկրորդ տարին և տարեդարձի առթիվ ձիարշավական մրցումներ էին տեղի ունենում, որտեղ պրասինոսները հաղթանակ տարան: Կայսրը որոշեց Պենտեկոստեի շաբաթ օրը ձի նստած, շքախմբով, երաժշտությամբ գնալ լոգանք ընդունել Զևքսիպոսի հանրային բաղանիքում և ապա մեծատոհմիկ քաղաքացիների հետ ճաշել Միջօրեին, սակայն, երբ նա հանգստանում էր, Օպսիկիոնի կոմես Գեորգ պատրիկի՝ Բուրաֆոս մահանվանյալի, ինչպես և Թեոդորոս Միակիս պատրիկի զբոսաբեր Թրակիա բանակաթեմի տաքսատոսներով Ոսկե դռներից հանկարծակի ներս մտավ Օպսիկիոնի պրոտոստրատոր Ռուֆոսը, խուժեց պալատ, Ֆիլիպպիկոսին գտավ կեսօրվա հանգիստն առնելիս, և բռնելով նրան, տարավ պրասինոսների օրնատորիոնը⁵²⁸ և այնտեղ կուրացրեց. այդ մասին ոչ ոք էլ չիմացավ: Հաջորդ, այն է Պենտեկոստեի օրը, երբ ժողովուրդը խռնվել էր Մեծ եկեղեցում, Արաբները պրոտոասեկրետը, վերանվանվելով Անաստասիոս⁵²⁹, կայսր թագազրվեց: Պենտեկոստեի հաջորդ շաբաթ օրը կուրացվեց Թեոդորոս Միակիսը, իսկ երկրորդ շաբաթ օրը՝ Գեորգ Բուրաֆոսը⁵³⁰, և Թեսաղոնիկե քաղաքից:

[A. M. 6206]

Աշխարհի արարչագործության 6206 թ. Քրիստոսի մարդկության 706 թ. Հոռոմայեցիների Արաբմիոս կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին

Արարների առաջնորդ Վալիդի 9-ամյա իշխանության 9-րդ տարին Կոստանդնուպոլսի Հովհաննես պատրիարքի 3-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 9-րդ տարին

քաղաքացիների բնակարանները և շտեմնաված թալանեցիներ, ոչ ոքի չլինալիս: Արտեմիոսի քաղաքում թողած դեկավարներին և Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքին բռնելով, Նիկիա ուղարկեցին, որպեսզի Արտեմիոսն ու նրա հետ եղողները համոզվեն [կատարվածի մասին]: Արտեմիոսը, տեսնելով նրանց, հուսաբեկ եղավ և անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, հանձնվեց ու վանականի սքեմը հագավ: Թեոդոսիոսը նրան ձեռք չտվեց, այլ Թեսաղոնիկե արքային: Այսպիսով, Ֆիլիպպիկոսը թագավորեց 2 տարի և 9 ամիս, իսկ Արտեմիոսը 1 տարի և 3 ամիս: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լեոնը⁵³⁸, որ Արտեմիոսին էր պաշտպանում, Թեոդոսիոսին չենթարկվեց: Նրան համախոս էր ու դաշնակից Արմենիակների բանակաթեմի զորավար հայազգի Արտավազը⁵³⁹, որին նա խոստացավ իր դստեր կնություն տալ, ինչ որ արեց:

[A. M. 6208]

Աշխարհի արարչագործության 6208 թ.	Փրիստոսի մարդկություն	Հոռոմայեցիների Թեոդոսիոս կայսեր 1-ամյա թագավորության 1-ին տարին
Արարների առաջնորդ Սուլեյմանի 3-ամյա իշխանության 2-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի 15-ամյա ամուսնակալության 2-րդ տարին	Նրուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա ամուսնակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կոստանդնուպոլսի վրա⁵⁴⁰, կանխաձեռն ցամաքով Սուլեյմանի⁵⁴¹ գլխավորությամբ զորք ուղարկելով, իսկ Օմարին էլ՝ ծովով: Ինքն էլ շարժվեց նրանց ետևից՝ պատերազմական մեծ պատրաստությամբ: Սուլեյմանն ու Բաբրը, հասնելով Ամորիոն, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար Լեոնին նամակ են գրում. «Մեր համոզմամբ դու ես արժանի հոռոմայեցիների կայսր դառնալու: Արդ, եկ մեզ մոտ, որ խաղաղության շուրջ բանակցենք»: Սուլեյմանը, տեսնելով, որ Ամորիոնը զորք չունի, որ [քաղաքը] զորավար [Լեոնի] հանդեպ թըշնամաբար է տրամադրված վերջինիս Արտեմիոսի դաշնակիցը լինելու պատճառով, պաշարեց այն, ուզենալով Մասլամային էլ այնտեղ բնդունել: Երբ [Սուլեյմանը] մոտեցավ քաղաքին, սարակիստներն սկսեցին Լեոնին կայսր ներքողել, կոչ անելով [քաղաքացիներին] նույն բանն անել: Ամորիոնի [բնակիչները], տեսնելով, որ սարակիստները սիրով [Լեոնին] են ներքողում, իրենք էլ նույն բանն արեցին: Զորավար [Լեոնը], իմանալով, որ առանց տաքսատոսների ու հրամանատարների Ամո-

րիոնը կրնկնի, հայտնում է Սուլեյմանին. «Եթե դու ցանկանում ես, որ ես քո մոտ գամ խաղաղության շուրջ բանակցելու, ապա ինչու՞ ես քաղաքը պաշարման ենթարկել»: Նա պատասխանեց. «Դու եկ, և ես կզնամ»: Զորավարը, նրանից խոսք վերցնելով, երեք հարյուր հեծյալներով նրա մոտ գնաց: Հագարացիք, տեսնելով նրան, հագան իրենց զրահներն ու լանջակալները և նրան ընդառաջ գնացին, բանակեցին իրենց հիմնական զորքից կես մղոն հեռու: [Լեոնը] երեք օր գնաց եկավ նրանց մոտ, բանակեց խաղաղության և [արաբների] քաղաքից հեռանալու հարցի շուրջը, բայց նրանք պատասխանում էին. «Նախ դու հաշտությունը կնքիր, բայց նրանք պատասխանում են. «Զորավարն իմանալով, որ ուզում են իսկ մենք դրանից հետո կզնանք»: Զորավարն իմանալով, որ ուզում են իրեն բռնեն, երևելի սարակիստներից շատերին բնթրիքի հրավիրեց: Նրանց բնթրելու միջոցին Սուլեյմանը երեք հազար զրահակիր սարակիստների ուղարկեց նրան շրջապատելու և շրջակալու, որ փախչի: Պահանջների ուղարկեց նրան շրջապատելու և շրջակալու. «Մեզ բազում հեծյալ սակախումբը իմացավ դա և նրան հայտնեց. «Մեզ բազում հեծյալ սակախոսներ են շրջապատած»: Զուբեր անունով մի հեծյալ ներկայացավ [Լեոնին] և ասաց. «Ինչ որ ստրուկ ահագին դրամ գողանալով փախել է, դրա համար է, որ մենք ձի հեծանք»: Զորավարը կռահեց նրանց խորամանկությունը և ասաց. «Անհոգ եղեք, մեր բերդերից որ մեկում էլ նա գնա, կգտնենք նրան»: Բայց անհանգստացած այնուամենայնիվ կարողացավ իր մարդու միջոցով ծածուկ հայտնել Ամորիոնի բնակիչներին. «Աստժո սիրույն, չհանձնվենք, դուրսը, շուտով Մասլաման էլ կհասնի»: [Քաղաքի] եպիսկոպոսը գնում է [Լեոնի] մոտ, իսկ վերջինս նրան նույն բանն է ասում: Սուլեյմանն իմանալով, որ եպիսկոպոսը գնացել է նրա մոտ, դիմում է զորավարին. «Մեզ հանձնիր եպիսկոպոսին»: Բայց նա թաքցրեց նրան և իր մարդկանցից մեկին կարգադրեց. «Մեր զորույցի միջոցին դու նրան այլ զգեստ հագցրու և փայտ կամ ջուր բերելու պատրվակով սարերն ուղարկիր»: Երբ սարակիստները համառում էին եպիսկոպոսի հարցում, զորավարն ասաց. «Նա այստեղ չէ: Արդ, դուք ամիրայի պոսի հարցում, զորավարն ասաց. «Նա այստեղ չէ: Արդ, դուք ամիրայի մոտ գնացեք, ձեր ետևից ես էլ կգամ և ամեն ինչի շուրջ կխոսենք»: Նրանք, մտածելով, որ երբ նա ամիրայի մոտ գա կըջապասեն և կբռնեն, թողեցին նրան: [Լեոնը] իր երկու հարյուր մարդկանց հետ ձի նստեց և որսի գնալու պատրվակի տակ, թեքվեց դեպի ձախ: Նրա հետ եղող սարակիստների հարցին, թե «Ո՞ր ես գնում», նա պատասխանեց. «Հովիտը, ուզում եմ բանակատեղիս փոխեմ»: Նրանք ասացին. «Միտք ծուռ է, մենք քո հետ չենք գա»: Դրա վրա զորավարը դիմելով իր մարդկանց, ասաց. «Մեզ խոսք տվեցին, բայց մտադիր էին մեզ բռնել և մեր միջոցով քրիստոնյաներին կոտորել: Նրանք մեր մարդկանցից և մեզ մնացած

ձիերից և ոչ մեկին ձեռք չեն գցի»։ Եվ տասը մղոն կտրելով, բանակեց։
 Հաջորդ օրը նա [արարների մոտ] ուղարկեց իր ստրատորները դոմես-
 տիկոսին⁵⁴² և հայտնեց. «Քեև դուք ինձ խոսք տվեցիք, բայց մտադրել
 էիք ինձ նենգորեն բռնել։ Հենց դրա համար է, որ հեռացա»։ Մասլաման
 արդեն անցել էր կելեսուրները, բայց Սուլեյմանն այդ մասին տեղյակ
 չէր։ Ամիրան ու զինվորներն ըմբոստացան Սուլեյմանի դեմ և «Ինչո՞ւ
 ենք նստել այս պարիսպների տակ և չենք գնում թալանի» ասելով, հա-
 վաքեցին իրենց վրաններն ու շարժվեցին։ Ջորավարը Նիկեաս տուրմար-
 խին 800 զինվորով Ամորիոն մտցրեց, դուրս բերեց կանանց ու երեխանե-
 րի մեծ մասը, իսկ ինքը գնաց Պիսիդիա։ Երբ Մասլաման Կապադովկիա
 հասավ, կապադովկացիք հուսաբեկ դիմեցին նրան՝ հանձնվելու խնդրան-
 քով։ Մասլաման, իմանալով Քեոզոսիոս կայսեր դեպի զորավարը տածող
 թշնամության մասին, ցանկացավ նրան իր կողմը քաշել, հաշտվել հե-
 տը և նրա միջոցով հպատակեցնել Ռոմանիան։ Նա նրանց ասաց. «Գուք
 զորավարի համախոհները չե՞ք»։ Նրանք պատասխանեցին, թե «Այո՞»։
 Այնուհետև, թե. «Գուք նրա պես չե՞ք վարվում», թե «Այո՞»։ Գրա վրա նա
 ասաց. «Գնացե՛ք ձեր բերդերը և ոչ սրից մի՛ վախեցե՛ք»։ Նա իր զին-
 վորներին կարգադրեց չթալանել զորավարին ենթակա բոլոր շրջանները։
 Ջորավարը, իմանալով այդ մասին և կոահելով, որ Սուլեյմանը հայտնած
 պիտի լինի Մասլամային, թե թույլ է ավել իրեն՝ զորավարին, գնալու,
 նամակ է գրում Մասլամային, թե «Ես ուզում էի քո մոտ գալ, բայց երբ
 եղա Սուլեյմանի մոտ, նա ուզեց ինձ բռնել։ Գրա համար ես հիմա վախե-
 նում եմ քո մոտ գալ»։ Մասլաման ասում է զորավարի սուրհանդակին.
 «Գիտեմ, զորավարն ինձ խաբուս է, որպեսզի նրա շրջաններին ձեռք չը-
 տամ»։ Ջորավարի սուրհանդակը պատասխանեց. «Ծիշտ չէ, [զորավա-
 րի] գրածը ստույգ է»։ Մասլամայի հարցին, թե «Ինչպիսի՞ն է Ամորիոնի
 դիրքը զորավարի նկատմամբ», նա պատասխանեց. «Լավ է, նրան է են-
 թարկվում»։ Մասլաման դաշտացած, անպատվեց նրան ու ասաց. «Ինչո՞ւ
 ես ստում»։ Նա պատասխանեց. «Ամեն ինչ ասածիս պես է, [զորավարը]
 սուրմարխի գլխավորությամբ տաքսատոսներ է մտցրել [քաղաք], իսկ
 ավելորդ ընտանիքներին հեռացրել այնտեղից»։ Մասլաման լսելով դա
 շատ տխրեց և վրդովված նրան վռնեց։ Նա որոշել էր ամռանը գրավել
 այն, ապա վերցնել նավատորմիդը և իջնել Ասիա ու ձմեռել։ Նա դարձ-
 լալ կանչեց զորավարի սուրհանդակին և հարցաքննեց նրան։ Վերջինս
 երդվեց, թե «Ասածս ամբողջությամբ ճշմարտություն է. սուրմարխի
 գլխավորությամբ հազար զինվոր [քաղաք] են մտել, իսկ [զորավարը]
 բնակիչների ողջ ունեցվածքը, ապա և շքավոր ընտանիքներին [քաղա-

քից] հեռացրել է»։ Մասլաման դրա վրա զորավարին նամակ գրեց, թե
 «Ե՛կ իմ մոտ, ես քեզ հետ կհաշտվեմ ու ամեն ինչ քո ուզածի պես կա-
 նեմ»։ Ջորավարը, տեսնելով, որ նա արդեն մոտեցել է Մասսալեոնին⁵⁴³,
 որ հինգ օր հետո նա ոտք կդնի իր շրջանները, նրա մոտ երկու հյուպա-
 տոս⁵⁴⁴ ուղարկեց և հայտնեց. «Քո նամակը ստացա, քո առաջարկու-
 թյունն ընդունեցի և ահա քո մոտ եմ գալիս, բայց, հարկավ, գիտես, ես
 զորավար մարդ եմ, հետևաբար ինձ հետ կլինի գույք, դրամ և զորք։ Արդ,
 դու յուրաքանչյուրի համար երաշխիք տուր։ Եթե իմ պահանջներին ընդ-
 առաջ գնաք, ես ողջ առողջ ու անվնաս վերադառնամ, լավ ու բարի»։
 Հյուպատոսները նրան հանդիպեցին Քեոզոսիան⁵⁴⁵ [վայրում]։ Մաս-
 լաման ասաց. «Տեսնո՞ւմ եք, որ խաբում է ինձ ձեր զորավարը»։ Նրանք
 պատասխանեցին. «Աստված մի արասցե»։ [Մասլաման], տալով նրանց
 պահանջած երաշխիքները, ճամփեց։ Այդ միջոցին, երբ հյուպատոսները
 պատահիր գրությամբ գնում էին զորավարի մոտ, Մասլաման շխարհա-
 ստորագիր գրությամբ գնում էին զորավարի մոտ, Մասլաման շխարհա-
 նալով իր հսկայական զորքով մի տեղում մնալ, գալիս է Ակրոյինոն⁵⁴⁶.
 Ջորավարը, տեսնելով, որ [Մասլաման] արդեն ոտք է դրել իր շրջաննե-
 րը, քաշվեց Նիկոմեդիա։ Հանդիպելով Քեոզոսիոսի որդուն, բռնեց նրան
 ողջ թագավորական սպասավորությամբ ու պալատական պաշտոնեու-
 թյամբ հանդերձ։ Մասլաման իջավ Ասիա, ձմեռեց այնտեղ, իսկ Օմարը՝
 Կիլիկիայում։ Ջորավարը, վերցնելով կայսեր որդուն և խորհրդակցելով
 իր մարդկանց հետ, եկավ Խրիսուպոլիս։ Քեոզոսիոսը, իմանալով կա-
 տարվածի մասին, խորհրդակցեց Գերմանոս պատրիարքի և սենատի հետ
 և լեոնի կողմից նույն պատրիարքի միջոցով իր անձեռնմխելիության կ
 եկեղեցու անասանելիության մասին⁵⁴⁷ երաշխիքներ ստանալով, գահը
 զիջեց նրան։ Քեոզոսիոսը իր որդու հետ կղերական դարձան և իրենց
 մնացած կյանքն անցկացրին խաղաղության մեջ։ Մասլաման գալով
 Պերգամոն, պաշարեց և աստծո թույլտվությամբ ու սատանայի ներգոր-
 ծություններ առավ այն։ Քաղաքի բնակիչները մի ինչ-որ կախարհի խոր-
 հրդով ծննդաբերելու մոտ մի կնոջ փորը բացեցին և վերցնելով
 մանկան կաթսայի մեջ եփեցին։ Կովել ցանկացող ամեն մեկը աստծուն
 խորշելի այս զոհաբերության արյունով ներկեցին իրենց աչ թևքը և այ-
 նուհետև թշնամիներին հանձնվեցին։

[A. M. 6209]

Հռոմայեցիների կայսր Լեոն Իսավրացի⁵⁴⁸, Թագավորեց 24 տարի։

[Աշխարհի արարչագործություն] 6209 թ.

[Քրիստոսի մարդկություն] 709 թ.

[Հոռոմայեցիների կոտորած] 1-ին տարին

[Արարների առաջնորդություն] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 12-րդ տարին

Այդ տարի թագավորեց Կոնոն: Նա ծագումով Գերմանիկայից⁵⁴⁹ էր, բայց իրականում՝ Բոսավրիայից⁵⁵⁰: Հուստինիանոս կայսեր առաջին թագավորության ժամանակ նա իր ծնողների հետ վերաբնակեցվել էր Թրակիայի Մեսեմբրիա [բաղաբուս]: [Հուստինիանոսի] երկրորդ թագավորության ժամանակ, երբ նա բուլղարների հետ իշավ, Կոնոն նրան ընդառաջ ելավ 500 ուլսարից բաղկացած նվերով: Հուստինիանոսին դա դուր եկավ և նրան իսկույն սպաթարի կոչում շնորհեց ու մտերմացավ հետը: Ոմանք նախանձից գրգված [Կոնոն] ամբաստանեցին, թե իր թագավորության վրա աչք ունի Սակայն երբ դրա շուրջ քննություն արվեց, նրանք խայտառակվեցին որպես զրպարտիչներ: Այնուամենայնիվ այդ օրվանից շատերն սկսեցին այդ մասին խոսել: Հուստինիանոսը թեև չէր ուզում նրան բացելից վատություն անել, բայց կասկածի որդը մտավ իր մեջ և նա նրան դրամ տալով, Ալանիա ուղարկեց՝ ալաններին Աբաղզիայի դեմ ոտքի հանելու համար (Աբաղզիան, Լադիկան և Իբերիան սարակինոսների տիրապետության տակ էին գտնվում)⁵⁵¹: Նա գնաց Լադիկա, դրամը թողեց Փասիա⁵⁵² [բաղաբուս], մի քանի տեղացիներով գնաց Ապսիլիա⁵⁵³, անցավ Կովկասյան լեռներն ու եկավ Ալանիա: Հուստինիանոսը, կամենալով նրա ոչնչացման համար պատրվակ ստեղծած լինել, մարդ ուղարկեց և Փասիսից առավ դրամը: Ալանները սպաթարին մեծ պատիվներով ընդունեցին, նրա առաջարկներին ընդառաջ դնացին և ներխուժելով Աբաղզիա, գերեվարեցին այն: Աբաղզիների տերը հայտնում է ալաններին, թե «Հուստինիանոսը, երևի, սրանից այլևի խաբեքս մարդ չունի, որ ուղարկեի և ձեզ մեր դեմ գրգռե՝ ձեր հարեալների նա ձեզ դրամ խոստացավ, բայց խաբեց, քանզի Հուստինիանոսը մարդ ուղարկեց և այդ դրամն առավ: Արդ, դուք մեզ հանձնեք նրան, մենք ձեզ երեք հազար դահեկան կտանք, մեր դարավոր բարեկամությունն էլ թող անխախտ մնա»: Ալանները պատասխանեցին, թե «Մենք նրան ընդառաջ գնացինք ոչ թե դրամի սիրուն, այլ կայսեր հանդեպ տածած մեր սիրո: Աբաղզիները դարձյալ մարդ ուղարկեցին նրանց մոտ», ասելով, թե «Մեզ տվեք նրան, կտանք վեց հազար դահեկան»: Ալանները, ցանկանալով հետախուզել աբաղզիների երկիրը, համաձայնվեցին վեց հազար դահե-

կանի դիմաց հանձնել սպաթարին: Ալանները սպաթարին ամեն ինչի մասին տեղյակ պահեցին և ասացին. «Ինչպես տեսնում ես, Ռոմանիա տանող ճանապարհը փակ է, ինչպես պիտի գնաս հայտնի չէ: Եկ դիմենք իտրամանկության, ձևացնենք, որ հանձնում ենք քեզ, նրանց մարդկանց հետ մեր մարդկանց կուղարկենք, կհետախուզենք նրանց կլեյսուրները, ասպատակ կսփռենք և կավերենք նրանց երկիրը, որով կատարած կլինենք մեր ծառայությունը»: Եվ ահա, ալանների ղեսպանները գնում են Աբաղզիա և հայտնում, թե համաձայն են հանձնել սպաթարին: Այդ առթիվ նրանք [աբաղզիներից] շատ ընծաներ ստացան: [Աբաղզիները] դարձյալ բազում ղեսպաններ են ուղարկում որոշված գումարով, սպաթարին ստանալու համար: Ալաններն ասում են սպաթարին. «Այս մարդիկ, ինչպես նախօրոք հայտնել ենք, եկել են քեզ տանելու, Աբաղզիան ընդունում է քեզ: Երբ մոտենանք նրանց, ապա որպեսզի մեր ծրագիրը չբացահայտվի (նրանց երկիրը գնացող վաճառականներ պակաս չեն), մենք քեզ բացահայտ կհանձնենք: Երբ դուք շարժվեք առաջ, մենք ծածուկ ետևից կհարձակվենք, նրանց կսպանենք, իսկ քեզ կթաքցնենք, մինչև որ հավաքվի մեր զորքը և անակնկալ ներխուժենք նրանց երկիրը»: Այդոր հավաքվի մեր զորքը ղեսպանները ստանալով սպաթարին և վերպես էլ եղավ: Աբաղզիների ղեսպանները ստանալով սպաթարին և վերջինիս մարդկանց, կապանքների մեջ առան ու ճանապարհ ընկան: Ալանները իրենց տեր Իտաքսեսի ղլխավորությամբ նրանց ետևից վրա հասնելով, սպանեցին աբաղզիներին, իսկ սպաթարին թաքցրին: [Իտաքսեսը] զորք հավաքելով շարժվեց Աբաղզիայի վրա և կլեյսուրների միջով անակնկալ մուտք գործելով, աբաղզիներին մեծ ջարդ տվեց ու բազում գերիներ բռնեց, տարավ: Հուստինիանոսը լսելով, որ իր ծրագիրն առանց դրամի էլ զլուխ եկավ, աբաղզիներին նամակ գրեց, որտեղ ասված էր. «Եթե դուք փրկեք մեր սպաթարին և թույլ տաք նրան անվնաս անցնել ձեր երկրով, ապա ձեր բոլոր զանցանքները կներենք»: Նրանք ուրախությամբ ընդունեցին այդ առաջարկը և դարձյալ մարդ ուղարկեցին Ալանիա, ասելով, թե «Մեր երեխաներին ձեզ պատանդ կտանք, տվեք մեզ սպաթարին, որպեսզի նրան Հուստինիանոսին ուղարկենք»: Սպաթարը ընդունեց դա և ասաց. «Աստված ինձ մի դուռ կբացի, որ դուրս գամ: Ես Աբաղզիայի վրայով գնացողը չեմ»: Որոշ ժամանակ անց հոռոմայեցիների և հայերի մի զորաբանակ Լադիկա մտավ և պաշարեց Արխայուպոլիսը⁵⁵⁴, բայց լսելով սարակինոսների գալու մասին, թողեց հեռացավ: Նրանից շուրջ երկու հարյուր հոգի առանձնանալով, ասպատակ սփռելով բարձրացան Ապսիլիայի շրջաններն ու Կովկասյան լեռները: Երբ սարակինոսները հասան Լադիկա, հոռոմայեցիների և հայերի զորքը վերադարձավ

կային 100 զրահակիր զինվորներ: Երբ նրանք հոսանքի մեջ էին գտնվում, եղանակը պարզեց, իսկ Ստենոնից փշած թեթև քամին նրանց դեպի դուրս քշեց: Ակրոպոլիսում գտնվող բարեպաշտ կայսրը նրանց դեմ խսկույն հրակիր նավեր ուղարկեց, աստծո օգնությամբ նրանց հրո ճարակ դարձրեց: Նըրանց մի մասը բոցերով փաթաթված ծովափնյա պարիսպների մոտ շրպերտվեց, մյուսը՝ զինվորներով հանդերձ ջրասուղե եղավ: Ուրիշ նավեր էլ հրաբուրեք քշվեցին մինչև Օքսիա և Պլատիա⁵⁶⁸ կղզիները: Այդ բանը քաղաքացիներին գոտեպնդեց, թշնամիներն էլ ճանաչելով հեղուկ կրակի մեծ ուժը, անշափ վճատվեցին: Նրանք մտադիր էին այդ երեկո մոտենալ ծովափնյա պարիսպներին և աստիճաններ հենել ատամնաշարերին: Բայց աստված, ամենասուրբ աստվածածնի միջնորդությամբ խափանեց նրանց ծրագրերը. նույն զիշերը բարեպաշտ կայսրը ծածուկ կերպով Գալատից շղթան քաշեց⁵⁶⁹: Թշնամիները, ենթադրելով, որ կայսրը [շղթան] հանեց նենգորեն՝ իրենց ներս քաշելու մտադրությամբ, չհամարձակվեցին ներս մտնել և խարխսի գցել Գալատից ներս, նրանք նավեցին Սոսթենիոսի ծոցը⁵⁷⁰ և իրենց նավերը այնտեղ պատսպարեցին: Հոկտեմբեր ամսի 8-ին նրանց առաջնորդ Սուլեյմանը վախճանվեց և պմիրապետ դարձավ Օմարը⁵⁷¹: Իսկ Քրակիայում սաստիկ ձմեռ արեց, գետինը 100 օր ծածկված մնաց սառույց կտրած ձյունով, թշնամիների բազում ձիեր, ուղտեր և այլ անասուններ սատակեցին: Գարնանը Սոֆիամն եկավ՝ Եգիպտոսում պատրաստված նավատորմիղով: Նա ուներ ցորենակիր 400 կատենաներ և դրոմոններ: Իմանալով հունական հրո տեսած գործի մասին, նա Բյութանիայի ամերով նավեց, անցավ դիմացի ամբը և Կալոս Ագրոսի⁵⁷² նավահանգստում խարխսի գցեց: Փոքր անց տեղ հասավ և Եղիզը՝ Աֆրիկայում պատրաստված մի այլ նավատորմիղով: Նա իր տըրամադրության տակ ուներ 360 կատենա, զենք ու պարեն: Նա ևս իմանալով հեղուկ հրո մասին, խարխսի գցեց Սատյուրոսում, Բրիայում՝ մինչև Կարտալիմեն⁵⁷³: Այս երկու տորմիղներում ծառայող եգիպտացիք⁵⁷⁴ ծածուկ համաձայնության գալով, գիշեր ժամանակ բարձրացրին կատենաների խարխսիները և փախան քաղաք՝ կայսեր ներքողելով: Հիերիայից սկսած մինչև քաղաքը, ծովը նավերով ծածկվեց: Կայսրը նրանցից տեղեկացավ ծոցում թաքնված երկու տորմիղների մասին և պատրաստելով հրակիր սիֆոններ, դրանք տեղադրեց դրոմոնների ու դիբրանների վրա և այդ երկու տորմիղների դեմ ուղարկեց: Աներծ աստվածածնի միջնորդությամբ աստված սատար կանգնեց և թշնամիները տեղն ու տեղը ջրասուղե եղան: Մերոնք ավարով ու նրանց պարենով բերկրությամբ ու հաղթանակով վերադարձան: Կրվոսում և Սոֆոնում⁵⁷⁵ մարդայիտների

նման զարանակայած կայսերական իշխանավորներն անակնկալ կերպով հետևակազորը նետեցին Պյուլեից⁵⁷⁶ մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա արաբական զորքով ասպատակ սփռող Մարդասանի վրա և նրա զորքը բաժան-բաժան անելով, ստիպեցին հեռանալ այնտեղից: Երբ Պերատիկայի ամբը մի փոքր շունչ քաշեց, խելանդիոնները կարողացան քաղաքից դուրս գալ և առատ պարեն բերել: Չկնորսանալերը նույնպես առանց որևէ դժվարության կարողանում էին կղզիների և [քաղաքի] ծովափնյա պարիսպների մոտ ձուկ որսալ: Իսկ երբ արաբների մեջ սաստիկ սով եղավ, նրանք ստիպված սկսեցին իրենց սատակած անասուններն ուտել՝ ձիերին, ավանակներին և ուղտերին: Պատմում են, որ նրանք ուտում էին անգամ մեռածների դիակները, իրենց աղբը՝ շաղելով և փոում եփելով: Նրանց մեջ բռնկվեց նաև համաճարակ, որն անթիվ զոհեր տարավ: Ի վերա ամենայնի նրանց դեմ կովի ելավ նաև բուլղարների ազգը, որն, ինչպես ասում են տեղյակ մարդիկ, 22 հազար արաբ կոտորեց⁵⁷⁷: Այդ ընթացքում նրանց գլխին բազում այլ փորձանքներ էլ եկան, և նրանք համոզվեցին, որ աստված և ամենասուրբ կույս աստվածամայրն են այդ քաղաքի և քրիստոնեից թագավորության պահպանները, որ աստված երբեք չի լքում իրեն մաքուր սրտով զիմողներին (թեպետև կարճ ժամանակով տառապում ենք մեր գործած մեղքերի պատճառով):

[A. M. 6210]

Արաբների առաջնորդ Օմարը Իշխեց 2 տարի:

[Աշխարհի արաբազոր- ծուխյան] 6210 թ.	[Քրիստոսի մարգեղու- թյան] 710 թ.	[Հռոմայեցիների և կայսեր] 2-րդ տարին	ևճոն
[Արաբների առաջնորդ Օճարի] 1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Գեր- մանոս պատրիարքի] 4-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 13-րդ տարին	

Այդ տարի Սիկիլիայի զորավար Սերգիոս պրոտոսպաթարը⁵⁷⁸, լսելով, որ սարակինոսները պաշարել են մալրաքաղաքը, [Սիկիլիայում] իր մարդկանցից մեկին՝ Վասիլ Կոստանդնուպոլսեցուն՝ Գրիգոր Օնոմազուլոսի որդուն սեփական կայսր թագադրեց, վերանվանելով Տիբերիոս: Վերջինս հիշյալ Սերգիոսի խորհրդով իր համար նոր մարդկանց նշանակեց և սեփական իշխանավորների: Կայսրը, լսելով այդ մասին, իր խարտուլար Պավղոսին նշանակելով պատրիկ և Սիկիլիայի զորավար, այնտեղ ուղարկեց, որպես օգնական տալով երկու սպաթար և փոքրաթիվ

մարդկանց, ինչպես և արևմտական կողմերի իշխանավորներին ուղղված կարգադրություններ և ժողովրդին ուղղված կայսերական հրովարտակ⁵⁷⁹։ Նրանք գիշերով մտան մի թիավոր դրոմոնի մեջ, դուրս եկան Կյուզիկոսի կողմերը և վայրից վայր, ցամաքով ու ծովով առաջ գնալով, հանկարծակի հասան Սիկիլիա։ Երբ նրանք Սիրակուսա մտան և Սերգիոսն իմացավ այդ մասին, իրարանցման մեջ ընկավ, և կռահելով, որ նրանք իր համար են եկել, փախավ Կալարրիային սահմանակից լոնգոբարդներին մոտ։ Երբ ժողովուրդն հավաքվեց և հրովարտակն ընթերցվեց, նրան պարզ դարձավ, որ թագավորությունն էլ է կանգուն, թշնամիների դեմ մղվող պայքարում մայրաքաղաքի բնակչության ոգին էլ բարձր։ Երբ նրանց պատմեցին նաև երկու տորմիդների հետ տեղի ունեցած դեպքերի մասին, ժողովուրդը Լևոնին կայսր ներբողեց, իսկ Վասիլ Օնոմագուլոսին և նրա նշանակած իշխանավորներին շղթայակապ զորավարի ձեռքը հանձնեց։ Վերջինս Վասիլին և նրա մոնոստրատեգոսին⁵⁸⁰ գլխատեց և նրանց զմուսած գլուխները սպաթարների միջոցով կայսեր ուղարկեց։ Մնացածներին էլ զանակոծեց, խուզեց, ոմանց քիթը կտրեց ու աքսորեց։ Ահա այդ ճանապարհով արևմտականների մեջ կատարյալ կարգուկանոն հաստատվեց։ Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Սերգիոսին, ապա նա զորավարից անձեռնմխելիության երաշխիքներ խնդրելով և ստանալով, նրա մոտ գնաց։ Այդպիսով արևմտական բոլոր շրջանները խաղացվեցին։

Իսկ Օմարը, ստանալով արաբների գերազույն իշխանությունը, Մասյամային կարգադրեց վերադառնալ։ Եվ ահա հազարացիք օգոստոս ամսի 15-ին կատարյալ խայտառակ եղած ճամփա ընկան։ Նահանջի ժամանակ աստված աստվածամոր միջնորդությամբ նրանց նավատորմիդ գլխին փոթորիկ թափեց և նրանց նավերը ցիրուցան արեց, ոմանց Պրոկոնիսոսի⁵⁸¹ և այլ կղզիների մոտ ջրասույզ արեց, ոմանց էլ Ապոստոլոֆներում և այլ ափերում։ Վերապրածների վրա էգեական ծովով նավարկելիս հանկարծակի աստծո սարսափելի պատիժը թափվեց՝ հր կարկուտ, որը ծովը եռացրեց, [նավերի] ձյութը հալեցրեց և նավերը գինվորներով հանդերձ ջրասույզ եղան։ Տասը նավ միայն փրկվեց, այն էլ աստծո նախախնամությամբ, որպեսզի մեզ և արաբներին հայտնի դարձնեն աստծո մեծագործությունները, որոնք տեղի ունեցան նրանց նկատմամբ։ Այդ տասը նավից հինգը մերոնց ձեռքն ընկան, մնացած հինգը փրկվեցին Ասորիք և հաղորդեցին աստծո զորության մասին։

Այն պատճառով, որ նույն տարին Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ էլ եղավ, Օմարն արգելեց գինու գործածությունը քաղաքներում, քրիստոն-

յաներին ստիպում էր հավատափոխ լինել։ Հավատափոխ եղողներին նա աղատում էր հարկերից, իսկ շեղողներին՝ սպանում։ Նա շատերին մարտիրոսական մահվան արժանացրեց։ Նա օրենք հրապարակեց, համաձայն որի քրիստոնյան իրավունք չունի վկայություն տալ ընդդեմ սարակիստսի։ Նա դավանական բնույթի նամակ էլ գրեց Լևոնին, մտադիր լինելով նրան համոզել հավատափոխ լինել⁵⁸²։

[A. M. 6211]

[Հռոմայեցիների Լևոն կայսեր] 3-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Օմարի] 2-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 5-րդ տարին	[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 14-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Լևոն կայսրը իրենից առավել ամբարիշտ որդի ունեցավ Կոստանդին⁵⁸³՝ Նեոի կարապետին։ Իսկ դեկտեմբեր ամսի 25-ին [Լևոնի] կին Մարիան թագադրվեց Ավգուստոնոնի սրիկլինում⁵⁸⁴ և շքախմբով, մեծակ, առանց ամուսնու գնաց Մեծ եկեղեցին և աղոթելով մեծ խորանի մուտքի առջև, անցավ մեծ մկրտարանը։ Իրենից առաջ փոքրաթիվ հարազատներով այնտեղ էր եկել իր ամուսինը։ Երբ Գերմանոս պատրիարքը մկրտում էր շարության և նրանց թագավորության ժառանգ Կոստանդինին, վերջինս դեռ հենց մանուկ հասակում բացահայտեց իր վատության ու զարշահոտության պայցույցները. իսկական ականատեսները պատմում են, որ նա սուրբ ավազանի մեջ կեղտոտեց, որի առթիվ սրբազնագույն Գերմանոս պատրիարքը մարգարեաբար առաց, թե «Դա նշան է այն բանի, որ քրիստոնյաների ու եկեղեցու գլխին նա մեծ փորձություններ է բերելու»։ Բանակաթեմերի և սենատի մեծերը մկրտությունից հետո ընդունեցին նրան։ Սուրբ պատարագից հետո ավգուստա Մարիան իր մկրտված որդու հետ շքախմբով վերադարձավ, եկեղեցուց մինչև պալատի խալկն դարբասը փող ցրել տալով։

Նույն տարին Նիկեոսա Քսիլիսիտեսը Թեսաղոնիկեում գտնվող Արտեմիոսին նամակ է գրում, կոչ անելով գնալ Տերվիխսի մոտ և բուլղարական օգնական զորքով զալ ընդդեմ Լևոնի։ Նա համաձայնվեց ու գնաց։ [Բուլղարները] նրան տվեցին զորք և 50 կենտինար ոսկի⁵⁸⁵, որոնցով նա շարժվեց Կոստանդնուպոլսի վրա։ Երբ քաղաքացիները [Արտեմիոսին] շնորհունեցին, բուլղարները նրան Լևոնին հանձնեցին և նրանից նըվերներ ստանալով վերադարձան։ Կայսրը նրան և Քսիլիսիտեսին մահա-

պատժի ենթարկեց, Քսիլինիտեսի ունեցվածքը բռնագրավեց (լինելով մագիստրոս⁵⁸⁶, նա շատ հարուստ էր): Բուլղարներն իրենց հերթին, որպես Արտեմիոսի համախոհներ, գլխատեցին Սիսինիոս պատրիկին, մականունը՝ Հոենդակես⁵⁸⁷, իսկ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոսին կայսեր հանձնեցին, որը Արտեմիոսի հետ գլխատվեց: [Լևոնը], որպես [Արտեմիոսի] ընկերների և համախոհների, մահապատժի ենթարկեց նաև Օպսիկիոն բանակաթեմի կոմես Իսոես պատրիկին⁵⁸⁸, պրոտոասեկրետ Թեոկտիստոսին, նաև պարիսպների [պաշտպանություն] պետ⁵⁸⁹ Նիկետաս Անթրաքսին: Մնացածների բիթը կտրելով և ունեցվածքը բռնագրավելով, արսրեց:

[A. M. 6212]

Աշխարհի արարչագործության 6212 թ.	Քրիստոսի մարդնություն 712 թ.	Հոռոմայեցիների Լևոն կայսեր 24-ամյա թագավորության 4-րդ տարին
Արաբների առաջնորդ Եզիգի 4-ամյա իշխանության 1-ին տարին	Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի 15-ամյա աթոռակալության 6-րդ տարին	Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի 30-ամյա աթոռակալության 15-րդ տարին

Այդ տարի, ինդիկտոնի 3-րդ տարին, Ջատկի օրը տասնինն ակուբիաների տրիբունալիոնում⁵⁹⁰ Կոստանդինը իր հայր Լևոնի կողմից թագադրվեց, ընդունված մաղթանքները հղեց երանելի Գերմանոս պատրիարքը:

Նույն տարին վախճանվեց արարների ամիրապետ Օմարը, իշխելով 2 տարի և 4 ամիս: Ամիրապետ դարձավ Եզիգը⁵⁹¹: Պարսկաստանում նրա դեմ ապստամբում է նույն Եզիգ անունով մեկը, մականունը՝ Մուալաբի⁵⁹²: Պարսկաստանում շատերը սրա կողմն անցան: Եզիգը նրա դեմ Մասլամային ուղարկեց, սպանեց նրան և Պարսկաստանը հպատակեցրեց:

[A. M. 6213]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 5-րդ տարին	Լևոն	[Արաբների առաջնորդ Եզիգի] 2-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 7-րդ տարին		[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 16-րդ տարին

Այդ տարի ինչ-որ ասորի սուտ Քրիստոս երևաց: Նա հրեաներին մոլորեցրեց ասելով, թե հենց ինքն է Քրիստոսը, որդին ասածո:

[A. M. 6214]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 6-րդ տարին	Լևոն	[Արաբների առաջնորդ Եզիգի] 3-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 8-րդ տարին		[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 17-րդ տարին

Այդ տարի կայսրը հրեաներին և մոնտանյաններին⁵⁹³ ստիպեց մկրտվել: Հրեաներն ակամա մկրտվում էին, բայց հետո լվանում հանում [մեռոնը], հաղորդվում էին կերած՝ պղծում հավատքը: Իսկ մոնտանյանները գուշակություն անելով, օր նշանակեցին և մտնելով իրենց մոլորության կանխավ նշած [աղոթա]տները, իրենց ողջակեզ արեցին:

[A. M. 6215]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 7-րդ տարին	Լևոն	[Արաբների առաջնորդ Եզիգի] 4-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 9-րդ տարին		[Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 18-րդ տարին

Այդ տարի ծագումով Փյունիկեի ծովափնյա Լավոդիկիայից մի հրեա կախարհ Եզիգի մոտ եկավ և գուշակեց, որ նա արաբների վրա կիշխի 40 տարի, եթե նա, Եզիգը, իր համայն տիրապետության մեջ գտնվող քրիստոնյաների եկեղեցիներից վերացնի սրբապատկերները: Տխմար Եզիգը հավատաց նրան և սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ⁵⁹⁴ համընդհանուր օրենք հրապարակեց: Բայց մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ և նրա անարատ մոր ու բոլոր սրբերի միջնորդությամբ հենց նույն տարին էլ Եզիգը մեռավ: Ծատերը նրա սաղայելական օրենքի մասին լլսեցին անգամ: Բայց այդ դառն ու անօրեն ամբարշտությունը Լևոն կայսրն ընդունեց և մեր գլխին բազում փորձանքներ բերեց⁵⁹⁵: Նա այդ տխմարության համախոհ գտավ ի դեմս ինչ-որ Բշիրի⁵⁹⁶, Ասորիքում գերի ընկած նախկին մի քրիստոնյայի, որը քրիստոնեությունն ուրանալով, ընդունեց արաբների կրոնը: Նա մի փոքր առաջ ազատվելով [արաբական] ստոր-

կուստանդնուպոլիսից, հոռոմայեցիների պետութունը եկավ և որպես մարմնով հզոր և շարափառութեան համախոհ Լեոնի կողմից մեծ պատվով ընդունվեց: Նա կայսեր սատարը դարձավ այդ կարգի մեծ ամբարիշտ գործում: [Լեոնի] համախոհներից էր նաև ամենայն ազտեզութեամբ լի նախախաչ⁵⁹⁷ անկիրթ հայիկոպոսը:

[A. M. 6216]

Արարների առաջնորդ Հիշամ⁵⁹⁸, Իշխեց 19 տարի:

[Հոռոմայեցիների և լեոն կայսեր] 8-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Հիշամի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլիսի Գերմանոս պատրիարքի] 10-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 19-րդ տարին

Ես այժմ կայստմեմ, թե ինչպես Հոռոմի երանելի Ստեփանոս պապը⁵⁹⁹ փախուստի դիմեց Ֆրանկների երկիրը և փրկվեց:

Այս երանելի Ստեփանոսը լոնգոբարդների ռեքս Աստուլֆոսի⁶⁰⁰ կողմից բազում փորձութունների հանդիպելով, Պիպինոսի⁶⁰¹, Ֆրանկ ազգի մայրորդմի և գերագույն կառավարչի օրոք Ֆրանկների մոտ փախավ: Նրանց մոտ տիրոջ, այսինքն ռեքսի իշխանութունը ժառանգական է: Ռեքսերը ոչինչ չեն անում, չեն կառավարում, սոսկ շափից ավելի ուտում են ու խմում, մնում տանը, իսկ մայիս ամսի մեկին ողջ ժողովրդի ներկայության գահին են բազմում, երկրպագում ժողովրդին և արժանանում վերջինիս երկրպագության, ընդունված կարգի համաձայն նվերներ ստանում և փոխհատուցում, որից հետո մինչև հաջորդ մայիս ամիսը ինքնամիտի անցկացնում: Մայրորդմը իր և ժողովրդի անունից ամեն ինչ վարող մեկն ունի: Մայրորդմի տոհմից սերտղները կոչվում էին կրիստաաներ, որ թարգմանաբար նշանակում է «մազոտ կոնակ ունեցողներ»⁶⁰², քանզի նրանց կոնակը խողի մեջքի պես մազոտ է լինում: Արդ, Աստուլֆոսի զաժանութունից ու անմտութունից ստիպված, բայց և նրա թուլտվությամբ, Ստեփանոսը գնաց Ֆրանկիա, Աստուլֆոսից նախօրոք իրավունք ստանալով գործել իր հայեցողությամբ: Տեղ հասնելով նա ձեռնադրում է այնտեղ մեծ համբավ վալելոլ և ռեքսի կողմից պետութեան վերակացու նշանակված Պիպինոսին: Նա անցյալում մարտընչել էր Աֆրիկայից Իսպանիա անցած և մինչև օրս այդ երկրին տիրող արաբների դեմ, որոնք փորձել էին Ֆրանկների դեմ էլ մարտնչել: Բազում զորքով նրանց դեմ դուրս եկած Պիպինոսը էրիզանոս զետի⁶⁰³ ափին

սպանում է այդ ազգի առաջնորդ Արդուոհամանին, ինչպես նաև մեծ թվով արաբների, և դառնում Ֆրանկ ժողովրդի հիացմունքի և սիրո առարկան, և ոչ միայն սրա պատճառով, այլև իր այլ առաքինութունների: Նա առաջինն էր, որ դարձավ [Ֆրանկ] ժողովրդի առաջնորդը ոչ ըստ ծագման. նույն այդ Ստեփանոսը քավեց Պիպինոսի՝ ռեքսի հանդեպ ցուցարբերած երգմնազանցության մեղքը: Պիպինոսը խուզելով իրենից առաջ իշխող ռեքսին, առք փառք վանքում արգելափակեց, ապահովելով նրա անգորքը: Այս Պիպինոսը երկու որդի ունեցավ՝ Կարուլոսին և Կարուլոմագնոսին⁶⁰⁴:

Նույն տարին վախճանվեց Եզիզը, որն արաբների վրա ամիրայացավ 4 տարի: Ամիրապետ դարձավ նրա եղբայր Հիշամը, որն սկսեց գլուղելուս և քաղաքներում ապարանքներ կառուցել, պարտեղներ ու այգիներ տնկել, ջրանցքներ անցկացնել: Նա Ռոմանիայի վրա արշավեց, բայց իր գինվորներից շատերին կորցնելով, վերադարձավ:

Հոռոմի Ստեփանոս պապը Ֆրանկների մոտ փախավ:

[A. M. 6217]

Հոռոմի Գրիգոր պապ⁶⁰⁵: Աթոռակալեց ինն տարի:

[Հոռոմայեցիների և լեոն կայսեր] 9-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Հիշամի] 2-րդ տարին [Հոռոմի Գրիգոր պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլիսի Գերմանոս պատրիարքի] 11-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 20-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Լեոն կայսրը առաջին անգամ լինելով, խոսք բացեց սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացման մասին⁶⁰⁶: Հոռոմի Գրիգոր պապը, իմանալով այդ մասին, վար դրեց Խտալիայի և Հոռոմի հարկերը, Լեոնին դավանական բնույթի նամակ գրեց, թե կայսրը իրավասու չէ հավատքի հարցերով զբաղվելու, փոփոխելու սուրբ հայրերի հաստատած եկեղեցու վաղեմի կարգուկանոնը:

Նույն այդ տարին հորդած ուղիսը ողողեց Եզեսիա քաղաքը և շատերին քշեց տարավ կորցրեց:

[A. M. 6218]

[Հոռոմայեցիների և լեոն կայսեր] 10-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Հիշամի] 3-րդ տարին [Հոռոմի Գրիգոր պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլիսի Գերմանոս պատրիարքի] 12-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 21-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Կապադովկիայի Կեսարիայի վրա և առավ ան: Ասորիքում մահ տարածամ եղավ: Ամիրապետի ուղտերը հրո ճարակ դարձան սուրբ Եղիայում⁶⁰⁷: Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և երկիրը ոտնառակ անելով, վերադարձավ:

Նույն թվականին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, ամառ ժամանակ Թերա և Թերասիա կղզիներին⁶⁰⁸ միջև ծովի խորքից մի քանի օր գոլորշիներ բարձրացան՝ կարծես կրակարանից, որ վառվելով աստիճանաբար ըստ վարացան ու քարացան, ողջ ծուխը կրակի տեսք ստացավ: Երկրային նյութը այնքան ստվար էր, որ ժայթքած պեմզայի բլրաշափ կտորներ շարտվեցին համայն Փոքր Ասիայի, Լիսբոսի, Աբջուդոսի, ափամերձ Մակեդոնիայի վրա, այդ ծովի ամբողջ երեսը լողացող պեմզայի բեկորներով ծածկվեց: Հրաբխի տեղում նախկինում գոյություն չունեցող կղզի առաջացավ, որ Հիերա կոչվող կղզուն միացավ: Վերոհիշյալ Թերա և Թերասիա կղզիները, ինչպես այս մեկը՝ աստվածամարտ Լեոնի օրոք, ժամանակին հենց այդպես ջրից են դուրս եկել: [Լեոնն] իր անձի դեմ աստծո ցուցաբերած այս ցասումը հօգուտ իրեն կատարված համարելով, առավել լիտիություն սկսեց պատերազմել սուրբ ու նվիրական պատկերների դեմ⁶⁰⁹, դաշնակից ունենալով աստվածուրաց Բշիրին, իր տիմարության պաշտպանին. երկուսն էլ բացարձակապես անուսում էին, լի տգիտություն, որը և բազում դժբախտությունների աղբյուրն է: Մայրաքաղաքի բնակիչները այդ նոր վարդապետությունից հույժ դժգոհ, մտադրել էին կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացնել: Նրանք խալկե մեծ դարբասի վրայից Տիրոջ պատկերն իջեցրած մի քանի կայսերական պաշտոնյաների սպանեցին, որի համար շատերն իրենց բարեպաշտության սիրույն խնդման ենթարկվեցին՝ անդամահատման, խարազանման, արքորի, ունեցվածքի կորստյան, հատկապես տոհմիկ և կրթյալ մարդիկ: Սարակի-նոսումիտ այս Լեոնը փակեց ուսումնարանները, սուրբ Կոստանդինից մինչև օրս ծաղկող բարեպաշտության ուսուցումը արգելեց, բազում այլ լավ բաներ բնաջինջ արեց: Այդ միջոցին Հելլադայի և Կիկլադյան կղզիների բնակիչները, աստվածային նախանձախնդրությունը զրդված⁶¹⁰, համաձայնության եկան և նրա դեմ խոշոր տորմիղ հանեցին: Նրանց հարեց և ոմն Կողմաս՝ գահի թեկնածու: Բանակը գլխավորում էին Հելլադայի տուրմարի Ագալլիանոսը և Ստեփանոսը, որոնք մայրաքաղաքին մոտենալով, ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա ապրիլ ամսի 18-ին բախվեցին բյուզանդացիներին⁶¹¹ և պարտվեցին. նրանց նավերը հեղուկ կրակի ճարակ դարձան: Ապստամբների մի մասը ջրասույզ եղավ փոսի մոտ, այդ թվում և Ագալլիանոսը, որ սպառազինության հանդերձ իրեն

ջուրը գցեց: Վերապրողները կայսեր կողմն անցան: Կողմասն ու Ստեփանոսը գլխատվեցին: Ամբարիշտ Լեոնն ու նրա համախոհները բորբոքված շարունջամբ սաստկացրին բարեպաշտության հալածանքը: Ինդիկտիոնի այդ նույն 10-րդ տարվա ամռանը յուրայինների դեմ տարված վատթար հաղթանակից հետո, երկու սարակինոս ամիրաների զորաբանակներ հարձակվում են Բյութանիայի Նիկիա քաղաքի վրա՝ Ամբրը⁶¹² 15 հազար թեթևազեններով, որ պաշարեց անպատրաստի վիճակում գտնվող քաղաքը, և նրա ետևից ութուկես բյուր զինվորներով եկող Մուավիան: Բայց երկարատև պաշարումից, պարիսպների մասնակի քանդումից հետո էլ, այնտեղ գտնվող պաշտելի սուրբ հայրերի տաճարի, ինչպես և նրանց աստծուն ընդունելի աղոթքների պատճառով, նրանց շահողվեց գրավել քաղաքը: Այս տաճարի պատերից էին կախված նրանց նվիրական սրբապատկերները, որոնք մինչև օրս պաշտելի են իրենց՝ սուրբ հայրերի համախոհներին: Արտավազգի⁶¹³ ստրատոր ոմն Կոստանդին, տեսնելով պատից կախված աստվածածնի պատկերը, մի քար վեցրեց և շարտեց նրա վրա, ջարդ ու փշուր արեց այն և ցած գրցելով տրորեց: Տիրուհին գալով նրա երազում ասաց. «Այդ ինչ մեծ սխրանք գործեցիր իմ դեմ: Բայց ճշմարիտ այդ [քարը] քո գլխին գրցած եղար»: Հաջորդ օրը, երբ սարակինոսները պարսպի վրա գրոհեցին և մարտն սկսվեց, այս Կոստանդինը որպես քաջ զինվոր շտապեց դեպի պարիսպը, բայց բարանից նետված մի քար փշրեց թշվառականի գանգն ու երեսը, նա իր ամբարշտության արժանի հատուցում ստացավ: [Արարները] բազում գերիներով ու ավարով վերադարձան: Այս դեպքում էլ աստված ամբարիշտ Լեոնին ցույց տվեց, որ այդպես եղավ ոչ թե ցեղակիցների բարեպաշտության պատճառով, ինչպես նա կարծում էր, այլ ինչ-որ աստվածային, անձառելի վճռով. սուրբ հայրերի միջնորդությամբ և այդ քաղաքում պաշտվող նրանց նվիրական պատկերների օգնությամբ արաբների այդպիսի զորությունը նրանց քաղաքի վրա դեմ առավ, ի պարսավումն, հանդիջում դատապարտումն բռնականալի, և ի հաստատումն բարեպաշտների: Այդ ամբարիշտը մեղանշում էր ոչ միայն սրբապատկերների պաշտամունքի հարցում, այլև ամենասուրբ աստվածածնի ու բոլոր սրբերի միջնորդության. ամենապիղծը իր ուսուցիչներին՝ արաբների նման խորշում էր նրանց մասունքներից: Նա այս ժամանակից սկսեց անպատկառոտն ընդհարվել Կոստանդնուպոլսի երանելի Գերմանոս պատրիարքի հետ, նախատել իրենից առաջ թագավորած բոլոր կայսրերին, պատրիարքներին ու քրիստոնյա ժողովուրդներին, նրանց կոապաշտ համարելով, քանզի երկր-

պազել էին սուրբ ու նվիրական պատկերները: Նա այն աստիճան անհավատ էր ու տխմար, որ չէր հասկանում, որ խոսքը հարաբերական երկրպագութիւնն⁶¹⁴ մասին է:

[A. M. 6219]

[Հոռմայեցիների Լեոն [Արարների առաջնորդ [Հոռմի Գրիգոր պապի] կայսեր] 11-րդ տարին Հիշամի] 4-րդ տարին 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 13-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 22-րդ տարին

Այդ տարի Մուավիան⁶¹⁵ առավ Ատեուս բերդը⁶¹⁶ և վերագործավ:

[A. M. 6220]

[Հոռմայեցիների Լեոն [Արարների առաջնորդ [Հոռմի Գրիգոր պապի] կայսեր] 12-րդ տարին Հիշամի] 5-րդ տարին 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 14-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 23-րդ տարին

Այդ տարի Մարաստանի և Հայաստանի վրա արշավեց Խազարիայի խաբանի որդին և արաբների զորավար Գարախին Հայաստանում հանդիպելով, նրա զորքի հետ միասին կոտորեց: Ավարի առնելով հայոց և մարաց աշխարհը, նա վերադարձավ, արաբների մեջ մեծ սարսափ տարածելով⁶¹⁷:

[A. M. 6221]

[Հոռմայեցիների Լեոն [Արարների առաջնորդ [Հոռմի Գրիգոր պապի] կայսեր] 13-րդ տարին Հիշամի] 6-րդ տարին 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Գերմանոս պատրիարքի] 15-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 24-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման թուրքաց երկրի⁶¹⁸ վրա արշավեց, պատերազմ տեղի ունեցավ և երկու կողմից էլ սպանվողներ եղան: Մասլաման վեհերտեսելով փախուստի դիմեց և Խազարիայի լեռների վրայով վերադարձավ:

Այդ նույն տարին ուղղափառ հավատքի դեմ մոլեզնած անօրին Լեոն կայսրը սուրբ Գերմանոսին կանչեց և փորձեց քաղցր խոսքով գայթակղեցնել: Երանելի պատրիարքն ասաց նրան. «Լսել էինք, որ սուրբ ու նվիրական պատկերների վերացում պիտի լինի, սակայն ոչ քո թագավորության օրոք»: Երբ Լեոնն ստիպեց նրան հայտնել, թե «Ո՞ւմ թագավորության օրոք», պատրիարքը պատասխանեց. «Կոնոնի ժամանակ»: Կայսրն ասաց. «Ավագանի անունս հենց Կոնոն է»: Պատրիարքն ասաց. «Մի՛ արասցե, տեր, որ այս փորձությունը քո ձեռքով իրականանա, քանզի այդ իրականացնողը նեոի կարապետն է և մարմնացյալ սուրբ տնօրինության տապալողը»: Այդ խոսքերի վրա կայսրը զայրացավ երանելու վրա, ինչպես ժամանակին Հերովդեսը՝ Հովհաննես Կարապետի: Պատրիարքը Լեոնին հիշեցրեց այն պայմանների մասին, որ նա՛ կայսրը, ընդունել էր գահ բարձրանալիս՝ աստծուն խոսք տվել ոչ մի հարցում չսասանել Քրիստոսի եկեղեցին իր առաքելական ու աստվածատուր դրույթներից: Բայց թշվառականը դրանից էլ չամաչեց: Նա ջանում էր տարբեր պատրվակներ առաջ քաշել, որպեսզի պատրիարքին իր թագավորության դեմ ոտնձգություններ կատարելու մեջ մեղադրելու հիմքեր ստեղծի, որպեսզի նրան որպես դավադրի և ոչ խոստովանողի հեռացնի պատրիարքությունից: Այդ գործում նրան սատարող էր ու գործակից [Գերմանոսի] աշակերտ ու սինկելլոս Անաստասիոսը, որին, որպես ամբարշտության կողմնակցի, կայսրը ալօրինաբար խոստացել էր պատրիարքական աթոռը: Երանելի Գերմանոսը թեև գիտեր, որ Անաստասիոսը խոտորվել է, նմանվելով Տիրոջ, իմաստուն ու հեղ կերպով հիշեցնում էր նրան՝ նոր Հուդային, դավաճանության մասին: Նա ի վերջո համոզվեց, որ [Անաստասիոսը] անդարձ մոլորվել է: Երբ Գերմանոսը մի անգամ կայսեր մոտ գնալիս, Անաստասիոսը տրորեց իր զգեստի ծայրը, նա ասաց. «Մի՛ շտապիր, դեռ կհասցնես մտնել դիպիոնն»⁶¹⁹: Նա, ինչպես և այդ խոսքը լսողները, շրփովեցին: Նա շփտեք, թե ինչ գուշակութուն է դա: Այն իրականացավ 15 տարի անց, ինդիկտիոնի 12-րդ տարին, Կոստանդին հալածի⁶²⁰ թագավորության երրորդ տարին: Ամենքը համոզվեցին, որ Գերմանոսը աստվածուստ է ստացել այդ ապերախտի մասին մարգարեանալու շնորհը: Հարցը հետևյալն է. Կոստանդինը, երբ ճնշելով իր փեսա Արտավազդի խոտվությունը, իր ձեռքն առավ թագավորության սանձերը, այս Անաստասիոսին և իր՝ կայսեր, այլ ոսոխների զանակոծեց, Անաստասիոսին՝ որպես իր թշնամիների հետ միասին իրեն գահընկեց հայտարարած և Արտավազդին թագադրած (այդ մասին իր տեղում կասվի)

դիւպիտոնի միջով դուրս բերեց ձիարշավարան և մերկ, ավանակի վրա հակառակ նստեցրած, ծանակեց: Ահա բարեպաշտ դավանանքի առաջամարտիկը Բյուզանդիոնում այս սուրբ ու աստվածային Գերմանոսն էր, նա էր գազանանուն⁶²¹ Լեոնի և նրա պաշտպանների դեմ գազանամարտիկ, իսկ ավագ Հոռոմոմ՝ սրբազնագույն առաքելական այր Գրիգորը, ծայրագույն առաքյալ Պետրոսի սինթրոնոսը, որ փայլում էր բանիվ ու գործով: Նա էր, որ հանեց Հոռոմը, Իտալիան և համայն արևմուտքը Լեոնի և նրա թագավորության քաղաքական ու եկեղեցական հայատախուժյան տակից: Ասորիքի Գամասկոսում իր կենցաղավարութեամբ ու խոսքով փայլում էր երեց ու վանական, հոյակապ վարդապետ Հովհաննես Ոսկեհոսը⁶²², Մանսուրի [թոռը]: Լեոնը Գերմանոսին, որպես իրեն ենթակա մարդու կարողացավ հեռացնել պատրիարքական աթոռից: Բայց Գրիգոր պապը նամակներով բացահայտ քննադատում էր նրան, նամակներ, որոնք շատերին է հայտնի, իսկ Հովհաննեսը արևելքի եպիսկոպոսներով ամբարշտին նզովքի ենթարկեց: Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա հունվար ամսի 7-ին, շաբաթվա 3-րդ օրը, ամբարիշտ Լեոնը տասնինն ակոբրիտների տրիբունալիոնում ժողով գումարեց⁶²³ ընդդեմ սուրբ ու նվիրական պատկերների, որին մասնակցելու հրավիրեց և սրբազնագույն Գերմանոս պատրիարքին, ենթադրելով, որ իրեն կհաջողվի համոզել ստորագրել սուրբ պատկերների դեմ ընդունած որոշման տակ: Բայց աստծո քաջարի ծառան նրա պիղծ շարափառութեան առջև ամենևին չերեքաց և պաշտպանելով ուղղափառութունը, հանձնեց հմիփորոնը, հրաժարվեց պատրիարքութունից և բազում հորդորակուն խոսքերից հետո ասաց. «Եթե ես Հովնանն եմ, ինձ ծովը գցեք⁶²⁴. առանց տիեզերական ժողովի, ո՞վ կայսր, ես չեմ կարող դավանանքի մեջ նորամտծութուններ կատարել»: Նա թողեց, հեռացավ Պլատանիոս կոչվող տեղը, իր հայրենի տունը և դադար առավ, պատրիարքական աթոռին նստելով 14 տարի, 5 ամիս և 7 օր: Նույն հունվար ամսի 22-ին երանելի Գերմանոսի սուտանուն աշակերտ և սինկելլոս Անաստասիոսը, որ իր աշխարհական իշխանապիւրութեամբ Լեոնի շարափառութեան կողմնակիցը դարձավ, ձեռնադրվեց Կոստանդնուպոլսի սուտ պատրիարք: Իսկ Հոռոմի սրբազան Գրիգոր պապը, ինչպես նախապես ասացի, մերժեց Անաստասիոսին և լիբելլներ⁶²⁵, Լեոնին նամակներով մեղադրեց ամբարշտութեան մեջ և Հոռոմը, համայն Իտալիան հանեց նրա թագավորության ենթակայութունից: Դրա վրա բռնակալը էլ ավելի գազազած, սաստկացրեց գոտեմարտը սրբապատկերների դեմ: Բազում կղերական-

ներ ու վանականներ, բարեպաշտ աշխարհականներ ուղղափառութեան պաշտպան կանգնելով, մարտիրոսական պսակին արժանացան:

[A. M. 6222]

Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարք⁶²⁶, Աթոռակալեց 24 տարի:

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 14-րդ տարին	ևս [Արաբների Հիշամի] 7-րդ տարին	առաջնորդ տարին	[Հոռոմի Գրիգոր պապի] 6-րդ տարին
[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 1-ին տարին		[Երուսաղեմի նես պատրիարքի] տարին	Հովհաննես պատրիարքի] 25-րդ տարին

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Ռոմանիայի վրա և գալով Կապադոկիա, նենգութեամբ առավ խարսիանոն բերդը⁶²⁷:

[A. M. 6223]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 15-րդ տարին	ևս [Արաբների Հիշամի] 8-րդ տարին	առաջնորդ տարին	[Հոռոմի Գրիգոր պապի] 7-րդ տարին
-------------------------------------	---------------------------------	----------------	---------------------------------

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 2-րդ տարին		[Երուսաղեմի նես պատրիարքի] տարին	Հովհաննես պատրիարքի] 26-րդ տարին
---	--	----------------------------------	----------------------------------

Այդ տարի Մասլաման արշավեց Թուրքիայի⁶²⁸ վրա և հասնելով Կասպից դռները, վեհերտեց ու վերադարձավ:

[A. M. 6224]

[Հոռոմայեցիների կայսեր] 16-րդ տարին	ևս [Արաբների Հիշամի] 9-րդ տարին	առաջնորդ տարին	[Հոռոմի Գրիգոր պապի] 8-րդ տարին
-------------------------------------	---------------------------------	----------------	---------------------------------

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 3-րդ տարին		[Երուսաղեմի նես պատրիարքի] տարին	Հովհաննես պատրիարքի] 27-րդ տարին
---	--	----------------------------------	----------------------------------

Այդ տարի Լեոն կայսրն իր որդի Կոստանդինն ամուսնացրեց սըկյուլներին⁶²⁹ խաքանի դստեր հետ, որին քրիստոնյա մկրտեց և անվանեց Իրենե⁶³⁰: Սա սուրբ գիրքը սերտելով, իր բարեպաշտութեամբ աչքի ընկավ, նա խարաղանում էր նրանց ամբարշտութունը: Հիշամի որդի Մուավիան Ռոմանիայի վրա արշավեց և հասնելով Պափլագոնիա, բա-

զում գերիներով ետ դարձավ: Իսկ կայսրը պապի դեմ մոլեգնած, ինչպես և Հռոմի ու Իտալիայի անջատման պատճառով, մի մեծ նավատորմիդ հանդերձեց և Կիբիրեոտների զորավար Մանիի գլխավորությամբ նրանց դեմ ուղարկեց: Բայց տխմար [Լևոնը] խայտառակվեց, քանզի նավատորմիդը Ադրիական ծովում ջրասուչը եղավ: Գրա վրա աստվածամարտն առավել ևս մոլեգնած, արաբական մտածելակերպով էլ զինված, Կայսրիայի և Սիկիլիայի բնակչության երրորդ մասի վրա գլխահարկ նշանակեց⁶³¹: Ինչ վերաբերում է ավագ Հռոմում պատվոզ սուրբ և ծայրագույն առաքյալների պատրիմոնիաներին⁶³², երեք ու կես տաղանդ չափով ոսկուն, որ դեռ հին ժամանակներից եկեղեցուն էր վրձարվում, կայսրը կարգադրեց պետական գանձարանը մուծել: Նա հրամայեց վերահսկողություն սահմանել և ցուցակագրել արական սեռի նորածիններին, ինչպես ժամանակին արեց փարավոնը հրեաների [նորածինների] առնչությամբ, մի բան, որ [Լևոնի] ուսուցիչներ արաբներն անգամ չհանգզենցին անել արևելքի բրիտանյաների նկատմամբ:

[A. M. 6225]

[Հռոմայեցիների Լեոն [Արաբների առաջնորդ [Հռոմի Գրիգոր պապի] կայսեր] 17-րդ տարին Հիշամի] 10-րդ տարին 9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 28-րդ տարին

Այդ տարի Ասորիքում մահ տարածամ եղավ և շատերը մեռան:

[A. M. 6226]

Հռոմի պապ Զաքարիա⁶³³: Աթոռակալեց 21 տարի:

[Հռոմայեցիների Լեոն [Արաբների առաջնորդ [Հռոմի Զաքարիա պապի] 18-րդ տարին Հիշամի] 11-րդ տարին սի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 29-րդ տարին

Այդ տարի Մանսուրի որդի Թեոդորոսը անապատի շրջաններն աքսորվեց, երկնքում լուսավոր հրո նշան երևաց, Մուսավիան Ասիան ասպատակեց:

[A. M. 6227]

[Հռոմայեցիների Լեոն [Արաբների առաջնորդ [Հռոմի Զաքարիա պապի] 19-րդ տարին Հիշամի] 12-րդ տարին սի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին [Երուսաղեմի Հովհաննես պատրիարքի] 30-րդ տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը⁶³⁴ արշավեց Հայոց աշխարհ, բայց ոչինչ չարեց:

[A. M. 6228]

[Հռոմայեցիների Լեոն [Արաբների առաջնորդ կայսեր] 20-րդ տարին Հիշամի] 13-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 3-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի Մուսավիան արշավեց Ռոմանիայի վրա և վերադարձից մի քանի օր անց ձիուց գլորվեց ու մեռավ:

[A. M. 6229]

[Հռոմայեցիների Լեոն [Արաբների առաջնորդ կայսեր] 21-րդ տարին Հիշամի] 14-րդ տարին

[Հռոմի Զաքարիա պապի] 4-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը Ասիայում շատերին գերեզմանեց, այդ թվում և ոմն պերգամացու, որ պնդում էր, թե ինքը Հուստինիանոսի որդի Տիրերիոսն է: Հիշամը սրան հարազատ որդու պես պատվեց, կայսրերին սարսափեցնելու համար կալսերավալել՝ զորքով ու գայիսոնով, զրոշներով Երուսաղեմ ուղարկեց, հրաման տալով համայն Ասորիքով մեկ փառք ու պատվով ման ածեն, ի տես և ի վարմանս բուլորի:

[A. M. 6230]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 22-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Հիշամի] 15-րդ տարին
[Հոռմի Զաքարիա պապի] 5-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի Հիշամի որդի Սուլեյմանը արշավեց Ռոմանիայի վրա, գրոհով առավ Երկաթե բերդը⁶³⁵ և Մարիանոս պատրիկի⁶³⁶ որդի Եվստափիոսին գերի վերցրեց:

[A. M. 6231]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 23-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Հիշամի] 16-րդ տարին
[Հոռմի Զաքարիա պապի] 6-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա մայիս ամսին Սուլեյմանը 9 բյուր զորքով, 4 զորավարներով, որոնց զխավորում էր Գամբըր, Ռոմանիայի դեմ արշավանք կազմակերպեց: Գամբըր բյուր թեթևազեններով մարտընչում էր Ասիական երկրի շրջաններում, նրան ենթակա Մելիքն ու Բատալը՝ երկու բյուր հեծյալներով՝ Ակրոյինոնի⁶³⁷, իսկ Սուլեյմանը վեց բյուրով՝ Կապադովկիայի Տիանայի Ասիայում ու Կապադովկիայում մարտնչողները տղամարդկանց ու կանանց մեծաթիվ գերիներով ու անասուններով անվնաս վերադարձան, բայց Մելիքի⁶³⁸ ու Բատալի⁶³⁹ զորքերը Ակրոյինոնում Առնի և Կոստանդնի հետ մարտի բռնվելով, վերջիններիս կողմից պարտություն կրեցին. շատերը սպանվեցին, այդ թվում և նրանց երկու հրամանատարները: Նրանցից ութ հարյուր մարտիկ, հանդիպելով վեց հազար հոգու դիմադրության, փախուստի դիմեցին և փրկվեցին Սինադայում⁶⁴⁰ և միանալով Սուլեյմանին, վերադարձան Ասորիք: Նույն տարի սրանցից շատերն էլ Աֆրիկայում սպանվեցին՝ իրենց զորավար Գամասկացու հետ միասին:

[A. M. 6232]

[Հոռմայեցիների կայսեր] 24-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Հիշամի] 17-րդ տարին
[Հոռմի Զաքարիա պապի] 7-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ՝ բռնակալ և ամենաանօրեն Ասորու⁶⁴¹ թագավորության 24-րդ տարում հիերակիտները⁶⁴² Դամասկոսում շուկաներ կրակի տվեցին: Նրանց կախաղան հանեցին: Պերիտիոս⁶⁴³ ամսի 28-ին ուղիւր Եգիպտոսի ողողեց:

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսի 26-ին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, շորեքշարթի օր, ժամը 8-ին Կոստանդնուպոլսում սաստիկ ու սոսկալի երկրաշարժ եղավ: Եկեղեցիներ ու վանքեր փլվեցին, բազում ժողովուրդ սպանվեց: Տապալվեց նաև Ատալոսի դռան վրա կանգնած Մեծ Կոստանդնի անդրին, Ատալոսի [անդրու] հետ միասին, նաև Քսերոլոֆոսում սյան վրա կանգնած Արկադիոսի անդրին, Ոսկե դռան վրա գտնվող Թեոդոսիոս Մեծի անդրին, քաղաքի ցամաքային պարիսպները, Թրակիայում՝ քաղաքներ ու դուռեր ավերակ դարձան, Բյութանիայում՝ Նիկոմեդիան, Պրենեստոսը, Նիկիան, ուր մեկ եկեղեցի միայն փրկվեց⁶⁴⁴: Երկրաշարժը տևեց 12 ամիս: Առանձին տեղերում ծովը հեռացավ իր ափերից: Կայսրը, տեսնելով քաղաքի փլված պարիսպները, դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Դուք պարիսպները կառուցելու միջոցներ չունեք, այդ պատճառով մենք այդ գործը հանձնարարեցինք գործավարներին: Նրանք ընդունված կարգի համաձայն յուրաքանչյուր օլոկոտինից մեկ միլիարեսիոն⁶⁴⁵ են պահանջում: Պետությունն այդ դումարն առնելով կկառուցի պարիսպները»: Ահա այստեղից սկիզբ առավ գործավարներին երկու կերատ վճարելու սովորությունը⁶⁴⁶: Հոռմայեցիների տոմարով աշխարհի արարչագործության՝ Ադամի 6248 թվականն էր, եզրիտացվոց, այն է ալեքսանդրացվոց տոմարով՝ 6232 թվականը, Փիլիպոս Մակեդոնացու՝ 1063⁶⁴⁷: Առնն իշխեց 24 տարի, 2 ամիս և 25 օր, ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա մարտ ամսի 25-ից մինչև ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ը: Նմանապես և նրա որդին, իր ամբարշտության ու թագավորության ժառանգորդ Կոստանդինը, աստժո թույլտվությամբ իշխեց 34 տարի, 3 ամիս և 2 օր՝ նույն ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունիս ամսի 18-ից, մինչև ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամիսը: Ահա այսպես, ինչպես ասացինք, ինդիկտիոնի նույն 9-րդ տարին, հունիս ամսի 18-ին Առնը բացի հոգևոր

մահից, ունեցալ նաև մարմնական վախճան: Միահեծան թագավորում է նրա որդի Կոստանդինը: Նախորդ գլուխներում ես համառոտակի պատմեցի, թե քրիստոնյաների գլխին ինչքան փորձանք եկավ ամբարիշտ ևևոնի թագավորության օրոք, ինչպես ուղղափառ հավատքի հարցերում, այնպես էլ շարաշահումների ու արծաթասիրության հետ կապված՝ Միկելիսյան, Կալարրիսյան, Կրետեում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձություններում: Ես նկատի ունեմ նրա շարափառության պատճառով Իտալիայի անջատման, երկրաշարժների, մահ տարածամների, սովի, ալլազգիների ապստամբությունների մասին: Արդ, այսուհետև անհրաժեշտ է շարադրել նրա ամբարշտագույն և ամենաթշվառական որդու անօրեն գործերի մասին, որոնք ավելի պիղծ են և աստծուն ատելի Բայց, հերավի, վերադիտող, վերաբեռնուչ և ամենատես աստվածը թողեց, որ այդ բոլորը կատարվեն՝ պարզապես հօգուտ հետագա սերունդների, հօգուտ այդ ամենաանօրենի պիղծ շարափառության մոլորության մեջ դեգերող թշվառական ու ամբարիշտ մարդուկների, մոլորության, որ սկիզբ առավ ինդիկտիոնի 10-րդ՝ նրա թագավորության առաջին տարին < և ամբարշտորեն տևեց մինչև 14-րդ ինդիկտիոնը՝ նրա կորստյան տարին >⁶⁴⁸, Քանզի այդ ամեն ինչ ավերող, խելակորույս, արյունուռտ և ամենավայրենի գաղանը, ավելի շուտ բռնատիրելով, քան օրինականորեն կառավարելով, նախ հանդես եկավ մեր աստծո և փրկչի Հիսուսի Քրիստոսի, նրա ամենասուրբ, և անբիծ մոր և բոլոր սրբերի դեմ, մոգովյամբ, անառակովյամբ ու արյունոտ զոհաբերությանմբ⁶⁴⁹, զոմաղբի, աղբի և մեղի վրա խաբեպատիր գուշակություններ կատարեց, տարվեց արվամուրյամբ ու դիվակուռյամբ: Մի խոսքով երիտասարդ հասակից պարապեց մարդու հոգին ավերող ամեն ինչով: Երբ հոր իշխանության հետ միասին նա ստացավ նաև նրա շարափառությունը, ապա կարիք կա՞ ասել, թե այդ ամենապիղծը հենց սկզբից ինչպիսի շարիք հղացավ, որը բացահայտորեն բոցավառեց: Այդ բանին ականատես եղած քրիստոնյաները անշափ տագնապ ապրեցին, հենց սկզբից ատեցին նրան իր լիտիության համար և անցան նրա փեսայի՝ իր քրոջ Աննային կնություն ատած Օպսիկիոնի կոմես Արտավազդ կուրապաղատի⁶⁵⁰ կողմը, վճռելով որպես ուղղափառի նրան տալ թագավորությունը:

Նույն տարի արարների առաջնորդ Հիշամբ իրեն ենթակա բոլոր քաղաքներում գտնվող քրիստոնյա ռազմագերիներին մահապատժի ենթարկեց: Նրանց թվում էր նաև անվանի Մարիանոս պատրիկի երանելի որդի Եվստաթիոսը: Նրան թեև շատ ստիպեցին, բայց նա չուրացավ իր ճշմարիտ հավատքը և մարտիրոսացավ Միջագետքի նշանավոր Խառան քա-

ղաքում: Այնտեղ գտնվող նրա սուրբ ու նվիրական մասունքները շնորհոքն աստծո բուժում են ամեն մի ախտ: Շատ ուրիշներ էլ իրենց արյունը թափեցին հանուն Քրիստոսի ու մարտիրոսացան:

[A. M. 6233]

Աշխարհի արարչագործության 6233 թ.	Քրիստոսի մարդեղության 733 թ.	Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 1-ին տարին
Արաբների առաջնորդ Հիշամի 19-ամյա իշխանության 18-րդ տարին	Հոռոմի Չաքարիա պապի 21-ամյա ավտակալության 8-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի 24-ամյա ավտակալության 12-րդ տարին

Այդ տարի մեր առ աստված կատարած մեղքերի և բաղում զանցանքների համար թագավորեց Կոստանդինը, հալածիչը հայրենավանդ օրենքների: Ինդիկտիոնի հաջորդ՝ 10-րդ տարվա հունիս ամսի 27-ին կայսրը գնաց Օպսիկիոնի շրջանները՝ ընդդեմ արաբների և եկավ Կրասոս⁶⁵¹ կողմող [քաղաքը]: Հիշյալ Արտավազդը Օպսիկիոնի զորքով գրտնջվում էր Դորիլեոնում⁶⁵²: Նրանց մեջ փոխադարձ կասկած կար: Կոստանդինը նրա մոտ մարդ ուղարկեց, խնդրելով իրեն առաքեն նրա՝ Արտավազդի որդիներին, այն է իր, Կոստանդինի, զարմիկներին, քանզի նրանց տեսնելու ցանկություն ուներ, բայց նպատակը նրանց բռնելն ու հսկողության տակ պահելն էր: Արտավազդը կռահեց նենգությունը և գիտեցնելով [կայսեր] անսահման խորամանկությունը, հուսաբեկ եղավ: Նա դիմեց զինվորներին և համոզելով նրանց, բոլորով միասին նրա վրա հարձակվեց: Ընդդիմակայած սարակինոսամիտ Բշիր⁶⁵³ պատրիկին նասրի քառեց: Կոստանդինը պահեստի մի թամբած ձի գտնելով, հեծավ ու փախավ Ամորիոն, ապա անցնելով Անատոլիկոն բանակաթեմը (նրա զորավարն այն ժամանակ կանդիոսոսն էր), փրկվեց, բանակաթեմի զորքերին իր կողմը գրավեց, տալով մեծ խոստումներ: Այնուհետև նա Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար Սիսինակիոսի մոտ մարդ ուղարկեց և այդ բանակաթեմի զինվորներին համոզեց դաշնակցեն իրեն: Սկիզբ են առնում սարսափելի կոռիվներ, ստորագասների միջև զինված ընդհարումներ, որոնց մի մասը կայսր էր հայտարարում [Կոստանդինին], մյուսը՝ [Արտավազդին]: Արտավազդը իրազրության մասին գրում է քաղաք, իր փոխանորդ պատրիկ և մագիստրոս Թեոփանեսին, և դրածն ուղարկում

Աթանասիոս սիլենտիարիոսի միջոցով: Արտավազդին համախոհ Քենփանեսը ժողովրդին հավաքեց Մեծ եկեղեցու կատեխումենայում և Արտավազդի նամակների և վերոհիշյալ Աթանասիոսի միջոցով բոլորին հավաստիացրեց, թե կայսրը մահացել է, որ բանակաթեմերը կայսր են հռչակել Արտավազդին: Դրա վրա ողջ ժողովուրդը սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի հետ միասին անեծքի ու նզովքի ենթարկեցին Կոստանդնին, որպես ամբարիշտի ու անաստվածի, բերկրությամբ ընկալեցին նրա սպանության լուրը՝ մեծագույն շարիքից փրկվելը: Նրանք Արտավազդին որպես ուղղափառ և աստվածային վարդապետության պաշտպան մարդու կայսր հռչակեցին⁶⁵⁴, Մոնոտեսն իսկույն դիմեց Թրակիա, իր հարազատ որդի Նիկեփորին՝ Թրակիայի զորավարին, որպեսզի նա այնտեղի զորքի գլուխն անցած շարժվի քաղաքի պաշտպանության: Մոնոտեսը փակեց պարիսպների դարբասները և պահակակետեր հաստատեց, ձերբակալեց Կոստանդնի համախոհներին, որոնց գանակոծեց, խուզեց ու բանտ նետեց: Այն պահին, երբ Արտավազդը Օպսիկիոնի զորաբանակով մտավ քաղաք, Կոստանդինը երկու բանակաթեմերի՝ Թրակեսիոնի և Անատոլիկոնի զորքերով հասավ Խրիսուպոլիս, բայց ոչինչ չկարողանալով անել, վերադարձավ և ձմեռեց Ամորիոնում: Արտավազդը ամբողջ քաղաքում կանգնեցնել տվեց սրբապատկերները: Արաբները, իմանալով այդ երկուսի միջև գնացող պայքարի մասին, Սուլեյմանի հրամանատարությամբ Ռոմանիայից շատերին գերի բռնեցին: Իսկ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսը, ձեռքը դնելով սուրբ ու կենարար [խաչա]փայտի վրա, երգվեց ժողովրդին, թե «Երգվում եմ հանուն այս [փայտի] վրա գամվածի, որ Կոստանդինն ինձ այսպես ասաց. Մարիամի աշխարհ բերածին, Քրիստոս կոչեցյալին, աստծո որդի չհամարես, այլ սովորական մարդ, քանզի Մարիամը նրան աշխարհ բերեց այնպես, ինչպես ինձ իմ մայր Մարիամը»: Ժողովուրդը, լսելով դա, [Կոստանդինին] զահրնկեց հայտարարեց:

[A. M. 6234]

Անտիոքի պատրիարք Ստեփանոս⁶⁵⁵: Աթոռակալեց 2 տարի:

[Հոռոմայեցիների տանդին կայսեր]	Կոս- 2-րդ	[Արաբների առաջնորդ Հիշամի]	19-րդ տարին	[Հոռոմի Զարթա պատրիս]	9-րդ տարին
--------------------------------	--------------	----------------------------	-------------	-----------------------	------------

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի]	Ա- 13-րդ տարին	[Անտիոքի Ստեփանոս պատրիարքի]	1-ին տարին
--	-------------------	------------------------------	------------

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Հիշամը: Սա Ստեփանոս անունով մտերիմ մի ասորի վանական ուներ, որ, ճիշտ է, մի քիչ անուսում էր, բայց բարեպաշտ: Անտիոքի եկեղեցու աթոռը 40 տարի թափուր էր, որովհետև արաբները չէին թույլատրում այնտեղ պատրիարք նստի: Հիշամն ասաց, որ եթե արևելքի քրիստոնյաները ցանկանում են իրենց թույլ տրվի պատրիարք ունենալ, թող այս Ստեփանոսին ընտրեն: Անտիոքացիք համարելով, որ դա աստվածուստ է, Թեուպոլսի⁶⁵⁶ պատրիարք ձեռնադրեցին նրան և այդ ժամանակից մինչև օրս պատրիարքությունն անխափան գոյություն ունի:

Այդ տարի արաբների իշխանությանը տիրացավ Հիշամի որդի Վալիդը⁶⁵⁷: Կոստանդինը նրա մոտ Անդրեաս սպաթարին ուղարկեց, իսկ Արտավազդը՝ Գրիգոր լուսթեաին, երկուսն էլ դաշնակցություն էին խնդրում: [Այդ տարին] շորային էր, տեղ-տեղ երկրաշարժեր եղան, մինչև իսկ Մաբայի⁶⁵⁸ անապատում լեռներն իրար միացան, գյուղեր գետնի տակ կուլ գնացին: Նույն տարին Ալեքսանդրիայի Կողմաս պատրիարքը վերացրեց Հերակլիոսի ժամանակ Ալեքսանդրիայի պատրիարք եղած Կյուրոսից ըսկիլք առած միակամականների շարափառությունը և քաղաքում ուղղափառությունը հաստատվեց: Գամբը բազում արաբներով Ռոմանիայի վրա արշավեց և բազում գերիներով վերադարձավ: Հունիս ամսին երկնքի հյուսիսային մասում նշան երևաց: Վալիդը հրամայեց Գամասկոսի սըրբազնագույն մետրոպոլիտ Պետրոսի լեզուն կտրել, քանզի նա բացեիբաց խարազանում էր արաբների և մանիքեցիների ամբարշտությունը: Նրան նա աքսորեց Երջանիկ Արաբիա, ուր և մարտիրոսացավ հանուն Քրիստոսի. նա պարզ ու հստակ կատարեց սուրբ պատարագը, ինչպես այդ մասին պատմում են ականջալուր մարդիկ: Այդ նույն ժամանակները հանուն Քրիստոսի կամովին նահատակվեց և նրա նման փութեռանդ ու անվանակից Մալումայի⁶⁵⁹ [մետրոպոլիտ] Պետրոսը: Երբ նա հիվանդացավ, իր մտերիմ արաբ իշխանավորներին կանչեց (ինքը պետական հարկերի խարտուղարի պաշտոնն էր վարում) և ասաց նրանց. «Ձեր ինձ արած այցելության վարձը, թեև անհավատ բարեկամներ եք, աստծուց կստանաք: Ես ցանկանում եմ, որ դուք լինեք վկաներն իմ կտակի, որը հետևյալն է. ով չի հավատում հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվույն սրբո, միացած համագո և կենարար Երրորդության, նա կույր է հոգով և հավիտենական զրժոխքին արժանի: Այդպիսին է նաև ձեր սուտանուն մարգարե Մահամմեդը, կարապետը նեոի: Հավատացեք իմ խոսքերին, որոնց վկա են այսօր երկինք ու երկիր, ձեռք բաշքեք նրա ցնդաբանությունից: Ես ձեր լավն եմ ուզում, որպեսզի դուք նրա հետ զժոխք չգնաք»: Լսելով նրա նման և այլ

վախճանվածների դիակները, ինչպես նաև սալլերի վրա՝ իրար դարսած: Երբ քաղաքի ներսում և արվարձաններում գտնվող գերեզմանատեղիները լցվեցին, սկսեցին հորեր, փոսեր և բազում խաղողի այգիներ փորել մարդկանց թաղելու համար: Հին պարիսպներից ներս գտնվող պարտեզներում անգամ մարդկանց դիակները թաղեցին և մի կերպ կարողացան լուծել այդ հարցը: Եվ երբ սրբապատկերների դեմ իշխանությունների ձեռնարկած հալածանքի պատճառով բոլոր ընտանիքները նահատակվեցին, դրա վրա բարդվեց հազարացիների նավատորմիղը, որ Ալեքսանդրիայից Կիպրոս հասավ, հոռմեական նավատորմիղի գտնված տեղը: Կերամեայի նավահանգստում Կիբիրեոսների զորավարը⁶⁹⁵ նրանց նավատորմիղի վրա անսպասելի հարձակում գործեց, փակեց նավահանգիստը և, ինչպես պատմում են, [արաբների] հազար դրոմոններից միայն երեքը փրկվեցին:

[A. M. 6239]

[Հոռմալեցիների Կոստանդին կայսեր] 7-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 4-րդ տարին [Հոռմի Չաքարիա պապի] 14-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 18-րդ տարին [Անտիոքի Թեոփիլակոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի արուրիտներն սպանեցին Գրիգորին, իսկ արաբների առաջնորդ Մրվանը, ինչպես ասացի վերևում, հաղթանակ տարավ:

[A. M. 6240]

[Հոռմալեցիների Կոստանդին կայսեր] 8-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 5-րդ տարին [Հոռմի Չաքարիա պապի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին [Անտիոքի Թեոփիլակոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանի ամենաարևելյան կողմերից խորասանցի մավրոֆորները⁶⁹⁶ կոչվող մարդիկ⁶⁹⁷ Մրվանի դեմ շարժվեցին՝ սուտանուն մարգարե Մոհամեդից մինչև այս Մրվանը իշխած տոհմի, այսինքն Ումայյի կոչվող տոհմի դեմ⁶⁹⁸: Երբ Վալիդի սպանությունից հետո արաբների մեջ կոիվ ծագեց և նրանք այդ կովով էին զբաղված, Եխիմի⁶⁹⁹

և Ալիմի որդիներ կոչվածները (որոնք նույնպես սուտանուն մարդարեի ազգականներն էին և փախել էին ու թաքնվել Փոքր Արաբիայում), հավաքվեցին Աբրայիմի շուրջը, Արոմուսի⁷⁰⁰ անունը կրող ազատություն ստացած իրենց մի ստրկին խորասան՝ այնտեղի իշխանավորներից ու մանց մոտ ուղարկեցին, խնդրելով զաշնակցել ընդդեմ Մրվանի: Նրանք հավաքվեցին ոմն Խակտարայի⁷⁰¹ մոտ և խորհուրդ անելով, ստրուկներին իրենց տերերի դեմ ոտքի հանեցին, մի դիշերով մեջ շատերին կոտորեցին, ապա տիրանալով նրանց զենքերին, ձիերին ու դրամին, հզորացան: Նրանք երկու ցեղի են բաժանված, կայսիսիների և իմանիտների: Արոմուսիմը, տեսնելով, որ իմանիտներն ավելի հզոր են, կայսիսիների դեմ հանեց, կոտորեց նրանց, ապա Խակտարայի հետ եկավ Պարսկաստան և պատերազմելով Իբնդարայի⁷⁰² դեմ, հաղթանակ տարավ, նրա [զինվորներին]՝ շուրջ 100 հազար հոգու իրեն ենթարկեց, ապա հարձակվեց Իբնուբեյրայի⁷⁰³ վրա, որ 200 հազար հոգով էր բանակել և նրան էլ ջարդելով, Չաք գետի ափին հասավ Մրվանին: Մրվանը 300 հազարանոց բանակ ուներ, Արոմուսիմը պատերազմեց նրա դեմ և անհամար բազմություն կոտորեց: Տեսնելու բան էր, թե ինչպես սուր Գրքի ասածի պես, «հալածեց է մի զհազարս, և երկուք շարժեցեցն զբիրսս»⁷⁰⁴: Մրվանը ականատես լինելով [հակառակորդների] փայլուն հաղթանակին, գալիս է Խառան, անցնում գետը, ջարդում նավակամուրջը, և վերցնելով իր բոլոր գանձերն ու ընտանիքը և 3 հազար ցեղակից տղամարդկանց, փախչում է Եգիպտոս:

[A. M. 6241]

[Հոռմալեցիների Կոստանդին կայսեր] 9-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մրվանի] 6-րդ տարին [Հոռմի Չաքարիա պապի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 20-րդ տարին [Անտիոքի Թեոփիլակոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի մավրոֆորները, հետապնդելով Մրվանին, նրան ձեռք զրեցեցին ու սպանեցին⁷⁰⁵. տեղի ունեցավ շատ արյունահեղ ճակատամարտ: Մավրոֆորների հրամանատարն էր Ալիմի որդի Սալիմը, Արոմուսիմի [խորասան] ուղարկած վերոհիշյալ փախստականներից մեկը: Մնացածները, հավաքվելով Սամարիայում ու Տրախոնիտիս⁷⁰⁶ երկրում, իրենց առաջնորդ ընտրեցին Արուլաբասին⁷⁰⁷, նրա հաջորդ՝ նրա եղբայր Աբդա-

լային⁷⁰⁸, նրանից էլ հետո՝ Իսե իբն Մուսեին: Ասորիքի կառավարիչ նշանակեցին Արդալային՝ Սալիմի եղբոր ու Ալիմի որդուն, Եգիպտոսի իշխանութիւնը տվեցին հենց այդ Սալիմին, իսկ Աբուլաբասի եղբայր Արդալային, [օրինական] ժառանգին, նշանակեցին Միջագետքի կառավարիչ: Գլխավոր առաջնորդ Աբուլաբասը հաստատվեց Պարսկաստանում: Նա, և իրեն ղաշնակցած պարսիկները իշխանութիւն մայրաքաղաքը Գամասկոսից տեղափոխեցին, ինչպես և Մրվանից խլված բոլոր զանձերը: Մրվանի վերապրած որդիներն ու ազգականները Եգիպտոսից գնացին Աֆրիկա⁷⁰⁹, այնտեղից էլ Լիբիան ու Եվրոպան բաժանող Ովկիանոսի Սպանիկե⁷¹⁰ կոչվող նեղուցի վրայով անցան դիմացի ափը և Եվրոպայի Սպանիկե⁷¹¹ կոչվող երկրում բնակութիւն հաստատեցին. նրանք մինչև օրս էլ այնտեղ են: Իրենցից առաջ այնտեղ էին հաստատվել Մուավիայի կողմից նախով այնտեղ ափ նետվածները, որոնք իրենց ազգականներն էին ու հավատակիցները: Մրվանի ժամանակ սկիզբ առած տակնուվրայութիւնները տեղեցին 6 տարի⁷¹²: Այդ ընթացքում Ասորիքի բոլոր երևելի քաղաքների պարիսպները հիմնահատակ կործանվեցին, բացի Անտիոքի պարիսպներից, քանզի Մրվանը որոշել էր այն իր ապաստարանը դարձնել: Նրա կողմից անթիվ արաբներ կոտորվեցին (պատերազմական զործերում նա շատ էր հմուտ): Նա պատկանում էր էպիկուրյաններին, այսինքն ավտոմատիստներին⁷¹³ ազանդին և ամբարշտութիւնը հաղորդակից էր դարձել Խառանում բնակվող հեթանոսների միջոցով:

Ինդիկտիոնի նույն 3-րդ տարվա հունվար ամսի 25-ին Կոստանդին կայսրը Խաղարիայի խաբանի դատրից որդի ունեցավ, որին Լեոն անվանեց: Նույն տարի Ասորիքում երկրաշարժ եղավ, շատ մեծ, սարսափելի ավերածութիւններ, քաղաքների մի մասն ամբողջութեամբ հիմնահատակ կործանվեց, ոմանք կիսով չափ, ուրիշներն էլ իրենց պարիսպներով և տներով հանդերձ լեռնային տեղերից անվնաս կերպով, վեց կամ մի քիչ պակաս մզոն տարածութիւն սողացին դեպի դաշտավայրերը: Ականատեսները պատմում են, որ Միջագետքի հողագետները երկու մղոն տարածութիւն վրա ճեղքվեց և նրա խորքերից դուրս եկավ այլ տեսակի՝ շատ սպիտակ ու ավազոտ հող: Այդ ճեղքի միջից, ինչպես ասում են, դուրս եկավ առանց բծերի ջրու նման մի կենդանի, որ մարդկային լեզվով խոսում էր, նախագուշակելով անապատի ցեղերի արաբների վրա արշավելու մասին, ինչ որ եղավ: Հաջորդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարին, սուրբ Հոգեգալստյան տոնին, ամբարիշտ Կոստանդին կայսրը իր որդի Լեոնին կայսր թագադրեց⁷¹⁴, ձեռամբ սուտանուն պատրիարք Անաստասիոսի, իր համախոհի:

[A. M. 6242]

Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդ⁷¹⁵: Իշխեց 5 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 10-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 1-ին տարին [Հռոմի Զաքարիա պատրիարքի] 17-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 21-րդ տարին [Անտիոքի Թեոփիլակոսոս պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի խալիփացիք մավրոֆոր պարսիկների դեմ ապստամբութիւն բարձրացրին: Եմեսայի սահմաններում նրանց ձեռքով 4 հազար հոգի սպանվեց: Նույն պարսիկները այդպես վարվեցին նաև կայսրի ներքին հետ, Արաբիայում: Երբ Մրվանի զմուսված զլուխը տեղ հասավ, ապստամբութիւնները մեծամասամբ վերջ դտան: Նույն տարվա Դեսիոս⁷¹⁶ ամսի 29-ին ննջեց Անտիոքի սրբազնագույն պատրիարք Թեոփիլակոսոսը:

[A. M. 6243]

Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարք⁷¹⁷: Աթոռակալեց 6 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 11-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 2-րդ տարին [Հռոմի Զաքարիա պատրիարքի] 18-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 22-րդ տարին [Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի իշխանութիւն նոր տիրացած [արաբները] նենգութեամբ ձերբակալեցին և Պաղեստինի Անտիպատրիս [քաղաքում] սպանեցին քրիստոնյաներից շատերին, որպես նախկին տիրողների ազգականների: Նույն տարին Կոստանդինը Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենեն առավ և հայերին գերի վերցրեց⁷¹⁸: Վիկարիոսի որդի Թեոդորոսը, ծագումով Փոքր Արաբիայից, Անտիոքի պատրիարք ձեռնադրվեց:

[A. M. 6244]

[Հոստանդինների Կոստանդին կայսեր] 12-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին [Հոստի Զաքարիա պատրիարքի] 19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 23-րդ տարին [Անտիոքի Քեոզորոս պատրիարքի] 2-րդ տարին

Այդ տարի ամբարիշտ Կոստանդինն իր խելքը կորցնելով, ծրագրեց եկեղեցու և ուղղափառ հավատքի գլխին բազում փորձանքներ բերել: Նա ամեն օր ժողովներ էր գումարում և ժողովրդին նենգորեն համոզում սեփական հայացքներին հետևել, իր կատարյալ ամբարշտության համար ճանապարհ էր հարթում:

[A. M. 6245]

[Հոստանդինների Կոստանդին կայսեր] 13-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 4-րդ տարին [Հոստի Զաքարիա պատրիարքի] 20-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Անաստասիոս պատրիարքի] 24-րդ տարին [Անտիոքի Քեոզորոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի աթոռն ամբարշտորեն վարած և արդեն հոգով վախճանված Անաստասիոսը վախճանվեց նաև մարմնով, խորդապսոս կոչվող [աղիքային] շատ ծանր հիվանդությունից: Նա կղկղանք փսխեց՝ աստժո և իր ուսուցիչ [Գերմանոսի]⁷¹⁹ հանդեպ ցուցաբերած հանդգնության համար արժանի պատիժ կրեց: Այդ նույն տարին ամբարիշտ Կոստանդինը Եփեսոսի եպիսկոպոս Քեոզորոսի՝ Ապսիմարոսի որդու և Պերգեի եպիսկոպոս Պաստիլլասի գլխավորությամբ Հիերիայի պալատում սուրբ և նվիրական պատկերների դեմ 348 եպիսկոպոսների ապօրինի ատյան գումարեց⁷²⁰, որտեղ նրանք հաստատեցին իրենց հայացքները: Տիեզերական աթոռներից (ես նկատի ունեմ Հոստի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի) ոչ մեկը չմասնակցեց: [Ատյանը] տեղեց այդ նույն ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա փետրվար ամսի 10-ից մինչև օգոստոսի 8-ը: Այդ ընթացքում աստվածածնի ոսոխներն եկան Վլախեոնա, որտեղ Կոստանդինը Սիլեոնի նախկին եպիսկոպոս վանական Կոստանդինին ձեռքից բռնած ամբիոն բարձրացավ, աղոթեց, ապա բարձրաձայն ասաց. «Բազում տարիներ կեցցե տիեզերական

պատրիարք Կոստանդինը»: Նույն ամսի 27-ին կայսրը շարագործված պատրիարք Կոստանդին և մյուս եպիսկոպոսների հետ բարձրացավ ֆորում, որտեղ համայն ժողովրդի ներկայության հրապարակեցին իրենց շարափառ հերձվածք, նշովեցին սրբազնագույն պատրիարք Գերմանոսին, Գեորգ Կիպրացուն, Հովհաննես Ոսկեհոս Դամասկացուն՝ Մանսուրին՝ սուրբ այրերի ու արգո վարդապետների⁷²⁰:

[A. M. 6246]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կոստանդին⁷²¹: Աթոռակալեց 12 տարի:

[Հոստանդինների Կոստանդին կայսեր] 14-րդ տարին [Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 5-րդ տարին [Հոստի Զաքարիա պատրիարքի] 21-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 1-ին տարին [Անտիոքի Քեոզորոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի մեռավ Մոհամմեդը, որ և Աբուլարաս, իշխելով 5 տարի: Նրա եղբայր Աբդալան Մեքքայում էր գտնվում, իրենց աստվածանորգությամբ վալրում: Նա Պարսկաստանում գտնվող Աբումուսլիմին նամակ գրեց՝ պահպանել իշխանության գահն իրեն՝ Աբդալային, ժառանգական իրավունքի համաձայն: Աբումուսլիմը, իմանալով, որ Ալիմի որդի, Ասորիքի մոնոստրատեգոս Աբդալան, Մուսլիմի եղբայրը մտադիր է յուրացնել իշխանությունը, որ գալիս է Պարսկաստանի վրա տիրելու, որ նա թշնամաբար էր տրամադրված Պարսկաստանի [արաբներին] և բարեկամաբար՝ Ասորիքի [արաբներին]՝ իր դաշնակիցներին, իր կողմնակից զորքերին ոտքի հանելով, Մծբինում նրան ճակատամարտ է տալիս, հաղթում նրան և շատերին կոտորում: Նրանցից շատերը սկլավներ⁷²² էին և անտիրաքայիք: Փրկվում է միայն Աբդալան, որը մի քանի օր անց շտապ կարգով Մեքքայից Պարսկաստան եկած մյուս Աբդալայից, Մոհամմեդի եղբորից անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ խնդրեց: [Մոհամմեդի եղբայր] Աբդալան [Ալիմի որդի Աբդալային] արգելափակեց մի խարխուլ տնակում, ապա կարգադրեց թաքուն կերպով բրել տնակի հիմքերը և այդ ձևով նրան սպանեց: Իսկ Աբումուսլիմը Ասորիքի արաբների վրա գազազել էր, քանզի նրանք մավրոֆորների դեմ ապստամբություն էին բարձրացրել, նրանցից շատերին Պաղեստինում, Եմեսսայում և ծովափում կոտորել: Ահա այդ պատճառով նա որոշեց զորքերով նրանց

վրա արշավել, բայց [Մոհամմեդի եղբայր Աբդալան] չթողեց: Իրս վրա [Աբումուսլիմը] զայրացած իր զորքով շարժվեց դեպի Խորին Պարսկաստան: [Աբդալան] զրանից շատ վախեցավ, խնդրեց, երզվեց իրենց իշխանության պիղծ սիմվոլներով (խոսքը սուտ մարգարե Մոհամմեդի զավազանի և սանդալների մասին է), համոզեց նրան, որ նա մեկ օրվա ճանապարհ կտրելով, իր մոտ գա, քանզի ուզում է նրան, իր հարազատ հորն արժանավայել շնորհակալիք հայտնել: [Աբումուսլիմը] խաբվեց, 100 հազար հեծյալներով [Աբդալայի] մոտ գնաց և երբ անձամբ նրան հանդիպեց, [Աբդալան] իր իսկ ձեռքով սպանեց նրան⁷²³, Զորքը նույն օրն էլ ցրվեց, բազում նվերներ ստանալով: Ահա այս ձևով Աբդալան տիրացավ իշխանության:

[A. M. 6247]

Աբաբների առաջնորդ Աբդալա⁷²⁴, Իշխեց 21 տարի:
Հոռմի Պավղոս պապ⁷²⁵, Աթոռակալեց 7 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 15-րդ [Աբաբների առաջնորդ Աբդալայի] 1-ին տարին [Հոռմի Պավղոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 2-րդ [Աստիոքի Թեոդորոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Հելիոպոլսի [եպիսկոպոս] Նիկետասը համայն եկեղեցու կողմից նդովվեց: Կոստանդին կայսրը Թեոդոսուպոլսից ու Մելիտենից դաղթեցրած ասորիներին ու հայերին Թրակիայում վերաբնակեցրեց⁷²⁶: Նրանցից ընդարձակվեց պավլիկյանների աղանդը⁷²⁷: Այդ պատճառով, որ քաղաքի⁷²⁸ բնակչությունը համաճարակի հետևանքով նոսրացել էր, նա նույն ձևով կղզիներից, Հելլադայից և Կատտեիկա⁷²⁹ շրջաններից ընտանիքներ բերեց, բնակեցրեց և խտացրեց քաղաքի բնակչությունը: Նույն տարի բուլղարները կառուցված բերդերի համար պախտպահանջեցին: Կայսրը նրանց դեսպանին անպատվեց, զրա վրա բուլղարները զինված հարձակում գործելով, հասան մինչև Երկար պարիսպը ու գրոհեցին մայրաքաղաքի վրա: Նրանք բազում ազարով ու գերիներով անվնաս իրենց երկիրը վերադարձան:

[A. M. 6248]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 16-րդ [Աբաբների առաջնորդ Աբդալայի] 2-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 2-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 3-րդ տարին

Այդ տարվա մարտ ամսի 9-ին Պաղեստինում և Ասորիքում ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Աբաբների նախանձի առարկա Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքը իրենց գաղտնիքները հաճախակի նամակներով կայսեր հայտնելու մեջ մեղադրելով, արստրվեց: Հիշյալ Սալիմը այնուհետև նրան իր հայրենի Մոաբիտ երկիրն⁷³⁰ արստրեց: Նույն Սալիմը կարգադրեց նոր եկեղեցիներ շինուցել, ոչ մի տեղում խաչ չերևա, քրիստոնյաները արաբների հետ կրոնի շուրջ չվիճեն: Նա 80 հազար զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա, եկավ Կապադովկիա, և լսելով, որ Կոստանդինն իր դեմ է զինվում, վախեցած, ոչ մի ավարառություն չգործած, ձեռնունայն վերադարձավ: Սոսկ իր կողմն անցած փոքրաթիվ հայերի առավ եկավ:

[A. M. 6249]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 17-րդ [Աբաբների առաջնորդ Աբդալայի] 3-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 3-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Աբդալան ընդլայնեց հարկադրվող քրիստոնյաների շրջանները, հարկադրեց աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր վանականներին, ձգնաժողորներին ու սյունակյացներին, կնքեց եկեղեցիների դանձատները, հրավիրեց հրեաներին, որ վաճառեն զանձերը. ազատություն ըստացած ստրուկները գնեցին զրանք:

[A. M. 6250]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 18-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 4-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 4-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդինը Մակեդոնիայի Սկլավինիաները⁷³¹ գերեվարեց, իսկ մնացած [սկլավներին] հպատակեցրեց:

Նույն տարի մոգերի դավանանքին պատկանող մավրոֆոր պարսիկներից ոմանք սատանայի ազդեցություն տակ իրենց ունեցվածքը ծախեցին, մերկացած պարիսպների վրա բարձրացան և այնտեղից իրենց ցած գցեցին, կարծելով, որ երկինք պիտի թռչնու: Բայց [երկնքի] ծառանգության անմասն լինելով, երկիր էին վերադառնում, շարժ ու փշուր անելով իրենց մարմինը: Այդ մոլորության պարագլուխներին, թվով 16 հոգու, Աբդալան Սալիմի ձեռքով բերիայում⁷³² և Խալկիսում մահապատժի ենթարկեց:

[A. M. 6251]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 19-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 5-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 5-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի արարները նախանձից զրգված կարճ ժամանակով հեռացրին քրիստոնյաներին պետական դիվանատներից, բայց ստիպված եղան դարձյալ նրանց վերադարձնել, քանզի իրենք ի վիճակի չէին թվանըշաններ գրել: Նրանք արշավեցին Ռոմանիայի վրա, շատերին գերեվարեցին, Մելաս դեռի⁷³³ ափին մարտ տվեցին և սպանեցին Արմենիակների զորավար Պավղոսին՝ բազում զինվորներով, 42 երևելի մարդկանց շղթայակապ տարան, ինչպես և շատերի գլուխները: Կայսրը արշավեց Բուլղարիայի վրա, եկավ Բերեգաբայի կլեյսուրը, որտեղ նրան ընդդիմակայեցին բուլղարները, որոնք նրա զինվորներից շատերին սպանեցին, այդ թվում նաև Թրակեսիոնի զորավար Լեոն պատրիկին, մի ուրիշ Լեոնի՝ դրոմոսի լոգոթեսին⁷³⁴, և շատ զինվորների, տիրացան նրանց զենքերին: Դրանից հետո [Հոռմայեցիները] անփառունակ վերադարձան:

[A. M. 6252]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 20-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 6-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 6-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի ծոպատիկ եղավ, արևելքի ուղղափառները Զատիկ արեցին ապրիլի 6-ին, իսկ մոլորված հերետիկոսները՝ 13-ին:

Նույն տարի սուրբ Հովհաննես Կարապետ Մկրտչի զանգը Քարայրի վանքից⁷³⁵ եմեսացվոց քաղաքի նրա անվան նշանավոր տաճարը փոխադրվեց: Այնտեղ կառուցվեց տապան, որը մինչև օրս հավատացյալները երկրպագում են, պատվում նյութական ու հոգևոր անուշահոտություններով, բոլոր հավատացյալներն այստեղ ապաքինում են ստանում: Նույն տարին արևելքում 10 օր, իսկ արևմուտքում՝ 21 օր դոկիտես⁷³⁶ շատ փայլուն աստղն երևաց: Թեոդորոս անունով մի լիբանանցի ասորի, Լիբանանի Հելիոպոլիս քաղաքի շրջակայքում արարների դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, պատերազմ եղավ և երկու կողմից շատերն ընկան: Ի վերջո պարտվելով, նա փախուստի դիմեց, իսկ իր բոլոր լիբանանցի կողմնակիցները մահապատժի ենթարկվեցին: Տակնուվրայություններ և պատերազմներ տեղի ունեցան նաև Աֆրիկայում: Օգոստոս ամսի 15-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը, ժամը 10-ին արևի խավարում եղավ: Դարեկում⁷³⁷ հանդես եկան մավրոֆորներից ոմանք, որոնք ամիրապետի որդուն, իրենց սնուցողին, աստված կոչեցին և նման դավանանքի սկիզբ դրեցին: Մավրոֆորները մտան իրենց մոլորության տունը և բանալեպաններին՝ 60 հոգու սպանեցին: Նրանցից ոմանք զնացին Բասրասոս⁷³⁸, շատերին գերեվարեցին և բազում դրամ ձեռք բերեցին:

[A. M. 6253]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 21-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արդալայի] 7-րդ տարին

[Հոռմի Պավղոս պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ տարի կասիոտները մավրոֆորների դեմ ընդվզեցին. պատճառը կանայք էին: [Մավրոֆորներից] ոմանք բնակվում էին մի տան մեջ, որանդ ապրում էին երեք եղբայր: Ահա սրանց կանանց նրանք ուղեցին բռնաբարել: Երեք եղբայրները հարձակվեցին նրանց վրա, սպանեցին ու թաղեցին: [Կասիոտները] եկան ու սպանեցին մնացած [մավրոֆորներին]: Սելիխը ծածուկ նրանց դեմ զորք ուղարկեց, բռնեց ու կախեց երեք եղբայրներին, շատերին էլ կոտորեց: Զատիկի տոնին [Սելիխը] մտավ մայր եկեղեցին և երբ սուրբ պատարագի ժամանակ մետրոպոլիտան ասաց. «Ժողովուրդը ըս և եկեղեցին ըս պաղատում են քեզ» ասույթը, նրան դուրս հանեցին և բանտ նետեցին: Սուրբ պատարագը մի ուրիշն ավարտեց: Մեծ ահ տիրեց և եթե մետրոպոլիտը հանդարտեցներ [Սելիխին] հեղ ու խոնարհ խոսքերով, մեծ փորձանք էր գալու: Նա երանելի Անաստասիոսն էր:

Նույն տարին հալածիչ Կոստանդինը վլախեոնայում՝ սուրբ Մամասի ձիարշավարանում գանահարությունը սպանեց արգելի վանական Անդրեաս Կալիբիտեսին⁷³⁹, քանզի նա դատափեռում էր նրա ամբարշտությունը, նրան կոչում նոր վաղես և Հուլիանոս: Կայսրը՝ հրամայեց նրա գին ուղխը գցել, բայց նրա թույրերը կարողացան այն առնել և թաղել Լեկադիոսի էմպորիոնում:

[A. M. 6254]

Հոռմի Կոստանդին պապ⁷⁴⁰: Աթոռակալեց 5 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	22-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արդալայի]	8-րդ տարին
----------------------------------	-------------	------------------------------	------------

[Հոռմի Կոստանդին պապի]	1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի]	9-րդ տարին
------------------------	------------	---------------------------------------	------------

Այդ տարի արևելյան կողմում դոկիտես աստղն երևաց, Ֆաթիմայի որդին սպանվեց, իսկ բուլղարները ապստամբելով, իրենց տոհմիկ տերերին⁷⁴¹ կոտորեցին և իրենց տեր կարգեցին Տելեցես⁷⁴² անունով երեսուն տարեկան մի շարաբարո մարդու: Բազում սկիավներ փախուստի դիմելով, կայսեր կողմն անցան: Վերջինս նրանց Արտանասի վրա⁷⁴³ բնակեցրեց: Հունիս ամսվա 16-ին կայսրը դուրս եկավ դեպի Թրակիա, միաժամանակ Եվրասիան Պոնտոսի վրայով նավատորմիդ ուղարկեց՝ մոտ 800 խելանդիոն, որոնց յուրաքանչյուրի վրա 12-ական ձի կար: Տելեցես-

սը, լսելով ցամաքով ու ծովով իր դեմ կատարված արշավանքի մասին, մերձակա ալլազգիներից որպես դաշնակից առնելով 20 հազար հոգու, նրանց ամրոթյուններում հաստատեց և իրեն ապահովեց: Կայսրը տեղ հասնելով, բանակեց Անքիալուսի դաշտում: Ինդիկտինի 1-ին տարվա հունիս ամսի 30-ին, հինգշաբթի օր, ալլազգիների բազմաթյամբ երևաց և Տելեցեսը ձակատամարտ տեղի ունեցավ, երկար ժամանակ երկու կողմից էլ շատերը կոտորվեցին: Տելեցեսը պարտություն կրած փախավ: Ձակատամարտը տևեց ժամը 5-ից մինչև ուշ ժամանակ, որի ընթացքում բազմաթիվ բուլղարներ սպանվեցին, մեծաթիվ ժողովուրդ գերի ընկավ, ուրիշներն էլ անցան [կայսեր] կողմը: Կայսրը տարած հաղթանակից ոգևորված, այդ առթիվ քաղաքում շքերթ կազմակերպեց, նա զինված քաղաք մտավ զորքով, արժանանալով դեմոսների փառաբանության: Գերված բուլղարներին քսիլոպանդուրաններով⁷⁴⁴ քարշ տվեց, քաղաքացիներին հրամայեց Ոսկե դռնից դուրս գլխատեն: Բուլղարները Տելեցեսի դեմ ապստամբեցին, նրան ու նրա իշխանավորներին սպանելով, իշխանությունը տվեցին Սաբինոսին⁷⁴⁵, իրենց նախկին տեր Կորմեսիոսի փեսային: Սաբինոսն իսկույն խաղաղության առաջարկով դիմեց կայսեր, բայց բուլղարները ժողով զուամբելով, վճռականապես ընդդիմացան Սաբինոսին ու ասացին. «Դու Բուլղարիան հոռմայեցիների ստրուկն ես դարձնում»: Ապստամբություն բռնկվեց, Սաբինոսը Մեսեմբրիայի բերդը փախելով, անցավ կայսեր կողմը⁷⁴⁶: Բուլղարներն իրենց ուրիշ տեր կարգեցին՝ Պագանոս⁷⁴⁷ անունով մեկին:

[A. M. 6255]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	23-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Արդալայի]	9-րդ տարին
----------------------------------	-------------	------------------------------	------------

[Հոռմի Կոստանդին պապի]	2-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի]	10-րդ տարին
------------------------	------------	---------------------------------------	-------------

Այդ տարի անապատի և Բասրաթոնի⁷⁴⁸ բնակիչները երկու եղբայրների գլխավորությամբ Արդալայի դեմ ապստամբեցին: Արդալան սպանել ավեց նրանց՝ 80.000 զինվորներով հանդերձ: Նույն տարին թուրքերը⁷⁴⁹ Կասպից դոններից դուրս գալով, Հայաստանում մեծ կոտորած սարքեցին և բազում գերիներ վերցնելով, վերադարձան: Ասորիքի Ապամիային մերձակա Եպիփանիայի Կոմանացի մականվանյալ ոմն Կողմաս եպիսկոպո-

սի դեմ Եպիփանիայի քաղաքացիները Անտիոքի Թեոդորոս պատրիարքին բողոք գրեցին՝ եկեղեցու սրբազան սպասքի պակասելու առթիվ: Կողմասը, շկարողանալով դրանք տեղը դնել, ուրացավ ուղղափառ դավանանքը և Կոստանդնի՝ սրբապատկերների դեմ ուղղված հերձվածի համախոհ դարձավ: Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսը, Երուսաղեմի Թեոդորոսը և Ալեքսանդրիայի Կողմասը իրենց ենթակա եպիսկոպոսներով, յուրաքանչյուրն իր քաղաքում, սուրբ Հոգեգալստյան օրը, սուրբ ավետարանի ընթերցումից հետո ժողովրդի հավանությամբ միահամուռ կերպով նզովեցին նրան:

Նույն տարին հոկտեմբեր ամսի սկզբից սաստիկ ու դժնդակ սառնամանիք արեց, ոչ միայն մեր երկրում, այլև ավելի սաստիկ արևելքում, հյուսիսում և արևմուտքում, այն աստիճան, որ Պոնտոսի հյուսիսային ափը 100 մղոն երկարությամբ, 30 կանգուն խորությամբ սառցակալեց: Նույնը տեղի ունեցավ նաև Զիզքիայից⁷⁵⁰ մինչև Դանուբ, սառցակալեցին Կուֆի գետը, նաև Դանաստրիսն ու Դանապրիսը, նեկրոպոլիսն և մնացած ափը՝ մինչև Մեսեմբրիա և Մեդիա⁷⁵¹: Այդ սառույցը ևս 20 կանգուն ըստ վարացավ տեղացած ձյունով, այնպես որ ծովը ցամաք դարձավ, նրա վրայով նազարիայից, Բուրդարիայից, շրջակա մյուս երկրներից մարդիկ, վալրի ու ընտանի անասուններ կարողանում էին քայլել: Ինդիկտիոնի նույն՝ երկրորդ տարվա փետրվար ամսին այդ սառույցը աստժո հրամանով տրոհվեց բազում լեռանման բեկորների, որոնք քամու ուժով թռչվեցին, բերվեցին Դաֆնուսիա և Հիերոն, ապա Ստենոնով հասան քաղաք մինչև Պրոպոնտիս, կղզիներն ու Աբիդոս և ողողեցին ողջ ծովափը: Դրա ականատեսը մենք էլ եղանք. իմ հասակակից 30 երեխաներով մենք բարձրացանք նրանց մեկի վրա ու խաղ էինք անում: [Սառցարեկորների] վրա կարելի էր տեսնել վալրի և ընտանի կենդանիների սատակները: Յանկացողը կարող էր ոտքով, առանց ղժվարության Սոֆիանից քաղաք գալ, իրիսուպոլից՝ սուրբ Մամաս ու Գալատես, կարծես ցամաքի վրայով: [Սառցարեկորներից] մեկը, հարվելով Ակրոպոլսի⁷⁵² աստիճանին, ջարդոսփշուր արեց այն, անգամ ներսի կողմում գտնվող տները պարսպին, ուժգին սասանեց այն, անգամ ներսի կողմում գտնվող տները ցնցվեցին: Այն ջարդվեց և երեք մասի բաժանվելով քաղաքը Մանգանոնից մինչև Բոսպոր գոտևորեց: Բեկորներից մեկի բարձրությունը գերազանցում էր քաղաքի պարիսպները: Քաղաքի բոլոր տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները անդուլ դիտում էին դա և լաց ու կոծով տուն վերադառնում, ի վիճակի չլինելով, որոշել, թե ինչի նշան է դա: Նույն տարվա մարտ ամսին երկնքից բազում աստղեր էին ցած ընկնում, բոլոր ակա-

նատեսներն սկսեցին ենթադրել, թե աշխարհի վերջն է եկել: Սաստիկ երաշտ էլ եղավ, այն աստիճան, որ աղբյուրներն անգամ ցամաքեցին: Կայսրը կանչելով պատրիարքին, ասաց. «Արդ, մեզ ի՞նչ վնաս դրանից, եթե աստվածածինն անվանենք քրիստոսածին»: Նա փաթաթվելով կայսեր ասաց. «Ողորմա՛ տեր, մտքովդ անգամ շանցնի նման բան: Գուշե՞ս տեսնում ինչքան է խաբաղանվում ու նզովվում նեստորիոսը⁷⁵³ համայն եկեղեցու կողմից»: Կայսրը պատասխանեց. «Ես հարցրի, որ իմանամ: Քո խոսքն է կարևոր»:

[A. M. 6256]

Աշխարհի արարչագործության 6256 թ.	Քրիստոսի մարդկությունաց 756 թ.	Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր 35-ամյա թագավորության 24-րդ տարին
Արարների տաշնորդ Աբդալայի 21-ամյա իշխանության 10-րդ տարին	Հռոմի Կոստանդին պապի 5-ամյա աթոռակալության 3-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Կոստանդին պատրիարքի 12-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի թուրքերը դարձյալ Կասպից դռներով մտան Իբերիա և պատերազմելով արաբների դեմ, երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին: Իսկ Աբդալան այսպիսի խորամանկությամբ տապալեց Իսե իբն Մուսեին, որին, ինչպես վերևում ասվեց, ընկել էր իրենից հետո իշխելու երրորդ վիճակը: Աբդալան, տեսնելով, որ նա տանջվում է զլխացավից, որ նրա աչքերը խավարում են, համոզեց, որ կբուժվի, եթե թթին փշվի ինչ-որ փոշտացուցիչ, որը պատրաստում է իր բժիշկը, Մուլսես անունով մեկը՝ Անտիոքի եկեղեցու սարկավագը: Վերջինիս նա արդեն կաշառել էր ու համոզել գեղը շատ թունդ պատրաստել, բացի այդ, շատ էլ թմրեցուցիչ: Իսեն հավատաց Աբդալայի խոսքերին, հակառակ որ [վախենալով] նենգությունից, խուսափում էր նրա հեռաճաշել, ընդունեց թթաղեղը: Նրա զլխի բոլոր զգայարանները դադարեցին գործելուց, նա զրկվեց մտածելու ընդունակությունից և անձայն փոկեց գետին: Աբդալան հրավիրելով ցեղապետներին ու իշխանավորներին, ասաց. «Գուր ի՞նչ կարծիքի եք ձեր ապագա թագավորի մասին»: Բոլորը միահամուռ կերպով մերժեցին նրան և հավանություն տվեցին նույն Աբդալայի որդուն՝ Մոհամմեդին, Մահդի մականվանյալին⁷⁵⁴: Իսկ զգայազուրկ Իսեին տարան իր տունը: Երբ երեք օր անց նա ուշքի եկավ, Աբդալան շինծու պատճառաբանու-

թյուններով մխիթարեց, 100 տաղանդ ոսկով խայտառակությունը փոխ-
հատուցեց:

Նույն տարի Բուլղարիայի տեր Պաղանոսը կայսեր նամակ գրեց, խնդրելով անձնական տեսակցություն: Հավանություն ստանալով, նա իր բույարներով քնաց դեպի կայսրը: Վերջինս գահին բազմած, իր կող-
քին Սարինոսին նստեցրած, ընդունեց, պախարակեց նրանց անկարգու-
թյունը, Սարինոսի դեմ տածած ատելությունը: Նրանք առերես հաշտվե-
ցին⁷⁵⁵: Կայսրը Բուլղարիա թաքուն մարդ ուղարկեց և բռնել սվեց սեկ-
բոսների իշխան Սկլավոնոսին, որը Թրակիայում բազում ավերածու-
թյուններ էր գործել, բռնեց նաև սկամարների⁷⁵⁶ առաջնորդ Խրիստիանո-
սին, որն ուրացել էր քրիստոնեությունը և կրոնափոխ եղել: Սուրբ Թով-
մայի ծովապատնեշի մոտ նրա ձեռքերն ու ոտքերը կտրեցին, ապա բը-
ժիշկներին կանչեցին, որոնք նրան դեռևս կենդանի աճուկից մինչև կրծ-
քավանդակը հերձեցին, իմանալու համար մարդու կազմությունը: Որից
հետո նրան կրակը գցեցին: Կայսրը անակնկալ կերպով քաղաքից դուրս
եկավ և ընդարմացնող խաղաղության պատճառով կլեյսուրները ան-
պաշտպան գտնելով, մուտք գործեց Բուլղարիա, հասնելով մինչև Ցի-
կաս⁷⁵⁷: Հանդիպածը զոլյակները⁷⁵⁸ նա կրակի տվեց, բայց երկյուղ ըզ-
գալով վերադարձավ, ոչ մի սխրանք չգործած:

[A. M. 6257]

- [Հռոմայեցիների Կոս-
տանդին կայսեր] 25-րդ տարին
- [Արարների առաջնորդ
Արդալայի] 11-րդ տարին
- [Հռոմի Կոստանդին պա-
պի] 4-րդ տարին
- [Կոստանդնուպոլսի Կոս-
տանդին պատրիարքի] 12-
րդ տարին

Այդ ինդիկտոնի 4-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 20-ին ամբարիշտ
ու պիղծ կայսրը, բոլոր աստվածավախների դեմ գազազած, հրամայեց
Դամատրի⁷⁵⁹ լեռան մոտ գտնվող սուրբ Ավքսենտիոսի վանքում ճգնող
նորավկա Ստեփանոսին⁷⁶⁰ քարշ տան: Ոսոխները՝ նրա բթամտության
կողմնակիցներ ու համախոհներ սխոլարիոսներն ու մնացած զինվորա-
կանները⁷⁶¹, պարանով կապելով ոտքը, նրան Պրեստորիոնից մինչև
Պելագիոս քարշ տվեցին, ուր և կտոր կտոր անելուց հետո, նրա
նվիրական նշխարները բռնի մահով վախճանվածների փոսը գցեցին⁷⁶²:
Պատճառն այն էր, որ Ստեփանոսը շատերին հորդորում էր վանք մտնել,

համոզում արհամարհել թագավորական աստիճաններն ու զանձերը: Այս
մարդը բոլորին մեծ հարգանք էր ներշնչում, քանզի շուրջ 60 տարի ճրգ-
նավորական կյանք էր վարել, աչքի ընկել իր բազում առաքինություննե-
րով: Կայսրը սրբապատկերները պաշտելու մեջ մեղադրված բազում զո-
րահրամանատարների ու զինվորների տարբեր պատիժների ու սարսա-
փելի խոշտանգումների ենթարկեց: Նա իր թագավորության բոլոր հպա-
տակներից երգում պահանջեց սրբապատկերները շերկրպագելու վերա-
բերյալ: Բացի այդ, նա սուտանուն պատրիարք Կոստանդին ամբիոն
հանեց, բարձրացնել տվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտը ու երգ-
վել, թե ինքը սրբապատկերները երկրպագողներին չի պատկանում,
միաժամանակ նրան համոզեց հրաժարվի մենակացությունից ու կու-
սակրոնությունից, միս ուտի և հանդուրժի կիթառերգությունը կայսերա-
կան սեղանին: Բայց արդար դատաստանը նրան երկար չթողեց ոճրա-
գործի ձեռքում: Ինդիկտոնի 4-րդ տարվա հունվար ամսի 21-ին կայս-
րը բուլղարների դեմ շարժվեց, նա Աքելոոս⁷⁶³ ուղարկեց 2600 խելան-
զիոն՝ բոլոր բանակաթեմերի զորքերով: Բայց երբ նավերը ծովափում
խարխսի գցեցին, հյուսիսային քամի փչեց և քիչ մնաց, որ բոլորը ջար-
դուփշուր լինեին: Բազում զորք ծովահեղձ եղավ, կայսրը ստիպված հը-
րամայեց ցանցեր գցել, հավաքել խեղձվածների մարմինները և հողին
հանձնել: Հուլիս ամսի 17-ին նա անփառունակ քաղաք մտավ: Ինդիկ-
տոնի նույն 4-րդ տարվա օգոստոս ամսի 21-ին ձիարշավարանում նա
խարաղանեց ու անարգեց մենակացների սքեմը, հրամայեց չուրաբան-
չյուր արբային մի կնոջ ձեռքից բռնած անցնել ձիարշավարանի միջով՝
ողջ ժողովրդի թրակոնություն ու լուտանքների տակ: Նույն ամսի 25-ին
ձիարշավարան բերվեցին ու ծաղրուծանակի ենթարկվեցին կայսեր դեմ
ստնձգություններ կատարած լինելու մեջ մեղադրված 19 բարձրաստիճան
իշխանավորներ: Պատճառը սակայն իրականում նախանձն էր, քանզի
նրանք գեղադեմ էին, թիկնեղ ու բոլորի կողմից փառաբանված: Սրան-
ցից ոմանց նա անգամ սպանեց՝ իրենց բարեպաշտության համար. նը-
րանք վերոհիշյալ ճգնավոր Ստեփանոսի մոտ էին լինում և ներբողում նրա
շարժարանները: Տուժողների գլխավորներն էին՝ Կոստանդին պատրիկը,
նախկինում դրոմոսի լոգոթետ (կայսրը սրան Պոզոպազուրոս էր անվա-
նում), սրա եղբայր էքսկուրիտորների դոմեստիկոս Ստրատեգիոս սպա-
թարը⁷⁶⁴, նախկինում դրոմոսի լոգոթետ և Սիկիլիայի զորավար Անտիո-
քոսը, Օպսիկիոնի կոմես Դավիթ սպաթարը, Թրակիայի զորավար պրո-
տոսպաթար Թեոփիլակոս Իկոնիատեսը, Հիմերիոս պատրիկի սպաթար
Խրիստոֆորոսը, Վարդան պատրիկի որդի կայսերական պրոտոստրատոր

Կոստանդին սպաթարը, Մարինակիսի կանդիդատ⁷⁶⁵ Թեոփիլակտոսը և ուրիշները: Ջիարչավարանում ծաղրուծանակի ենթարկելուց, համայն ժողովրդի կողմից թրակոծ անելուց ու նզովելուց հետո, կայսրը վճիռ արձակեց. երկու եղբայրներին՝ Կոստանդինն ու Ստրատեգիոսին Կյունեգիոնում գլխատել: Ողջ ժողովուրդը մեծապես ողբաց նրանց: Երբ կայսրն իմացավ այդ մասին, զայրացավ, էպարքոս Պրոկոպիոսին ձաղկեց ու պաշտոնանկ արեց, որպես նման բան թույլ տված: Մնացած բոլորին կուրացրեց ու արքայեց: Անդուրն ամեն տարի արքայազնների մոտ մարդ էր ուղարկում, նրանց խարազանի 100-ական հարված հասցնելու համար: Նույն՝ 4-րդ ինդիկտոնի նույն օգոստոս ամսի 30-ին գարշանունը⁷⁶⁶ մուլեգնեց իր անվանակից ու համախոհ պատրիարքի դեմ: Նա իրեն համախոհ ու բարեկամ մի բանի կղերականների, վանականների ու աշխարհականների կազմակերպեց ասեն, թե «Լսել ենք պատրիարքի ու Պողոսպատրոսի խոսակցությունը ընդդեմ կայսեր»: Նրանց նա պատրիարքարան ուղարկեց պատրիարքին բանազատելու: Երբ նա մեղադրանքը չընդունեց, կայսրը նրանց նվիրական խաչափայտի վրա երդվել տվեց, թե «Պատրիարքից ենք լսել նման զրախոսությունը»: Դրա վրա կայսրը մարդ ուղարկեց ու կնքեց պատրիարքարանը, իսկ պատրիարքին արքայից Հիերիա, ապա Պրինկիպոս⁷⁶⁷:

[A. M. 6258]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեոս⁷⁶⁸: Աթոռակալից 14 տարի:

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	26-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Արդալայի]	12-րդ տարին
[Հոռոմի Կոստանդին պապի]	5-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի]	1-ին տարին

Այդ տարի մեռավ Արդալա իբն Ալին. նրա վրա աշտարակը փուլ եկավ, որի մեջ նա անվտանգ էր գտնվում: Իր ամիրապետության օրոք Արդալան, իր տիրապետության տակ ապրող քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց: Նա հանել տվեց եկեղեցիների խաչերը, արգելեց հսկելը, իրենց լեզուն⁷⁶⁹ սովորելը: Իրենց կողմից արուրիտ կոչվածները, որ թարգմանաբար նշանակում է «չերմեոանդներ», Պալմիրայի անապատում ապստամբություն բարձրացրին: [Արաբների], որպես անհավատների, ատելությունն աստծո եկեղեցիների դեմ հասկանալի է: Քրիստոնե-

յաների կայսրը, սակայն, գուցե աստծո հանդեպ մեր անասելի մեղքերի պատճառով (ինչպես Իսրայելի մոլեգին Աբաբը)⁷⁷⁰, իր թագավորության սահմաններում ապրող ուղղափառ եպիսկոպոսների, վանականների, աշխարհականների, իշխանավորների ու հպատակների գլխին ավելի շատ փորձանքներ բերեց, քան մոլեգին արաբները: Նա ամենուրեք զրավոր ու բանավոր, որպես անօգուտ, մերժեց սուրբ կույս աստվածածնի և բոլոր սրբերի մեզ համար օգնության աղբյուր հանդիսացող միջնորդությունը, գերեզմաններից փորում հանում ու ցրվ էր տալիս [սրբերի] սուրբ նշխարները, երբ իմանում էր, որ բարեպաշտ մարդիկ, ըստ սովորության երկրպագում են դրանք՝ հոգու ու մարմնի ապաքինման համար: Երկրպագողներին, որպես ամբարիշտների, սպառնում էին մահապատժի ենթարկել, գոչքը բռնադրավել, արքայի ու խոշտանդել: Աստվածաշնորհ մասունքը, որն իր տիրոջ համար գանձ էր, հափշտակվում էր ու այնուհետև անհայտացվում: Պիղծ կայսրը հենց այդպես վարվեց նաև փառաբանյալ վկա Եվփեմիայի⁷⁷¹ ամենանվիրական մասունքի հետ, տապանի հետ միասին այն ծովը գցելով, քանզի նա չէր կարող տեսնել, թե ինչպես այդ մասունքներից ժողովրդի համար մեռն էր բխում, պարսավում սրբերի միջնորդության վերաբերյալ նրա տված արթնությունները: Բայց աստված, որ ըստ սուրբ գրոց պահպանում է աստվածասեր մարդկանց ոսկորները, անվնաս պահպանեց նրա մասունքը և կեմնոս կղզում լույս աշխարհ բերեց. նա մարդկանց երազում երևաց և հրամայեց վերցնել այն ու պահել: Բարեպաշտ կայսր Կոստանդինի և Իրենեի օրոք⁷⁷², ինդիկտոնի 4-րդ տարին Եվփեմիայի աճյունը պատշաճ հարգ ու պատվով վերստին բերվեց իր՝ սրբուհու տաճարը, որը եկեղեցիների թշնամին զինանոցի ու զուգարանի էր վերածել: [Կոստանդինն ու Իրենեն] մարբեցին այն, վերստին սրբազործեցին՝ ի պարսավումն նրա անաստվածության և ի հաստատումն իրենց աստվածապաշտության: Մենք վերահիշյալ ամենաբարեպաշտ կայսրերի և սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքի⁷⁷³ հետ ականատեսը եղանք այդ զարմանալի և արժանահիշատակ հրաշքի, որ կատարվեց անօրենի մահվանից 22 տարի անց: Նրանց հետ մենք ևս, անարժաններս մեծ շնորհքի արժանացած, համբուրեցինք մասունքները: Նույն՝ ինդիկտոնի 5-րդ տարվա նոյեմբեր ամսի 16-ին կայսեր վճռի համաձայն ապօրինաբար Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց սկլավական ծագում ունեցող ներքինի Նիկեոս: Չորային եղանակ եղավ, երկնքից ցող անգամ լիմփվեց, քաղաքից շուրջ կատարելապես վերացավ: Զրամբարներն ու ավազանները դատարկվեցին, մշտահոս աղբյուրներն անգամ ցամաքեցին: Կայսրը տեսնելով դա, սկսեց նորոգել

Վալերիանոսի ջրմուղը, որը գործել էր մինչև Հերակլիոսի ժամանակ և ավերվել ավարների կողմից: Նա տարբեր տեղերից վարպետներ բերեց, Ասիայից և Պոնտոսից 1000 հյուան և 200 ծեփագործ, Հելլադայից և կղզիներից՝ 500 աղյուսագործ, իսկ Քրակիայից՝ 5000 բանվոր և 200 կղմինդրագործ: Նրանց վրա նա կարգեց վերակացուներ և մեկ պատրիկ: Գործի ավարտումից հետո ահա չուրը հոսեց քաղաք: Նույն՝ ինդիկտիոնի 5-րդ առաին նա զորավար նշանակեց իր համախոհներին, իր շարափառ ծրագրերի արժանի իրականացնողներին: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար նշանակեց Միքայել Մելիսսենոսին, Քրակեսիոնի զորավար՝ Միքայել Լախանոդրակոնին⁷⁷⁴, Բուկելլարների զորավար՝ Մանիին⁷⁷⁵, չար Մանիի անվանակցին: Մարզ կարո՞ղ է մեկ առ մեկ պատմել սրանց գործած սրբապղծությունների մասին, որոնց մենք մասամբ կանդրադառնանք իր տեղում: Չէ՞ որ ավետարանի խոսքերով ասած, համայն աշխարհն անգամ փոքր կգա կայսեր սիրույն սրանց գործած արարքների մասին հանգամանորեն գրված գրքերն ամփոփելու համար:

[A. M. 6259]

Հոռմի պապ Ստեփանոս⁷⁷⁶: Աթոռակալեց 3 տարի:

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր]	27-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Սեդալայի]	13-րդ տարին
----------------------------------	-------------	------------------------------	-------------

[Հոռմի Ստեփանոս պապի]	1-ին տարին	[Կոստանդնուպոլսի նիկեոսա պատրիարքի]	2-րդ տարին
-----------------------	------------	-------------------------------------	------------

Այդ՝ ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 6-ին սուտանուն պատրիարք Կոստանդինը Պրինկիպոս կղզուց քաղաք բերվեց: Բունակալ Կոստանդինը այն աստիճան ծեծեց նրան, որ նա քայլել չէր կարող: Կայսրը հրամայեց նրան դեսպակի վրա տանել և նստեցնել Մեծ եկեղեցու սուլեայում⁷⁷⁷: Նրա հետ էր մի ասեկրեստ՝ թղթի գլան բռնած, ուր գրված էին նրա դանցանքները: Կայսերական հրամանով այնտեղ հավաքված համայն ժողովրդին բարձրաձայն ընթերցվեց թուղթը: Ասեկրեստը սինթրոնոնում բազմած նիկեոսա պատրիարքի ներկայությամբ յուրաքանչյուր կետի ընթերցումից հետո ապառկում էր Կոստանդինին: Այնուհետև նրան ամբիոն բարձրացրին ու կանգնեցրին, իսկ նիկեոսան առավ թուղթը, եպիսկոպոսներ ուղարկեց, վերցրեց նրա եմփոբոնը և նզովեց նրան: Նրան «խավարամիտ» անունը տալով, եկեղեցու ետևի դռնից դուրս հանեցին: Հաջորդ՝ ձիարշավական մրցումների օրը նրա մո-

րուքը, գլուխն ու հոնքերը ածիլեցին, մետաքսե, անթև մի կարճ շոր հագրերին, թամբած ավանակի վրա հակառակ կողմից նստեցրին, ավանակի պոչը ձեռքը տվեցին և դիփպիոնով ձիարշավարան մտցրին, որտեղ համայն ժողովուրդն ու զեմոսը նզովեց ու թքակոծ արեց նրան: Ավանակին քաշում էր նրա եղբորորդի⁷⁷⁸ Կոստանդինը, որի քիթն էին կտրել: Երբ նա հասավ զեմոսներին, վերջիններս իջան⁷⁷⁹, նրան թքակոծ արեցին, գլխին հող թափեցին: Բերելով ստամա⁷⁸⁰, նրան ավանակից ցած զլորեցին և նրա պարանոցին կոխեցին: Ապա նստեցրին զեմոսների դիմաց և նա մինչև ձիարշավական մրցումների ավարտը լսում էր նրանց ծանակող խոսքերը: Նույն ամսի 15-ին [կայսրը] նրա մոտ պատրիկներին ուղարկեց ու ասաց. «Ի՞նչ կարծիքի ես մեր հավատքի և մեր գումարած ժողովի մասին»: Նա խելակորույս, ցանկանալով այդ ձևով սիրաշահել նրան, ասաց, թե «Ճշմարիտ է հավատքը և հրավիրածը ժողովը»: [Պատրիկները] առանց այլևայլի պատասխանեցին և ասացին. «Քո պիղծ բերանից մենք հենց այդ էինք ուզում լսել: Այս օրվանից գնա ի խավար և ի նրզովը»: Նա դատապարտվեց ու գլխատվեց Կյունեգիրոնում: Նրա գլուխն ականջներից կապեցին և Միլիոնում երեք օր կախած պահեցին ի տնս ժողովրդյան, իսկ մարմինը ոտից պարանով կապելով, Մեսե պողոտայով քարշ տվեցին տարան Պելագիոսի գերեզմանատունը⁷⁸¹ և բռնի մահով վախճանվածների [փոսը] զցեցին: Երեք օր հետո էլ գլուխը բերեցին և նույն տեղը զցեցին: Ո՞վ վայրի գազանի խելացնորություն, դաժանություն ու անողորմություն: Թշվառականը շպտակառն՞ց սուրբ ավազանից, չէ՞ որ իր երրորդ կնոջից ծնված երկու երեխաներին նա էր մկրտել: Նա միշտ էլ զազանաբարո ու վայրենի էր: Այդ տարվանից սկսած սուրբ եկեղեցիների դեմ նա ավելի մեծ մոլեգնություն ցուցաբերեց: Նրա հրամանով սյունից ցած իջեցրին փառավորյալ Պետրոս սյունակայացին, որին, իր դոգմաները շրնդունելու պատճառով, ոտքերից կապել տվեց ու հրամայեց կենդանի կենդանի քարշ տան Մեսե պողոտայով և նրան էլ Պելագիոսում նետեն: Ուրիշներին պարկերի մեջ էր գցում, պարկերին քարեր կապում ու հրամայում ծովը նետել: Նա մարդկանց կուրացնում էր, բթբեր կտրում, խարազանում, բարեպաշտներին շարշարելու բազմապիսի ձևեր հորինում: Քաղաքում ահա ինքն անձամբ և իր համախոհների հետ էր գործում, ես նկատի ունեմ սխոլերի դոմեստիկոս Անտոնիոս պատրիկին, Պետրոս մագիստրոսին, տագմաների իր գասսիարակած զինվորներին, իսկ դոսի բանակաթեմերում՝ վերոհիշյալ զորավարներին: Ինքը զվարճանում էր նվազով ու կերուխումով, իր շրջապատի մարդկանց զազրախոսություն ու պարել սովորեցնում: Եթե մեկը հանկարծ ցած ընկ-

նելիս կամ ցամ զգալով քրիստոնյաների համար սովորական «Աստվածածին օղնյա՝» ասեր, կամ հսկեր, եկեղեցի հաճախեր, բարեպաշտ կյանք վարեր, տեղի անտեղի երգում շաներ, նա, որպես կայսեր թշնամի, անզրթորեն պատժվում էր և «ամենեմոնետոս»⁷⁸² անունն ստանում: Աստծուն փառավորելու համար ստեղծված և մեղքերից փրկվելու համար ապաստարան վանքերն իր համախոհ զինվորների սովորական զորանոցների էր վերածում: Բյուզանդիոնի ամենահին՝ Դալմատոսի վանքը նա զինվորների բնակության տրամադրեց, Կալիստրատոսի կոչվող վանքը, նաև Դիոսի և Մաքսիմինոսի վանքերը, վանականների այլ սուրբ մենաստաններ ու կուսանոցներ հիմնահատակ կործանեց: Վանական դառնալու ցանկություն հայտնած զինվորական ու քաղաքական հայտնի գործիչներին, հատկապես իր նախկին մտերիմներին ու համախոհներին, որոնք իր զազրագործություններին ու խայտառակություններին մասնակից էին դարձել, հենց նրանց էր մահվան դատապարտում, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նրանք կարող են հայտնել իրենց իմացածը և իրեն խայտառակ անեն: Հենց այդ նկատառումներով նա դավադրության մեջ մեղադրեց Պողոսպապուրոսի եղբայր Ստրատեգիոսին և սուրբ Ավքսենափոսի վանքի ճգնաժող երանելի Ստեփանոսի հետ սպանեց: Ստրատեգիոսը գեղեցիկ մարդ էր, կայսրը սիրում էր մտերմանալ նմանների հետ իր զազրագործությունների համար, բայց տեսավ, որ նա խորշում է իր անօրեն արվամոլությունից և որ այդ մասին տեղեկացնում երանելի Ստեփանոսին, որից փրկարար սպեղանի ստանում: Այդ տարի կայսրը միջոցներ ձեռք առավ և քաղաքում միներքների էթանություն եղավ, քանզի նոր Միդաս⁷⁸³ դառնալով, սակի կուտակեց, երկրագործներին կատարելապես աղքատացրեց, նրանք հարկերը վճարելու համար ստիպված սկսեցին աստծո պարզևած բերքը էթան վաճառել: Նույն տարի սուտանուն պատրիարք Նիկեոսը քերեց հանեց պատրիարքարանի փոքր սեկրետի խճանկար սրբապատկերները, մեծ սեկրետի փայտի վրա նկարված սրբապատկերները ցած առավ, մնացած սրբապատկերների դեմքերը ներկով ծածկեց: Նա նույնն արեց նաև Աբրամիեոնում:

[A. M. 6260]

[Հռոմայեցիների տանգին կայսեր] 400-28-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Աբդալայի] 14-րդ տարին
[Հռոմի Ստեփանոս պպի] 2-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա ապրիլ ամսի 1-ին, շաբաթ օրը, 19 աղուբիտների արիբունալիոնում երրորդ անգամ ամուսնացած կայսրը իր երրորդ կնոջ Եվդոկիային ավզուատա թագադրեց, իսկ հաջորդ օրը, այն է ապրիլ ամսի 2-ին, սուրբ Զատիկի կիրակի օրը նույն տրիբունալիոնում նրանից ծնված իր երկու որդիներ Խրիստոֆորոսին ու Նիկեփորին կեսար հռչակեց: Արարողությունը կատարեց պատրիարքը, իսկ կայսրը նրանց վրա գցեց խլենաները⁷⁸⁴ և հաղցրեց կեսարի գլխապանները: Նույն ձևով նա նորելիսսիմոս⁷⁸⁵ հռչակեց նրանց ամենակրտսեր եղբայր Նիկեոսին, որի վրա գցեց ոսկեթել խլենա, իսկ գլխին պսակ դրեց: Գրանից հետո կայսրերն անցան զնացին, ճանապարհին մինչև Մեծ եկեղեցին դրամ ցրիվ տալով՝ տրիմիսիա, սեմիսիա և նոր հատած դահեկաններ⁷⁸⁶:

[A. M. 6261]

[Հռոմայեցիների տանգին կայսեր] 400-29-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Աբդալայի] 15-րդ տարին
[Հռոմի Ստեփանոս պպի] 3-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Ասորիքում գերիների փոխանակություն կատարվեց՝ տղամարդ տղամարդու⁷⁸⁷ դիմաց, կին՝ կնոջ, երեխա՝ երեխայի: Աբդալան թուլլատրեց [արարներին] մորուքն ածիլել, հագնել մեկուկես կանգունանոց կամ ելավկիա⁷⁸⁸: Աբդալան 80 հազարանոց զորքով ամբողջ ամառն ապարդյուն պաշարեց Կամախը և խայտառակ եղած վերադարձավ: Ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 1-ին Աթենքից ժամանած Իրենեն մետաքսյա պալիոններով⁷⁸⁹ զարդարված բազում դրոմոններով ու խելանդիոններով Հիերիայից թագավորանիստ քաղաքը մբտավ: Նրան դիմավորեցին և ուղեկցեցին քաղաքի մեծամեծներն իրենց կանանցով հանդերձ: Նույն սեպտեմբեր ամսի 3-ին պատրիարքը եկավ պալատ և Փարոսի եկեղեցում կատարվեց այդ Իրենեի և Լեոն կայսեր նշանադրության արարողությունը: Դեկտեմբեր ամսի 17-ին Ավզուատեոնի տրիկլինում Իրենեն կայսրուհի թագադրվեց և գնալով Դափնի սուրբ Ստեփանոսի աղոթարանը, Կոստանդնի որդի Լեոն կայսեր⁷⁹⁰ հետ ամուսնական պսակներն ստացավ:

[A. M. 6262]

Հոռոմի պապ Աղրիանոս⁷⁹¹, Աթոռակալեց 27 տարի:

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 30-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արգալայի] 16-րդ տարին

[Հոռոմի Աղրիանոս պապի] 1-ին տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեոսա պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասն⁷⁹² արշավեց Ռոմանիայի վրա և բազում ժողովուրդ գերեվարեց: Հոռոմայեցիները մտան Չորրորդ Հայք և թալանեցին այն: Մեռավ Սալեսի⁷⁹³, Գերմանիկիան մտավ Պաղեստինի կազմի մեջ: Նույն տարի Լախանոզրակոն⁷⁹⁴, ընթանալով իր ուսուցչի⁷⁹⁵ հետքերով, Թրակեսիոն բանակաթեմի բոլոր վանականներին ու միանձնուհիներին նփեսոս հավաքեց և բերելով Յուկանիստերիոն⁷⁹⁶ կոչվող դաշտը, ասաց նրանց. «Ով ուզում է հնազանդ լինել կայսեր և մեզ, թող ըստ պիտակ հանդերձներ հագնի և հենց հիմա ամուսնանա: Հակառակվողը կկուրացվի և Կիպրոս կաքսորվի»: Ասածն էլ արեց. այդ օրը շատերը նահատակվեցին, բայց շատերն էլ դառալիք լինելով [հոգով] կորան: [Լախանո] զրակոնը սրանց մտերմացավ: Նույն՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա հունվար ամսի 14-ին Լեոն կայսրն ու Իրենեն որդի ունեցան, որին, թեև նրա պապ Կոստանդինը գեռ կենդանի էր, Կոստանդին անվանեցին⁷⁹⁷:

[A. M. 6263]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 31-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արգալայի] 17-րդ տարին

[Հոռոմի Աղրիանոս պապի] 2-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեոսա պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի Բանակասը Ռոմանիայի վրա արշավեց և Իսավրիայից իջնելով Սիկեի բերդը, պաշարեց այն: Կայսրը, լսելով դա, Անատոլիկոնի զորավար Միքայելին, Բուկելլարների՝ Մանիին և Արմենիակների՝ Վարդանին նամակ գրեց: Նրանք եկան և բռնեցին նրանց նահանջի ճանապարհը՝ շատ դժվարանցանելի մի կլեյտուր: Կիբիրեոտների նավատոր-

միդն էլ [բանակաթեմի] զորավար պրոտոսպաթար Պետրոնասի զլսաժորությամբ խարիսխ գցեց բերդի նավահանգստում: Բանակասը, տեսնելով դա, հուսաբեկ եղավ, բայց հորդորելով գոտեպնդեց իր զորքերին, մեծագույն ազազակով [հոռոմայեցիների] հեծելազորի վրա հարձակվեց, այն պարտության մատնեց, շատերին կոտորեց և գերեվարելով ամբողջ շրջանները, բազում ավարով վերադարձավ:

Նույն տարին Թրակեսիոնի զորավար Միքայել Լախանոզրակոնն իր նոտար Լեոնին, մականունը Կուլուկես, և նախկին աբբա Լեոն Կուցոզակախիլոսին ուղարկեց և նրանց միջոցով վաճառքի հանեց տղամարդկանց ու կանանց բոլոր մենաստանները, ամբողջ սուրբ սպասքը, գրքերը, անասունները, նրանց ողջ սեփականությունը, եկամուտը տալով կայսեր, Իսկ ինչքան որ վանականների կամ սուրբ հայրերի գրած գրքեր գտավ, դրանք էլ կրակի տվեց, նմանապես և մարդկանց մոտ որպես հմայեկ պահվող որևէ սրբի մասունքները, իսկ կրողին էլ որպես ամբարշտի պատժեց: Բազում վանականների խարազանի հարվածների տակ սպանեց, ոմանց սրի քաշեց, անթիվ մարդկանց էլ կուրացրեց: Ոմանց մոլորքներին մոմից ու ձեթից պատրաստված քսուկ էր քսում և այն կրակի տալով, վառում նրանց զեմքն ու գլուխը, ուրիշներին էլ բազում տանջանքների ենթարկելով, աքսոր ուղարկում: Իրեն ենթակա բանակաթեմում նա վանականի սքեմ հագած մարդ շնորհեց: Բարին ատեցող կայսրը, իմանալով այդ մասին, նրան շնորհակալական նամակ գրեց, թե «Դու ինձ հոգեհարազատ մարդ ես, իմ բոլոր ցանկությունները կատարող»: Ահա մնացած [բանակաթեմների զորավարները] սրա հետքերով գնացին և նույն բանն արեցին:

[A. M. 6264]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 32-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Արգալայի] 18-րդ տարին

[Հոռոմի Աղրիանոս պապի] 3-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեոսա պատրիարքի] 7-րդ տարին

Այդ տարի Արգալան Մուալաբիտին մեծ զորքով Աֆրիկա ուղարկեց: Ալֆազար Բադինարը Ռոմանիա ներխուժեց և հինգ հարյուր հոգի գերեվ բերեց: Մուպսուեստացիք հանդիպելով նրան և մարտ տալով, հազար արաբ սպանեցին: Արգալան Երուսաղեմ գնաց ու ծոմ պահեց: Նա կարգադրեց քրիստոնյաների և հրեաների ձեռքին գրել⁷⁹⁸, Դրա վրա բազում քրիստոն-

լաներ ծովով Ռոմանիա փախան: Սիկեից դուրս Սերգիոս Կուրիկոսը բռնվեց, իսկ Կիպրոսում՝ Սերգիոս Լախերբաֆոսը՝ տեղացիների ներկայացուցիչը:

[A. M. 6265]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 33-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Արդալայի] 19-րդ տարին

[Հոռոմի Ազրիանոս պապի] 4-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա մայիս ամսին Կոստանդինը Բուլղարիայի դեմ հանեց 2000 խելանդիսնից բաղկացած նավատորմիդ: Ինքը կարմիր խելանդիսնիցով շարժվեց մուտք գործելու համար Գանուր գետը, հեծելազորի հրամանատարներին թողեց կլեյսուրներից դուրս, որպեսզի երբ բուլղարներն իրենով զբաղված լինեն, նրանք ներխուժեն Բուլղարիա: Հասնելով Վառնա, նա երկյուղեց և մտազիր էր վերադառնալ: Բուլղարները, տեսնելով նրան, վախեցան և նրա մոտ մի բոյար և Յիգատոսին⁷⁰⁰ ուղարկեցին հաշտութուն աղերսելով: Կայսրը, տեսնելով նրանց, շատ ուրախացավ ու հաշտութուն կնքեց: Նրանք փոխադարձաբար երդվեցին, որ ոչ բուլղարները Ռոմանիա ոտք դնեն, ոչ էլ կայսրը փորձ անի Բուլղարիա մտնել: Այդ առթիվ փաստաթղթեր փոխանակվեցին: Կայսրը վերադառնալով քաղաք, բոլոր բանակաթեմերից կայսրերը հաստատեց նաև իր կառուցած բերդերում: Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին, կայսրը Բուլղարիայի իր հետախույզներից տեղեկացավ, որ Բուլղարիայի տերը⁸⁰⁰ Բերգիտիան⁸⁰¹ գրավելու և նրա բռնակալությունը Բուլղարիա գաղթեցնելու նպատակով 12 հազարանոց զորք և բոյարների է ուղարկում: Կայսրը շուրջնալով բացահայտել Բուլղարիայի վրա արշավելու իր մտադրությունը (Բուլղարիայի տիրոջ դեսպանները իր մոտ էին ժամանել), դեռ նրանց քաղաքում գտնվելու ժամանակ ձևացրեց, թե արաբների դեմ պիտի արշավի: [Նրանց ներկայություն] անցան դրոշակակիրներն ու ծառայող անձնակազմը: Այն բանից հետո, երբ նա բաց թողեց դեսպաններին, իսկ հետախույզներից էլ իմացավ նրանց [քաղաքից] դուրս գալու մասին, անցնելով զորքի գլուխը, շտապ կարգով շարժվեց առաջ: Նա մի տեղ կենտրոնացնելով բանակաթեմերի տաքսատոսներին, ինչպես և թրակեսիոնցիներին, տազմաներին միացնելով օպտիմատոսներին⁸⁰², կազմեց 80 հազարանոց մի բանակ: Մտնե-

լով կիթոսորիա⁸⁰³ կոչվող վայրը, առանց փող հնչեցնելու խույսցավ [բուլղարների] վրա և պարտություն մատնելով, փախլուն հաղթանակ տարավ: Նա մեծ ավարով ու բազմաթիվ զերիներով վերադարձավ ու քաղաքում հաղթական շքերթ կազմակերպեց: Այս պատերազմը նա ազնիվ անվանեց, քանզի ոչ ոք իրեն դիմադրություն չցուցաբերեց, քրիստոնյա չսպանվեց, քրիստոնյայի արյուն չթափվեց⁸⁰⁴:

[A. M. 6266]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 34-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Արդալայի] 20-րդ տարին

[Հոռոմի Ազրիանոս պապի] 5-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի Աֆրիկայից 280 [մարդու] գլուխ բերվեց և Ասորիքում հրապարակացնորեն ցուցադրվեց: Կայսրը բուլղարների հետ կնքած հաշտությունը խախտած լինելով, դարձյալ մեծ նավատորմիդ պատրաստեց: Նրա մեջ 12 հազար հեծյալ նստեցրեց և բոլոր ծովակալների հետ ճամփու դրեց: Ինքը վախեցավ նաև նստել և հեծելազորի մոտ մնաց: Երբ նավատորմիդը հասավ Մեսեմբրիա, հյուսիսային սաստիկ քամի փչեց, շատերը կորան, քիչ էր մնացել, որ բոլոր [նավերը] խորտակվեին: Կայսրը վերադարձավ ձեռնունայն: Բուլղարիայի տեր Տելերիգոսը իմանալով, որ իր գաղտնիքները կայսեր են հայտնում իր շրջապատի մարնալով, որ իր գաղտնիքները կայսեր են հայտնում իր շրջապատի մարդիկ, նրան նամակ է գրում, ասելով, թե «Որոշել եմ քո մոտ փախչել, դու ինձ անձեռնմխելիություն մասին երաշխիքներ ուղարկիր, հաղորդիր դու ինձ անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ուղարկիր, հաղորդիր նաև, թե ովքեր են քո մարդիկ այստեղ, որպեսզի վստահեմ նրանց և նրանց օգնության դիմեմ»: Կայսրը հիմարաբար գրեց, և նա ինչ պետքն էր իմանալով, թե ովքեր են կայսեր գործակալները, բոլորին կոտորեց: Կոստանդինը, լսելով դա, շատ փետեց իր սպիտակած մազերը:

[A. M. 6267]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 35-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Արդալայի] 21-րդ տարին

[Հոռոմի Ազրիանոս պապի] 6-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Նիկեոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա օգոստոս ամսին Կոստանդին կայսրը արշավեց բուլղարների դեմ: Աստժո ցասմամբ նրա աճուկը սաստիկ ածխացավ, նա հիվանդացավ բժիշկներին անձանոթ հիվանդությամբ, ունեցավ շատ բարձր ջերմություն, որից նեղվելով ստիպված զինվորների ուսերի վրա դրված պատգարակով վերադարձավ Արևադարձայն պոլիս⁸⁰⁵: Այնտեղից նա եկավ Միլիմվրիա⁸⁰⁶, նավ նստեց և ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 13-ին, հասնելով Ստրոնգիլոս բերդը⁸⁰⁷, խելանդիոնի մեջ շարաշար մահվամբ վախճանվեց, աղաղակելով ու ասելով, թե «Դեռ կենդանի անմար հրո մատնվեցի»: Նա խնդրում էր [աստվածամոր] ներքողեն, սուրբ կույսի ու աստվածածնի այդ անհաշտ թշնամին: Նա իր հոր մահից հետո միահեծան թագավորեց 34 տարի, 2 ամիս և 26 օր: Բաղում քրիստոնյանների, վանականների արյամբ պղծվածը, զիվակուսությամբ ու ղոհամատուցմամբ պարապածը, սուրբ եկեղեցիները, ուղիղ ու ճշմարիտ հավատքը հալածածը, վանքերն ապակահածը, գործած ամեն տեսակի ոճիրներով Դիոկլետիանոսից ու անցյալի բռնակալներից ավելի աչքի բնկածը, ահա այգպես հոգին ավանդեց: Նույն ամսին մեռավ և արարների առաջնորդ Աբդալան⁸⁰⁸: Ահա այդ երկու ամենասարսափելի գազանները, որոնք բազում տարիներ նույն ձևով հոշուտում էին մարդկությունը, մեռան նախախնամությամբն ասածո: Իշխանությունն անցնում է այդ երկուսի որդիներին՝ Լեոնին⁸⁰⁹ և Մահգիին⁸¹⁰: Հենց այդ նույն տարին լոնդրաբողների ռեքս Թեոդոտոսը⁸¹¹ քաղաք ժամանեց և կայսեր մոտ ապաստանեց:

[A. M. 6268]

Աշխարհի արարազոր- ծություն 6268 թ.	Քրիստոսի մարդեղություն 768 թ.	Հռոմայեցիների Լեոն կայսեր 5-ամյա թագավո- րության 1-ին տարին
Արարների առաջնորդ Մահգիի 9-ամյա իշխանու- թյան 1-ին տարին	Հռոմի Ադրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի նիկե- տա սպարիարքի 14-ամյա աթոռակալության 11-րդ տարին

Այդ տարի Մահգին մեծ զորքով Ռոմանիա ուղարկեց Աբասյալիին⁸¹², որը ծխի օգնությամբ բացել տվեց Կասիս կոշվոզ քարայրը և այնտեղ գտնվողներին գերելով, վերադարձավ: Լեոն կայսրն սկսեց ծախսել հոր թողած դրամները, որոնցով նա սիրաշահեց ժողովրդին և քաղաքի բնակչությունը: Նա կարճ ժամանակ իրեն բարեպաշտ ձևացրեց, աստվածածնին ու վանականներին հարգող: Նա արբաններից մետրոպոլիտներ կարգեց և

ամենազխալոր աթոռներին հաստատեց, յուրաքանչյուր բանակաթեմում մեծաթիվ զորքեր հավաքագրեց, բաղմացրեց տագմաներում ծառայողների քանակը: Դրա վրա բանակաթեմերի զորավարները մեծ բազմությամբ մտան քաղաք, խնդրելով նրա որդի Կոստանդինի կայսր [թագադրել]: Լեոնը, ինչպես բնորոշված է կայսրերին, դրա դեմ դուրս եկավ, ասելով, թե «Նա իմ միակ որդին է, ես վախենում եմ ձեզ ընդառաջ զրնալ, քանզի եթե հանկարծ ես վախճանվեմ, դուք նրան կսպանեք, չէ՞ որ նա դեռ մանուկ է, և մի ուրիշին [կայսր] կհռչակեք»: Նրանք երգումներով խոսք տվեցին, որ բացի իր սրբուց ոչ ոք չի թագավորի, եթե անդամ աստված իր մահը ցանկանա: Երբ ժողովուրդը Մաղկազարդի կիրակիից մինչև ավագ հինգշաբթի օրը, հավաքվելով ձիարշավարանում և խնդրելով իրեն տաղտկալի դարձավ, [կայսրը] ավագ ուրբաթ օրը հրամայեց նրանց երգվել: Համայն ժողովուրդը՝ բանակաթեմերի զինվորները, սենատորները, ներքին տագմաների զինվորները, բոլոր քաղաքացիներն ու արհեստանոցների աշխատողները⁸¹³ նվիրական ու կենարար խաչափայտի վրա երգվեցին, որ իրենք Լեոնից ու Կոստանդինից բացի, նրանց դավակներից դուրս ոչ ոքի կայսր չեն ճանաչի և իրենց երգումը սեփական ձեռքով արձանագրեցին: Հաջորդ օրը, որ ավագ շաբաթ էր, կայսրը գնաց 19 ախուրիտների տրիբունալիոնը և իր եղբայր Եվդոկիմոսին նորելիսսիմոսի տիտղոսը տվեց (Անթիմոսին նորելիսսիմոս էր հռչակել գեռ հայրը՝ իր կենդանության օրոք): Կայսրը երկու կեսարների, երեք նորելիսսիմոսների, ինչպես և նոր Կոստանդին⁸¹⁴ հետ Մեծ եկեղեցին եկավ, կայսրերի սովորության համաձայն փոխեց իր հանդերձանքը և իր որդու ու պատրիարքի հետ ամբիոն բարձրացավ: Համայն ժողովուրդը ներս մտավ և իր զրավոր [երգումը] դրեց սուրբ սեղանին: Կայսրը դիմեց նրանց հետևյալ խոսքերով. «Ահա, եղբայրներ, ես կատարում եմ ձեր խնդրանքը և ձեզ պարգևում իմ կայսր որդուն: Ահա դուք ստանում եք նրան եկեղեցուց և ձեռքից Քրիստոսի»: Ժողովուրդը բարձրագույն աղաղակեց. «Արձագանքի՛ր մեզ, Որդին աստժո, թե քո ձեռքից ենք որպես կայսր ստանում տեր Կոստանդինին, մենք կպահպանենք նրան, նրա սիրույն մեր կյանքը կզոհենք»: Հաջորդ օրը, որ Զատիկի ավագ կիրակին էր, ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա ապրիլ ամսի 24-ը, վաղ արշալույսին, կայսրը պատրիարքի հետ գնաց ձիարշավարան: Երբ բերվեց սուրբ սեղանը, պատրիարքը համայն ժողովրդի ներկայության աղոթքն արեց, իսկ կայսրը թագադրեց իր որդուն: Այնուհետև երկու կայսրերը, երկու կեսարները և երեք նորելիսսիմոսների հետ գնացին Մեծ եկեղեցին: Կայսրից հետո գնաց նաև կայսրուհի Իրենեն՝ գավազաններ բռնած սխուրեղի դմես-

[A. M. 6272]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս⁸²⁵, Աթոռակալեց 5 տարի:

[Հոռույեցիների ևեռն կալսեր] 5-րդ տարին [Արարների առաջնորդ Մահգիի] 5-րդ տարին

[Հոռուի Աղրիանոս պապի] 11-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 1-ին տարին

Այդ տարի արաբների առաջնորդ Մահգիին մեծ զորքով ու պատրաստութեամբ եկավ Դաբեկոն, իր որդի Ահարոնին⁸²⁶ Ռոմանիա ուղարկեց, իսկ ինքը վերադարձավ սուրբ քաղաքը⁸²⁷, նա Մուրեքսիասին, մականունը Զելոտես, լիազորեց կազմակերպել քրիստոնյաներին պատկանող ստրուկների փախուստը, ամայացնել սուրբ եկեղեցիները: Նա եկավ Եմեսա, հայտարարեց, որ ինքը ոչ որի խղճի վրա չի բռնանում, միայն անհավատներին է ուզում [մահամեղականացնել], որպեսզի հայտնի դառնան ուղբեր են հրեադավան, ուղբեր քրիստոնյա, որից հետո նա առանց հապաղելու սկսեց այնպես անաստված կերպով մարդկանց լլկել, ինչպես ո՛չ կիսիասը, ո՛չ էլ Ագրիկուլտոսը⁸²⁸ երբեկից արել էին: Նա շատերին սպանեց: Բայց մեր աստծո՝ Քրիստոսի շնորհիվ նրա մղեկնությունը կանայք հաղթահարեցին, այն էլ նորահավատներ, Եմեսայի սարկավազապետի և Եսայիասի որդու կանայք, որոնք թեև բազում տանջանքների ենթարկվեցին, բայց ամբարշտության առաջ տեղի շտվեցին: Նրանք խարաղանի հազարական հարված ստացան, բազում այլ խոշտանգումների ենթարկվեցին և ի վերջո Քրիստոսից հաղթական պսակին արժանացան: [Մուրեքսիասը] հասավ մինչև Դամասկոս և, քամահրելով արարների՝ քրիստոնյաներին տված խոստումը, բազում եկեղեցիներ ամայացրեց: Ինդիկտիոնի 3-րդ տարվա փետրվար ամսի 6-ին Պանբուտայաց⁸²⁹ կիրակի օրը, մեռավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ներքինի Նիկեաոսը, ծագումով սկլավ: Պասեքի երկրորդ կիրակին ծագումով կիպրացի, բանիվ ու գործով փառավոր արգո Պավղոս դպիրը, մեծ հարկադրանքի տակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց. երկրում տիրող հերձվածի պատճառով, նա երկար ժամանակ հրաժարվում էր: Պասեքի մեջտեղի շաբաթը ձերբակալվեցին նաև Հակոբ պրոտոսպաթարը⁸³⁰, կուբիկուլարիոսներ ու պարակլիմոնենոսներ Պապիասը⁸³¹, Ստրատեգիոսը և Թեոփանեսը, նույնպես կուբիկուլարիոսներ Լեոնն ու Թովման, ինչպես և ուրիշ բարեպաշտ մարդիկ որպես նվիրական սրբապատկերները եր-

կրբապագո: [Կոստանդին] հալածչի որդի Լեոնը ահա այս ժամանակ լույս աշխարհ հանեց թաքուն պահած իր շարությունը. նա անգթորեն բրածեծ արեց նրանց, մաղերը խուզեց և շղթայակապ Մեսե պողոտայով ծանակելուց հետո, Պրեստրիոնում բանտարկեց: Այստեղ իր մահկանացուն կնքեց վերոհիշյալ Թեոփանեսը, որ խոստովանող դարձավ և մարտիրոսի պսակին արժանացավ: Մյուս բոլորը սրա վախճանից հետո իսկական վանականներ դարձան: Իսկ Ահարոնը⁸³² ներխուժելով Արմենիակների բանակաթեմը, ամբողջ ամառը բանակեց Սեմալուոս⁸³³ բերդի առջև, որը գրավեց սեպտեմբեր ամսին՝ պաշտպաններին երաշխիքներ տալով: Նա Թումամային 50 հազարանոց զորքով Ասիա⁸³⁴ էր ուղարկել: Միքայել Լախանոցրակոնը հանդիպեց նրա ասպատակութեամբ զբաղված [զորքը] և կարճատև մարտում սպանեց Թումամայի եղբոր: Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին վախճանվեց Կոստանդինի որդի Լեոնը հետևյալ կերպ: Լինելով թանկագին քարերի մուգին սիրահար, կաթոգին ցանկացավ Մեծ եկեղեցու թագը, որը վերցրեց ու հազավ: Նրա գլխին կաթուռացքներ ելան, ունեցավ բարձր ջերմություն և մեռավ, թագավորելով հինգ տարուց վեց օր պակաս:

[A. M. 6273]

Աշխարհի արարչազոր- ծություն 6273 թ.	Քրիստոսի մարգեղության 773 թ.	Հոռույեցիների Կոստան- դին կալսեր և նրա մոր 10-ամյա թագավորության 1-ին տարին
Արարների առաջնորդ Մահգիի 9-ամյա իշխանու- թյան 6-րդ տարին	Հոռուի Աղրիանոս պապի 27-ամյա աթոռակալության 12-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Պավ- ղոս պատրիարքի 5-ամյա աթոռակալության 2-րդ տա- րին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 8-ին արտասովոր կերպով և աստվածուստ ամենաբարեպաշտ Իրենեին և իր որդի Կոստանդինին թագավորություն է ընձեռնվում, որպեսզի այս հարցում ևս մարդիկ ապշեն աստծո [նախախնամության] վրա, տեսնելով, թե ինչպես աստված վճռեց այրի կնոջ և որը տղայի ձեռքով տապալել իր՝ աստծո, նրա սպասավորների և բոլոր եկեղեցիների դեմ ուղղված աստվածամարտ Կոստանդինի ամբարշտությունն ու բռնությունը, ինչպես անցյալում սատանայինը՝ տկար ու անզրագետ ձկնորսների ձեռքով⁸³⁵: Իշխանություն տիրանալուց 40 օր անց (նրա որդին դեռ տասը տարեկան էր)

[A. M. 6274]

[Հոռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա՝ մոր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ Մահգիի] 7-րդ տարին

[Հոռոմի Աղրիանոս պապի] 13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 3-րդ տարին

մեծամեծներից ոմանք խորհուրդ արեցին և որոշեցին աքսորից բերել և կայսր հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին, բայց գործը բացվեց: Չերազակվեցին զրոմոսի լուսթեա Գրիգորը, Արմենիականների նախկին զորավար Վարդաբ⁸³⁶, էքսկուրիտորների զոմեասիկոս վիկարիոսի սպաթար Կոստանդինը, Գոգեկանեսի զրոմեֆար՝ Ռանգաբնի որդի Թեոփիլակտոսը և շատ ուրիշներ: [Կայսրուհին] նրանց բրածեծ անելուց և խուզելուց հետո աքսորեց տարբեր շրջաններ: Իր ամուսնու եղբայրներ կեսարներին և նորելիսսիմոսներին նա խուզեց, բռնի հոգեորական արեց ու ըստիպեց Քրիստոսի ծննդյան տոնին ժողովրդին հաղորդութլուն տալ: Նույն օրը կայսրուհին շքամբով իր որդու հետ եկեղեցի բերեց իր ամուսնու այնտեղից վերցրած թագը՝ արգեն մարգարիտներով զարդարված, նա էլ պիղիոս պատրիկին Սիկիլիայի զորավար նշանակեց (անցյալում նա այնտեղ զորավարն էր) և փետրվար ամսին ճամփու դրեց: Ապրիլ ամի 15-ին նույն էլ պիղիոսը կեսարներին համախոհ լինելու մեջ ամբաստանվեց: Կայսրուհին Թեոփիլոս սպաթարին [Սիկիլիա] ուղարկեց, հանձնարարելով անհապաղ ձերբակալել նրան և իր մոտ բերել: Բայց սիկիլիացիք հրաժարվեցին հանձնել նրան: Դրա վրա կայսրուհին դանակոծեց և խուզեց [էլպիդիոսի] կնոջ ու որդիներին և Պրեստորիոնում արգելափակեց: Հունիս ամսին նա ուղարկեց բոլոր պերատիկա զորքերը՝ հսկելու կլեյսուրները, ուշագիր հետևելու արաբների ռազմերթի դուրս գալը: Նա զորքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակեց ներքինի Հովհաննես սակելարիոսին, իր մտերիմին: Իսկ Մահգիին Կերիրի գլխավորութլամբ մեծամթիվ զորք ուղարկեց: Նրանք հանդիպեցին միմյանց Մելոն⁸³⁷ կոչվող վայրում: Ծակատամարտում արաբները պարտվում են, նրանցից շատերը սպանվում, իսկ մնացածները խայտառակ եղած վերադառնում: Այս ժամանակ բարեպաշտներն արգեն համարձակ դարձան, աստծո խոսքը՝ լսելի, փրկվել ցանկացողները կարող էին անարգել հրաժարվել աշխարհիկ կյանքից, աստծո փառաբանութլունը երկինք բարձրացավ, վանքերը ստրի կանգնեցին և ամեն մի բարիք լույս աշխարհ եկավ: Քանզի մի մարդ Թրակիայի Նրկար պարիսպների մոտ գետինը փորելիս, մի տապան գտավ, որը մաքրելուց հետո նրա մեջ պառկած մի մարդ տեսավ: Տապանի վրա փորագրված էին հետևյալ խոսքերը. «Քրիստոսը կույս Մարիամից է ծնվելու: Ես հավատում եմ նրան: Կոստանդին և Իրենե կայսրերի օրոք, ո՛վ արեգակ, դու ինձ դարձյալ կտեսնես»⁸³⁸:

Այդ տարի Իրենեն ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի⁸³⁹ մոտ Կոնստանս սակելարիոսին⁸⁴⁰ և Մամալուս պրիմիկերիոսին⁸⁴¹ ուղարկեց, որպեսզի [Կարուլոսի] էրիթրո⁸⁴² անունով դատեր կնուսթյան խնդրի իր որդի Կոստանդին կայսեր համար: Համաձայնութլյան գալուց և փոխադարձաբար երդումներ անելուց հետո, այնտեղ թողեցին ներքինի Նիսսայոս նոտարին, որպեսզի նա [էրիթրոսին] հունարեն գիրն ու լեզուն⁸⁴³, Հռոմեական կայսրութլյան նիստն ու կացը սովորեցնի: [Կայսրուհին] մեծ նավատորմիդ զինելով և բանակաթեմերից ընտիր զորքեր ու կարող հրամանատարներ հավաքագրելով, ներքինի Թեոդորոս պատրիկի՝ շատ գործունյա մի մարդու գլխավորութլյամբ Սիկիլիա ուղարկեց՝ ընդդեմ էլպիգիոսի: Բազմամթիվ ճակատամարտերում հաղթող եղան Թեոդորոսի զորքերը, իսկ էլպիգիոսը զրանից սարսափած, վերցնելով ունեցած զրամները Նիկեփոր դուքսի հետ փոխադրվեց Աֆրիկա: Անձեռնմխելիութլյան մասին երաշխիքներ ստանալով, նա անցավ արաբների կողմը, որոնք ընդունելով նրան, նրա հանդեպ վերաբերվում էին ինչպես հոռոմայեցիների կայսեր, ստից թագադրեցին նրան՝ կարմիր կոշիկներ հագցրին, զլխին էլ թագ դրեցին: Երբ հոռոմայեցիների զորքը զրանով էր զբաղված, Մահգիի որդի Ահարոնը, մավրոֆորներից, համայն Ասորիքից ու Միջագետքից, անապատից հավաքագրված հսկայական զորքով ու պատրաստութլյամբ հասավ Խրիսուպոլիս, թողնելով Բոնուսոսին Նակոլիան⁸⁴⁴ պաշարելու և ապահովելու իր թիկունքը: Նա 30 հազարանոց զորքով Ասիա ուղարկեց Բուրնիխենին, որը Դարենոս⁸⁴⁵ կոչվող վայրում լախանոդրակոնի գլխավորած Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքերին ճակատամարտ տվեց և նրա նույնպես 30 հազար հոգուց բաղկացած զորքից 15 հազարին կոտորեց: Կայսրուհին Անտոնիոս զոմեստիկոսի զըլխավորութլյամբ տագմաներն ուղարկելով, բռնեց Բանենը⁸⁴⁶, ուր և պաշարեց [արաբներին]: Վերջիններիս մոտ ապաստանեց Բուկելլարների զորավար Տաճատը, բանզի նա առելութլյամբ էր լցված զրոմոսի լուսթեա ներքինի Ստավրակիոս պատրիկի դեմ, որն այն ժամանակ գերա-

գույն հրամանատարն էր և ամեն ինչի տնօրինողը: [Տաճատի] խորհրդով արարները հաշտություն խնդրեցին: Այդ հարցով արարների մոտ գնացին Ստավրակիոսը, Պետրոս մագիստրոսը և Անտոնիոս դոմեստիկոսը, առանց լրջորեն մտածելու նախապես անձեռնմխելիության երաշխիքներ և նրանց մեծամեծների երեխաներին որպես պատանդ առնելու: Ահա, առանց ծանր ու թեթև անելու գնալով, նրանք բռնվեցին [արարների] կողմից ու կապանքների մեջ առնվեցին: Երկու կողմերն էլ ստիպված հաշտություն կնքեցին, Ավգուստան⁸⁴⁷ և Ահարոնը բազում նվերներ փոխանակեցին և իմիջի այլոց որոշեցին [հոռմայեցիները արարների] հարկ վճարեն: Հաշտության կնքումից հետո [արարները] հեռացան, թողնելով նաև նակոլիայի բերդը: Իսկ Տաճատը ևս ստացավ կնոջ և իր ողջ ունեցվածքը⁸⁴⁸:

[A. M. 6275]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 3-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Մահգիի] 8-րդ տարին
[Հոռմի Աղրիանոս պապի] 14-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Իրենեն, արարների հետ հաշտություն կնքելով, հնարավորություն ունեցավ օրսեոս զրոմոսի լոգոթեոս⁸⁴⁹ Ստավրակիոս պատրիկին մեծ ուժով սկլավական ցեղերի դեմ ուղարկել: Վերջինս իջավ Թեսալոնիկե և Հելլադա, բոլորին հնազանդեցրեց ու կայսրության հարկատու դարձրեց: Նա մուտք գործեց նաև Պելոպոնես և հոռմայեցիների կայսրություն բազում գերիներ ու ավար բերեց:

[A. M. 6276]

[Հոռմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 4-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Մահգիի] 9-րդ տարին
[Հոռմի Աղրիանոս պապի] 15-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Պավղոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա հունվար ամսին վերոհիշյալ Ստավրակիոսը սկլավների դեմ կատարած արշավանքից վերադարձավ և

ձիարշավադաճում հաղթական շքերթ կազմակերպեց: Նույն ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա մայիս ամսին կայսրուհի Իրենեն իր որդու հետ ղինական մեծ ուժով գնաց Թրակիա: Նա իր հետ տարավ զործիքներ ու մոզայիկներ, հասավ մինչև Բերիա⁸⁵⁰, հրամայեց [քաղաքը] կառուցել⁸⁵¹ և վերանվանեց Իրենուպոլիս: Նա միանգամայն անվնաս իջավ մինչև Ֆիլիպուպոլիս⁸⁵² և հանգիստ վերադարձավ, նախապես կառուցելով և Անքիալոսը⁸⁵³, Հենց այդ տարին մեռավ արարների առաջնորդ Մահգիին, որ և Մոհամմեդ: Իշխանությունն անցավ նրա որդի Մոսեի⁸⁵⁴ ձեռքը: Նույն ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա օգոստոս ամսի 31-ին սուրբ և սրբազնագույն պատրիարք Պավղոսը հիվանդության պատճառով հրաժարվեց աթոռից և իջնելով Ֆլորոսի վանքը, վանականի սրբամը հազավ, առանց կայսրուհուն այդ մասին տեղյակ պահելու: Կայսրուհին, իմանալով դա, տխրագին, իր որդու հետ նրա մոտ գնաց ու բարձրագոչ ասաց. «Ինչու այդպես արեցիր»: Նա արտասովից պատասխանեց. «Երանի երբեք շնատեի հոգևոր դահին, երբ աստծո եկեղեցին բռնատիրված է, տիեզերական մյուս գահերից բաժանված ու նզովվում է»: [Իրենեն] հրավիրելով պատրիկներին ու սենատի գլխավորներին, նրանց Պավղոսի մոտ ուղարկեց նրա ասածները լսելու: Պավղոսն ասաց նրանց. «Քանի չի դումարվել տիեզերական ժողովը և չի ուղղվել ձեր դավանած սխալը, դուք փրկություն չունեք»: Նրանց հարցին «Ձեռնադրությանը ժամանակ դու ինչու ստորագրեցիր սրբապատկերները շերկրագելու մասին վավերագիրը», նա պատասխանեց. «Հենց դրա համար եմ ողբում ու ապաշխարում, աղաչում աստծուն ինձ չբախտի որպես հոգևորականի, որ մինչև օրս լռել է, ձեր կատաղությունից սարսափած ճշմարտությունը չի վարդապետել»: Դրա վրա նա խաղաղությամբ հոգին ավանդեց, կայսրուհուն և քաղաքի բարեպաշտ մարդկանց մեծ սգի մեջ սուղելով: Քանզի նա արգո այր էր, արտակարգ զիմացող, ամենայն ակնածանքի արժանի: Ե՛վ պետությունը, և՛ կայսրուհին մեծ վստահություն էին տածում դեպի նա: Այդ օրվանից ահա բոլորը բացահայտ կերպով սկսեցին խոսել սուրբ ու նվիրական պատկերների մասին, տարակուսանք հայտնել նրանց [արգելման] ճշտության շուրջը:

[A. M. 6277]

Արարների առաջնորդ Մոսե: Իշխեց 1 տարի: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Տարասիոս⁸⁵⁵: Աթոռակալեց 27 տարի:

[Հոռոմալիցիների Գոս-
տանդին կայսեր և նրա
մոր] 5-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Մոսեի] 1-ին տարին

[Հոռոմի Աղբիանոս պա-
պի] 16-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 1-ին
տարին

Այդ տարի Իրենե կայսրուհին համայն ժողովրդին Մազնավրայում հավաքելով, ասաց, «Եղբայրներ, գիտե՞ք ինչ արեց Պավղոս պատրիարքը: Եթե նա կենդանի լիներ, մենք չէինք թողնի նրան հրաժարվել քահանայապետությունից, նկատի ունենալով անդամ այն, թե նա վանականի սքեմն է հագել: Արդ, քանի որ նա աստծո հաճությամբ վախճանվել է, մի մարդ ընտրենք, որ կարողանա մեզ հովվություն անել, վարդապետական քարոզչությունը ամրապնդել աստծո եկեղեցին»: Բոլորը միահամուռ կերպով ասացին, որ այդպիսին լինի միայն ու միայն Տարասիոս ասեկրեոսը: Կայսրուհին ասաց նրանց. «Մենք էլ ենք այդպես գտնում, բայց նա հրաժարվում է: Արդ, թող նա բացատրի, ինչո՞ւ է հակառակվում կայսրուհու և համայն ժողովրդի ընտրությունը»: [Տարասիոսը] այսպես արդարացավ ժողովրդին. «Մեր՝ քրիստոնյաներիս ճշմարիտ հավատքի պահպանն ու նախանձախնդիր՝ ի փառս աստծո մեր հավատացյալ կայսրերը, մտահոգված լինելով անել այն, ինչ հաճելի է աստծուն և մեր օգտին է, բայց առավել ևս եկեղեցու օգտին, այժմ խելամտորեն կռադատելով բարեպաշտորեն որոշել են իրենց այս մայրաքաղաքում քահանայապետ առաջադրել ինձ, և հրամայեցին իրենց որոշումը ինձ հայտնել: Երբ ես ինձ այդ բանին անարժան համարելով և գտնելով, որ ի վիճակի չեմ կրելու, տանելու այդ ծանր լուծը կտրականապես մերժեցի, ինձ հրամայեցին անձնապես ձեր առջև հանդես գամ, քանզի դուք համերաշխ եք այդ որոշման: Արդ, ո՞վ աստվածավախ, աստծուն հանապաղ ձեր սրտում ունեցող, Քրիստոսի՝ մեր ճշմարիտ աստծո անունը կրող քրիստոնյաներ, լսեցե՞ք նվաստիս ու տրուպիս պաշտպանողական կարճ խոսքը: Ես, ինչպես արդեն ասել եմ մեր բարեպաշտ ու ամեն ինչում ուղղափառ կայսրերին, ձեզ էլ եմ պատճառարանում, որ վախենում եմ հավանություն տալ ձեր վճռին, աստծուց երկյուղում եմ առանց ծանր ու թեթև անելու ընդառաջ գնալ, որպեսզի մեծ մեղքի մեջ չընկնեմ: Եթե աստծո ձայնը լսած, երկիրքը դպրոց ունեցած, դրախտին ակնատես եղած, անձառելի խոսքեր լրսած, աստծո անունը հեթանոսների և թագավորների առաջ պաշտպա-

նած աստվածային Գողոս առաքյալը կոթնթացիներին գրելով ասաց. «Զի գուցէ որ այլոցն քարոզեցի՝ ես ինքն անպիտան գտանիցիմ»⁸⁵⁶, ապա ես, այս աշխարհում ապրող աշխարհականս, կայսերական պաշտոնյաս, ինչպե՞ս կարող եմ առանց զննելու, լրջորեն կռադատելու, թույլք կատարել պատրիարքական բարձունքը: Ես շատ փոքր եմ այդ սարսափելի ու հանդուգն քայլի համար: Իսկ վախենալուս և մերժելուս պատճառը հեղեյալն է. տեսնում եմ Քրիստոսի, մեր աստծո վեմի⁸⁵⁷ վրա հիմնարկված եկեղեցին բաժան-բաժան ու տրոհված, տեսնում եմ, թե ինչպես դուք այսօր մի բան եք ասում, վաղը՝ մի այլ, ինչպես են մեզ հակադրվում արևելքի մեր հավատակից քրիստոնյաները, որոնց համախոհ են արևմտականները, թե ինչպես մենք նրանց բոլորից օտարացել ենք և դարձել նրանց մշտական նզովքի առարկան: Նզովքը սարսափելի բան է, նա հեռացնում է աստծուց, երկնից թագավորությունից, տանում դեպի խավարն աշտաբին⁸⁵⁸: Եկեղեցու օրենքն ու կանոնը կազ ու կոնիվ չգիտե, և ինչպես որ նա խոստովանում է մեկ մընոնը կազ ու կոնիվ չգիտե, և ինչպես որ նա խոստովանում է մեկ մընոնը համոտություն պիտի լինի: Աստծո համար չկա ավելի հաճելի և ընդունելի բան, քան մեր միությունը մեկ ընդհանրական եկեղեցու մեջ, ինչպես որ մենք, եղբայրներ, այդ բանը խոստովանում ենք նաև մեր ճշմարիտ հավատո հանդանակում: Արդ, խնդրում եմ, և համոզված եմ, որ դուք ես այդպես եք մտածում, քանզի գիտեմ, որ աստվածավախ մարդիկ եք, ամենաբարեպաշտ և ուղղափառ մեր կայսրերին տիեզերական ժողով գումարել, որպեսզի մեկ աստծո արարածներս միանանք, երրորդություն պաշտողներս նրա նման միացած, միաբան ու հավասար լինենք, մեր գլխի՝ Քրիստոսի ներդաշնակ ու համերաշխ մարմինը, սուրբ հոգին դավանողներս ոչ թե իրար դեմ, այլ միասին լինենք, ճշմարտության կողմնակիցներս՝ լինենք համախոհ ու միաբան, մեր միջև վեճ ու թշնամություն չլինի, որպեսզի ամեն մի բանականությունից բարձր գլուխը խաղաղությունն աստծո պահպանի մեզ: Այսպիսով, եթե ուղղա-նըվող խաղաղությունն աստծո պահպանի մեզ: Այսպիսով, եթե ուղղա-փառության պաշտպան մեր կայսրերը հրամայում են ընդունել իմ խնդրանքը, ես կտամ իմ համաձայնությունը, կկատարեմ նրանց հրամանը, ձեր ընտրության ընդառաջ կզնամ: Հակառակ դեպքում ես հրաժարվում եմ, քանզի չեմ ուզում նզովքի ենթարկվել և դատապարտվել մեր տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի՝ արդար դատավորի դատաստանի օրը, կրք ո՞չ թագավորը, ո՞չ իշխանները, ո՞չ էլ բազմությունը մարդկանց չեն կարող ինձ փրկել: Ինչպես որ ձեզ հաճելի է, եղբայրներ, իմ պաշտպանողականին, ավելի ճիշտ՝ իմ խնդրանքին պատասխան տվեք»: Բոլորը

աիրով ունկնդրեցին և համաձայնվեցին ժողով գումարել: Տարասիոսը վերստին դիմեց ժողովրդին ու ասաց. «Լևոն կայսրը⁸⁶⁰ բնաջնջեց սրբապատկերները, իսկ ժողովրդը⁸⁶¹, երբ այն գումարվեց, սրբապատկերները բնաջնջված գտավ: Արդ, քանի որ նրանք կայսեր ձեռքով ոչնչացվեցին, դարձյալ քննության ենթակա հարց է, նրանք վճռեցին, ինչպես կարծում էին, ոչնչացնել եկեղեցու հնուց եկող մի կարգը: Ինչպես առաջալն է ասում, «Բանն աստուծոյ ոչ եթէ կապեալ իցէ»⁸⁶²: Նույն՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին մեր սուրբ հայր Տարասիոսը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ձեռնադրվեց: Նա իր քաղկեդոնականությունը հաստատող փաստաթղթերը և իր հավատքի լիբելլոսը Հռոմ ուղարկեց և Աղրիանոս պապի հավանությանն արժանացավ: Կայսրուհին էլ իր կողմից պապին գրեց և խնդրեց նամակ ուղարկի և ներկայացուցիչներ՝ ժողովին ներկա լինելու համար: Պապը իր եկեղեցու տնտես Պետրոսին և սուրբ Սաքայի վանքի վանահայր Պետրոսին ուղարկեց, արդո, բւլոբ առաքինություններով օժտված մարդկանց: Կայսրուհին ու պատրիարքը մարդիկ ուղարկեց նաև Ալեքսանդրիայի ու Անտիոքի [պատրիարքներին] (արաբների հետ հենց նոր կնքված հաշտությունը դեռ ուժի մեջ էր): Անտիոքից բերեցին պատրիարքի նախկին սինկելլոս Հովհաննեսին, զործով ու խոսքով ականավոր ու հռչակավոր մի մարդու, սրբությանը լի, իսկ Ալեքսանդրիայից՝ Թովմային, շերմեռանդ ու ամենաբարեպաշտ մի մարդու, որ հետագայում դառնալով Իլիբրիկոնի մեծաբաղաբ թեազոնիկի արքեպիսկոպոսը, իր գործունեությամբ աչքի ընկավ:

[A. M. 6278]

Արաբների առաջնորդ Ահարոն⁸⁶³, իշխեց 23 տարի:

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 6-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 1-ին տարին
---	--

[Հռոմի Աղրիանոս պապի] 17-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 2-րդ տարին
-----------------------------------	---

Այդ տարի մեռավ արաբների առաջնորդ Մոսեն⁸⁶⁴. նրա իշխանությունն անցավ եղբոր՝ Ահարոնի ձեռքը: Սա քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց:

Նույն այդ տարին կայսրերը հրավիրեցին իրենց տիրապետության տակ գտնվող բոլոր եպիսկոպոսներին: Ինչպես ասվեց վերևում, տեղ հասան և Հռոմի Աղրիանոս պապի ուղարկած թղթերն ու ներկայացուցիչները, ինչպես և Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի պատրիարքների: Ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա օգոստոս ամսի 7-ին մայրաքաղաքի Սուրբ առաքելոց տաճարում ժողով գումարվեց⁸⁶⁵. սկսեցին ընթերցել սուրբ գրքերը, համեմատել իրար: Կայսրերը դիտողի դերում էին կատեխումենայում⁸⁶⁶, Սիոլարների, էքսկուրիտոնների և մյուս տաղմանների զինվորները իրենց հրամանատարների ղրգմամբ, իրենց շար ուսուցչի վարդապետությամբ հափշտակված, մերկացնելով սրերը հարձակվեցին նրանց վրա ու սպառնացին սպանել քահանայապետին, ուղղափառ եպիսկոպոսներին և վանահայրերին: Կայսրուհին իր մոտ կանգնած հավատարիմ մարդկանց օգնությամբ փորձեց նրանց զուրս հանել, բայց ապարդյուն, դեռ ավելին, նրանք սկսեցին անպատվել: Պատրիարքը տեղից բարձրանալով ուղղափառ եպիսկոպոսների ու վանականների հետ մտավ խորանը, իսկ շարափառության կողմնակից եպիսկոպոսները նրանց վրա տալով գոչեցին «Մենք հաղթեցինք»-ը⁸⁶⁷: Բայց ասած շրնորհիվ այդ կատաղածներն ու տմարդները ոչ ոքի վնաս չհասցրին: Ահա այդպես ժողովը ցրվեց և յուրաքանչյուրն իր տեղը գնաց:

[A. M. 6279]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 7-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 2-րդ տարին
---	--

[Հռոմի Աղրիանոս պապի] 18-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 3-րդ տարին
-----------------------------------	---

Ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա սկզբին՝ սեպտեմբեր ամսին կայսրուհին զրոմոսի լոգոթեա Ստավրակիոս պատրիկին Թրակիա ուղարկեց, այդ պահին այնտեղ գտնվող պերատիկա զորքերի մոտ, և համոզեց աշակցել իրեն, Իրենեին, ոճրագործ Կոստանդինի զինվորագրած և դաստիարակած ամբարիշտ մարտիկներին քաղաքից զուրս հանելու համար: Կայսրուհին, ձևացնելով, որ իբր արշավանք է կազմակերպում արևելյան շրջանները ներխուժած արաբների դեմ, համայն կայսերական սպասավորությունն ու կոհորտը քաղաքից զուրս հանեց մինչև Մալագինա⁸⁶⁸: Թրա վրա պերատիկա զորքերը մտան քաղաք ու գրավեցին այն, իսկ

կայսրուհին [գուրս եկած զորքերին] դիմելով, ասաց. «Ուղարկեք ինձ ձեր զենքերը, քանզի ձեր կարիքն այլևս չունենմ»։ Աստված նրանց խելքն առավ և նրանք հանձնեցին զենքերը։ Ահա դրանից հետո կայսրուհին նրանց ընտանիքներին նավ նստեցնելով քաղաքից արտաքսեց, հըրամայելով յուրաքանչյուրին գնալ իր ծննդավայրը։ Սեփական զորք հավաքողով և նրանց վրա կարգելով իրեն հավատարիմ հրամանատարների, նա մայիս ամսին երկրի բոլոր շրջանները մարդիկ ուղարկեց և եպիսկոպոսներին Բյուսանիայի Նիկիա քաղաքը ժողովի հրավիրեց։ Ամբողջ ամառվա ընթացքում բոլորը հավաքվեցին Նիկիայում։ Կայսրուհին Հոսմի և արեւելի [պատրիարքների] ներկայացուցիչներին ետ չէր ուղարկել⁸⁶⁹, նրանք բազաքում էին գտնվում։ Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 9-ին, կիրակի օր, օրվա 5-րդ ժամին սուրբ պատարագի ժամանակ արևի ամբողջական խավարում եղավ։

[A. M. 6280]

[Հոսմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 8-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 3-րդ տարին
[Հոսմի Ադրիանոս պապի] 19-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 4-րդ տարին

Այդ տարի Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը գնաց Նիկեացվոց քաղաքը, որտեղ գումարվեց 350 եպիսկոպոսների 7-րդ սուրբ և տիեզերական ժողովը⁸⁷⁰։ Ընդհանրական եկեղեցին վերստացավ իր վաղեմի փայլը։ Ժողովը դավանանքի մեջ ոչ մի նորամուծություն չկատարեց, այլ աներեր պահպանեց սուրբ և երանելի հայրերի դրույթները, մերժեց նոր հերձվածք, իսկ երեք սուտանուն պատրիարքներին՝ Անաստասիոսին, Կոստանդինոսը և Նիկեասին, նրանց բոլոր համախոհներին նզովեց։ Եպիսկոպոսների առաջին համաժողովն ու նիստը կայացավ ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 11-ին, Նիկիայի սուրբ Սոֆիայի մայր տաճարում։ Նոյեմբեր ամսին բոլորը եկան մայրաքաղաք։ Կայսրերը եպիսկոպոսների հետ Մագնավրայում բազմած, ընթերցվեց որոշումը⁸⁷¹, նրա տակ ստորագրեցին կայսրն ու նրա մայրը, որով նրանք հաստատեցին ուղղափառությունն ու սուրբ հայրերի հինավուրց դրույթները, ապա պատվասիրելով հոգևորականներին, ճամփու դրեցին։ Աստծո եկեղեցին խաղաղվեց, թեպետև բանսար-

կուն իր գործավորների միջոցով չի դադարում որոմ սերմանելուց։ Աստծո եկեղեցին, սակայն, իր դեմ մղվող պայքարում միշտ հաղթող է։

[A. M. 6281]

[Հոսմայեցիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 9-րդ տարին	[Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 4-րդ տարին
[Հոսմի Ադրիանոս պապի] 20-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի] 5-րդ տարին

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին արաբները ավարառության ելան Ռոմանիայի դեմ և ներխուժեցին Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ Կոպիդնադոն⁸⁷² կոչվող վայրը։ Հոսմայեցիների զորավարներն հավաքվելով, մարտնչեցին նրանց դեմ, բայց պարտվեցին։ Շատերն ընկան, այդ թվում և [քաղաքից] արտաքսված բազմաթիվ սխուրիոսներ։ Սպանվեցին նաև Անատոլիկոնի նշանավոր տուրմարխ Դիոդենեսը⁸⁷³, Օպսիկիոնի հրամանատարներ։ Կայսրուհի Իրենեն ֆրանկների հետ կնքած ամուսնական պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելով, Թեոփանես պրոտոսպաթարին ուղարկեց և Արմենիակների [բանակաթեմի] Ամնիա [վայրից] աղջիկ բերեց, անունը Մարիա, որին իր որդի Կոստանդին կայսեր հետ ամուսնացրեց։ Վերջինս իր նախկին նշանած՝ ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի դստեր նկատմամբ տածած սիրո պատճառով չէր ուզում և շատ տխրեց։ Հարսանյաց հանդեսը կայացավ ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա նոյեմբեր ամսին։ Թրակիայի զորավար Ֆիլետոսը գնաց Ստրիմոն⁸⁷⁴, բայց առանց ժամապահովյուն հաստատելու բանակելով, ենթարկվեց բուլղարների անակնկալ հարձակման և սպանվեց ուրիշ շատերի հետ միասին։ Իրենեն ստրատիոտիկոնի լոգոթեմ⁸⁷⁵ Հովհաննես սակելարիոսին Մեծ Լոնգորարդիայի նախկին ռեքս Թեոդոտոսի⁸⁷⁶ հետ Լոնգորարդիա ուղարկեց, հնարավորության դեպքում Կարուլոսի դեմ կովելու և նրանից ոմանց անջատելու։ Նրանց միացավ Միկիլիայի զորավար Թեոդորոս պատրիկը։ Հովհաննեսը պատերազմում ֆրանկների ձեռքը գերի ընկավ և շարաշար սպանվեց։

[A. M. 6282]

[Հոստանդինիների Կոստանդին կայսեր և նրա մոր] 10-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարեի] 5-րդ տարին

[Հոստանդինիների Կոստանդինի] 21-րդ տարին

[Կոստանդինուպոլսի Տարսիոս պատրիարքի] 6-րդ տարին

Այդ տարի կայսրերի բարեպաշտութեան դեմ նախանձով լցված սատանան նենգ մարդկանց միջոցով մոր ու որդու միջև թշնամութիւն սերմանեցին: Նրանք մորը հավատացրին, թե իրենք իբր գուշակութեան միջոցով իմացել են, որ «Աստված որդուդ չի սահմանել թագավորութեան տիրանալ, այն բոնն է, աստվածուստ քեզ տրված»: Կինարմատը խաբվեց, բացի այդ լինելով իշխանատենչ, հավատաց, որ իսկապես այդպես է: Նա չհասկացավ, որ նրանք այդ քայլին դիմեցին, քանզի իրենք էին ցանկանում իշխանութեան տիրանալ: Կայսեր քսան տարին արդեն լրացել էր, նա թիկնեղ, շատ կարող մարդ էր, բայց տեսնում էր, որ իր ձեռքում ոչ մի իշխանութիւն չկա: Նա վշտանում էր տեսնելով, որ ամեն ինչ լողոթեա Ստավրակիոս պատրիկի ձեռքում է, որ բոլորը նրան են դիմում, իսկ կայսեր մոտ հաճախել ոչ ոք չի խիզախում: Խորհրդակցելով իր փոքրաթիվ մտերիմների, այդ թվում Պետրոս մագիստրոսի, Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկի և Դամիանոս պատրիկի հետ, նա որոշեց ձեռքակալել [Ստավրակիոսին], արքային Սիկիլիա և մոր հետ տիրել թագավորութեան: Ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա փետրվար ամսի 9-ին զարհուրելի երկրաշարժ եղավ, ոմանք չէին համարձակվում տանը գիշերել, բոլորը պարտեղներում և բացօթյա տեղերում վրաններ խփելով, այնտեղ էին մնում: Կայսրուհին իր որդու հետ սուրբ Մամաս⁸⁷⁷ գնաց: Երբ այդ մասին Ստավրակիոսին տեղյակ պահեցին, նա Ավդուստային որդու դեմ դրդեց: Կայսրուհին ձեռքակալելով կայսեր մտերիմներին, բոլորին գանահարեց ու խուզեց և նրա պայլ⁸⁷⁸ Հովհաննես պրոտոպաթարի հետ, մականունը Պիկրիդիոս, կատտոկա⁸⁷⁹ շրջանները՝ մինչև Սիկիլիա արքայից, Պետրոս մագիստրոսին ծանակելուց հետո տնային կալանքի մեջ պահեց: Նմանապես և Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկին: Իսկ Դամիանոս պատրիկին գանահարելուց ու խուզելուց հետո արքայից Ապոլլոնիա⁸⁸⁰ բերդը: Նա բրածեծ արից նաև որդուն [Կոստանդինին], գլխին բազում լուտանքներ թափեց ու բազում օրեր թույլ շտվեց տեղից շարժվել: Նա զինվորներից երզում պահանջեց, թե

«Քանի դու կենդանի ես, մենք չենք ընդունի որդուդ իշխանութիւնը»: Բոլորն էլ այդպես երզվեցին, քանզի ոչ ոք չէր համարձակվում ընդհանրապես հակաձառնել: Արաբների նավատորմիղը շարժվեց Կիպրոսի վրա: Կայսրուհին այդ մասին նախօրոք տեղյակ, ինքը ևս ի մի հավաքեց հոռմեական բոլոր նավերը և նրանց դեմ ուղարկեց: Երկու զորավարներն էլ գալով մինչև Մյուրա, շրջանցեցին Խելիդոնիոնների թերակղզին և մտան Ատալիայի ծոցը: Արաբները շարժվելով Կիպրոսից, հանդիպեցին պարզ [անհողմ] եղանակի և բաց ծովում դեգերում էին: Երբ ցամաք ելան, զորավարները նկատեցին նրանց և ճակատ կազմելով մարտի պատրաստվեցին: Կիրիբոտոսների զորավար Թեոփիլոսը, մի աժդահա և շատ կարող մարդ, խիզախեց բոլորից առաջ դուրս գալ: Կովի բռնվելով, նա ընկավ [թշնամիների] ձեռքը, որոնք Ահարեի մոտ տարան: Վերջինս նրան առաջարկեց դավաճան լինել և արժանանալ անցողիկ պարգևների: Թեոփիլոսը մերժեց, նրան էլ ավելի ստիպեցին, բայց երբ նա դարձյալ տեղի շտվեց, սրի քաշվեց ու դարձավ փառապանծ նահատակ:

[A. M. 6283]

Աշխարհի արարչագործութեան 6283 թ.

Քրիստոսի մարգեղութեան 783 թ.

Հոստանդինիների Կոստանդին կայսեր 7-ամյա թագավորութեան 1-ին տարին

Արաբների առաջնորդ Ահարեի 23-ամյա իշխանութեան 6-րդ տարին

Հոստանդինիների Կոստանդինուպոլսի 27-ամյա աթոռակալութեան 22-րդ տարին

Կոստանդինուպոլսի Տարսիոս պատրիարքի 21-ամյա աթոռակալութեան 7-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 14-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսին երզվեցնողները հասան Արմենիակների բանակաթեմը, բայց այդ բանակաթեմի զորքերը մերժեցին երզում տալ և ասել. «Քանի դու կենդանի ես, քո որդին մեր վրա չի թագավորի», ոչ էլ «Իրենն անունն ենք հիշում Կոստանդինից առաջ», այլ ասում ենք այնպես, ինչպես սկզբից ընդունեցինք՝ «Կոստանդինի և Իրենեի»: Կայսրուհին ուղարկեց վիզլայի դրոնգար Ալեքսիոս սպաթարին՝ մականունը Մուսուլեմ⁸⁸¹, ձեռքակալելու նրանց, բայց [արմենիակները] նրան բռնեցին և առաջնորդ հռչակեցին, իսկ իրենց զորավար Նիկեփոր պատրիկին հսկողութեան տակ առնելով, կայսր ճանաչեցին միմիայն Կոստանդինին: Երբ այդ մասին իմացան մրկայսր ճանաչեցին միմիայն Կոստանդինին: Երբ այդ մասին իմացան մրկայսր ճանաչեցին միմիայն Կոստանդինին: Ո՛հ, նենգ սատանայի բանք ևս միակ կայսր հռչակեցին Կոստանդինին: Ո՛հ, նենգ սատանայի

նենդագործություն: Ինչպե՞ս է նա բազում հնարքներով ջանում կործանել մարդկությունը: Նրանք ովքեր 15 տարի առաջ զբաղվոր այդ սարսափելի երդումն էին տվել և այդ փաստաթուղթը դրել սուրբ սեղանին, թե Իրենեի կենդանության օրոք չեն ընդունի նրա որդու իշխանությունը, այժմ մոռանալով այդ մասին, Կոստանդին էին ինքնակալ հայտարարում, չհասկանալով թշվառականները, որ չպետք է երդումը փոխել, քանզի որպես կանոն երզմնափոխությունից երզմնազանցությունն է հետևում, իսկ երզմնազանցությունը ուրացումն է աստծու: Ինչիկտիոնի 14-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին բանակաթեմերի [զորքերը] հավաքվեցին Ատրոյալում⁸⁸² և միահամուռ կերպով պահանջեցին Կոստանդին կայսեր, որի քսան տարին էր ընթանում: Իրենեն ժողովրդի պոռթկումից սարսափած, արձակեց Կոստանդին, որին ինքնակալ հռչակեցին, իսկ նրա մորը՝ զահընկեց հայտարարեցին: Կայսրը Միքայել Լախանոզրակոնին և իր պալլ շուվհաննես պրոտոսպաթարին անհապաղ ուղարկեց և Արմենիականների [զորքերին] երզվեցրեց իր մոր Իրենեին շճանաչել կայսրուհի: Նա [Արմենիականների] զորավարի պաշտոնում հաստատեց Ալեքսիոսին: Կայսրը ղեկավարեց ամսին քաղաք վերադառնալով, բրածե՞ծ արեց ու խուզեց Ստավրակիոսին և նրան Արմենիականների բանակաթեմն աքսորեց՝ ի բավարարումն նրանց: Կայսրն աքսորեց նաև իր մոր մտերիմ ներքինի Աեաիոս պրոտոսպաթարին, ինչպես և նրա բոլոր առանին ներքինիներին, իսկ զգայազուրկ մորը արգելափակեց իր, Իրենեի, կառուցած էլեֆթերիոսի պալատում, որտեղ նա թաքցրած ուներ բազում դրամ: Նույն ամսին հրդեհ ծագեց և պատրիարքարանի Ռոմայիտես կոչվող տրիկլինը, Քվեստորիոնը և բազում այլ շենքեր՝ մինչև Միլիոն հրո ճարակ դարձան: Ապրիլ ամսին Կոստանդինը բուլղարների դեմ արշավեց, եկավ Պրոբատոն⁸⁸³ կոչվող բերդը, սուրբ Գեորգի առվակը և հանդիպելով Բուլղարիայի տեր Կարգամին⁸⁸⁴, երեկոյան մոտ փոքր ճակատամարտ տեղի ունեցավ, հոռմայեցիները վեհերոտեցին, գիշերով փախուստի դիմեցին և անփառունակ վերադարձան: Բուլղարներն էլ վախեցած վերադարձան:

Այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին կայսրը արաբների դեմ արշավեց, Ամորիոնից ելավ գնաց Կիլիկիայի Տարսոն [քաղաքը]: Հասնելով Ջրագուրկ աշտարակները⁸⁸⁵, դարձյալ ձեռնունայն վերադարձավ ինչիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին: Հունվար ամսի 15-ին կայսրը իր մոր և պաշտոնավոր բազում մարդկանց խնդրանքով [Իրենեին] կայսրուհի հռչակեց և նրա անունը հիշեց իր անվան հետ միասին, ինչպես անցյալում՝ «Կոստանդին և Իրենեի»: Բուլղրը ենթարկվեցին, բացի Արմենիականների բանակաթեմի զորքերից, որոնք հակառակվելով ապստամբում են, պահանջում Ալեքսիոսին, որը մի փոքր առաջ իրենց զորավարն էր դարձել: Տվյալ պահին կայսրը նրան խոսք տալով իր մոտ էր կանչել, պատրիկի պատվաստիճանը շնորհել, բայց և իր մոտ պահել: Կայսրը նկատի ունենալով այդպիսի համառ պահանջը, ինչպես և Ալեքսիոսի մասին տարածված որոշ ասեկոսներ, թե նա կայսր կղանա, բրածե՞ծ անելով և մազերը խուզելով, Պրետորիոն նետեց: Հուլիս ամսին նա բուլղարների դեմ արշավեց, կառուցեց Մարկելլոն բերդը⁸⁸⁶: Հուլիս ամսի քսանին Բուլղարիայի տեր Կարգամը հավաքեց իր համայն զորքը և եկավ ամրությունները: Կայսրը եռանդով լցված և սուտ գուշակների խոսքին հավատացած, թե ինքը կհաղթի, հախուռն ու անկանոն կերպով կովի բռնվեց, զլխովին տանուլ տվեց և փախուստի դիմելով քաղաք վերադարձավ: Նա շատերին կորցրեց, ոչ միայն շարքային զինվորների, այլև հրամանատարական կազմից, այդ թվում մագիստրոս Միքայել Լախանոզրակոնին, Վարդաս պատրիկին, Ստեփանոս Խամեաս պրոտոսպաթարին, նաև զորավարներ Նիկետասին և Քեոզնոստոսին, բազում վասիլիկոսների և սուտ գուշակ ու աստեղաբաշխ Բաղարատին⁸⁸⁷: Հենց սա էր գուշակել, թե նա կհաղթի: Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև նրանց տուլղոնը, դրամն ու ձիերին, ինչպես և կայսեր վրանները՝ կայսերական ողջ սպասավորությամբ հանդերձ: Տագմանեբը հավաքվելով քաղաքում, որոշեցին կայսր հռչակել նախկին կեսար Նիկեփորին: Կոստանդինը, իմանալով այդ մասին, իր պապ Կոստանդին երկու որդիներին էլ սուրբ Մամաս բերեց, Նիկեփորին կուրացրեց, իսկ Խրիստոֆորի, Նիկետասի, Անթիմոսի և Եվդոկիմոսի լեզուն կտրեց: Նա կուրացրեց նաև վերասացյալ Ալեքսիոս⁸⁸⁸ պատրիկին, հավատ ընծայելով մոր, ինչպես և վերոնշյալ Ստավրակիոս պատրիկի խորհուրդներին, որ եթե չկուրացնեն, նրան կայսր կհռչակեն: Դատավճիռը կայացավ ինչիկտիոնի 15-րդ տարվա օգոստոս ամսին, շաբաթ օրը, 9-րդ ժամին: Բայց աստծո դատաստանը անպատիժ լիողեց այդ անիրավ արարքը:

[A. M. 6284]

[Հոռմայեցիների տանդին կայսեր տարին	Կոստանդին 2-րդ	[Արարների 7-րդ տարին
[Հոռմի Ազրիանոս պապի] 23-րդ տարին		[Կոստանդնուպոլսի Տարսիոս պատրիարքի] 8-րդ տարին

Հինգ տարի անց, նույն ամսին, նույն շաբաթ օրը, նույն այդ Կոստանդինը կուրացվում է իր հարազատ մոր կողմից:

[A. M. 6285]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 3-րդ [Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 8-րդ տարին

[Հռոմի Ագրիանոս պապի] 24-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Տաբասիոս պատրիարքի] 9-րդ տարին

Այդ տարի արմենիակները⁸⁸⁹, լսելով Ալեքսիոս պատրիկի կուրացվելու մասին, իրենց զորավար Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկին բանտ նետեցին: Կայսրը, իմանալով դա, Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպաթարին, ինչպես և Բուկելլարների զորավար Նրիստիսերին մյուս բանակաթեմերի զորքերով ուղարկեց նրանց հնազանդեցնելու: Արմենիակները մարտ տվեցին և բռնելով նրանց երկուսին էլ կուրացրին: Երկու կողմից էլ շատերն սպանվեցին: Դա տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա նոյեմբեր ամսին, իսկ ղեկաւեմբեր ամսի 25-ին, զիշերվա երկրորդ ժամին երկինքը որոտաց, կայծակ բնկավ ու հրդեհեց ոսկեասեղնագործների կայսերական արհեստանոցը: Սուրբ Զատիկից հետո կայսրը մյուս բոլոր բանակաթեմերի զորքերով արշավեց արմենիակների դեմ: Ինդիկտիոնի 1-ին տարվա մայիս ամսի 26-ին, Հոգեգալստյան կիրակի օրը, նա մարտ տվեց: [Արմենիակների] հետ եղած հայերի⁸⁹⁰ դավաճանություն պատճառով կայսրը հաղթանակ տարավ, ձերբակալեց նրանց, մահապատժի ենթարկեց նրանց տուրմարիս Անդրոնիկոս սպաթարին, տուրմարիս Թեոփիլոսին և Սինոպի եպիսկոպոս Գրիգորին, իսկ մնացածներին տարբեր պատիմների ենթարկեց ու զույրբ բռնագրավեց: Հուլիս ամսի 24-ին, երկուշաբթի օրը նրանց բերդից շղթայակապ բերված հազար հոգու Վլախեոնայի դարբասով քաղաք մտցրեց և նրանց ղեմքին թանաքով «նենդ արմենիակոս» բառերը դաշելով, ցրիվ տվեց Սիկիլիա և մյուս կղզիները: Արմենիակներին դավաճանած հայերը, չարժանանալով կայսեր որևէ շնորհքին, Կամախ բերդը արաբներին հանձնեցին:

[A. M. 6286]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 4-րդ [Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 9-րդ տարին

[Հռոմի Ագրիանոս պապի] 25-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Տաբասիոս պատրիարքի] 10-րդ տարին

Այս՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին արաբները երաշխիքներով առան Թեբասա բերդը⁸⁹¹ և ըստ իրենց խոստման թույլ տվեցին նրա հրամանատարներին իրենց երկիրը գնալ:

[A. M. 6287]

[Հռոմայեցիների Կոստանդին կայսեր] 5-րդ [Արարների առաջնորդ Ահարոնի] 10-րդ տարին

[Հռոմի Ագրիանոս պապի] 26-րդ տարին [Կոստանդնուպոլսի Տաբասիոս պատրիարքի] 11-րդ տարին

Այդ տարի կայսեր իշխանության ձգտող մայրը կայսրին ժողովրդի աչքից զցելու համար նրան իր կնոջ ղեմ լարեց, և ինդիկտիոնի 3-րդ տարվա հունվար ամսին նա նրան բռնի միանձնուհի դարձրեց: Ապրիլ ամսին կայսրը արաբների ղեմ արշավեց, իսկ մայիս ամսի 8-ին Անուսան կոչվող վայրում նրանց մի զորամասի հետ կռվի բռնվեց, հաղթանակ տարավ և մինչև գետը հալածական արեց: Ապա իջավ Եփեսոս, աղոթեց [Հովհան] Աստվածաբանի [տաճարում], իսկ տարեկան տոնակատարության առթիվ հարյուր լիտր ոսկու շափով տաճարի վճարած կոմմերկիոնը⁸⁹² վերացրեց՝ սուրբ առաքյալ, ավետարանիչ Հովհաննեսի տաճարի կարիքները հոգալու համար: Օգոստոս ամսին կայսրը կուրիկուլարեա Թեոդոտեին ավզուստա թագադրեց և ապօրինի կերպով նշանվեց նրա հետ:

[A. M. 6290]

Հոռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու երկրորդ թագավորություն⁸⁹⁰։
Թագավորեց 5 տարի։

[Հոռոմայեցիների կայսրուհու]	Իրենե 1-ին տարին	[Արաբների Ահարոնի]	առաջնորդ 13-րդ տարին
[Հոռոմի 2-րդ տարին]	Լեոն պապի]	[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի]	14- րդ տարին

սին, մտավ իր խելանդիտնը, անցավ Պյուլե, նպատակ ունենալով ապաստանել Անատոլիկոն բանակաթեմում։ Իր հետ էին նաև մոր մտերիմները, որոնց սակայն [կայսրը] չգիտեր։ Կայսեր կինն էլ դուրս եկավ մինչև Տրիտոն։ Կայսեր մոտ գտնվող մոր մտերիմները խորհուրդ արեցին ու ասացին. «Եթե նրա շուրջը դորք հավաքվի, մենք չենք կարողանա նրան ձեռք գցել, իսկ մեզ էլ հնարավոր չի լինի նրանից թաքնվել և նա մեզ կոչնչացնի»։ Կայսեր մայրն իր հերթին էլեֆթերիոսի պալատում հավաքեց տաղմաների զորահրամանատարներին, որոնց հետ ինքը նախապես պայմանավորվել էր, ապա ինքն էլ եկավ պալատ։ Իմանալով դորքի՝ կայսեր սատար կանգնելու մասին, շատ վեհերոտեց, մինչև անգամ մտածեց որդու մոտ եպիսկոպոսներ ուղարկել և նրանից երաշխիքներ ստանալով, մի կողմ քաշվել⁸⁹⁶։ Նա ծածուկ նամակ էլ գրեց կայսեր մոտ գտնվող իր մտերիմներին, թե «Եթե դուք որևէ ձևով ինձ չհասնանք նրան, ապա ես ինձ հետ ունեցած ձեր պայմանավորվածություն մասին կայսեր կհայտնեմ»։ Նրանք վախեցած, աղոթելու պահին նրան բռնեցին, խելանդիտն նստեցնելով շարաթ առավտյան, օգոստոս ամսի 15-ին քաղաք բերեցին և բանտարկեցին Միրանի դահլիճում⁸⁹⁷, որտեղ ծնվել էր նա։ Փամբ 9-ի մոտ իր մոր և վերջինիս խորհրդատուների վճռի համաձայն նրան սարսափելի ու անբուժելի ձևով կուրացրին, մեռցնելու միտումով։ 18 օր արևը խավարեց, շողացին նրա ճառագայթները, որի պատճառով նավերը մոլորված դես ու դեն էին դեգերում։ Բոլորն ասում էին ու խոստովանում, որ արեգակը չի լուսավորում՝ կայսեր լույսը խավարելու պատճառով։ Ահա այս ճանապարհով իշխանությունը ձեռք է գցում նրա մայր Իրենեն։

Նույն տարին Հոռոմում էլ երանելի Ազրիանոս պապի ազգականները ժողովրդին Լեոն պապի դեմ ոտքի հանեցին և բռնելով նրան՝ կուրացրին։ Բայց չկարողացան կատարելապես խավարեցնել նրա աչքի լույսը, քանզի կուրացնողները մարդասեր լինելով, խնայեցին նրան։ Լեոն պապն ապաստանեց Ֆրանկների ռեքս Կարուլոսի մոտ, որը դաժանորեն պատժեց նրա ոտխներին և վերականգնեց նրան իր աթոռին։ Այդ ժամանակվանից սկսած Հոռոմ անցավ Ֆրանկների գերիշխանության ներքո։ Իսկ պապը փոխհատուցելով Կարուլոսին, նրան Պետրոս առաքյալի տաճարում հոռոմայեցիների կայսր թագադրեց⁸⁹⁸, գլխից մինչև ոտքերը յուզով օծեց, թագավորական ծիրանին ու թագը հագցրեց՝ ինդիկատիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին։

[A. M. 6291]

[Հոռոմայեցիների կայսրուհու]	Իրենե 2-րդ տարին	[Արաբների Ահարոնի]	առաջնորդ 14-րդ տարին
[Հոռոմի 3-րդ տարին]	Լեոն պապի]	[Կոստանդնուպոլսի Տարասիոս պատրիարքի]	15- րդ տարին

Այդ տարի Արեմեիլեքը Ռոմանիայի վրա արշավեց, նա մի թեթևագեն ավազակախումբ ուղարկեց, որն իջավ մինչև Մալագինա⁹⁰² և ձեռք գցելով Ստավրակիոսի ախոռներում գտնվող ձիերը, կայսերական հանդերձանքը, անվնաս վերադարձավ։ Մնացած արաբները իջան մինչև դեկաթեքս և բազում գերիներ տարան։ Նրանց մի այլ ավազակախումբ էլ Լյուդիա և բազում գերիներ տարան։ Նրանց մի այլ ավազակախումբ էլ հարձակվեց Օպսիկիոնի կոմես Պավլոս պատրիկի, նրա համայն զորքի

ու օպտիմալներ⁹⁰³ վրա և մեծ ջարդ տվեց, վերջրեց նաև նրանց տուղ-
 գոնն ու վերադարձավ: Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա մարտ ամսին Բել-
 Վեախայի⁹⁰⁴ սկիզբներին իշխան Ակամեհոսը, հելլագացիների դրոմամբ
 ուզեց ազատել Կոստանդինի որդիներին և նրանցից մեկն ու մեկին կայսր
 հռչակել: Երբ այդ մասին իմացավ Իրենն կայսրուհին, Կոստանդին Սա-
 րանտապետոս պատրիկի մոտ վերջինիս որդուն՝ Թեոփիլակտոս սպա-
 թարիոսին ուղարկեց (որը նաև իր, Իրենեի, եղբորորդին էր)⁹⁰⁵, նրա մի-
 ջոցով բռնեցին կուրացրեց և խափանեց նրանց՝ իր դեմ նյութված դավա-
 դրությունը: Սուրբ Զատիկ երկրորդ օրը կայսրուհին շորս պատրիկների՝
 Թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորավար Վարդանի, Թրակիայի զորավար
 Սիսինիոսի, սխուլերի դոմեստիկոս Նիկետասի և Կոստանդին Բոյիլա-
 սի⁹⁰⁶ ուղեկցությամբ շորս սպիտակ ձիերով լծված կառքի վրա բազմած
 սուրբ Առաքելոց տաճարից դուրս եկավ՝ առատ դրամ բաշխելով: Մայիս
 ամսին կայսրուհին շատ ծանր հիվանդացավ և ներքինիների գզվառոցն
 էլ ավելի սաստկացավ: Աետիոսը, դաշնակցելով սխուլերի դոմեստիկոս
 Նիկետաս պատրիկի հետ, ուժգին ընդդիմացավ Ստավրակիոսին, նրանք
 հավատացնում էին կայսրուհուն, թե Ստավրակիոսը իշխանություն վրա
 աչք ունի: Կայսրուհին գազազած, Հիերիոսի պալատում սաստիկ պար-
 սավեց նրան, որակելով որպես խռովություններ ու ապստամբություն-
 ներ նյութող, որ շուտով իր, Ստավրակիոսի, գլխին փորձանք է բերելու:
 Ստավրակիոսը իրեն արդարացրեց և զլուխը փրկեց: Բայց վերոհիշյալ
 պատրիկների՝ Աետիոսի և Նիկետասի դեմ ռի կապեց:

[A. M. 6292]

[Հոռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 3-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 15-րդ տարին
[Հոռոմի Լեոն պապի] 4-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տա-րասիոս պատրիարքի] 16-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա փետրվար ամսին վերահիշյալ Ստավ-
 րակիոսը մայրաքաղաքում գտնվող սխուլարիոսներին ու էքսկուրիտոր-
 ներին՝ հրամանատարներով հանդերձ դրամով ու նվերներով կաշառելով,
 խռովության ու ապստամբության դրոցեց: Բարեպաշտ Իրենեն Հուստի-
 նիանոսի տրիկլինում ժողով գումարեց և բոլոր զինվորականներին ար-
 գելեց մերձենալ Ստավրակիոսին: Այդպիսով նա փոքր մեղմեց իրավի-
 ճակը: Իսկ վերոհիշյալ Աետիոսն ու Նիկետասը ուրիշ մի քանի հոգու
 հետ պայքարում էին Ստավրակիոսի դեմ, որը սրտի կաթված ունեցավ:

Նա փրփրացող արյուն փսխեց՝ կրծքավանդակից ու թոքերից հոսած:
 Բժիշկները գտան, որ նա կմահանա: Բայց շողորթի ու տխմար մար-
 ղիկ, այդ թվում և բժիշկներ ու մի քանի վայ վանականներ ու բանդա-
 գառակներ, մինչև նրա վախճանի օրն անգամ (որը տեղի ունեցավ նույն
 ինդիկտիոնի 8-րդ տարվա հունիս ամսին, երեքշաբթի օր), երդումներով
 հավատացնում էին, թե կապրի ու կթագավորի: Ստավրակիոսը դրա
 հուռով տարված, Կապադովկիայում⁹⁰⁷ Աետիոսի դեմ ապստամբությու-
 ն էլ կազմակերպեց, բայց որի բունկման մասին կենդանություն արժա-
 նի չեղավ լսել: Այն բունկվեց իր մեռնելուց երկու օր հետո: Ապստամբ-
 ները ձերբակալվեցին և աքսորի ու այլ պատիժների ենթարկվեցին:

[A. M. 6293]

[Հոռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 4-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 16-րդ տարին
[Հոռոմի Լեոն պապի] 5-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տա-րասիոս պատրիարքի] 17-րդ տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին Ֆրանկ-
 ների ռեքս Կարուլոսը թագադրվեց Լեոն պապի կողմից: Նա որոշել էր
 Սիկիլիայի դեմ նավատորմի ուղարկել, բայց այդ մտքից հրաժարվեց,
 քանզի գտավ, որ նախընտրելի է Իրենեի հետ աժուխանալ: Այդ հար-
 ցով նա հաջորդ ինդիկտիոնի 10-րդ տարին դեսպաններ ուղարկեց: Ին-
 դիկտիոնի 9-րդ տարվա մարտ ամսին Իրենն բարեպաշտը բյուզանդա-
 ցիներին բաշխեց քաղաքային հարկերը, թեթևացրեց Աբիդոսի և Հիե-
 րոնի⁹⁰⁸, այսպես կոչված, կոմմերկիոնները⁹⁰⁹, բազում այլ բարերարու-
 թյուններ կատարելու հաճույքն ունեցավ:

[A. M. 6294]

[Հոռոմայեցիների Իրենե կայսրուհու] 5-րդ տարին	[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 17-րդ տարին
[Հոռոմի Լեոն պապի] 6-րդ տարին	[Կոստանդնուպոլսի Տա-րասիոս պատրիարքի] 18-րդ տարին

Այդ տարի Աետիոս պատրիկը ճողոպրելով Ստավրակիոսից և իրեն
 ապահով զգալով, ջանում էր իշխանությունն իր եղբոր ձեռքը տալ: Նա

նրան թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեզոս նշանակեց, իսկ ինքըն իր ղեկավարութեան տակ ունեւր պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը: Նա այն աստիճան մեծամտացավ, որ իշխանավորներին քամահրում էր, նրանց բանի տեղ չէր դնում: Վերջիններս շատ զայրացած, որոշեցին կայսրուհու դեմ ապստամբութիւն բարձրացնել և գործի անցան: Այդ միջոցին Իրեննի մոտ ժամանեցին Կարուչոսի և Լեոն պապի դեսպանները, խնդրելով նրան ամուսնանալ Կարուչոսի հետ և այդ ձևով միավորել Արևելքն ու Արևեմուտքը: Իրեննն մտադիր էր ընդունել այդ առաջարկը, եթէ դրան արգելք չկանգնեո բազմիցս հիշատակված Անտիոսը. նա Իրեննի պարագինաստեւոնն⁹¹⁰ էր և ծրագրում էր իշխանութիւնն իր եղբոր հաջողացնել⁹¹¹:

[A. M. 6295]

Հոռոմայեցիների կայսր Նիկեփոր⁹¹², Թագավորեց 9 տարի:

[Հոռոմայեցիների Նիկեփոր կայսր] 1-ին տարին

[Արաբների առաջնորդ Ահարոնի] 18-րդ տարին

[Հոռոմի Լեոն պապի] 7-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տարսիոս պատրիարքի] 19-րդ տարին

Այդ ինդիկտոնի 11-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 31-ին, գիշերվա 4-րդ ժամին, լույս երկուշաբթի օր, գեներիկոնի լոգոթետ Նիկեփոր պատրիկը բռնակալեց ամենաբարեպաշտ Իրենն ավգուստայի դեմ: Այդ բանը աստված թույլատրեց մեր անասելի ու անթիվ մեղքերի համար: Նրան գործակցում էին սխոլերի դոմեստիկոս Նիկետաս պատրիկը, նրա եղբայր Սիսինիոս պատրիկը՝ նենգամիտ ու երդմնադրուծ Տրիֆիլիոսների ընտանիքից: Նրանց հետ էին նաև Լեոն Սերանտապետոս պատրիկը, Մուսուլակի որդի Գրիգոր պատրիկը, պատրիկ և քվեստոր Թեոկտիստոսը, Պետրոս պատրիկը, որոնք խարեութեամբ իրենց կողմը քաշեցին նաև տագմաների ղորահրամանատարներից ոմանց: Նրանք տիրեցին նալկե կոչվող դռան, պահակներին հեշտութեամբ խաբեցին ու հավատացրին, թէ իրենց կայսրուհին է ուղարկել հենց այդ Նիկեփորին կայսր հռչակելու, քանզի Անտիոս պատրիկը ճնշում էր գործում իր վրա իր՝ Անտիոսի, եղբայր Լեոնին կայսր հռչակելու: Պահակները հավատ ընծայեցին այդ ստին և իրենք էլ բռնակալին կայսր հռչակեցին: Գրանից հետո նույն այդ պատրիկները եկան Մեծ պալատ, մտան ներս և այնտեղից մի քանի աննշան մարդկանց ու ստրուկների ամբողջ քաղաքով մեկ

ուղարկեցին և կես գիշերից առաջ հռչակումը հրապարակեցին: Պատրիկները էլեֆթերիոսի պալատի վրա հսկողութիւն սահմանեցին, քանզի այդ պահին կայսրուհին այնտեղ էր գտնվում: Վաղ առավոտյան նրանք մարդ ուղարկեցին, կայսրուհուն բերեցին և Մեծ պալատում արգելափակեցին, որից հետո զնացին Մեծ եկեղեցի՝ ստահակին թագադրելու: Քաղաքի համայն բնակչութիւնը այնտեղ հավաքվեց, բոլորը կատարվածից դժգոհ էին, անիծում էին և՛ թագադրողին, և՛ թագադրվողին, և՛ այդ բանին հավանութիւն տվողներին: Բարեպաշտ, աստծո ճանապարհով ընթացող մարդիկ ապշել էին աստծո վճռի վրա, թէ ինչպես նա թույլ տվեց, որ ուղղափառութեան համար մաքառող ու մարտիրոսացած կնոջ գահընկեց անի ինչ որ խոզարած: Իրենց արծաթասիրութիւնից դրդված Նիկեփորին էին միացել իր՝ կայսրուհու ամենամտերիմ մարդիկ, խոսքը ներքինի պատրիկ Լեոն Սիսուպի սակելարիոսի, աստվածատյաց Տրիֆիլիոսների և վերևում հիշված պատրիկների մասին է, որոնք հենց Իրեննի տված առատ նվերներից անչափ հարստացել էին: Նրանք բաղում անգամներ կայսրուհու հետ ճաշի էին նստել, քծնել նրան, սարսափելի երգումներով հավաստիացրել, թէ իրենց համար աշխարհի ամենակարևոր բանը նրա նկատմամբ իրենց տածած սերն է: Ուրիշները կատարվածից ապշած, իրենց աչքերին չէին հավատում, կարծում էին, թէ երազի մեջ են: Իսկ իրազեկ մարդիկ երանի էին տալիս անցած լավ օրերին, ողբում բռնատիրութեան իրենց զլխին բերելիք փորձանքների համար, հատկապես նրանք, որոնք արդեն բռնակալի նենգամտութեան համը անցյալում մի քիչ առել էին: Մի խոսքով, բոլորին համակել էր տրամութիւնն ու անմխիթարական վճատութիւնը: Չեմ ուզում տխուր բաներով խոսքս երկարացնել: Այդ միջոցին տարօրինակ կերպով փոխվեց և եղանակը, այն դարձավ մոռյլ ու խավար, աշուն ժամանակ սաստիկ ցուրտ արեց, որը պարզ վկայութիւնն էր Նիկեփորի ապագա բերրութեան, նրա պատճառելիք անտանելի տառապանքների, հատկապես իրեն օգնածների նկատմամբ: Հաջորդ օրը մի քանի պատրիկների հետ միասին նա զնաց կալանքի տակ առնված կայսրուհու մոտ, իրեն հատուկ կեղծավորութեամբ նրան հավաստիացրեց օգտակար լինելու իր պատրաստակամութիւնը (որով նա շատերին էր խաբել), բացատրեց, թէ իր կամքին հակառակ են իրեն գահ բարձրացրել, որ իբր ինքը ոչ մի ցանկութիւն չունեւր իշխանութեան տիրանալու: Նա անիծում էր իրեն թագավորեցնողներին, կայսրուհու դեմ դավադրութիւն կազմակերպողներին: Նրանց նա մատնիչ Հուդային էր նմանեցնում, որն ընթրիքից հետո դավաճանեց Տիրոջ, ցույց տալիս, որ նրանք ամեն ինչում Հուդա-

յին են նմանվել: Նա պնդում էր, թե սիրում է սև կոշիկներ հագնել, հակառակ կայսերական ընդունված կարգի⁹¹³, նա նենգորեն հավատացնում էր Իրենեին, երզվում, որ կատարելապես կապահովի նրա հանգիստը, ինչպես վայել է ստրկին տիրուհու հանդեպ, որ նրա գահընկեցությանը չի հաջորդելու որևէ փորձանք: Նա խորհուրդ էր տալիս կայսերական գանձերից ոչ մի բան իրենից չթաքցնի, դատապարտում էր արժաթասիրության ախտը, որն իբր ինքը տանել չի կարող: Բայց անհագր շատ էր տառապում այդ ախտից, իր ամբողջ հույսը հենց ոսկուն կապելով: Իմաստուն և աստվածասեր Իրենեն, հակառակ որ կին լինելով անակնկալ փոփոխությունից պետք է ազդված լիներ, այդուհանդերձ դիմելով երկվա երզմնազանց ստրկին և այսօրվա նենգ, խոտվարար ու լպիրջ բռնակալին, արիարար ու խոհեմարար ասաց. «Ես, ա՛յ մարդ, աստծուն եմ պաշտում, որ ինձ, որբիս, բարձրացրեց, անարժանիս գահի արժանացրեց: Իմ գահընկեցության պատճառը ես ինձ եմ համարում և իմ մեղքերը: Նա աղաղակում եմ, թող ամեն ինչում և ամեն ձևով օրհնելով լինի Տիրոջ անունը, անունը միակ արքայից արքայի, տեարց տիրոջ, հենց նրան եմ ես վերագրում քո հաջողությունը, բանդի հավատացած եմ առանց նրան ոչինչ չի լինում: Ինչպես այժմ պարզվեց, քո դեմ եղած և ինձ հաճախ զեկուցված ամբաստանությունները քո մասին ճշմարիտ էին, դու այդ լավ դիտես, և եթե ես այդ առթիվ քո դեմ ատելությունը լցվեի, ինձ դժվար չէր քեզ սննդացնել: Բայց մի կողմից հավատարիմ քո երդումներին և մյուս կողմից քեզ խնայելով, իմ բազմաթիվ մտերիմների խոսքին ականջ չկատեցի, այն ժամանակ աստծուն ապավինեցի, աստծուն, որի միջոցով են թագավորում թագավորները և երկրի վրա տիրություն անում տերերը: Արդ, ես երկրպագում եմ քեզ որպես բարեպաշտի և աստծո ընտրյալի, որպես կայսեր և խնդրում խնայել անդորիս, հասկացնել ինձ իմ կառուցած էլեֆթերիոսի տունը՝ ի մըխիթարություն իմ անօրինակ դժբախտության»: Նա պատասխանեց. «Եթե ուզում ես կատարվի քո ցանկությունը, ապա երզվիր ինձ հանուն համայն աստվածային զորությունց, որ կայսերական գանձերից և ոչ մի բան չես թաքցնելու և ես կկատարեմ քո խնդրանքը, քեզ համար կապահովեմ լիակատար հոգատարություն և անդորր»: Նա երզվեց նվիրական ու կենարար խաչափայտի վրա ու ասաց. «Ես քեզանից չեմ թաքցնի մի օբոլոս⁹¹⁴ անգամ»: Նա այդպես էլ արեց: Նիկեիփորը հասնելով իր նպատակին, նրան իսկույն Իշխանաց կղզին աքսորեց. իր՝ Իրենեի կառուցած վանքը: Դա կատարվեց հենց այն ժամանակ, երբ քաղաքում էին գտնվում Կարուլոսի դեսպանները, նրանց աչքի առաջ: Այդ ամեն ինչ լավոր-

ղը իշխանության տիրանալով չկարողացավ մի քանի օր անգամ երկերեսանիորեն թաքցնել իր բնածին վատությունն ու արժաթասիրությունը: Իբրև թե անիրավության առաջն առնել ջանալով, Մագնավրայում նենգ ու անիրավ դատարան գումարեց: Բռնակալի նպատակը, ինչպես պարզվեց, ոչ թե աղքատներին արդարն հատուցելն էր, այլ այդ դատարանի միջոցով բոլոր իշխանավորներին պատվազրկելն ու ձերբակալելը, ամեն ինչ իր ձեռքում կենտրոնացնելը: Նա այդպես էլ արեց: Բայց տեսնելով, որ բոլորը իրենից դժգոհ են և երկյուղելով, որ նրանք հանկարծ հիշելով բարեպաշտ Իրենեի բարեգործությունները, իշխանությունը դարձյալ նրան կտան, անողորմը, նոյեմբեր ամսին, սաստիկ սառնամանիքի պայմաններում, անգթարար Լեսբոս կղզին աքսորեց, խիստ հսկողության տակ դրեց, կարգադրեց, որ ոչ ոքի թույլ չտան երբևիցե նրան տեսության գալու: Ապրիլ ամսի 30-ին վախճանվեց Նիկեոսոս Տրիֆիլիոսը. պատմում են, որ նրան Նիկեիփորը թունավորեց: Մայիս ամսի 4-ին, հինգշաբթի օրը, Նիկեիփորը գնաց Քաղկեդոնի արվարձանը, մի շատ հեզիկ ու հանգիստ ձի նրսփորը տեց, բայց աստծո նախախնամությամբ ձին իր վրայից նրան ցած գլորեց և աչ ոտքը ջարդվեց: Հուլիս ամսի 19-ին, շրեքշաբթի օրը, ժամը 1-ին, Անատոլիկոնի զորավար Վարդան պատրիկը, մականունը Թուրք⁹¹⁵, պերատիկա բանակաթեմերի⁹¹⁶ կողմից կայսր հռչակվեց: Նա թեև կտրականապես հրաժարվում էր ծիրանին հագնել, բայց նրանց վրա ազդել չկարողացավ: Նա իջավ մինչև Խրիսուպոլիս⁹¹⁷, 8 օր շրջեց քաղաքի շուրջը⁹¹⁸, բայց քաղաքացիներից չընդունվելով, վերադարձավ Մալազիանա: Աստծուց վախենալով և շուղենալով իր պատճառով քրիստոնյաների կոտորած լինի, նա դիմեց Նիկեիփորին և նրանից իր կյանքի անվտանգությունն ու գույքի ապահովության մասին զրավոր երաշխիքներ ստացավ, դրանց տակ ստորագրեցին նաև սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը և բոլոր պատրիկները: Ահա դրանից հետո նա իր բոլոր մտերիմներից գաղտնի, սեպտեմբեր ամսի 8-ին, կեսգիշերին փախավ, իջավ Բյուլթանիայի Կիոս [քաղաքը], Հերակլիոսի վանքը և գտնելով կայսեր ուղարկած խելանդիոնը, մագերը խուղեց, հագավ վանականի սքեմը և նավ նստելով, գնաց Պրոտե կոչվող կղզին, որտեղ ինքը վանք էր կառուցել: Նա հավատացած էր, որ Նիկեիփորը, այդ ուխտադրուժը, չի խախտի իր տված սարսափելի երդումը, իրեն ոչ մի վնաս չի հասցնի: Սակայն կայսրը նախ գրավում է նրա ողջ ունեցվածքը, ապա պատրվակ գտնելով, ձերբակալում բանակաթեմերի բոլոր զորավարներին ու կալվածատերերին, ոմանց նաև մայրաքաղաքում, իսկ համայն բանակն էլ առանց ոտձկի թողնում: Ո՞վ կարող է ըստ արժանվույն պատմել մեր մեղքերի հա-

մար աստծո թույլտվութեամբ այդ օրերում նրա գործած արարքների մասին: Ինդիկադոնի 11-րդ տարվա օգոստոս ամսի 9-ին Լեսբոսում արարի մեջ վախճանվեց կայսրուհի Իրենեն, որի մարմինը փոխադրվեց Իշխանաց կղզին և ամփոփվեց նրա կառուցած վանքում:

[A. M. 6296]

[Հռոմայեցիների Նիկե-
փոք կայսեր] 2-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 19-րդ տարին

[Հռոմի Լեոն պապի]
19-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 20-
րդ տարին

Այդ ինդիկադոնի 12-րդ տարվա ղեկտեմբեր ամսին Նիկեփորը իր որդի Ստավրակիոսին Մեծ եկեղեցում ձեռամբ սրբազնագույն պատրիարք Տարասիոսի կայսր թագազրեց, թեև նա ղեռն նման պատվի արժանի չէր ո՛չ իր արտաքինով, ո՛չ իր ֆիզիկական ու մտավոր կարողություններով: Ոչ մի ժամանակ և ոչ մի հարցում արդարությունը չհարգած Նիկեփորը իր համախոհ ու համախորհ մի քանի լիկաոնացիների՝ աճելի ճիշտ դալլ-մարդկանց⁹¹⁹ հրամայեց գիշերով Պրոտե կղզին գնալ և որպես թե առանց իր գիտություն, կուրացնեն Վարդանին, որից հետո ապաստանեն եկեղեցում⁹²⁰: Հրամանը գործադրվեց, և այդ արարքը պատրիարքին ու սենատին, աստվածավախ բոլոր մարդկանց մեծ ցավ պատճառեց: Իսկ անօրինագույն Նիկեփոր կայսրը ձեռնադրվելով, որ ուզում է [ոճրագործ] լիկաոնացիներից վրեժ լուծել, երդվեց սպանել նրանց, նա, ով ամեն ինչ և միշտ ցուցադրական էր անում, և ոչ ինչպես հաճելի է աստծուն: Բոլոր ապօրինություններով հանդերձ այդպիսի հատկութեամբ էլ էր օժտված, որով գահին տիրանալուց առաջ էլ շատերին խարդավանեց: Բայց ովքեր քաջ գիտակ էին նրա գործելու այդ եղանակին, նրանց համար նա շատ ծիծաղելի էր: Նա անչափ անամոթութեամբ հավիտյանս մոռալված ամենապիղծ մոտիբ այդ ղեպքի առթիվ ամբողջ յոթ օր դուրս չհանեց կայսերական ննջասենյակից, ուր կեղծավորաբար լաց էր լինում, թեև արդարև կնոջ պես լացկան էր: Անպետք ու կեղծավոր մարդկանցից շատերը հենց այդպես լացկան են լինում: Բայց շատերն իմացան նրա ինչ լինելը: Օգոստոս ամսին նա արաբների դեմ արշավեց, նրանց Փոյուզիայի Կրասոսում⁹²¹ հանդիպեց և մարտ սալով, պարտվեց: Նա մեծ կորուստներ ունեցավ, քիչ էր մնացել, որ ինքն էլ գերի ընկներ, եթե մի քանի քաջ հրամանատարներ մի կերպ չփրկեին նրան դժվար կացությունից:

[A. M. 6297]

[Հռոմայեցիների Նիկե-
փոք կայսեր] 3-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 20-րդ տարին

[Հռոմի Լեոն պապի]
9-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Տա-
րասիոս պատրիարքի] 21-
րդ տարին

Այդ տարի Պարսկաստանում ապստամբություն բռնկվեց և արաբների առաջնորդը գնաց ապստամբներին խաղաղեցնելու: Իսկ Նիկեփորը հարմար առիթ գտնելով, վերականգնեց Գալատիայի Անկյուրան, Թեբասան և Անդրասոսը⁹²², նա Ասորիք ավարառու զորք ուղարկեց, որը, սակայն, ոչինչ չկատարած վերադարձավ. ընդհակառակը, նա մեծ կորուստներ ունեցավ:

[A. M. 6298]

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփոր⁹²³, Աթոռակալից 9 տարի:

[Հռոմայեցիների Նիկե-
փոք կայսեր] 4-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Ահարոնի] 21-րդ տարին

[Հռոմի Լեոն պապի]
10-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նի-
կեփոր պատրիարքի] 1-ին
տարին

Այդ ինդիկադոնի 14-րդ տարվա փետրվար ամսի 18-ին Կոստանդնուպոլսի սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը առոք փառք վախճանվեց: Նրա աճյունը փոխադրվեց Պոնտոսի Սահնոն և պասեբի առաջին շաբաթվա չորեքշաբթի օրը ամփոփվեց իր կողմից կառուցված վանքին: Այրիլ ամսի 12-ին, Զատիկի մեծ կիրակի օրը համայն ժողովրդի բռն: Այրիլ ամսի 12-ին, Զատիկի մեծ կիրակի օրը համայն ժողովրդի կղերի, ապա և կայսերի ընտրությամբ նախկին ասեկրետ Նիկեփորը սրբազնագույն պատրիարք ձեռնադրվեց: Ստուդիոսի վանքի⁹²³ վանա-հայրեր Պլատոնն ու Թեոդորոսը, սակայն, Նիկեփորի ձեռնադրության հավանություն չտվեցին, ղեռ աճելին, նրանք համառությամբ նրա ղեմ դուրս եկան, որոշելով պառակտում առաջացնել: Նրանք պատճառաբանում էին, թե աշխարհական իրավունք չունի իսկույն եպիսկոպոս դառնալ: Նիկեփոր կայսրն ուզեց նրանց քաղաքից արտաքսել, բայց որոշ մարդկանց խորհրդով հրաժարվեց այդ մտքից: Նրանք ասացին, թե պատրիարքի ձեռնադրությունը վերոհիշյալ մարդկանց կարգալուծության և Թեոդորոսին ենթակա շուրջ 700 վանականների վանքի լուծարքի գնով գովելի բան չէ: Բայց իրականում եկեղեցու համար այդ ձեռնադրությունը օտա-

րոտի շէր, ոչ էլ նորահնար, անցյալում շատ ուրիշ նախկին աշխարհա-
կաններ արժանավայել կերպով եպիսկոպոսի⁹²⁴ պաշտօնը վարեցին,
ծառայելով աստծուն:

Նույն տարին արաբների առաջնորդ Ահարոնը մավրոֆորներից, Ասո-
րիբից, Պաղեստինից և Լիբիայից հավաքագրված 300 հազարանոց մեծ
զորքով արշավեց Ռոմանիայի վրա: Գալով Տիանա, նա այնտեղ իր ամ-
բարշտության տուն՝ [մզկիթ] կառուցեց: Պաշարմամբ նա անառիկա-
զույն Հերակլեսի բերդը⁹²⁵ գրավեց, ինչպես և Թեբասան, Մալակոպեան⁹²⁶,
Սիդերոպալուսն⁹²⁷ ու Անդրասոսը: Նա 60 հազարանոց ավարառու զորք
ուղարկեց, որն իջնելով Անկյուրա, թալանեց⁹²⁸ այն ու վերադարձավ: Նի-
կեփոր կայսրը վախով ու տարակուսանքով համակված, իրեն կորցրած
արշավանքի դնաց՝ քաջագործություններ երկնելու նա բազում հաղթա-
նակներ տանելուց հետո, Ահարոնի մոտ [զեսպանություն] ուղարկեց՝
Սինագայի մետրոպոլիտին, Գուլեոնի վանահայր Պետրոսին և Ամաստրի-
սի [վանքի] տնտես Գրիգորին, հաշտություն առաջարկելով: Նրանք եր-
կար բանակցություններից հետո հաշտություն կնքեցին, որի համաձայն
[կայսրությունն արաբներին] տարեկան 30 հազար դահեկան է վճարե-
լու, զրան դումարած երեք դահեկան որպես գլխահարկ կայսեր համար և
երեք էլ՝ իր որդու: Ահարոնը, ստանալով դա, անշափ բերկրացավ ու
հրճվեց, ավելի քան եթե նա բյուր տաղանդ [ոսկի] ստացած լիներ, քան-
զի գտնում էր, որ նա այդ ձևով իրեն ենթարկեց Հռոմեական կայսրու-
թյունը: Նրանք համաձայնության եկան նաև շվերակառուցել իրենց գրա-
ված բերդերը: Բայց հենց որ արաբները վերադարձան, [Նիկեփորն]
անհապաղ վերակառուցեց այդ բերդերը և ամրացրեց: Ահարոնն իմանա-
լով դա, վերստին զորք ուղարկեց և գրավեց Թեբասան, Կիպրոս նավա-
տորմիդ ուղարկեց, քանդեց եկեղեցիները, կիպրացիներին էլ տեղահան
արեց, բազում ավարառություն կատարեց և վերացրեց խաղաղու-
թյունը:

[A. M. 6299]

[Հռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 5-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 22-րդ տարին

[Հռոմի կեսն պապի]
11-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նի-
կեփոր պատրիարքի] 2-րդ
տարին

Այդ տարի Նիկեփորը բուղարների դեմ արշավեց, բայց հասնելով
Ադրիանուպոլիս, իմացավ, որ վասիլիկոսներն ու տագմաները իր դեմ

խռովություն են նյութում, զրա համար բան չարած վերադարձավ: Միայն
իբր ցեղակիցներին պատժած լինելու համար շատերին ծեծի ու քարոթի
ենթարկեց, նրանց զույթը բռնագրավեց: Նա ուղարկեց սպաթար Վարդա-
նին, մականունը Անեմաս, բռնել տվեց ամեն մի պրոսելիտի ու պարի-
կոսի⁹²⁹ և տարավ թրակիա բնակեցրեց, նրանցից զանձվելիք տարեկան
հարկերից բազում ոսկի ահնկալելով: Նա ամեն ինչի էր դիմում ոչ թե
Քրիստոսի սիրույն, այլ պաշտածը ոսկու⁹³⁰:

[A. M. 6300]

[Հռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 6-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Ահարոնի] 23-րդ տարին

[Հռոմի կեսն պապի]
12-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նի-
կեփոր պատրիարքի] 3-րդ
տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 1-ին տարվա սեպտեմբեր ամսին արաբների ա-
ռաջնորդ Ահարոնը նավատորմիղով Հոողոս ուղարկեց Խումեյդին⁹³¹,
որն անհապաղ նավելով գրավեց Հոողոսը և մեծաթիվ գերիններ ձեռք
բերեց: Բայց [կղզու] բերդը մնաց անառիկ: Վերադարձին սակայն նա
բանահայտ կերպով տանուլ տվեց հրաշագործ սուրբ Նիկողայոսին⁹³². գա-
լով Մյուրա⁹³³, նա փորձեց նրա տապանը քարուքանդ անել, բայց [սխալ-
մամբ] մոտիկ գտնվող մի ուրիշը շարդեց: Հանկարծ նավատորմիղն էլ
փոթորկի ու ալեկոծության, կայծակ ու որոտի հանդիպեց, բազում նավեր
խորտակվեցին: Այդ բոլորը աստվածամարտ Խումեյդին ստիպեցին ճա-
նաչել սրբի զորությունը: Նա հեղակարծորեն խուսափեց վտանգից: Նի-
կեփորը իր որդի Ստավրակիոսին կնություն անելու համար համայն
տերության սահմաններում աղջիկների ընտրություն կատարելով, կանգ
առավ աթենուհի Թեոփանոյի վրա, երանելի Իրենեի ազգականուհու, որ
նշանված էր արդեն և նշանածի հետ բազում անգամ կենակցել, նրա-
նից բաժանեց և ղեկսեմբերի քսանին թշվառական Ստավրակիոսի հետ
ամուսնացրեց: Եվ որպեսզի այստեղ ևս ցույց տա իր խայտառակ անօ-
րինությունը, [Թեոփանոյի] հետ երկու ավելի գեղեցիկ կույս էլ ընտրեց
և բացահայտորեն փշացրեց հարսանիքի այդ օրերին, բոլորի ծիծաղի
առարկան դարձած այդ պիղծը: Փետրվար ամսին բազում իշխանավորներ
նրա դեմ խռովություն նյութեցին, որոշելով կայսր հուշակել քվեստոր
Արշավիր պատրիկին, մի բարեպաշտ և գիտուն մարդու: Բայց վարպետ-
որդի Նիկեփորը իմանալով դա, նրան զանահարելով ու վանական խու-

զելով արտոբեց Բյութանիա, իսկ մնացածներին բրածեծ անելով, արտոբուզարկեց ու գուշքը բռնագրավեց, ոչ միայն աշխարհական իշխանավորներին, այլ սրբազան եպիսկոպոսների ու վանականների, Մեծ եկեղեցու կղերից սինկելլոսին, սակելլարիոսին և խարտոֆիլաքսին՝ անվանի ու հարգարժան մարդկանց:

[A. M. 6301]

Արարների առաջնորդ Մոհամմեդ⁹³⁴, իշխեց 4 տարի:

[Հոռոմայեցիների նիկե-
փոր կայսեր] 7-րդ տարին

[Արարների առաջնորդ
Մոհամմեդին] 1-ին տարին

[Հոռոմի Լեոն պապի]
13-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նի-
կեփոր պատրիարքի] 4-րդ
տարին

Այդ՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա մարտ ամսին խորին Պարսկաստանում, խորասան կոշվող երկրում մեռավ արաբների առաջնորդ Ահարոնը: Իշխանությունը ժառանգեց նրա որդի Մոհամմեդը, ամեն ինչում անընդունակ մի մարդ: Նրա դեմ նույն խորասանում, հոր զորքերի գլուխն անցած ապստամբություն բարձրացրեց եղբայրը՝ Աբդալան⁹³⁵, որը պատճառ դարձավ արաբների մեջ եղբայրասպան պատերազմի բռնըկման: Ասորիքը, Եգիպտոսը, Լիբիան տրոհվեցին առանձին իշխանությունների, պետական գործերը բար ու քանդ արվեցին, նրանք իրար ու իրենց ենթակա քրիստոնյաներին ջարդեցին, միմյանց ունեցվածք հափշտակեցին և ամեն տեսակի անպատշաճություններ գործեցին: Մեր աստծո Քրիստոսի սուրբ բաղաբուս⁹³⁶ եկեղեցիներ ավերվեցին, այդ թըվում և երկու մեծ լավրաների⁹³⁷ վանքերը՝ սուրբ Խարիտոնի ու Կիրակոսի և սուրբ Սաբբայի, ինչպես նաև սուրբ Եվթիմիոսի և սուրբ Թեոդոսի վանքերը: Նման անիշխանությունն ու կոտորածը՝ ինչպես նրանց, այնպես էլ մեր, տեևց 5 տարի: Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսը⁹³⁸ և նրա եղբայր՝ Թեսաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփը, ճգնավոր Պլատոնը և նրանց ենթակա մյուս վանականները հրաժարվեցին ընդունել սրբադնագույն պատրիարք նիկեփորի հաղորդությունը: Պատճառը տնտես Հովսեփին էր, որ ապօրինի կերպով պսակել էր Կոստանդնուին և Թեոդոսին: Նիկեփոր կայսրը առիթից օգտվելով, բազում եպիսկոպոսների ու վանահայրերի հրավիրեց և հրամայեց նրանց դեմ ժողով գումարեն, որի որոշմամբ հիշյալ մարդիկ արտաքսվեցին վանքից ու քաղաքից և քաղաք ուղարկվեցին՝ ինդիկտիոնի 2-րդ տարվա հունվար ամսին:

Այդ նույն տարին Ստրիմոնում⁹³⁹ զորքին ոռճիկ վճարելու պահին բուլղարները վրա հասան և հափշտակեցին այն՝ 1100 լիտր ոսկի⁹⁴⁰ և բազում զինվորների, զորավարների ու հրամանատարների կոտորեցին: Այնտեղ մյուս բանակաթեմերից էլ բազմաթիվ տաքսատոսների հրամանատարներ կային, որոնք բոլորն էլ այնտեղ կորան: Բուլղարները ձեռք գցելով նաև նրանց ողջ տուլոնը, վերադարձան: Նույն տարին, Զատիկի տոնից առաջ, բուլղարների առաջնորդ Կրոմը⁹⁴¹ հարձակվեց Սերգիկայի⁹⁴² վրա, նենգությամբ ու անձեռնմխելիության մասին խոսք տալով, զրավեց այն և հոռոմայեցի 6 հազար զինվորների սրի քաշեց, չհաշված հասարակ ժողովուրդը: Նիկեփորն իբրև թե նրա դեմ դուրս եկավ՝ ավաղ շարաթի երեքշարթի օրը, բայց խոսքի արժանի ոչինչ չարեց: Փախուստով փրկված հրամանատարներին, որոնք իրենից անձեռնմխելիության մասին երաշխեք խնդրեցին, կայսրը հրաժարվեց տալ, որի պատճառով նրանք ստիպված եղան թշնամու կողմն անցնելու: Նրանց թլում էր և հմուտ մեխանիկոս Եվմաթիոս սպաթարը: Նիկեփորն ի վերա ամենայնի մայրաքաղաքի բնակչությանը երդումով հաստատված սակրաներով ուզում էր հավատացնել, որ Զատիկի տոնը ինքը Կրոմի արքունիքում է նշել⁹⁴³: Ուղենալով վերստին զրավված Սերգիկայի [պարիսպները] վերակառուցել, բայց երկյուղելով դրան ընդդիմակալող զինվորներից, իր զորավարներին ու արխոնտներին կարգադրեց համոզեն նրանց, դիմեն կայսեր վերակառուցման մասին խնդրանքով, բայց զինվորները հասկանալով, որ դա [կայսեր] շարամիտ զրգմամբ է կատարվում, վեցերորդ ժամին ապստամբում են նրա և սեփական հրամանատարների դեմ և վրա տալով պատառոտում նրանց վրանները: Գալով կայսերական վրանի մոտ, նրանք բազում լուտանքներ ու անեծքներ թափեցին կայսեր գլխին, ասացին, որ այլևս ի վիճակի չեն տանելու նրա անսահման արծաթասիրությունն ու շարախոհությունը: Կայսրը անակնկալ խոռվությունից սաստիկ վեհերտեց: Նա սեղանից ելավ և նախ փորձեց նիկեփոր ու Պետրոս պատրիկների միջոցով զինվորներին երդամենք տալով ու համոզելով հանդարտեցնել: Նրանք մի փոքր խաղաղվեցին, բայց երիցս թշվառականները կարծես երկրաշարժ լինել կամ երաշտ, «Տեր ողորմյա՛» աղաղակելով մի բլուր բարձրացան, հարմար առիթը ձեռքից բաց թողնելով: Իսկ ամեն մի նենգագործության ընդունակ կայսրը գիշերով հրամանատարներից շատերին ծածուկ կաշառելով, հաջորդ օրը անձնապես հանդես եկավ զինվորների առջև, խոսեց ամենայն բարօրության մասին, ասածը սարսափելի երդամենքով հաստատեց և հավաստիացրեց, թե նրանց զավակի պես է գուրգուրում, որից հետո փութանակի իրեն մայրաքաղաք գցեց:

տեղում թողնելով պրոմոսկրինիոս⁹⁴⁴ Թեոդոսիոս պատրիկին, մականունը Սալիբարաս, լրահեսելու և իմանալու ապստամբների [անունները]: Երբ զինվորները վերադարձան, նրանց ոռճիկ տալու պատրվակի տակ նա շատերին բռնեց և սուրբ Մամասում բրածեծ անելուց ու խուզելուց հետո, աքսորեց, մնացածներին էլ նրիսուպոլիս անցկացրեց, զրժելով իր տված սարսափելի երգումները: Իսկ նրանք այդ փորձանքի համար Պերաման⁹⁴⁵ «Հրո գետ» անվանեցին:

[A. M. 6302]

[Հոռոմայեցիների Նիկե-
փոք կայսրի] 8-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ
Մոհամմեդի] 2-րդ տարին

[Հոռոմի Ասոն պապի]
14-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի Նի-
կեփոք պատրիարքի] 5-րդ
տարին

Այդ տարի, իր պատճառած այդ անաստված տվայտանքներից հետո, Նիկեփոքն ուզենալով զինվորներին կատարելապես խեղճացնել, Ֆրաման տվեց համայն բանակաթեմերից քրիստոնյաներ վերաբնակեցնել Սկլավի-
նիա, իսկ նրանց ունեցվածքը վաճառքի հանել⁹⁴⁶: Այդ բանը գերեզմարու-
թյան հավասար մի բան էր, շատերը խելակորույս անարգում էին [սըր-
բությունները], ազալում, որ թշնամիների արշավանք լինի, ուրիշները
կոծում էին հայրական գերեզմանների վրա, երանի տալիս ննջեցյալնե-
րին: Եղան և այնպես, որոնք տառապանքներից խուսափելու համար
բռնեց գախեցին: Նրանք ի վիճակի չէին իրենց հետ տանել զժվարաշարժ
սեփականությունը, տեսնում էին, թե ինչպես է կործանվում հայրերի
բրտիներով ստեղծված կայքը, բոլորին համակել էր տարակուսանքը՝ չբա-
վորները ասված և դեռ ասվելիք տառապանքների պատճառով, իսկ ունե-
վորները՝ նրանց պես տառապելու և որևէ օգնություն ցուցաբերելու ան-
կարող լինելու պատճառով, ավելի ծանր փորձանքների ակնկալությամբ:
Այդ վիճակը սկիզբ առավ սեպտեմբեր ամսին և տևեց մինչև սուրբ Զա-
տիկը: Դրանից հետո նա զիմեց երկրորդ ոճրին, հրաման տվեց աղքատ-
ներին զինվորագրել, նրանց զինելու պարտականությունը զնելով համա-
զյուղացիների վրա, որոնք միաժամանակ պետք է պետությունը յուրա-
բանչյուրի համար վճարեին տասնութ ու կես դահեկան, իսկ պետական
հարկերը՝ համապարտ երաշխավորությամբ⁹⁴⁷: Նրա երրորդ շարամտու-
թյունն այն էր, որ նա հաշվառման ենթարկեց բոլորի ունեցվածքը, նրանց
վճարած հարկերը բարձրացրեց, նրանք պարտավոր էին նաև որպես

հարկացուցակներում արձանագրվելու հարկ վճարել 2-ական կեր-
պիս⁹⁴⁸: Զորորդ, նա հրամայեց բարձրացնել թեթևացված ամեն տե-
սակի հարկերը: Հինգերորդ, նա պահանջեց բարեգործական հաստատու-
թյունների՝ որբանոցի, հյուրանոցների և ծերանոցների, եկեղեցիների ու
կայսերական վանքերի պարիկոսների⁹⁴⁹ ծխահարկը⁹⁵⁰ գանձել իր բռնա-
կալության առաջին տարվանից հաշված, կայսերական կուրատորիային⁹⁵¹
հանձնել լավագույն կալվածները, որոնց վճարելիք հարկը բարդել նույն
հարեգործական հաստատությունների մնացած կալվածքների ու պարի-
կոսների վրա, այնպես որ շատերի հարկերը կրկնապատկվեցին, բանզի
նրանց շեներն ու կալվածները կրճատվեցին: Վեցերորդ, նա զորավարնե-
բին կարգադրություն արեց հետևել և մեկից հարստացած աղքատներից
չբամ պահանջել, համարելով, որ նրանք գանձ են հայտնարներել: Յոթե-
րորդ, նա վերջին 20 տարվա ընթացքում որևէ կարաս կամ այլ սպասք
հայտնաբերողներից փող պահանջեց: Ութերորդ, պապերից կամ հայրե-
րից նույն այդ անցած 20 տարվա ընթացքում բաժանված և նրանցից
ժառանգություն ստացած աղքատներին հարկել, իսկ բացառյալ Աբիդու-
սից [այլ վայրերում], հատկապես Դոդեկանեսում գնված ստրուկներին⁹⁵²
համար գանձել 2-ական դահեկան: Իններորդ, ծովափնյա շրջաններում,
հատկապես Փոքր Ասիայի, ապրող և երբեք հողամշակութայամբ չպարա-
պած նավատերերին ստիպեց իր հափշտակած կալվածքներից գնել իր
իսկ սահմանած գներով: Տասներորդ, նա հավաքեց Կոստանդնուպոլսի
իսկ երևելի նավատերերին և յուրաբանչյուրին տասներկուական լիտր ոսկի
[վարկ] տվեց, դահեկանից շորս կերատիոն տեղոսով, չհաշված և սովո-
րական կոմմերկիոնը⁹⁵³: Ես շատից մի շնչին մասը միայն մեջբերեցի,
որը վկայում է նրա բազմերանգ ազահությունը [հագեցնելու] ամեն
տեսակի մեքենայությունների զիմելու մասին: Ինչ վերաբերում է մայրա-
քաղաքի ժողովրդին, ապա անհնարին է շարադրել հարուստների, միջակ-
ների և չբավորների գլխին նրա բերած փորձանքի մասին: Նա լրահեսում
էր մի մասի անձնական կյանքը, դրուում այդ մարդկանց ստոր ծառանե-
րին զրպարտել իրենց տերերին: Սկզբում նա ձևացնում էր, թե չի հավա-
տում նրանց խոսքին, բայց վերջը ընդունում էր զրպարտությունը: Նա այդ
կերպ էր վարվում և՛ երևելի, և՛ աննշան մարդկանց նկատմամբ, լավ
զրպարտողներին պատիվների արժանացնում: Շատ անվանի բնակիչների
առաջին աստիճանի ազգականությունը դարձրեց երրորդ⁹⁵⁴, հուսալով, որ
նրանք շուտով հաշվից դուրս կընկնեն և ժառանգությունն ինքը կստանա:
Անհրաժեշտ է որպես համեմունք կամ նրա գործելակերպի օրինակ հիշա-
տակել և հետևյալ դեպքը: Յորումում ապրում էր մի ինչ-որ կերույա-

րիոս⁹⁵⁵, որ ճակատի քրտինքով բավականին ունեցվածք էր դիզել: Ամենակուլն ահա սրան իր մոտ կանչեց ու ասաց. «Ձեռքդ դիր գլխիս ու երգվիր, ինչքա՞ն ոսկի ունես»: Նա սկզբում պնդում էր, թե աննշան մարդ է, ոչինչ չունի, բայց երբ կայսրը նրան ստիպեց, խոստովանեց ու ասաց, թե ունեցածը 100 լիտր [ոսկի]⁹⁵⁶ է: Կայսրը հրամայեց անհապաղ բերել այն, որից հետո ասաց. «Ինչ՞ից է պետք այդ գլխացավանքը: Ճաշի՞ր ինձ հետ, վերցրո՛ւ 100 դահեկան, բավարարվի՛ր դրանով ու գնա՛»:

[A. M. 6303]

[Հոտմայեցիների նիկեփոր կայսեր] 9-րդ տարին

[Արաբների առաջնորդ Մոհամմեդի] 3-րդ տարին

[Հոտի Ատն պատի] 15-րդ տարին

[Կոստանդնուպոլսի նիկեփոր պատրիարքի] 6-րդ տարին

Նիկեփորն այդ տարի է՛լ ավելի սաստկացրեց քրիստոնյաների կեղեքումը, դաժան հսկողություն սահմանելով ամեն տեսակի ձիերի, եղջյուրավոր անասունների ու բերքի գնման վրա՝ անիրավորեն բռնագրավելով հարուստների ունեցվածքը և տուգանելով նրանց: Նա, ով օրենք հրապարակեց՝ ընդդեմ վաշխառության, նավատերերից տոկոս էր պահանջում: Նա բազում այլ շարիքներ հորինեց, որոնց մասնակի շարադրումն անգամ տաղտկալի է նրանց, ովքեր ուզում են կատարվածի մասին համառոտ գաղափար կազմել: Հոկտեմբեր ամսի 1-ին, երեքշաբթի օր, վանականի սրբմ հազած մի անհայտ մարդ, դինվորներից մեկի սուրբ քաշելով, խուժեց պալատ՝ Նիկեփորին սպանելու մտադրությամբ: Այնտեղ կանգնած երկու հոգի նրա վրա նետվեցին, բայց նրանից ծանր վերքեր ստացան: Նրան բռնեցին, սոսկալի լիկանքների ենթարկեցին, բայց նա պատճառաբանելով, թե դիվահար է, ոչ որի շժատնեց: Կայսրը նրան գժանոց նետեց: Ժողովրդի մեծ մասն այդ բանը շատ վատ նշան համարեց և՛ իշխողների, և՛ հպատակների համար, ինչպես ամբարիշտ Նեստորիոսի դեպքում: Կայսրը մանիքեցիների (նրանց այժմ պավլիկյան են կոչում)⁹⁵⁷ ամենազերմ բարեկամն էր, նաև Փոքուզիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգանների⁹⁵⁸ իր հարևանների, որոնց բանդագուշակություններից ու արարողություններից բերկրում էր: Ի դեպ, երբ Վարդան պատրիկը իր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Նիկեփորը հենց սրբանց հրավիրեց և նրանց հմայություններով է, որ Վարդանին պարտության մատնեց: Կայսրը գլուխը խոնարհած մի ցլի եղջյուրներից մի փոսի

մեջ ձողին կապեց և նրա բառաշելու ու գալարվելու ժամանակ փողոտեց, նրա մորթին հակառակ ուղղությամբ պտտվող աղացում աղաց և հմայական խոսքեր արտասանելով, հազթանակ սարավ: Այդ բանն աստված թույլ տվեց մեք բազում մեղքերի համար: [Աղանդավորները] նրա իշխանության օրոք սկսեցին աներկյուղ գործել⁹⁵⁹ և թեթևամիտներից շատերը նրանց անօրեն վարդապետության զոհը դարձան⁹⁶⁰: Հեքսակիտնիտում⁹⁶¹ մի ոմն նիկողայոս սուտանուն անապատական և նրա մարդիկ անարգում էին ուղղափառությունն ու սրբապատկերները, նրանց օժանդակում էր Նիկեփորը, վշտացնում պատրիարքին ու աստվածահաճ կյանք վարող բոլոր մարդկանց: Պատրիարքը բազում անգամ դիմեց կայսեր՝ միջոցներ ձեռք առնի [աղանդավորների] դեմ, բայց հանդիպեց նրա դալբույթին. նա, լինելով աստվածային պատգամների կործանող, իրար հանդեպ թշնամություն տածող մարդկանց առթիվ սաստիկ հրճվում էր, ծագր ու ծանակի ենթարկում բոլոր այն քրիստոնյաներին, որոնք սիրում էին մերձավորին⁹⁶²: Նա ջանք էր թափում տեղի անտեղի բոլոր քրիստոնյաներին Մագնավրայի պատժիչ ատյանից անցկացնել, որպեսզի ոչ ոք չփորձի իր ամբարիշտ գործերի դեմ հանդես գալ: Նրա կարգադրությամբ սպաներն իրավունք ունեին որպես ծառա օգտագործել եպիսկոպոսներին ու կղերականներին, եպիսկոպոսարաններում ու վանքերում պոսներին ու կղերականներին, եպիսկոպոսարաններում ու վանքերում էր ներքինց տեր զգալ ու լուրացնել նրանց ունեցվածքը: Նա ծանակում էր ներքինց, ովքեր հնուց սկսած աստծուն ոսկե կամ արծաթե սպասք էին նվիրաբերել, ասում, որ եկեղեցու սպասք պետք է հասարակաց սեփականությունը դարձնել, ինչպես Հուդան՝ մյուսոնը տերունական: Իրենից առաջ թագավորած բոլոր կայսրերին ապիկար էր համարում, ամբողջապես մերժում [աստծո] նախախնամությունը, պնդում, թե կայսրից ավելի հզորը չկա, եթե նա իշխում է խոհեմաբար: Բայց նա, աստված նրան կործանի, իր հաշիվների մեջ սխալվեց: Նույն՝ ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա փետրվար ամսին սուրբ պասեքի 1-ին շաբաթ օրը սարակինոսները Եվխախտա⁹⁶³ [վայրում] դիմադրության հանդիպեցին արմենիակների զորավար Լեոնի կողմից, բայց պարտության մատնելով նրան, խլեցին զորքի ոտձիկը, բազում մարդկանց էլ գերի բռնեցին: Դա 13 տաղանդ [ոսկի] էր, այսինքն 1300 լիտր: Հակառակ այդ բոլորին, Նիկեփորն իր ազահուության վերջ չտվեց: Այդ նոր Աքաբբը, Յալարիսից ու Միդասից ավելի ընշաբաղջը⁹⁶⁴, բյուր այդ նշաններից էլ խելք չդրած, իր որդի Ստավադեի ընշաբաղջը⁹⁶⁵, բյուր այդ նշաններից էլ խելք չդրած, իր որդի Ստավադեի հետ բուղարների դեմ պատերազմի գնաց: Նա մայրաքաղաքից դուրս եկավ մայիս ամսին⁹⁶⁵, նախապես կարգադրելով գեներալնի լոգոթետ Նիկետաս պատրիկին բարձրացնել եկեղեցիների ու վանքերի պետության

նր վճարած հարկերը, իսկ մեծատուններից գանձել անցած ութ տարիների համար հարկ⁹⁶⁶, որի առթիվ մեծ վայնասուն բարձրացավ: Իր մտերիմ դրանիկներից մեկի՝ պատրիկ Քեոզոսիոս Սալիբարասի հանդիմանության, թե «Տե՛ր, բոլորը բարձրագույն բողոքում են մեր դեմ և փորձության ժամանակ ամենը պիտի խնդան մեր անկման առթիվ», նա պատասխանեց. «Եթե աստված կարծրացրել է իմ սիրտը, ինչպես փարավոնի⁹⁶⁷, էլ ի՞նչ լավ բան են ակնկալում իմ հպատակները: Նիկեփորից, ո՞վ Քեոզոսիոս, տեսածիցդ տարբեր բան մի՛ սպասիր»: Տերը վկա, Քեոզոսիոսն ինքն է ինձ պատմել այդ մասին: Կայսրը ոչ միայն թրակիալից, այլև պերատիկա բանակաթեմերից զորքեր հավաքագրելով, նաև բազում չքավորների, որոնք անձնապես իրենք էին իրենց պարենը, պարսատիկներին ու գուրգերը ապահովել, և հակառակ այն բանի, որ նրանք հայհոյում էին [իրեն], զինվորներով հանդերձ բուլղարների դեմ տարավ: Կրումը հակառակորդի մեծաբանակությունից վեհերտած (նրանք արդեն Մարկելլոսում էին գտնվում) խաղաղություն խնդրեց, սակայն կայսրն իր շարամտությամբ և իրեն միաբան խորհրդականների խորհրդով մերժեց: Եվ ահա բազում շրջանցիկ դժվարանցանիլի, վտանգներիով լի ճանապարհներով հոստորտախոսը հուլիս ամսի 20-ին (այն ժամանակ ամեն ինչի ավերում գուշակող շնաստղը ծագեց) Բուլղարիա մտավ, հաճախակի կրկնելով «Ո՞ր պատրեսցէ զԱբարա»⁹⁶⁸ դարձվածքը, թե «Աստված է, թե սատանան մեկ է, նա քար է տալիս մարդուն նրա կամքից անկախ»: Նրա նախքան [Բուլղարիա] ոտք դնելը, իր մտերիմ ծառա Բյուզանդիոսը, հափշտակելով կայսերական հանդերձանքը և 100 լիտր ոսկի, Մարկելլոսից Կրումի մոտ է փախչում: Ետերը նրա փախուստը Նիկեփորի համար վատ նշան համարեցին: Առաջին երեք օրվա ընդհարումների արդյունքները նա իր համար հաջող համարեց, բայց դրանց պատճառը նա վերագրում էր ոչ թե աստծուն, այլ Ստավրակիոսի բախտին ու խելքին: Նա սպանոնաց այն հրամանատարներին, որոնք դեմ էին [Բուլղարիա] ներխուժելուն: Նա հրամայեց անգթորեն կոտորել անասուններին, երեսաններին, անխտիր բոլորին, սպանված յուրալինների մարմինները թողեց անթաղ, նրա միակ մտահոգությունը դիակապուտությունն էր, նա կողպեց ու կնքեց Կրումի գանձատունը՝ սեփականը համարելով: Նա կտրեց ականջներն ու մարմնի այլ մասերը այն քրիստոնյաների, որոնք ձեռք էին տվել կապուտին, կրակի տվեց Կրումի, այսպես կոչված, ապարանքը⁹⁶⁹ և նա սաստիկ խեղճացած ասաց. «Ահա, հաղթեցիր, ցանկացածդ վերցրու և հեռացիր խաղաղությամբ»: Բայց խաղաղության թշնամին չընդունեց զա, որի վրա Կրումը դայրա-

ցած փայտյա ամրություններով փակած երկրի մուտքերն ու ելքերը ամրացրեց: Նիկեփորը տեղեկանալով այդ մասին, ապշահար եղավ, շփտեր ինչ քայլի գիմի: Իր մտերիմներին նա ասում էր կորստյան մասին, որ «Եթե անգամ թևավոր դառնանք, ոչ ոք հույս չունենա, թե կարծի կործանումից»: Այդպիսին էր վիճակը երկու օր՝ հինգշաբթի և ուրբաթ: Ետքա՞ գրչեր իրարանցումները և Նիկեփորին ու նրա մարդկանց շրջապատած զինված ամբոխի մասին տարածված լուրերը բոլորին հավասարակշռությունից հանեցին և երբ նախքան լուսանալը բարբարոսները խուժեցին Նիկեփորի և նրա մտերիմ մեծամեծների վրանների վրա, շարաշար խողխողեցին նրան⁹⁷⁰, ինչպես և Աետիոս պատրիկին, Պետրոս պատրիկին, Միսինիոս Տրիֆիլլիոս պատրիկին, Քեոզոսիոս Սալիբարաս պատրիկին, ով շատ տանջեց ու վատություններ գործեց երանելի Իրենեին, էպարքոս պատրիկին⁹⁷¹, Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավար Ռոմանոս պատրիկին և բազում այլ պրոտոսպարաների ու սպաթարների, տագմաների հրամանատարների, էքսկուրիտորների գոմեստիկոսին, կայսերական վիզլալի դրոնգարին, Թրակիալի [բանակաթեմի] զորավարին, բանակաթեմերի բազում զորավարների, անթիվ զինվորների: Քրիստոնյաների ողջ ծաղիկը կոտորվեց, բոլոր զենքերը, կայսեր նշանակները կորան: Քրիստոնյաները թող մի անգամ էլ շտեմենն այդ օրվա ավելի քան ողբալի խայտառակությունը: Այդ բանը տեղի ունեցավ ինդիկտինի 4-րդ տարվա հուլիս ամսի 26-ին⁹⁷², Կրումը Նիկեփորի զուլսը կտրեց և փայտի ծայրին բազում օրեր կախած պահեց՝ ի տես իր մոտ ժամանող այլազգիների և համոթ մեք⁹⁷³: Այնուհետև զլխի ոսկրե մասը թողնելով և դրսից արծաթապատելով, պարծանքով նրանով զինի էր հյուրասիրում [իր մոտ ժամանած] սկլավենների մեծամեծներին: Բազում [հոռմայեցիներ] մեկ օրում որբացան ու այրիացան, անդադրում ողբ տիրեց, միայն Նիկեփորի սպանությունը շատերի համար միախառնություն դարձավ: Փրկվածներից և ոչ ոք չկարողացավ ճշգրիտ պատմել նրա սպանության մանրամասնությունները: Ոմանք պատմում են, որ երբ նա ընկավ, քրիստոնյաներն անգամ նրան հարվածեցին: Իսկ նրա կնաբար ծառաները, որոնց հետ նա կենակցում էր, մի մասը ցանկապատի կրակի, իսկ մյուսը նրա հետ սրի զոհ դարձան: Քրիստոնյաները դժբախտություն չեն ունեցել նրա թագավորությունից ավելի դաժանը ճաշակելու: Իրենից առաջ թագավորած ագահ, անառակ. բարբարոսների պես դաժան բոլոր թագավորներին նա գերազանցեց: Այդ մասին փոքրիշատե գրելն անգամ մեզ համար շատ դժվար է, ապագա սերունդներին դա անհավատալի կթվա-

Մի խոսքով, ինչպես առածն է ասում, «կերպասի որակը ծայրից է երեւում»: Ողի աչ կողմում ծանր վերք ստացավ և Ստավրակիոսը՝ նրա որդին և մի կերպ մարտից ողջ դուրս գալով, ցավատանջ Աղբիանուպոլիս հասավ: Սխուրբի դոմեստիկոս Ստեփանոս պատրիկը Թեոկտիստոս մագիստրոսի մասնակցութեամբ Ստավրակիոսին կայսր հռչակեցին, որը դիմելով վերապրած զինվորներին, հոր գեմ խոսեց, մի բան, որ նրանց շատ դուր եկավ: Անվնաս փրկվեց և Միքայել կուրապաղատը, որ հակառակ իր մտերիմների կաթոգին խնդրանքին իրեն կայսր հռչակեմ, մերժեց՝ նիկեփորին և Ստավրակիոսին տված երդումների պատճառով: Ստեփանոս դոմեստիկոսը հակազդվեց նրան՝ Ստավրակիոսի վերապրելու մասին կասկած հայտնելով: Թեոկտիստոս մագիստրոսը կողմնակից էր Միքայելի թագավորելուն: Ստավրակիոսը առատ արյունամիզություն ունեցավ, նրա ազդերն ու ոտքերը փայտացան և նրան Բյուզանդիոն բերեցին պատգարակով: Նիկեփոր պատրիարքը, որ շատ լավ էր տրամադրված դեպի նա, նրան խորհուրդ էր տալիս իջեցնել աստծո բարկությունը՝ ամոքելով իր հոր կողմից տուժածներին, բայց հոր խելքի հարազատ ժառանգը պատասխանեց, թե երեք տաղանգ[ոսկուց]⁷⁷⁴ ավելի տալ չի կարող: Այդ գումարը նրա հոր ապօրինության մի շնչին մասնիկն էր միայն: Հակառակ դրան, նա խոստացածն էլ չէր ուղղում կատարել, հուսալով, թե կապրի: Իր մեջ կրելով հոր անհաշտ ոգին, նա ավելի հաճախակի էր անարդում Թեոկտիստոս մագիստրոսին, Ստեփանոս դոմեստիկոսին, Միքայել կուրապաղատին: Նա միանգամայն խորշում էր Պրոկոպիայից՝ հարազատ քրոջից, ավզուտա Թեոփանոյի զրդմամբ իր դեմ ոտնձգություններ կատարած լինելու համար: Այդ թշվառական [Պրոկոպիան] լինելով անզավակ, հույս ուներ սուրբ Իրենեի նման իշխանության սանձերը ձեռք գցել: Իսկ Ստավրակիոսը ապաքինվելու հույսը կտրած, ջանում էր թագավորություն իր կնոջ տալ, կամ էլ քրիստոնյաների արդեն ճաշկած շարիքների վրա մի նորը բարդել, իշխանությունը տալով դեմոսի ձեռքը: Դրանից սարսափահար նիկեփոր պատրիարքը, Թեոկտիստոս մագիստրոսը, Ստեփանոս դոմեստիկոսը, Միքայել կուրապաղատը, իրենց մեծ թշնամանքին վերջ տալով, ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի վերջին բարեկամացան: Հոկտեմբեր ամսի 1-ին երեկոյան Ստավրակիոսը Ստեփանոս դոմեստիկոսին կանչեց և հարցրեց, ինչպես անել, որ կարողանան իր փեսա Միքայելին տնից բերեն ու կուրացնեն: Ստեփանոսի պատասխանին, թե այս պահին դա անհնարին է՝ նրան պահպանող զորքի, ինչպես և նրա տունը ապահով վայրում գտնվելու պատճառով, Ստավրակիոսը

խնդրեց այդ խոսակցության մասին ոչ ոք չիմանա: Իսկ [Ստեփանոսը] հշմարտանման խոսքերով նրան օրորելով, ամբողջ զիշերվա ընթացքում ծածկած ձիարշավարանում կենտրոնացրեց տաղմանների վերապրած զինվորներին՝ իրենց հրամանատարներով հանդերձ, հենց այդ Միքայելին կայսր հռչակելու համար: Վաղ առավոտյան ողջ սենատը պալատ ժամանեց և նրան կայսր հռչակեց, ինչպես այդ մասին ստորև կասվի: Նիկեփոր պատրիարքը Միքայելից պահանջեց [իր] ուղղափառ հավատքի, ձեռքերը քրիստոնյաների արյամբ շներկելու, նաև հոգևորականությունն ու վանականությունը, մի խոսքով կղերը հալածանքի շենթարկելու մասին սեփական ձեռքով զրված փաստաթուղթ:

[A. M. 6304]

Աշխարհի արարչագործության 6304 թ.	Քրիստոսի մարդեղության 804 թ.	Հոռոմայեցիների Միքայել կայսեր 2-ամյա թագավորության 1-ին տարին
Ներքևների առաջնորդ Մահամեկի 4-ամյա իշխանության 4-րդ տարին	Հոռոմի Լեոն պապի 16-ամյա աթոռակալության 16-րդ տարին	Կոստանդնուպոլսի Նիկեփոր պատրիարքի 9-ամյա աթոռակալության 7-րդ տարին

Այդ ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 2-ին, հինգշաբթի օրը, 1-ին ժամին, ամենաբարեպաշտ Միքայել կուրապաղատը ձիարշավարանում ամբողջ սենատի և տաղմանների կողմից հոռոմայեցիների կայսր հռչակվեց⁷⁷⁵: Ստավրակիոսը, լսելով նրա հռչակման մասին, աչքափ պարսավեց պատրիարքին, ապա իր ազգական Սիմեոն վանականի ձեռքով տեղնուտեղը մագերը խուզեց և վանականի սքեմ հագավ: Պատրիարքը Միքայել կայսեր և վերջինիս քրոջ հետ պալատ գալով, Ստավրակիոսին պաղատում էին եղածի վրա շտիքի, քանզի իրենք այդ քայլին զիմեցին ոչ թե դավադրաբար, այլ նրա վերապրելու մասին հուսաբեկ եղած: Իսկ նա իր հորենական վատությունը գաղազած, շքեղությունեց դա, ասելով նրան. «Նրանից լավ ընկեր դու չես գտնի»: Յերեկվա 4-րդ ժամին Մեծ եկեղեցու բեմում ձեռամբ նիկեփոր պատրիարքի Միքայելը թագադրվեց և այդ առթիվ ընդհանուր բերկություն եղավ: [Միքայելը] պատրիարքին 50 լիտր ոսկի նվիրեց, իսկ կղերին⁷⁷⁶ 25: Կենելով մեծահոգի և անարծաթասեր մարդ, նիկեփորի ընչաքաղցությունից աուժած բոլորի սիրտն առավ, նվերներով սիրաշահեց սենատն ու զինվորներին: Նույն ամսի 12-ին Պրոկոպիան Ավզուստեոնի տրիկլինում

ավգուստա թագադրվեց: Նա սենատին բազում նվերներ շնորհեց: Բանակաթեմերի Բուլղարիայում զոհված զինվորների այրիներին 5 տաղանդ ոսկի նվիրեց, Թեոփանոյին, Ստավրակիոսի միանձնուհի դարձած կնոջ, Նիկեփորի օրոք ողբալի վիճակում գտնվող նրա ազգականներին մեծ հարստություն նվիրաբերեց, վանքի վերածելու համար նրան մի գեղեցիկ տուն շնորհեց՝ «Հրեական» կոչվողը, ուր թաղվեց Ստավրակիոսը: Նա հարստացրեց բոլոր պատրիկներին ու սենատորներին, քահանայապետերին, քահանաներին ու վանականներին, զինվորներին ու ազգատներին՝ և՛ մայրաքաղաքում, և՛ բանակաթեմերում, մի քանի օրվա ընթացքում մեջտեղից վերացավ Նիկեփորի անափ արծաթասիրությունը, որը և նրա [Նիկեփորի] շարաշար կործանման պատճառ դարձավ: Միքայելն իր այդ լավագույն գծերի հետ միասին, նաև բարեպաշտ և ուղղափառագույն լինելով, տխրում էր, երբ որևէ հիմնավոր կամ անհիմն պատճառով բաժանվում էին սուրբ եկեղեցուց: Նա անդադար խնդրում էր սրբազնագույն պատրիարքին և կարող մարդկանց աջակցել հասարակաց անդորրն ապահովելու, այդ թվում և դժնդակ բանտերում արգելափակված Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսին, Պլատոնին և Թնասաղոնիկեի արքեպիսկոպոս Հովսեփին՝ Թեոդորոսի եղբոր: Նա ջանաց կապ հաստատել նրանց վանքի ռեկավարների հետ, ինչ որ արեց: Բացի այդ, նա ֆրանկների թագավոր Կարոլոսի մոտ դեսպանություն ուղարկեց՝ խաղաղության և իր օրդի Թեոփիլակտոսի հետ խնամիանալու համար, իսկ սրբազնագույն պատրիարք Նիկեփորը Հռոմի սրբազնագույն Լեոն պապին⁹⁷⁷ ժողովական թղթեր հղեց: Նախկինում Նիկեփոր կայսրը թույլ չէր տալիս նրան այդ բանն անել: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսի 25-ին, հինգշաբթի օր, ամենախաղաղասեր Միքայել կայսրն իր օրդի Թեոփիլակտոսին, ձեռամբ Նիկեփոր պատրիարքի, Մեծ եկեղեցու բեմում կայսր թագադրեց, սուրբ սեղանին ընծայարբերեց թանկագին զարդեր՝ ոսկե, թանկագին քարերով ազուցված սկիհներ, նաև հին՝ ոսկով և ծիրանիով, փայլուն գործված, հրաշալի սրբապատկերներով զարդարված տետրավելներ⁹⁷⁸: Իսկ պատրիարքին նվիրեց 25 լիտր ոսկի, սրբազան կղերին՝ 100 լիտր, դրանով ձոխացրեց սուրբ տոնն⁹⁷⁹ ու որդու հուշակումը: Ամենաբարեպաշտ կայսրը աստվածային մեծ ջերմեռանդությամբ ու սրբազնագույն պատրիարքի և ուրիշ բարեպաշտների խորհրդով⁹⁸⁰ մղված, այժմ պավլիկյան կոչվող մանիքեցիներին, Փյուզգիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգաններին մահապատիժ սահմանեց, բայց շարամիտ խորհրդականների միջամտությամբ, թե իբր նրանք կղզյան, իր որոշումն իրականացնելուց

ետ կանգնեց, թեպետև այդ մոլորությունները գերված մարդկանց համար անհնարին բան է ապաշխարելը: Խորհրդականները տգիտորեն քարոզում էին, թե հոգևորականի համար անթույլատրելի է մահապատիժ առաջարկել ամբարիշտների համար, այդ հարցում նրանք իբր ամեն տեսակետից ոտնահարած են լինում սուրբ գիրքը: Բայց չէ՞ որ ծայրագույն առաքյալ Պետրոսը մի ստի համար սպանեց Անանիային ու Սապփիրային⁹⁸¹, չէ՞ որ մեծ Պավլոսն աղաղակում է, թե «նման արարքներ գործողները մահվան են արժանի»⁹⁸², և այն էլ լուկ մարմնական մեղքի համար, էլ ինչպե՞ս հակադիր են սուրբ դրոց նրանք, ովքեր սրով փրկվում են հոգեկան ու մարմնական ամենայն աղտեղությունից լի, դիվապաշտ մարդկանց: Հակառակ բոլորին բարեպաշտ Միքայել կայսրն այնուամենայնիվ նրանցից շատերին կոտորեց⁹⁸³: Ստացած ծանր վերքից Ստավրակիոսի մեջքը թարախակալեց, սաստիկ զարշահոտության պատճառով ոչ ոք չէր կարողանում նրան մոտենալ: Ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա հունվար ամսի 11-ին նա վախճանվեց, իբրև թե թագավորելով 2 ամիս ու 6 օր: Մայիս ամսի 14-ին, շաբաթվա 6-րդ օրը արևի մեծ խաճարում եղավ, որ երեքուկես ժամ տևեց, ժամը 8-ից մինչև ժամը 11-ը: Հունիս ամսի 7-ին Միքայելը բուլղարների դեմ արշավեց: Պրոկոպիան ուղեկցեց նրան մինչև Ցուրուլու⁹⁸⁴: Բուլղարների առաջնորդ Կրումը պաշարմամբ գրավեց Դեբելտոսը⁹⁸⁵, որի [բնակչությունն] իր եպիսկոպոսի հետ միասին նրա կողմն անցան, նրանց նա վերաբնակեցրեց: Կայսեր խորհրդականների բազում շարամտության պատճառով [զորքերը], հատկապես Օպսիկիոնի և Թրակեսիոնի, որոշեցին խռովության և անկարգությունների դիմել: Միքայելը նվերներով ու հորդորներով հանգըստացրեց ու հանդարտեցրեց նրանց: Բուլղարները, իմանալով զորքերի խռովության, նրանց պատերազմից վախենալու, տաքսատիոնին⁹⁸⁶ շնազանդվելու մասին, է՛լ ավելի ընդարձակեցին իրենց տիրապետությունը Թրակիայի և Մակեդոնիայի վրա: Այն ժամանակ էր, որ քրիստոնյաները Անքիալոսն ու Բերիան թողեցին ու փախան, երբ իրենց ոչ ոք չէր հալածում, ապա և Նիկեան⁹⁸⁷ ու Պրոբատոն բերդը և մի քանի այլ ամրություններ, նմանապես Ֆիլիպպոսպոլիսն ու Ֆիլիպպեն⁹⁸⁸: Ստրիմոնում հաստատված վերաբնակներն առիթից օգտվելով փախան, Ստրիմոնում հաստատված վերաբնակներն առիթից օգտվելով փախան, վերադարձան իրենց տեղերը: Այդ բոլորը Նիկեփորի խելացնորությունը խարազանող աստծո ցասումն էր, որի պատճառով իր երևակայական հաջողությունները, որոնցով նա պարծենում էր, արագորեն փուլ եկան: Մի կողմ թողած շատերի շարափառությունը, պավլիկյանների, աթինգանների, պատկերամարտների և տետրադիտների⁹⁸⁹ վխտացող աղանդ-

գիմադրութեան, առաջ ալն: Կայսրը նոյնմբեր ամսի 1-ին ստիպված իր մոտ հրավիրեց պատրիարքին՝ խաղաղութեան շուրջ խորհրդակցելու: Ներկա էին նաև Նիկիայի, Կյուզիկոսի մետրոպոլիտները, ինչպես և խորհրդակցականները՝ Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ: Պատրիարքը, մետրոպոլիտներն ու կայսրը կողմնակից էին հաշտութեան, բայց վատ խորհրդակցականները, Ստուդիոսի վանահայր Թեոդորոսի հետ գեմ էին դրան: Նրանք պնդում էին, թէ «չպետք է հաշտութիւն կնքել աստվածային պատգամի վերացման գնով, չէ՞ որ Տերն ասաց. «Որ գայ առ իս՝ ոչ հանից արտաքս»: Նրանք շփոթեին ոչ իրենց ասածը, ոչ էլ թե իրենց պնդումներն ինչին են վերաբերում: Նախ և առաջ նրանցից և ոչ ոք մեր կողմը չի անցնում, իսկ իրենց արքունիքում եղած մեր մարդկանց մենք ենք, որ մատնեցինք: Եթե [բուլղարները] հետ մենք խաղաղութեան մեջ ապրենք, ապա կփրկենք նրանց: Երկրորդ, թեկուզև մի քանի հոգի էլ անցել են մեր կողմը, մենք պետք էր ավելի շուտ շատերի ու հայրենակիցների փրկութեան մասին մտածենք, քան թե անորոշ ու վերացական բաներով օրորվենք: Աստուծոն ավելի հաճելի է շատերի փրկութեանը, քան թե քչերի, փոքր օգուտի համար մեծ վնաս կրելը ամենամեծ տխմարութիւնն է: Եսկ եթէ որ իւրոց և մանաւանդ քնտանեաց խնամ ոչ տանիցի, ի հաւատոցն ուրացեալ է և շար ևս քան զանհաւատսն է»⁹⁹⁸ ասում է Պողոս առաքյալը, էլ ո՛ւր մնաց ասույթը, թե «Ծս խաղաղարար էի խաղաղութիւնն ատեցողների հետ»⁹⁹⁹: Բայց զուցե նրանք Պողոսից ու Գավթից էլ ավելի իմաստուն են: Այժմ ո՞վ է երիցս երանելի Գերմանոսից ավելի իմաստուն: Գուցե ավերիչ մտայնութեամբ խաղաղութեան գործը տապալող շար խորհրդակցանները: Ինչպես ասվեց, այդ բանը տեղի ունեցավ նոյնմբեր ամսի 1-ին, իսկ նույն ամսի 4-ին գիսավոր ասող երևաց, երկու, իրար միացած մահիկների ձեռով, որոնք այնուհետև բաժանվեցին իրարից և տարբեր ձևեր ընդունեցին, մինչև իսկ անգլուխ մարդու: Հաջորդ օրը տեղ հասավ Մեսեմբրիայի առման մասին ողբալի լուրը: Բուլղրին երկյուղ պատեց՝ ավելի մեծ փորձանքներ ակնկալելով: Թշնամիները Մեսեմբրիան գտնելով մարդկանց ապրելու համար անհրաժեշտ բոլոր պարագաներով լի, Գերելտոսի հետ տիրացան նրան: Նրանք քաղաքում գտան պղնձե 36 սիֆոն¹⁰⁰⁰, նրանցով արձակվող բազում հեղուկ կրակ, շատ ոսկի և արծաթ: Նույն տարին Պաղեստինի ու Ասորիքի բազմաթիվ բրիստոնյաներ, վանականներ ու աշխարհականներ, արաբների սաստիկ հալածանքներից խուսափելով, փախան ու ապաստանեցին Կիպրոսում: Ասորիքում, Եգիպտոսում և Աֆրիկայում, արաբների հա-

մայն տիրապետութեան մեջ համընդհանուր անիշխանութիւն էր տիրում, գյուղերում ու քաղաքներում նրանց աստվածակործան ժողովրդի կողմից սպանութիւններ, հափշտակութիւններ, շնութիւններ, զազրագործութիւններ, ամեն տեսակի աստվածատյաց արարքներ էին կատարվում: Պղծվեցին մեր աստծո սուրբ քաղաքի¹⁰⁰¹ նվիրական վայրերը՝ սուրբ հարութեան, կառափելու վայրը¹⁰⁰² և այլն, ավերակ դարձան սուրբ խարիտոնի և սուրբ Սաբայի անապատում գտնվող հռչակավոր լավրաները, մնացած վանքերն ու եկեղեցիները, [բրիստոնյաների] մի մասը նահատակվեց, մյուսը՝ Կիպրոս գնաց, այնտեղից էլ Բյուզանդիոն: Բարեպաշտ Միքայել կայսրը և սրբազնագույն Նիկեփոր պատրիարքը սիրալիք հյուրընկալութիւն ցույց տվեցին, քաղաք եկածներին մի երեւելի վանք նվիրեցին, իսկ Կիպրոս մնացած վանականներին ու աշխարհականներին մեկ տաղանդ ոսկի ուղարկեցին և ամեն օժանդակութիւն ցուցաբերեցին: Թեև Միքայելը բոլորի հանդեպ բարյացակամ էր ու սիրելի, պետական գործերում անընդունակ էր, նրան իրենց ափի մեջ էին առել Թեոկտիստոս մագիստրոսը և մնացած իշխանավորները: Փետրվար ամսին Բուլղարիայից փախած երկու բրիստոնյաներ կայսեր ֆետրվար ամսին Բուլղարիայից փախած երկու բրիստոնյաներ կայսեր հայտնեցին, թե Կրումը որոշել է հանկարծակի Թրակիայում գտնվող [գորբերի] վրա հարձակվել: Կայսրը ամսի 15-ին քաղաքից դուրս եկավ, իսկ Կրումը աստծո նախախնամութեամբ մեծ զոհեր տալով ձեռնունայն վերադարձավ: Կայսրը, հասնելով Ադրիանուպոլիս և կարգավորելով քաղաքի գործերը, բերկրալից վերադարձավ: Նա բարձրացավ սուրբ Տարասիոս պատրիարքի վանքը և ավզուստա Պրոկոպիայի հետ նրա հոգեհանգիստը կատարեց, նրա սուրբ դամբարանը 95 լիտր¹⁰⁰³ արժողութեամբ արծաթե տախտակով¹⁰⁰⁴ փառավորեց: Մեսեմբրիայի անկումից հետո կայսրը Կրումի հետ հաշտութիւն կնքելու հույսը կրտրած, բոլոր բանակաթեմերից զորք հավաքելով, հրամայեց զարուհը շարժելով, սկսեցին վատաբանել ու ծանակել Միքայելին: Մայիս ամսին կայսրը տաղպես կապագովկացիք ու արմենիակները: Մայիս ամսին կայսրը տաղմաներով դուրս եկավ, ավզուստա Պրոկոպիան նրան դարձյալ ուղեկցեց՝ մինչև Հերակիայի մոտ գտնվող Ակվեդուկը: Զորքերը դրանից դժգոհ, սկսեցին վատաբանել ու ծանակել Միքայելին: Մայիս ամսի 4-ին Յլի համաստեղութեան 12-րդ մասում, երբ արեղակը ծագում էր ժամադետում, խավարում եղավ, ամբոխներին մեծ սարսափ համակեց: Իսկ կայսրը զորավարներով ու զինվորներով շրջում էր Թրակիայով մեկ, ո՛չ Մեսեմբրիայի դեմ էր գնում, ո՛չ էլ թշնամիներին վնասելու որևէ անհրաժեշտ քայլի դիմում: Նա սոսկ ականջ էր կախում պատե-

րազմի փորձ շունեցող իր խորհրդականների դատարկ խոսքերին, թե թշնամին չի հանդգնի հարձակվել սեփական երկրում գտնվող կայսեր վրա: Պարենի պակաս զգացող և հարձակումներով ու հափշտակությամբ պարապող ազգակից զինվորները տեղացիներին համար ավելի մեծ փորձանք էին, քան բարբարոսների արշավանքները: Հունիս ամսի սկիզբներին բուլղարների առաջնորդ կրումը, ենթադրելով, որ քրիստոնյաները շատ շատ են, իր զորքերով ոտքի ելավ: Նա բանակեց Վերսինիկիայում, կայսերական զորքից 30 մղոն հեռավորության վրա: Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկը, Մակեդոնիայի զորավար Հովհաննես պատրիկը՝ մականունը Ապլակես, նրանց դեմ կռվի դուրս գալու մեծ եռանդ հանգես բերեցին, բայց շարամիտ խորհրդականների զորամբ կայսրը թույլ չտվեց: Իսկ [Կոստանդնուպոլսում] այն պահին, երբ քաղաքի բնակչությունը պատրիարքի զխավորությամբ սուրբ Առաքելոց եկեղեցում պատարագ էր մատուցում, ամբոխի խռնված լինելու պատճառով աչքից հեռու մնացած աստվածատյաց Կոստանդնի¹⁰⁰⁵ հերձվածի կողմնակիցներից ամբարիշտ ոմանք շարդում են կայսերական գերեզմանատան դարբասը և ինչ-որ զորդուն անելով, բացում այն, իբրև թե աստվածային հրաշքով: Մտնելով ներս, նրանք այդ ստահակի դամբանի վրա ծնկաչոք կոչում են հասնի օգնության, նրան, և ոչ աստծուն, ասելով. «Նչի՛ր, փրկի՛ր կործանվող պետությունը»: Նրանք լուր տարածեցին, որ նա, դեերի հետ տարտարոսում բնակվողը, իբր ձի հեծած վեր է կացել և գնում է բուլղարների դեմ պատերազմի¹⁰⁰⁶: Քաղաքի էպարքոսը ձերբակալեց նրանց, նրանք սկզբում ստախոսեցին, թե իբր գերեզմանատան դարբասը աստվածուստ, ինքնարերարար բացվեց, բայց երբ կանգնեցին էպարքոսի առջև և տեսան իրենց աստուծոն, պատուհասվելու վախի տակ հայտնեցին դարբասը շարդելու մասին: էպարքոսը նրանց ըստ արժանվույն բրածեծ անելուց հետո, քաղաքով մեկ ծանակեց, պարտադրելով բարձրաձայն ասել իրենց պատժելու պատճառը: Ամենայն շարյաց գտիչ սատանան զինվորներին այնպես էր դայեկել, որ նրանք փորձության պատճառը ոչ թե իրենց մեղքերը համարեն, այլ ուղղափառ ու հայրենավանը դավանանքը, վանականների սուրբ սքեմը, աստվածային իմաստասիրության ուսուցանումը: Հայհոյիչներից շատերը անունով էին քրիստոնյա, իրականում նրանք պավլիկյաններ էին, որոնք ի վիճակի չլինելով իրենց պիղծ հայացքները հրապարակ հանել, նման քայլերի էին դիմում՝ տխմարներին խաբելու համար: Նրանք երանի էին տալիս հրեամիտ Կոստանդնին, համարելով մարգարե և հաղթող, ընդունում նրա շարափառությունը՝ ի տապալումն

մեր Տիրոջ Հիսուսի Քրիստոսի մարմնացյալ տնօրինության: Հունիս ամսի 22-ին հոռոմայեցիներն ու բուլղարները Աղբիանուպոլսից ոչ հեռու քախվում են միմյանց: Քրիստոնյաները ռազմավարական կոպիտ սխալ թույլ տալու պատճառով թշնամիներն այնքան գերազանցեցին, որ հոռոմայեցիները դեռ առաջին ընդհարման շմասնակցած, գլխովին փախուստի դիմեցին, այն աստիճան, որ Կրումն ապշահար կարծեց, թե կատարվածը ռազմագիտական խորամանկություն է և միառժամանակ թույլ չէր տալիս իր զինվորներին փախստականներին հետապնդել: Բայց երբ տեսավ, որ նրանք սանձակոտոր փախուստի են դիմում, հետապնդեց և մեծաթիվ զորք կոտորեց: Բուլղարները ձեռք գցեցին նաև հոռոմայեցիների տուլոզներ: Կայսրը, փախչելով քաղաք, անիծելով զինվորներին ու նրանց հրամանատարներին, երդվեց հրաժարվել դահից: Նա դիմեց Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին, որին համարում էր բարեպաշտ, քաջ և կայսերական իշխանությանը տիրելու միանգամայն արժանի մարդ: Երբ Լևոնը կտրականապես հրաժարվեց, կայսրը նրան հանձնելով բանակաթեմային զորքերի հրամանատարությունը, հունիս ամսի 24-ին եկավ մայրաքաղաք, որոշած լինելով հրաժարվել իշխանությունից և մի ուրիշին կայսր հռչակել, մի բան, որին դեմ էին զուրս գալիս իր կինն ու իշխանության մոտիկ կանգնած մարդիկ: Սըրբազնագույն Նիկեփոր պատրիարքը այնպիսի ելք էր որոնում, որպեսզի ով էլ զահ բարձրանար, Միքայելի և նրա երեխաների կյանքին վտանգ չսպառնար: Զորավարներն ու զորքերը, իմանալով, որ կայսրը քաղաք է փախել, նրա թագավորելուց հույսը կտրած, խորհուրդ արեցին ու Անատոլիկոնի զորավար Լևոն պատրիկին դիմեցին, խնդրելով սատար կանգնի ժողովրդին և պաշտպան՝ քրիստոնյաների պետության: Սկզբում նա կտրականապես մերժեց, զիտակեցելով բեռի ծանրությունը, նաև աչքի առաջ ունենալով բարբարոսների հարձակումների անտանելիությունը, բացի այդ, նա չէր ուզում խախտած լինել կայսրերի հանդեպ ունեցած իր հավատարմությունն ու աննենգությունը: Բայց երբ տեսավ, որ թըշնամին սլանում է դեպի քաղաք, Նիկեփոր պատրիարքին իր ուղղափառությունը հաստատող զրավոր վկայություն ներկայացնելով, խնդրեց նրա օրհնությունն ու համաձայնությունը՝ իշխանությունն ստանալու համար: Հասնելով քաղաքի առջև գտնվող տրիբունալիոնը, նա զորավարների ու զորքերի կողմից հոռոմայեցիների օրինական կայսր հռչակվեց: Կեսօրին խարսիոսի ղոնից նա ոտք դրեց Կոստանդնուպոլիս, ապա մուտք գործեց պալատ: Միքայելը, լսելով նրա կայսր հռչակվելու մասին, Պրոկոպիայի և իրենց երեխաների հետ շտապեց Փարոսի աղոթա-

րանը: Խուզելով իրենց մագերը, նրանք վանականի սքեմ հագան՝ ինգիկաիոնի 6-րդ տարվա հուլիս ամսի 11-ին, երկուշաբթի օր: Հաջորդ օրը Լևոնը Մեծ եկեղեցու բեմում նիկեփոս պատրիարքի կողմից թաղարվելուց հետո, հրաման տվեց օր ու գիշեր հակողություն մեջ պահել քաղաքի պարիսպները, իսկ ինքն անձամբ շրջում էր քաղաքով մեկ, բոլորին ոտքի հանում, հուսադրում, ասելով, որ աստված ամենաանբիծ աստվածածնի և բոլոր սրբերի միջնորդությամբ, շուտով հրաշք է գործելու, հակառակ մեր բազում մեղքերի ամենեկին չի թողնելու ծաղր ու ծանակ լինենք: Իսկ այն նոր Սենեքերիմ¹⁰⁰⁷ կրոնքը, տարած հաղթանակից փրված, թողնելով եղբոր սեփական զորքով պաշարելու Ադրիանուպոլիսը, ինքը Լևոնի ինքնակալության 6-րդ օրը հետևակազորով ու հեծելազորով մայրաքաղաքի վրա շարժվեց: Նա պարիսպների առաջով շրջում էր Վլախեոնայից մինչև Ոսկե դուռը, ցուցադրելով իր ուժը: Ոսկե դռան ծովահայաց մարզագետնում նա պիղծ ու դիվային զոհարերություններ կատարեց, կայսրից պահանջեց իր նիզակը իրի Ոսկե դռան վրա, բայց մերժում ստանալով, իր վրանը վերադարձավ: Նա ապշեց քաղաքի պարիսպների վեհության, կայսեր զորքի կարգապահության վրա, և համոզվելով, որ պաշարմամբ հաջողության չի հասնի, որոշեց հաշտություն կնքել և փորձեց բանակցություններ իր դիմել: Կայսրը հարմար առիթից օգտվելով, ուզեց նրա դեմ որոգայթ լարել, բայց մեր բազում մեղքերի, ինչպես և իր սպասավորների ապիկարության պատճառով չկարողացավ այդ հաղթանաչանը ձեռք գցել: Ծիշա է, Կրոնի հարված հասցրին, բայց ոչ մահացու, որի վրա ոճրագործը զազազած, սուրբ Մամաս ապատակիչ հրոսակներ ուղարկեց, կրակի տվեց այնտեղի ապարանքը, սայլերի վրա բարձեց ձիարշավարանի պղնձե առյուծը, հիդրիոնի արջն ու վիշապը, ընտիր մարմարիոններ ու հեռացավ, [ճանապարհին] պաշարմամբ գրավելով Ադրիանուպոլիսը:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1. Ագրոսի վանքի մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ VII:
2. Հոռմայեցիների կայսր Գրիգորիանոս (284—305):
3. Միքայել I Ռանդարե (811—813):
4. Քեոփանեսի օգտագործած ժամանակագրության (խրոնոլոգիայի) մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XII—XIII:
5. Գեորգիոս Սինկելլոսը, VIII դ. վերջի և IX դ. սկզբի բյուզանդական մատենագիր: Գրել է «Ժամանակագրություն» աշխարհի արարչագործությունից մինչև Գրիգորիանոս կայսրը (284): Նրա երկը պահպանվել է: Տե՛ս Geortgus Syncellus et Nicephorus CP. Ex recensione Guillelmi Dindorfii, vol. I—II, Bonnae, 1829.
6. Տարասիոս պատրիարք Կոստանդնուպոլիսի (784—806):
7. «Սինկելլոս» բառացի նշանակում է «խցակից», նույն խցում ապրող: Նա պատրիարքից հետո եկեղեցական առաջին անձնավորությունն էր: Նրա հիմնական պարտականությունն էր պատրիարքի և կայսեր միջև կապ պահպանելը:
8. Քեոփանեսի Առաջաբանի մասին հատուկ տե՛ս Կարգոթ, К проблеме, էջ 206 և հա.:
9. Փոկաս կայսր (602—610): Մագրումով կապագործվացի էր:
10. Խոսրով II Ապրվեզ (590—628):
11. Կիրիակոս պատրիարք (595—606):
12. Իոհանն (կամ Հեսիբիոս) պատրիարք (601—609):
13. Եվլոգիոս պատրիարք (581—608):
14. Անատասիոս Բ պատրիարք (599—609):
15. Ինդիկաիոնի՝ 15-ամյա շրջանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Սիրանածին», էջ 230:
16. Այսինքն՝ Քեոփանեսի «Ժամանակագրության» մեր չընդգրկած մասում:
17. Մավրիկիոս (հայկական աղբյուրներում՝ Մորիկ, Մուրիկ) կայսրը (582—602), որին որոշ հեղինակներ (Վ. Տեր Մահկյան, Հայ կայսրեր Բյուզանդիոնի, հտ. Ա, էջ 25—125: Adontz, Les legendes, p. 123—133: Grégoire, Maurice le Marcioniste, p. 395—396: Grousset, Histoire, p. 247) համարում են հայագրի Հայկական աղբյուրներից Մավրիկիոսի ծագումով հայ լինելու ավանդությունները հիշատակում են հեղձ Շապուհ Բագրատունին (Πεσο-Ψανυx Βαγρατιγkα, ctp. 47—49), որը նրան անեցի է համարում, Մտեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (էջ 141), որի համաձայն նա օջականցի էր, և Կիրակոս Գանձակեցին («Պատմություն հայոց», էջ 46), որի ասելով կայսրն էր «Ի Հայոց, լծական գեղջէ, և այլք՝ թէ ի Տարօնոյ», մի այլ տեղում՝ «Կէսք ասեն զնա լԱրփսուս գեղջէ Կապաղովկացոց» (էջ 50): Ինչպես տեսնում ենք, միայն Գանձակեցին է ճիշտ նշում նրա ծննդավայրը՝ Կապաղովկայի Արաբիսոս քաղաքը (աղբյուր ունենալով Միքայել Ասորու «Ժամանակագրությունը»): Այս ավանդությունները ուշ շրջանից են գալիս:

Ժամանակագրական տեսակետից ամենամտիկ Սերբոսը ոչ մի խոսք չի ասում Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին: Ժամանակակից ասորի պատմիչ Հովհան Եփեսացին, Քնոփիլակոսոս Սիմոնաստան նույնպես գաղափար չունեն Մավրիկիոսի հայկական ծագման մասին: Մավրիկիոսին անձնպես ծանոթ նվագորհուրը (Eusebii Historia, col. 2332) նրան համարում է հռոմայեցի, ծննդավայր նշելով Կապադովկիայի Արարիոս քաղաքը, իսկ լատին պատմիչ Պողոս Սարգավազը՝ հույն, առաջին հույն կայսրը բյուզանդական դահի վրա (Pauli Diaconi Historia, p. 100): Այսպիսով Մավրիկիոսին ժամանակակից և ոչ մի պատմիչ նրան հայ չի համարում: Այդ վարկածը հանդես է գալիս ավելի ուշ: IX դ. բյուզանդական պատմիչ Գեորգ Վանականը նրան հայ է համարում (Georgii Monachi Chronicon, t. II, p. 656, 662): **Նույն բանն է ասում նաև XIII դ. հեղինակ Յոհյը** (Μετὰ Τιφέριον ἑβασίλευσε Μαυρίκιος, Ἄρμένιος: *Ioannis Chronographia*, p. 45):

Նշենք այստեղ, որ Մավրիկիոսի ընտանիքի բազմաթիվ անդամներից և ոչ մեկը չէր կրում հայկական անուն: Այսպիսով միակ հավանականը Պ. Գուբերի աված բացատրությունն է: Արարիոս քաղաքը գտնվում էր Կապադովկիայում, որն աշխարհագրական առումով Հայաստան էր կոչվում: Հիերոկլիոսի Սինեկլեմոսում (IX դ.) ցույց է տրված, որ Երկրորդ Հայքում են գտնվում հետևյալ քաղաքները. Մելիտինե, Արկա, Առարիոս, Կուկուսոս, Կոմանա և Արիարաթիա: (*Hieroclii Synecdemus*, p. 38: Հմմտ. Նեղոսի Գրոսապատեի Կարգագրություն, էջ 30: Տե՛ս նաև Հովհաննես Գրասխանկերցի, էջ 69. «Բնի զԿապադովկիայի, յորում մայրաքաղաքն է Կեսարիա՝ և Երկրորդ Հայք նախ անուանիր»): Աղբյուրներում սովորական բան է, երբ մի երկրի վարչական-աշխարհագրական անունը տարածվում է նաև այդ տարածքի վրա բնակվող բնակչության վրա: Մավրիկիոսը, ամենայն հավանականությամբ, ծագումով հռոմայեցի էր, բայց ծնվել էր Կապադովկիայում հաստատված և հունարեն դարձած ընտանիքում (Goubert, Maurice, *Nuoye*, Byzance, t. I):

18. Տրիբունալիոնի Կամպոսը (Campus tribunalis), այսինքն զորքերի հավաքատեղի: Գտնվում էր Հերզոմոնում, ժամանակակից Բաբրբուջի (**հնում՝ Մարբիջույ**) արևելքում: Կայսրերի հուշահամալիրն էր (Janin, *Const. byz.*, p. 412): **Հետաքրքրական է նշել, որ Մավրիկիոսը, թեև իր իշխանության օրոք ատելի էր և՛ «ուղղափառների», և՛ միաբնակների շրջանում, իր նահատակությունից հետո «ուղղափառ և հափորիկ եկեղեցիների կողմից սրբացվեց** (հիշատակը նշվում է նոյեմբերի 28-ին: (Σ τ ρ α τ ο υ, Τὸ Βοζίντιον. Α', σελ. 44, 133): **Մավրիկիոսն ուներ ինն հրեխա՝ վեց տղա և երեք աղջիկ: Նրանց անուններն էին՝ Քնոզոսիոս, Տրիբրիոս, Պետրոս, Պավղոս, Հուստինոս, Հուստինիանոս, Անաստասիա, Քնոփիլակոս և Կլեոպատրա** (*Chronicon Paschale*, vol. I, p. 693): **Մահապատժի ենթարկվեցին Տրիբրիոսը, Պետրոսը, Հուստինոսը և Հուստինիանոսը** (նույն տեղում, էջ 694):

19. Քնոփաներ և՛ բյուզանդական կայսեր, և՛ պարսից արքային կոչում է թասիլեոս — թագավոր: Ենթևում հայկական ավանդությունից, մենք «կայսր» ենք կոչելու բյուզանդական թասիլեոս-ին, իսկ պարսից թագավորին՝ արքա: Նշենք, որ բյուզանդական վեհապետները պաշտոնապես թասիլեոս տիտղոս ասացան 629 թ.: Տե՛ս *Ostrogorsky*, *Autokrator*, S. 98—99 (apud *DAI*, II, p. 9):

20. Այդ մասին գիտեք և Սերբոսը. «Եւ էր որդի մի կայսերն Մարկայ, անուն նորա Քնոզոս: Լուր համբառնել ինչալ տարածանէր ընդ ամենայն երկիր, եթէ զերծա Քնոզոս և զնաց առ թագաւորն Պարսից» (Սերբոս, էջ 106): Երբ Փոկասի դեմ ապստ

տամբեց նշանավոր զորավար Ներսեսը, ապա նա պարսից արքա Խոսրովի մոտ մի երիտասարդ ուղարկեց՝ «զարդարեալ թագաւորական հանդերձի...» ասելով. «Դա է որդի թագաւորն Մարկայ, Քնոզոս, և արասցես ի վերայ դորա ողորմութիւն, որդիս և հայր դորա ի վերայ քոյ» (նույն տեղում էջ 107): Խոսրովը հիշյալ անձնապես և հայր դորա ի վերայ քոյ» (նույն տեղում էջ 107): Խոսրովը հիշյալ անձնապես և հայր դորա ի վերայ քոյ» (նույն տեղում էջ 107): Խոսրովը հիշյալ անձնապես և հայր դորա ի վերայ քոյ» (նույն տեղում էջ 107):

21. **Բյուզանդական կայսրերը պաշտոնապես իրենց կոչեցին «Հռոմայեցիներ թագավոր»** (βασιλεύς Ῥωμαίων), իսկ պետությունը՝ **«Հռոմայեցիների թագավորություն»** (Ῥωμαίων βασιλεία) 812 թ. ընդգծելու համար բյուզանդական կայսեր գերազանցությունը՝ Ֆրանկների թագավորի հանդեպ, որի «ֆրանկների թագավոր» (βασιλεύς τῶν Φράγγων) տիտղոսը բյուզանդիան ճանաչեց հենց այդ թվականին: Տե՛ս *DAI*, II, p. 9—10:

22. Այլ աղբյուրների համաձայն, այս դեսպանը կոչվում էր Լիլիոս: Նա էր Մավրիկիոսին և նրա որդիներին ձերբակալող և մահապատժի ենթարկողը:

23. Այսինքն՝ Մավրիկիոսի կնոջ:

24. Երրորդ դարից սկսած Ավգուստալիոս (praefectus Augustalis) էր կոչվում Եղիպտոսի փոխարքան:

25. Չլիոթեյ Հուստինիանոս I-ի ժամանակ անուն հանած Նարսես ներքինու հետ: Զինվորական ասպարեզ իջավ դեռևս Հուստինոս II-ի ժամանակ: Տրիբրիոս կայսեր օրոք ապագա կայսր Մավրիկիոսի փոխզորավարն էր և դեռ այն ժամանակ աչքի էր ընկել պարսիկների դեմ մղվող պատերազմում: Հավանաբար Հայաստանում կարևոր պաշտոն էր վարում, բանդի 595 թ. Մավրիկիոսի ժամանակ, զորավար Ֆրիլպպիկոսը նամակ է գրում Հերակլիոսին (ապագա նույնանուն կայսեր հոր) իր զորքերով «զնա Հայաստան, Նարսեսի մոտ» (εις Ἀρμενίαν παραγενέσθαι πρὸς Ναρσῆν. *Theoph. Chron.*, I, p. 279): **Վահրամ Չուրինի ապստամբության ճնշման էլ (591) Նարսեսը, ստրատելիտ Հովհաննես Մուստակոնի հետ մեծ դեր է խաղացել Նարսեսը 6000 ապստամբների ճանձնել է Խոսրով արքային և նրան գահի վրա հաստատելուց հետո ասել է. «Հիշի՛ր, Խոսրով, այս օրը, հռոմայեցիներն են բեզ շեռոհել թագավորությունը»** (նույն տեղում, էջ 267):

Նարսես զորավարի ապստամբության մասին տե՛ս և Սերբոսի երկում. «Եւ յԱսորոց կողմանէ ապստամբեալ Ներսէս զաւրաւար ի Միջագետս Ասորոց, և հանդերձ զաւրու իւրով մտնալ բռնանայ յԱւրայ քաղաքի» (Սերբոս, էջ 106): Պատմիչը տալիս է բազում կարևոր մանրամասնություններ: Նրա ասելով Խոսրովը Դարայից գալիս է Եղեթի՝ ընդդեմ Ներսեսին պաշարած Փոկասի բյուզանդական զորքերի, ջարդում ու փախուստի մատնում նրանց: Պաշարյալները բացում են քաղաքի դարբասները պարսից արքայի առջև: Ահա սրանից հետո Խոսրովը երկրորդ անգամ գնում է Դարա, տարի ու կես պաշարում այն և գրավում: Մակայն այդ միջոցին բյուզանդական մի այլ զորք հարձակվում է Եղեթի վրա, գրավում քաղաքը և ըստ հայ պատմիչի «կալեալ զՆերսէս սպանին և արին հեղին» (Սերբոս,

- էջ 107): Քեոփանեսի ասելով Նարսեսը փախավ Հիերապոլիս, ապա խաղվելով եկավ Կոստանդնուպոլիս, ուր և մահապատժի ենթարկվեց (տե՛ս և ծանոթ. 39): Ավելորդ չէ նշել, որ ըստ Ղ. Ալիշանի, Ներսեսը ծագումով Կասաբական էր (Ալիշան, Երբակ, էջ 5):
- 26. «Մագիստրոս» պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին» էջ 217: Այստեղ Քեոփանեսը Դոմենցիոլոսին համարում է Փոկասի եղբայր, մի բիշ հետ խոսում է սղարմբի» Դոմենցիոլոսի մասին: Հավանաբար սարբեր անձնավորություններ են:
- 27. «Էրզրուբիտոսների կոմիս»-ի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին» էջ 299—300, 310:
- 28. Կայսրերը սովորություն ունեին նշանավոր զեպեթի առիթով ժողովրդին դրամ բաշխել: Այդ բանը կոչվում էր *δρακμα*, հյուպատոսություն, քանզի հին Հռոմում հյուպատոս (կոնսուլ) հռչակվելու առթիվ նրանք ժողովրդին դրամ էին պետք: Այդ սովորությունն անցավ Բյուզանդիա և կայսրերը դա՛հ բարձրացնելու կամ այլ երեւելի մարդիկ տիտղոս ստանալու առթիվ նույն բանն էին անում:
- 29. Կոստանդինին (Բելլա զե Մաուզելիաթ): Հին քաղաք Միջագետքում, Գարալից 75 կմ արևմուտք: Նրա ավերակ դարձած պարիսպները վերականգնել էր Հուստինիանոս I-ը: Տե՛ս «Պոկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177:
- 30. Բնագրում՝ *χαλκονος*: Խոսքը ավարների ցեղապետի մասին է: Բյուզանդական կառավարությունը երկիրն այդ բարբարոսների հարձակումներից զերծ պահելու համար սարեհիան որոշակի դուժար էր վճարում նրանց: Սերեոսը նրան անվանում է *αίλιος* խաբան», «արթալ կողմանցն հիւսիսոյ» (Սերեոս, էջ 104):
- 31. Բնագրում՝ *παλατι*: Բառը չենք թարգմանում, քանզի հանդիպում է և հայեական աղբյուրներում (տե՛ս Գիվան հայ վիճաբանության, պր. I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Սորբի, Երևան, 1966, էջ 38): Այն ունի լատինական ծագում (palacium) և նշանակում է պալատնազիր, պալատն, կարգադրություն, նաև հարկ: Պակտի մասին տե՛ս Ռարիկյան, Հարկերի մասին, էջ 168—173:
- 32. Մահմանամերձ նշանավոր քաղաք-ամրոց: Գտնվում էր պարսից սահմանամերձ Մծքին քաղաքի դեմաց և կառուցվել էր Անաստասիոս կայսեր կողմից: Բյուզանդիայի համար ստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեւր Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով «եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին, որը հոմանական պետության պատվարն է և բացեիքաց կանգնած է թշնամու երկրին դեմ հանդիման, ապա աղետը այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանյելու է ամբողջ պետությունը»: «Պոկոպիոս Կեսարացի», էջ 167—168:
- 33. Կոչվում էր նաև Մենբիջ (Մամբիջ): Հնագույն քաղաք Ասորիքի հյուսիսարևելյան՝ Եփրատից մինչև Ամանոս լեռը ձգվող և հնում Կյուրեստիկե կոչվող մասում, Եփրատի աջ ափից ոչ հեռու Անտիոքից Եդեսիա տանող ճանապարհի վրա: Սկզբնական շրջանում կոչվում էր Ռամբյուլե, Հիերապոլիս կոչվեց Սելևկոս թագավորի կողմից: III դարում դարձավ հոմանական Եփրատ պրովինցիայի կենտրոնը և Ասորիքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Հիերապոլիս ավերակները գտնվում են Հալեպի մոտ, ժամանակակից Մանբիջ գյուղում:
- 34. Բնագրում՝ *Αρζαροδον*, ասորերեն Խարզամ, այժմ՝ Թելլ Խարզամ՝ Մերգրիցի հարավ-արևմուտք:
- 35. Զոնգոնես (պրակ. Zengōi):

- 36. Կուրապաղատ պատվաստիճանի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 214: Մահերմասն՝ *Guilland, Le Curopalate*, p. 187—229: Այս հոդվածի մասին տե՛ս Բարիկյան, Հայադիտական նյութեր, էջ 101—102: VII դ. կուրապաղատների մասին (հայկական աղբյուրների տվյալների լայն օգտագործմամբ) և Գիլյանի վերջնական հոդվածում թույլ տված սխալների ուղղմամբ, տե՛ս Σ τ ρ ά τ ο ς, Οί «Κουροπαλάται», σελ. 51—56:
- 37. Կարգարիգանը անուն չէ, այլ տիտղոս (*Justi, Iranische Namenbuch*, S. 156): Ինքը՝ Քեոփանեսը գրում է, թե «Կարգարիգան հատուկ անուն չէ, այլ բարձրագույն աստիճան պարսիկների մոտ» (*Theoph. Chron.*, I, p. 253): Հնդուհնված էր բարձրաստիճան անձնավորության աստիճանը հիշատակել, քան անունը: Ավելի ուշ շրջանում նույն բանը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում, որտեղ որպես հատուկ անուններ են հիշատակվում «Գեմեսիկոսը», «Պարակամանոսը», «Տեկիարես» (գոմեստիկոս, պարակիմոմենոս, էտերիարի): Մուլսես Կաղանկատվցին նրան հիշատակում է Քրտակարին ձևով (էջ 152): Անունը, հավանաբար, նույնանուն է ու ժիջնագրում մեկ անգամ հանդիպող «Քրտիկեարուսի» անվան հետ: Տե՛ս *Бармукиян, Об армянской памятной записи. Հաւ Սարատուի* (Σ τ ρ ά τ ο ς, Τό Βυζάντιον, Α', σελ. 156) տվյալ *Կարգարիգանը նույնանուն է Սերեսի «Աշտատ Յեգտայր»* զորավարի հետ (Սերես, էջ 111):
- 38. Բնագրում *Ρουσαλαξ*, որ համապատասխանում է Սերեսի «Խոռեամ, որ Ըազմանն անուանեալ, զաբազուխ»-ին (Սերես, էջ 110): Մի այլ տեղում՝ «զարավարն նոցա անուանեալ Թազմիզան, որ է Խոռեամ» (նույն տեղում, էջ 115): Տարբեր նրան անվանում է Ցարսիսան (Σ τ ρ ά τ ο ς, Τό Βυζάντιον, Α', σελ. 152): Նա նույնանուն է մի փոքր հետո հիշատակվող պարսիկ զորավար Շահրվարազի հետ, որ անուն չէ, այլ տիտղոս՝ «Կայսրության վարազը» (Σ τ ρ ά τ ο ς, նույն տեղում): Տե՛ս և ծանոթ. 134:
- 39. Նարսեսին Դոմենցիոլոսն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, ուր և Փոկասի կողմից ուխտագրոթորեն ողջակիզվեց Չիարազվարանում ժողովրդի աչքի առջև: Այս զեպեթ տեղի ունեցավ 605 թ. վերջին կամ 606 թ. սկզբներին: Սերեսի համաձայն բյուզանդական գրքերը գրավեցին Ռուհան, որտեղ «կալեալ զներսէս սպանին և արին հեղին» (Սերես, էջ 107): Տե՛ս ծանոթ. 25:
- 40. Պատրիարք Թովմաս Ա (607—610 թթ.):
- 41. Սկզբնական շրջանում սրբուստիկոս (*σχιολαστικος*) էին կոչվում 7 ազատ արվեստների ուսուցիչները, հետագայում՝ փիլիսոփայությանը ու աստվածաբանությանը դրաժող, ընդհանրապես ուսումնական, եկեղեցու հայրերի փիլիսոփայությունն ուսումնասիրող մարդիկ:
- 42. Այս շրջանի պատրիկների մասին տե՛ս *Guilland, Les patrices du VIIe siècle*, p. 11—24: Իսկ առանձնապես կոն III Իսաւրացուց սկսած մինչև Միքայել II-ի թագավորությունն ընկած ժամանակաշրջանում աղբյուրներից հայտնի պատրիկների մասին՝ *Guilland, Les patrices. Du règne de Léon III l'Isaurien au règne de Michel II*, p. 317—360): Պատրիկների մասին ընդհանրապես՝ «Կոստանդին Միրանածին», էջ 212—213: *Yannopoulos. La société*, p. 48—50: Ամենահաճախ հիշվող տիտղոսն է աղբյուրներում: Այն կրում էին բարձրագույն պաշտոնյաները, փաստ, որ վկայում է տիտղոսի շատ պատվաբեր լինելը: Կար և պրոտոպատրիկ տիտղոսը, որը կրում էր

- Օպիհիոն բանակաթեմի զորավար հայազգի Վարադ-Քակուրը (տե՛ս վերը, էջ 93): Այդ տիտղոսի էսթրոնը դեռևս պարզված չէ: Ամբողջ հարցն այն է, որ այդ տիտղոսը Ասոս II կայսեր կողմից շնորհվել է և սահմանակից մի արար ցեղապետի:
43. Սր. Սոֆիա տաճարը:
44. Կոստանդնուպոլսի բնակչությունը կազմակերպված էր միությունների մեջ, որոնք դեմոսներ էին կոչվում (δημοί): Արանք իրենց հերթին բաժանվում էին «կղզիների» (νησίδες), որոնք առաջացան որպես սպորտային միություններ՝ Զիարչավարանում: Բյուզանդիայում կային յոթ «կղզիներ»՝ կապույտների, կանաչների, սպիտակների և կարմիրների: Ապիտակները հանդես էին գալիս կապույտների հետ, իսկ կարմիրները՝ կանաչների, Ժամանակի ընթացքում այս կողմերը վերածվեցին քաղաքական կուսակցությունների, ընդ որում կապույտները պաշտպանում էին բնակչության առավել բարձր խավերի շահերը, իսկ կանաչները՝ ցածր, գլխավորապես առևտրատրճատավորական խավի: Գեմոսների ռազմական պարագլխին նշանակում էր կայսրը: Սովորաբար նա սխուրթի դեմոստիկոսն էր կամ էրպուրիտորների կոմեսը (Στρατός, Τὸ Βουλάντιον, Α', σελ. 38): Քաղաքացիները՝ զեմոսները արձանագրված էին ցուցակում (կատալոգում): Մավրիկիոսի ժամանակ արձանագրված պրասինոսները 1500 հոգի էին, իսկ կապույտները՝ 900 (Στρατός, նույն տեղում, էջ 40, 110): Գեմոսներին ուժեղ հարված հասցրեց Հուստինիանոս I-ը՝ 532 թ. «Նիկիայի» ասպետամբոլոսյան ճնշումից հետո, VII դ. կեսերից «կղզիները» զաղարում են զգալի դեր խաղալուց:
45. Զիարչավարանի մուտքի ոլորապատկառ աստիճաններից մեկն էր, որը ձիարչավարանը հաղորդակցում էր կայսերական պալատի հետ:
46. Գեմոսի, երկու հիմնական կազմակերպությունների ղեկավարները՝ Կային վենետների (կապույտների) և պրասինոսների (կանաչների) ղեմարքոսները (Bury, IAS, p. 138):
47. Բնագրում՝ τάλαντον: Կոչվում էր նաև կենտինար: Հավասար էր 160 լիտրի (մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամ) ոսկու, հետևաբար՝ 7200 ոսկեդրամի (դահեկանի):
48. Բոնի հոգևորական, վանական «խուզելը» Բյուզանդիայում պատիժ էր, քաղաքական հակառակորդին հրապարակից վերացնելու միջոց:
49. Սերնոսի ասելով «էր լեալ Փիլիպիկոսս այս փեսայ կայսերն Մարիայ, և բազում ժամանակաւ արարեալ զարավարութիւն զործէր զմարտից յաղթութիւն: Եւ ապա յանկարծաւրէն արկեալ ի միտս իւր անդրէն յաւուրս Մարիայ Թագատրոնիանն, կտրեալ զհերս զլիտոյ իւրոյ և զզեցեալ զքահանայութիւն»՝ զինուորացու յուխտ եկեղեցույ (Սերնոս, էջ 114): Բայց հետագայում զգաս բանադատեալ շերտակի, կարգէ զարավար և արձակէ ի կողմանս արեւլից զարու մեծաւ» (նույն տեղում): Թեոփանեսը այդ մասին ոչինչ չգիտէ, ոչ էլ այն, որ նա բանակի գլխին անցած եկավ Այրարատ գավառը և բանակից Վաղարշապատի դաշտում, ապա շարժվեց դեպի Շիրակ և Վանանդ, որտեղից էլ՝ Կարին:
50. Հնում Քաղկեդոնի մաս էր կազմում, XII դ. սկսեց կոչվել Սկուտարիոն, այժմ՝ Կոստանդնուպոլսի Ուսկյուդար թաղամասը:
51. Կայսեր գանձապետը: Կոչվում էր նաև ταμίης τῶν βασιλικῶν χρημάτων (կայսերական գրամոսների գանձապետ): Աղաթիսը պարզ դրում է, թե նա զործ ունեք ոչ թե հարկերից հավաքված դրամի հետ, այլ կայսերական գանձարանի

- Agathias, III, 2): Սակելարիոսը մտնում էր σεκρετικὸς կոչվող դասի մեջ, որը հիմնականում ֆինանսներով էր զբաղված (Bury, IAS, p. 84—86):
52. Քեոզորոս Սկրիբոն (608—609):
53. Պալատն իր անունը պարտական է Արկադիոս կայսեր դուստր Մարինին: Գտնելով էր Կոստանդնուպոլսի Ակրոպոլսի մոտակայքում:
54. Տե՛ս ծանոթ. 44:
55. Քարգմանաբար նշանակում է «չորս սյուն»: Չորս սյուններով խորան կամ սրբարան:
56. Բնագրում՝ λαυράτων (ἀρίστου λαυραῖτου, լատ. laureatus): Դափնիներով հյուսված կայսեր պատկերը կամ արձանը (Στρατός, Τὸ Βουλάντιον, Α', σελ. 184):
57. Ստաման (կոչվում էր և «Պի» հունարեն «Π» տառի ձևից) Զիարչավարանի այն տեղն էր, որտեղ կանգ էր առնում Թափորը՝ կայսեր ողջունելու համար (Guilland, Etudes sur l'Hippodrome, p. 37—44): Քառը ծագում է «ιστορία» «կանգնել» բայից:
58. Պրոտոկուրսոր (πρωτοκούρσορ, princeps cursorum): Պալատական պաշտոն, կուրսորների (կայսերական սուրճանդակների) առաջինը: Հետ Շլյուսերթեի պրոտոկուրսորը և պրոտոմանգատորը (սրա մասին տե՛ս «Կոստանդին Միքանաժին», էջ 309) նույն պաշտոնյայի տարբեր անվանումներն են, թեև ոչ մի աղբյուր չի հաստատում այս կարծիքը: Տե՛ս Yannopoulos, La société, p. 60. ծանոթ. 355:
59. Գրամմոստե՛ս՝ սրբապատկերների նկարիչ (Lampe, Lexicon, p. 322):
60. Էպարքոսի (քաղաքապետի) մասին տե՛ս «Կոստանդին Միքանաժին», էջ 298:
61. Արևելքի էպարքոսը: Այստեղ, հավանաբար, խոսքը Praefectus Praetorio Orientis-ի մասին է:
62. Մի թի՛ւ հետո (A. M. 610) Թեոփանեսը գրում է, որ Փոկասը այդ թվին հրամայեց գլխատել էլիպիդոսին, մոտանալով, որ 609 թ. նա արդեն սպանված էր: Թեոփանեսը երկու զավագրություն է հիշում Փոկասի դեմ՝ 607-ին և 609-ին, այնինչ Ջատկական ժամանակագրությունը՝ մեկ և ցույց է տալիս, որ մահապատիժները ի կատար ածվեցին 605 թ. հունիսի 7-ին (Στρατός, Τὸ Βουλάντιον, Α', σελ. 174):
63. Եվտրոպիոսի մոլորը (նավահանգիստը) Քաղկեդոնի երրորդ նավահանգիստն էր: Անունը ըստ մի աղբյուրի պարտական է Կոստանդին Մեծի ժամանակ գործած պրոտոսպաթար և բվեստոր Եվտրոպիոսին, թեև հայտնի է, որ նավահանգիստը կառուցել է Հուստինիանոս I-ը:
64. Նախնական անունն էր Ակոնե կամ Ակոնիտիս: Թուրքերն այն այժմ կոչում են Կենայիազա (կարմիր կղզի) իր հողի գույնի պատճառով:
65. Ինչպես անունն է վկայում, պիտի որ ազգակցական կապ ունենա Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակ անուն հանած հայազգի Սիտտաս զորավարի հետ, որին 528—529 թթ. կայսրը նշանակել էր magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes: Նրա մասին տե՛ս Adonak, Armenia, стр. 133—139:
66. Սուրաղիուրա (լատ. subadjuva) նշանակում է օգնական, ծառա, Թիկնապահ: Հետ Կոստանդին Միքանաժինի մագիստրոսը նրա միջոցով կապ էր պահպանում օտար ղեկավարներին հետ (De Cer., I, p. 403):
67. Բնագրում՝ χαρτογράφος (խարտոգրիաբոս): Եկեղեցական պաշտոն, որ արվում էր երեցների կամ սարկավագների կողմից էր սեպիսկոպոսի բերանը և աջքո: Վարում էր եպիսկոպոսի քարտուղարի պաշտոնը և եպիսկոպոսի մնայուն ներկայացուցիչն էր:

- 68. Նիկեեփոս պատրիարքը գրում է, թե ժողովուրդը երգ էր հորինել, որի բովանդակությունն այն էր, թե պարսիկները հոռոմայեցիների պետությունը զրսից են ավերում, իսկ Փոկիասը՝ ավելի վատթարը ներսում է անում (Nicephori Breviarium, p. 3):
- 69. Նիկեեփոս պատրիարքի համաձայն նրա անունը Գրիգոր էր և ոչ Գրիգորաս (Nicephori Breviarium, p. 4):
- 70. Խոսքը հացահատիկով բեռնված նավերը կոստանդնուպոլիս ասարելու մասին է: Կոստանդնուպոլիսը հացահատիկ էր ստանում եգիպտոսից:
- 71. Թեոփանեսը բյուզանդապարսկական պատերազմը Փոկասի թագավորության ժամանակ շատ համառոտ է նկարագրում: Նա գրեթե ոչինչ չի ասում Հայաստանի մասին, որը փաստորեն կորվների թատերաբեմն էր: Գարայի կորվներին նախորդող տարում մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Ճղվարդում, որտեղ սպանվեց պարսից զորավար Զուան Վեհը և պարսիկները պարտություն կրեցին (Սերբոս, էջ 108): Իսկ Գարայի մարտերի տարում պարսիկները Դատոյան զորավարի գլխավորությամբ ճակատամարտ ավելցին Գեաթիկ գյուղում և հաղթեցին: Ծակատամարտ է տեղի ունեցել նաև Ծաղկոտն գավառի Անզղ գյուղում, Արածանի գետի ափին, ինչպես և Բասենում (Սերբոս, գլ. ԼԲ. Հմմտ. Հովհաննես Գրատսանակեբոցի, էջ 73):
- 72. Սերգիոս Ա պատրիարք (610—638):
- 73. Զաքարիա պատրիարք (609—631):
- 74. Հովհաննես Գ պատրիարք (610—619):
- 75. Անտիոքի հրեաների խռովության մասին առանձին հոդված է գրել Յու. Կուլակովսկին, որը, սակայն, դառնում է, որ դրա ճնշումն ու հրեաների հայածանքները տեղի ունեցրան ոչ թե Փոկիասի ժամանակ, ինչպես գրում է Թեոփանեսը: Հենվելով Զատակահան ժամանակաշրջանի վրա, ինչպես և Միքայել Աստուրի պատմական երկի, նա ցույց է տալիս, որ խռովությունը բռնկվեց և Անաստասիոս պատրիարքը նահատակվեց 610 թ. սեպտեմբերին, երբ Փոկասն արդեն ի վիճակի չէր պատժել արշավախումբ ուղարկել Անտիոք, ինչ վերաբերում է Բանաստի պատժել արշավախումբին, ապա Կուլակովսկին Հովհաննես Նիկեոսցու տվյալների հիման վրա ցույց է տալիս, որ այն ուղղված էր ոչ թե հրեաների, այլ Անտիոքի միաբնակ հոգևորականության դեմ: (Որ Բոնոասի բանությունները քրիստոնյաների դեմ էին ուղղված վերկայում է և Անտիոքոս Զորավարը: St' u Mapp, Антиох Страиг, стр. 6—7): Կուլակովսկին ցույց է տալիս, որ Թեոփանեսը Փոկասի թագավորության վերջին տարվա մասին խոսելիս ի մի է կցում տարբեր ժամանակների զեպերը: Բանաստի պատժել արշավախումբը Աստրիք մտավ 608 թ., իսկ Անաստասիոս պատրիարքը սպանվեց 610 թ. սեպտեմբերին (Кулаковский, К критике, стр. 1—14):
- 76. Ստրատելատի աստիճանը նախապես հավասարազոր էր magister militum-ի, այսինքն՝ դիոցեզի ռազմական ղեկավարի, որին էլին ենթարկվում նահանգների զորավարները՝ զուբները: Հետագայում (IX դ.) ստրատելատ կոչվեցին տուրմարիները: Պատմիչ Գենեսիոսը, օրինակ, զորավարի՝ ստրատելատի համար օգտագործում է ստրատելատես բառը, իսկ տուրմարի փոխարեն՝ ստրատելատ: Թեոփանեսը մինչև Մավրիկիոսի և Փոկասի ժամանակները ստրատելատ բառը օգտագործում է իր հին իմաստով՝ magister militum-ի: Նա 589 թ. հիշում է որպես Հայաստանի ստրատելատ Հովհաննես Միստակոսին (Theoph. Chron. I, p. 266): Բայց Հերակլիոսի ժամանակ բառը արդեն այլ իմաստ էր ստացել: Թեոփանեսը հիշում է Վահան ստրատելատին, որը սովորական տուրմարի հրամանատար է, և ոչ հին

- ստրատելատ: Այդ բանը ավելի հստակ երևում է 667 թ. զեպերի անուկությամբ: Երբ Արմենիակների զուբավար Սարորիոսը, ապստամբելով Կոստաս II-ի դեմ, Մուս-վաշի մոտ ուղարկեց իր ստրատելատ Սերգիոսին բանակցություններ վարելու: Այսպիսով պարզ երևում է, որ զորավարին (ստրատելատին) ենթակա անձնավորություն է ստրատելատը: Ստրատելատի աստիճանն այդ իմաստով Թեոփանեսը 667-ից հետո այնու չի հիշատակում, այն վերստին է հանդես գալիս X դ. երբ արդեն Հովհաննես Զաքարիայի ժամանակ ստանում է Արեելոսի կամ Արեմուտի զոմեստիկոսի (սպարապետի) նշանակությունը: Այդ աստիճանը հայանարար առաջին ստացավ Վարդաս Սկլերոսը, երբ գնաց ճնշելու Վարդաս Փոկասի ապստամբությունը: Հովհաննես Սկլիպեցու Արեելոսի ստրատելատ է անվանում (այսինքն՝ Արեելոսի զոմեստիկոս) Կասակոն Կեղավժենոսին (Κουρτζαζίδου, Παπατζοզεας, σελ. 553—557):
- 77. Ձիարշավարանի հարավ-արևմուտքում էր գտնվում և իրենից ներկայացնում էր 37 այլոսներից բազմաքանակ կիսաշրջանակաձև մի շինություն, որի սյուներն հետագայում օգտագործվեցին սուլթան Սուլեյմանի իմարեթի կառուցմանը:
- 78. Բանա էր, գտնվում էր քաղաքի հյուսիսարևմտյան մասում, Ավգուտոսենի և Կոստանգի հրապարակի (Ֆորումի) միջև:
- 79. Գրասնյակի, ժամանակակից տերմինով՝ մինիստրություն: Սկզբնական շրջանում նշանակում էր կայսերական կոնսիստորիոնը կամ խորհուրդը: Պաշտոնյաները կոչվում էին սեկրետիկոսներ: Նրանց մեջ էին մտնում սակելարիոսը, գենիկոնի լոգոթետը, ստրատիկոսիոնի լոգոթետը, զորմոսի լոգոթետը, սակելլիոնի խարտուլարը, վեստիարիոնի խարտուլարը, պրոտոսակելրետը, իդիկոնիցը, Մեծ և Մանգանոնի կուրատորը և Օրֆանոտրոֆոսը (Bury, IAS, p. 78—105):
- 80. Սկրինիա էին կոչվում թանկարժեք առարկաներ պահելու դարակները, որ հետագայում պետական գրասնյակների իմաստ ստացան (բյուրո): Այնտեղ ծառայողները կոչվում էին սկրինիար, խարտոֆիլարս, խարտուլար, նոտար:
- 81. Հերակլիոս զորավարը ծնվել է շուրջ 540 թ. և ծագում էր Կապադովկիայի արիստոկրատական ընտանիքից: Մավրիկիոս կայսեր լավառյուն զորավարներից էր, Մավրիկիոսի՝ պարսիկների դեմ մղած բոլոր պատերազմների մասնակից: Մավրիկիոսն էր, որ 599—600 թ. նրան նշանակեց Աֆրիկայի էքսարքոս: Նրա տեղակալ Գրիգորոսը (կամ Գրիգորիոսը) իր, Հերակլիոս զորավարի եղբայրն էր (Στραττου, Τὸ Βοζάντιου, Α', σελ. 194—195): Գիսուսթյան մեջ կարծիք է տարածված, որ ծագումով հայ էր (տե՛ս Grousset, Histoire, p. 273: Diehl, L'Afrique Byzantine: Pernice, L'empereur Eraclio, p. 25. apud Στραττου, Τὸ Βοζάντιου, Α', σελ. 227):
- 82. Խարանիքը, խոսելով հիշյալ Հերակլիոսի որդու, ապագա կայսր Հերակլիոսի մասին, գրում է, որ նա հայկական ծագում ուներ (տե՛ս Խարանիք, Հայերը, էջ 27): Այս կարծիքը հենված է Թեոփիլակոսու Սիմոկատոսի մի տվյալի վրա, որի համաձայն Հերակլիոս կայսեր հայրը ծնվել է Հայաստանի քաղաքներից մեկում (տե՛ս Theophyl. Simoc., Գլքը Գ, 1. Θεοφύλακτ Σιμοκαττα, стр. 71): Հովհաննես Նիկեոսցու համաձայն նա կապադովկացի էր (Jean de Nikiou, Chronique, p. 431): Նշենք նաև, որ Գ. Տեր Մահակյանը (Հայ կայսերը Բյուզանդիոնի) հայագրի կայսրերի ցուցակում Հերակլիոսին չի հիշատակում:
- 83. Ստրատոսը այս օպայմանավորվածությունը հերիաթ է համարում: Նիկեոսսը այդպիսի ճանապարհով գնալիս հաղիվ 1—2 տարուց հասնել Կոստանդնուպոլիս, այնինչ

վողի անունը՝ Շահեն (Σαΐτος), նրա ենթադրյալ խոսակցութիւնը Հերակլիոս կայսեր հետ, խորով արքայի բարեկեցութեան Շահենի դեմ և վերջինիս մահապատիժը արքայից արքայի կողմից: Նիկիեի որի սուլթանների համաձայն, մինչ այդ Հերակլիոսը Շահենի հետ Պարսկաստան էր ուղարկել բանակցութիւններ վարելու համար պրե-տորյան պրեֆեկտ Օլիմպիոսին, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս Լեոնտիոսին և սր. Սոֆիայի տնտես Անաստասիոսին, որոնք Տիգրանում բանտ նեղակցելն (Nicephori Breviarium, p. 10—13):

- 117. Բնագրում՝ ὁπατεύσας, այսինքն հյուպատոս դարձավ:
- 118. Կեսարի մասին տե՛ս Կոստանդին Յիրակամին, էջ 256, ժանոթ. 291, «Հովհաննէս Սկլիցիցես», էջ 285, ժանոթ. 83: Եւս Yannopoulos, La société, p. 39—40: Մեզ հետաքրքրող շրջանում տիտղոսը հազվադէպ է հանդիպում: Ենթադրում էր նաև ստարեկրացիներին: Համաձայն Նիկիեի որ պատրիարքի (Nicephori opuscula, p. 42) Հուստինիանոս II-ը այդ տիտղոսը շնորհեց բուլղարների խանին:
- 119. Իմա Քրիստոսին:
- 120. «Սաբան» թուրքերն նշանակում է սեր, թագավոր: Սրա արխակի իգական է «Բաթուս», որ թաղուհի է նշանակում (տե՛ս Benveniste, Titres, p. 32—33): «Սաբան» տիտղոսը կոպտաշտ թուրքերը, միջնադարյան աշխարհագիրներն ու պատմիչները ապիս են ոչ միայն թուրք մեհակներին, այլև ոչ մտաուլման ան-բերի, ինչպես, օրինակ, Չինաստանի կայսրին: «Սաբան» տիտղոսը հետագայում ստացավ նաև «Բան» ձևը:
- 121. Ավարների հարձակումը Կոստանդնուպոլսի վրա ռաումնասիրողները Թեոփանեսի սուլթաններով թվագրում էին 619 թ.: Գերլանդը (Die Feldzüge, S. 330 և հտ.) հենվելով Զատիկյան ժամանակագրության վրա որոշեց 623 թ. հունիսի 5-ը, իսկ Ն. Հ. Բեյնըրը գտավ, որ ճիշտ թվականը 617 թ. է (Baynes, The Date, p. 110—128):
- 122. Ալեքսանդրիայի մելիթոս Գեորգ պատրիարքը: Ենթադրաբար աթոռակալել է 620—630 թթ.:
- 123. Զատիկի տանը այդ տարի իսկապես ապրիլի 4-ին էր (Grumel, La Chronologie, p. 271): Հերակլիոսը այդ օրը սր. Սոֆիայի տանարը մտավ սև կոշիկներ հագած: Ներկա գտնվող Գեորգ Պիսիդացին դիմելով նրան ասաց. «Սև կոշիկներ են հագել ոտքերիդ, թող պարսից արյամբ կարմիր ներկվեն»:
- 124. Թեոդոսիոս կայսրից հետո մինչև Հերակլիոսը բյուզանդական և ոչ մի կայսր ան-ձամբ չէր զլխավորել բանակը պատերազմի: Մավրիկիոսը, որ դիմվորական էր, և նախքան կայսր դառնալը Արևելից սպարապետն էր, դա՛հ բարձրանալուց հետո այլևս պատերազմ չգնաց: Միայն Հերակլիոսն էր, որ դեռևս 613 թ. զլխավորեց զորքը:
- 125. Նիկիեի որ պատրիարքը սուլթանների խաբանին անվանում է նաև «Թուրքերի տեր» (τὸν Τούρκων χόρον): Հերակլիոսը օղնութիւն տալու դիպլոմ խոստացավ նրան կնուսիան տալ իր Եվդոկիա դստեր: Խաբանն իսկապես տվեց այդ օգնութիւնը (Nicephori Breviarium, p. 17—19): Այդուհանդերձ խնամխանական կապերը չհաս-տատվեցին, քանզի խաբանը սպանվեց նախքան Եվդոկիայի իր մոտ ժամանելը (Նույն տեղում, էջ 25): Նույն հեղինակի ասելով, Հերակլիոսը Պարսկաստան շարժվեց Եվդոկիան (Սև) ծովով և Լազիկայի վրայով (էջ 17):
- 126. Սիսամամբ նույնացվում էր Կիլիկիայի Իսսոսի ծոցում գտնվողի հետ: Այժմ պարզ-ված է, որ այն գտնվում էր Պոպոնտիսի Աստակենի (Իզմիտ) ծովածոցի ափին,

Նիկեոնեգրայի հարավում: Սիսան առաջին անգամ ուղղեց Գ. Տաֆելը (Tafel, Theo-phanis Chronographia. Տե՛ս Մանեհյան, Հնթագրողները, էջ 143):

- 127. Այս կարճ նախադասութիւնը՝ ἐντεῦθεν δὲ ἐπὶ τὰς τῶν θειμάτων χρόρας ἀφικόμενος συνέλαβε τὰ στρατόπεδα καὶ προσετίθει αὐτοῖς νέαν στρατείαν, որ Թեոփանեսը գրել է 810 և 815 թթ. արանքում, ուսումնասիրողների համար գալթիակցութեան վեճ է դարձել: Օստրոգորսկին միանգամայն վստահ գրում է, որ Թեոփանեսն այս սուլթանը քաղել է զեպրեթին ժամանակակից աղբյուրից, թե այս փաստը վկայում է այն մասին, որ 622 թ. արդեն սկսվել էր բանակ-ներին (թեմաների) հաստատումը Փոքր Ասիայի որոշակի շրջաններում: Այդ առթիվ ես նշում է Զատիկյան ժամանակագրության մեջ 626 թ. տակ հիշվող Օպ-սիկիոնի (ընագրում աղավաղված՝ Ὀψιρῖου) կոմեսին, Թեոփանեսի ժամա-նակագրության մեջ 627 թ. տակ հիշվող Արմենիակների սուրմարիսին: Օստրոգորս-կին հանգում է այն եզրակացութեան, որ բանակաթեմների սիստեմը ստեղծվեց ոչ թե Հերակլիոսի հաղթանակներից հետո, ինչպես ենթադրում են Ստեյնն ու Էնսայիցը (տե՛ս Ostrogorsky, 'Ιστορία, Α', σελ. 167 καὶ 252—253: Հմմտ. նույնի Histoire p. 129: Տե՛ս նաև Toumanoff, Caucasia, p. 140, ժանոթ. 113),

Պ. Լըմերլի կարծիքով այստեղ երկու հարց կարող է ծագել: Կամ Թեոփանեսը թեմա (այսինքն՝ բանակաթեմ) բառը օգտագործում է որպես անախրոնիզմ՝ օգտա-գործում է իր սպրած ժամանակաշրջանի տերմինը, կամ այդ բառը վկայում է, որ 622-ին արդեն Փոքր Ասիայում կազմակերպված էին բանակաթեմները: Թեոփանեսի աղբյուրը, Գեորգ Պիսիդացին, որ մասնակից է եղել այդ արշավանքին, «թեմա» բառը չի օգտագործում: Լըմերլը հանգում է այն եզրակացութեան, որ Թեոփանեսը «թեմա» ասելով այստեղ նկատի չունի վարչական կամ ռազմական ուժեր, այլ պարզապես զորամասեր, որ Հերակլիոսը հասավ «զորամասերի կենտրոնացման ավանդական շրջանները» (տե՛ս Lemerle, Quelques remarques, p. 359: Այս հոդվածը վերահաստատակվել է հեղինակի աշխատությունների միջատորակում, որ կրում է «Le monde de Byzance: Histoire et Institutions» վերնագիրը: Փաբլիզ, 1978, հոդված երրորդ): Մտաւորապես նույն կարծիքին է և Ստրաստուր: Նա գրում է, որ սուլթանը զեպրեթ օգտագործված է «զորամասեր» իմաստով, որ Հերակլիոսը զնաց այն շրջանները որտեղ գտնվում էին թեմաները, բանակած զորամասերը (Στρατόν, Τὸ Βυζάντιον, Α' σελ. 332): Հարցի մասին տե՛ս նաև Oikonomidès, Les premiers mentions:

Վեճերի տեղիք է տվել նաև «Նոր զորքերով» (νέαν στρατείαν) բառերը: Գրե-նում են, որ նկատի ունի Հերակլիոսի իրականացրած զինվորական մի ուժեր, բա-նակի վերակառուցում: Ասենք այստեղ, որ ուսումնասիրողների մի այլ խումբ գտնում է, որ Հերակլիոսին վերագրվող բազում ուժերում ներկայանում տեղի են ունեցել նրա հաջորդների օրոք: Բանակաթեմների կազմակերպման հարցում, օրինակ, հույն բյուզանդագետ Զակիթիոսը տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը (ոչ թե ստեղծման, այլ աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակման): Արմենիակների բանակաթեմը (և ոչ սուրմարիսութիւնը) 667 թ., Անատոլիկոն բանակաթեմը՝ 669 թ., Օպսիկիոն՝ 680 թ., Կարավիսիանների (հետագայում՝ Կիրիթեոսների) շուրջ 680 թ., Թրակիայի՝ 680/85 թթ. մինչև, Հելլադայի՝ 695 թ. (Ζαχαρίας ἄθροισμα, Η Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, σελ. 120):

128. Պարսիկների դեմ պատերազմի դուրս եկած բյուզանդական բանակի բանակի մասին միակ տեղեկությունը հաղորդում է Սերեոսը՝ 120 հազար (Սերեոս, էջ 124): Այդ թիվն ուսումնասիրողներն անհավանական են համարում, եջելով, որ լատինացիները չեն հավանում (Հմմտ. Տրատոս, Թո Յոզանտոս, Ա՛, սեղ. 320, 337): Գալով Հերակլիոսի զորքի կազմին պատկանելության հարցին, ապա ըստ Խարանիսի այն բաղադրանք էր վարձկան հայերից, լազերից, արխազներից, իբերներից, խաղարներից (Charants, Ethnic Changes): Կրճերը գտնում է, որ Հերակլիոսը վարձկան բանակը չի տարբերեց աղջային բանակով (Lemertle, Quelques remarques: apud Տրատոս, Թո Յոզանտոս, Ա՛, սեղ. 321):
129. Խոսքը նրանից էր Արար թագավորին Քրիստոսի ուղարկած ավանդական վարչաժամի մասին է, որի վրա պատկերված էր տերունական կերպարը:
130. Խոսքը եկեղեցիների սուրբ սեղաններին է վերաբերում, որոնց վրա է կատարվում հաղորդության խորհուրդը:
131. Այս շրջանում արարների մի մասը ենթարկվում էր Բյուզանդիային, մյուսը՝ պարսիկներին: Դեռևս Հուստինիանոս 1-ի ժամանակ նրանց Հիմնար մասամբ քրիստոնյա ցեղը ավելի հակված էր դեպի սասանյանները, իսկ մյուս մեծ ցեղը՝ զուսանիդները, որ միաբնակ քրիստոնյաներ էին, ենթարկվում էին Բյուզանդիային: Ավելի մանրամասն տե՛ս Պրակավիս Կեսարացի, էջ 326, 327 (ժանոթ. 148 և 158): Նաև ստորև, ծանոթ. 274:
132. Բնագրում՝ χλίμα, հայերեն՝ կղիմա կամ կլիմա, արաբ. իկլիմ: Նշանակում է զովառ, նահանգ, շրջան: Թմաստների մասին մանրամասն տե՛ս Βασιλευσκαι, Записки, стр. 195:
133. Բնագրում՝ εις την Περσίδα εισβάλλει: Ծրամբանական չէ, քանի որ մի քիչ հետո Թեոփանեսը գրում է, որ Շահը վարազը վախենում էր, որ կայսրը «Հայաստանի վրայով կներխուժի Պարսկաստան»: Մորատոսը առաջարկում է «Περσίδα»-ի փոխարեն կարգալ «Αρμενία», այսինքն՝ Հերակլիոսը ներխուժեց Հայաստան, որով ամբողջ նախադասության միտքը պարզ կլինի (Տրատոս, Թո Յոզանտոս, Ա՛, սեղ. 344):
134. Բնագրում՝ Σαρβαραζης (var. Σαρβαρος): Նա Պարսիսանի (Ֆերրուսան), որ կոչվում էր նաև Թոմեզան, տեղադրում էր, նշանակում է «թագավորական վարազ»: Այդ անունով արժեքավոր են Մովսես Կաղանկատվացու տվյալները. «...րուն անուն իր Խոսրիան կոչէր. և վասն մղելոյ նորա և յորինելոյ զճակատն պատերազմաց և զյաղթութիւնս կատարելոյ՝ ըստ խորագիտութեան Պարսից այլ և այլ պճնող անուամբ յորտորէլ զնա՝ երբեմն Ռազմիողան, և երբեմն Շահվարազ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 145—146): Թովմա Արժրուտին նրան կոչում է Ռազմայուզան որ է Խոսրիան կամ «Խոսրիան Յուզմայուզան» (Թովմա Արժրուտին, էջ 89): Տե՛ս և ծանոթ. 38:
- Ֆերրուսան Շահր Վարազը 605 թ. գրավեց Եդեսիան, 614-ին՝ Դամասկոսը, Երուսաղեմը, Հերակլիոսից պարտություններ կրեց 622-ին և 624-ին, իսկ 630-ի ապրիլի 27-ից մինչև հունիսի 9-ը հափշտակեց արքայից արքայի գահը:
135. χλίψαι τόν πόλεμον: Հունարենում այդ դարձվածքը նշանակում է հաղթանակ տանել ոչ ըստ մարտում, այլ խորամանկությամբ:
136. Բեյնզն ու Պերսիդն գտնում են, որ լուսնի խավարումը տեղի ունեցավ 623 թ. հունվարի 29-ին (Տրատոս, Թո Յոզանտոս, Ա՛, սեղ. 346—347):

137. Ոչ մի ժամանակագիր չի տալիս ո՛չ ճակատամարտի վայրի անունը, ո՛չ ժամանակը: Ստրատոսի ենթադրությամբ տեղի ունեցավ Երկրորդ Հայքում, Սատաղի մոտ, Սատաղ-Թեոդոսուպոլիս մայրուղուց հարավ և հիմն այն տեղի ունեցավ լուսնի խավարումից 15—20 օր հետո (տե՛ս նախորդ ծանոթ.) ապա հավանաբար 623 թ. փետրվարի 7—12-ը (Տրատոս, Թո Յոզանտոս, Ա՛, սեղ. 348):
138. Զրադաշտականության պանթեոնում արեգակը (Hvar կամ Hvaræ- Xšaēta-, տե՛ր արեգակ) գերազույն աստվածությունն է: Հազվեբար II-ը հայերին ուղղված իր ուղերձը սկսում է այսպես. «Երգուեալ եմ յարեգակն ի մեծն աստուած, որ ճառագայթիւքն իւրով լուսատրէ զամենայն տիեզերս, և շերմութեամբ կենդանածէ զամենայն զոյացեալսն» (Նիզի, էջ 44—45): Նիզիի սանելով, Հազվեբարը այդ երգումը «երեքկեր և չորեքկեր զանստա երգումն յարեգակն» (նույն տեղում, էջ 47): Սասանյան շրջանում արեգակը այլևս Hvar-ը չէր, այլ Միհրը (Միթրան): Մովան արդիքապետը դիմելով հայերին արեգակի մասին ասում էր, թե նա «ճառագայթիւքն իւրով լուսատրէ զամենայն տիեզերս, և շերմութեամբ իւրով հասուցանէ զկերակուր մարդկան և անասնոց, և վասն հասարակարաշխ աստութեանն և անաշառ մատակարարութեանն անուանեցաւ Միհր աստուած...» (Նիզի, էջ 165): Հմմտ. Christensen, L'Iran, p. 143 sqq.
139. Ո՛չ Թեոփանեսը, ո՛չ էլ Պիսիդացին չեն նշում այս դարավարի անունը: Ստրատոսը ենթադրում է, որ կարող է Հերակլիոսի եղբայր Թեոդորոսը եղած լինի (Տրատոս, Թո Յոզանտոս, Ա՛, սեղ. 353):
140. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլիս:
141. Բնագրում՝ Σαγν: Շահեն Վանմանդազան, Արեմուտքի պատգոսպանը: Սերեոսը նրան անվանում է «Շահեն պատգոսպան» (Սերեոս, էջ 124): Նա 609 թ. «Շահնիպէր զաւրացն Յոճաց ի Կարին գաւառի: Եւ արարեալ պատերազմ՝ հարկանէր զնոսա սրով սուերի և փախտական արարեալ հայածական անէր յաշխարհէն» (նույն տեղում): 610 թ. նա մուտք գործեց նաև Կեսարիա: Հատկական ժամանակագրության մեջ հիշված է որպես Σαγν Βαβρανζαδαγώ (Chronicon Paschale, p. 708): Ք. Պատկանյանը (տե՛ս Իστοրիա императора Иракля, стр. 205, прим. 173) կարծում է, որ Βαβρανζαδαγώ-ն Սերեոսի հիշատակած «պատգոսպան»-ի ազգավորումն է (տե՛ս Սերեոս, էջ 287, ծանոթ. 359), այսինչ զա «Վանմանդազակ» անունն է: «Վանմանդազան» նշանակում է Վանմանդազակի (Վոնու-մանանի) որդի (տե՛ս Justi, Iranisches Namenbuch, S. 274, 374):
142. Հունարեն ընագրում՝ φόνων φονεούριαν (սպանություններ սպանող), որ անիմաստ է: Կ. Ամանտոսը ուղղում է φόνων φονεούριαν «վախերն սպանող» (վախը փարատող), այսինքն հավատքը մարդուն արիությունում է լցնում (տե՛ս Ἄμμαντος, Ἱστορία, Α՛, սեղ. 284, ծանոթ. 4):
143. Այսինքն՝ հանուն քրիստոնեության զոհվելը հավիտենական կյանք է շնորհում՝ երկնային թագավորության մեջ:
144. Խորին Պարսկաստան (ἐνδοτέρα Περσις): Այս արշավանքի (624) ընթացողու մասին, ինչպես և արշավանքի մասին ընդհանրապես, Թեոփանեսի և բյուզանդական մյուս հեղինակների տեղեկությունները շատ աղբյուրիկ են: Հարուստ են հայկական աղբյուրների, առաջին հերթին Սերեոսի, Մովսես Կաղանկատվացու և Թովմա Արժրուտու տվյալները: 2. Մանանդյանը հետևյալ կերպ է գծում Հերակլիոսի այս արշավանքի ընթացությունը. Պոնտոսից և Փոքր Հայքից դեպի Կարին, այնտեղից

այժմյան Սարիզամիշի վրայով և Վանանդ ու Երբակ գավառներով դեպի Դվին քաղաքը և ապա նախիջևանի վրայով դեպի Գանձակ (Մանանդյան, Հեթանոսությունները, էջ 145)։ Նշենք, որ Դվինը հավանաբար դիմադրություն ցուցաբերեց, այդ պատճառով Հերակլիոսը թույլ տվեց իր զինվորներին թալանել ու կրակի տալ այն։ Գեորգ Պրեդազին իր «Հերակլիոս» պոեմում, ջանալով արդարացնել Հերակլիոսին՝ քրիստոնեական քաղաք ավերած լինելու համար նշում է, որ ավելի լավ է բարեպաշտ կայսեր կողմից կործանվի մի քրիստոնեական քաղաք, քան թե անվնաս մնա ամբարիշտ հոստոլի ձեռքում («Հերակլիոս», Բ, տող 163—166. apud Σ τ ρ ά τ ο υ, Τὸ Βοζάντιον, Α', σελ. 390)։

145. Բնագրում՝ Γαζαζα: Խոսքը Ատրպատականի Գանձակի (Երկ, Գ. Աբգարյանը սխալմամբ նուշահանում է Քալբիզի հետ, տե՛ս Սերևու, էջ 291, ծանոթ. 427) մասին է։ Այստեղ էր գտնվում զրադաշտականների խոշորագույն սրբություններից մեկը՝ Ատրվշտապար Քաղաքի լրիվ անվանումն էր Գանձ ի Երզրգան կամ Գանձ ի Երզրգան։ Հերակլիոսի ընթացողին Սերևուր գտավ է հետևյալ կերպ. Կոստանդնուպոլսից Քաղկեդոնի ու Կեսարիայի վրայով Կարին, այնտեղից Դվին, նախնաժամ և վերջապես թի Գանձակ Ատրպատականի», որտեղ նա «կործանել և զբաղինս Հրատին մեծի, որում Վշնասպն կոչլին» (Սերևու, էջ 124)։

Ուրմիայի շրջանում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների և Գանձակի զբաղումների վերաբերյալ կա հատուկ ուսումնասիրություն (ինձ անմատչելի) N. H. Baynes. The military operations of the emperor Heraclius. The United Services Magazine. 1913, vol. XLVI & XLVII (apud Minorsky, Campaigns in Atropatene. p. 109)։

146. Տե՛ս ծանոթ. 131։

147. Ինչպես պարզվում է Զատիկյան ժամանակագրությունից, Հերակլիոսը Գանձակում մնաց 27 օր, այնտեղից Կոստանդնուպոլսի ուղարկած նամակում նա Գանձակի մասին գրում էր, թե այն կատարյալ քաղաք է (τελεια), բազմամարդ, անասուններով հարուստ, ունի շուրջ 3000 տուն։ Քաղաքագետին կայսրն անվանում է Բարեմանաս, որն իմանալով հոռոմայեցիների Զարա (Ζάρα) լեռն անցնելու մասին, հեռացավ դեպի լեռներն ու ամուր բերդերը (Ch ronicon Paschale, p. 732) Հերակլիոսը Գանձակից հեռացավ ապրիլի 8-ին, նպատակ ունենալով շարժվել Հայաստանի վրայով (նույն տեղում, էջ 734)։

148. Բնագրում՝ Թիարազի (հանդիպում է և Βιθαρραζι ևեր)։ Արշակունյաց մի բերդ էր՝ Beth Aramaje (այժմ՝ Թախտ-ի Սուլայման)։ Սրբազան հուրը Ատրպատականի Գանձակից այդտեղ էր տեղափոխվել (տե՛ս Minorsky, Campaigns in Atropatene, p. 92)։ Թերաբամայի վաղադույն հիշատակությունը հանդիպում է Մենանդրոս Փրոտեկտորի երկում (Menandri Excerpta, p. 365), որտեղ ասված է, որ բյուզանդացի զենսպան Պետրոս Պատրիկիոսը 562 թ. այցելել է պարսից արքային Βιθαρραζι կողմից վայրում։ Այլ հիշատակությունների մասին տե՛ս Minorsky, Campaigns in Atropatene, p. 93։ Թախտ-ի Սուլայմանի մասին տե՛ս Van der Osten, Naumant, Takht-i Suleiman։

149. Բնագրում՝ ի πλάτη των ἀνδράκων։ Հավանաբար նկատի ունի ատրուշանը։

150. Բնագրում՝ Δασταγέρθη, պարս. Դաստգարդ կամ Դաստգարդ-Պուսըր, արաբական աղբյուրների էլ Դասկարան կամ Դասկարար-լ-Մալիքը։ Գտնվում էր Տիգրանից Համազան տանող ռազմական մեծ ճանապարհի վրա, մայրաքաղաքից 107 կմ

Հյուսիս-արևելք, հին Արտամիտա քաղաքի մոտ։ Քաղաքի ավերակներն այժմ կոչվում են Զեհդան (զեղան-բանա)։ Մանրամասն տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 454—455։

151. Նիկիեիոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ հոստոլը Հրո տաճարներից մեկում իրեն աստվածացրել էր։ Նա իր գահը տեղադրել էր տաճարի գմբեթի տակ, կարծես երկնքում, շուրջը նկարել տվել կայծակներ, արեգակ ու լուսին, հրեշտակներ և այլն։ Հատուկ հարմարանքով նա ցանկացած ժամանակ որոտ էր բարձրացնում ու անձրև թափում։ Հենց այդ գահը գետին տապալեց ու ոչնչացրեց Հերակլիոսը (Nicephori Breviarium, p. 19)։

152. Թովմա Արծրունին որոշակի գրում է, թե Հերակլիոսը բացի Դվինից, ավերել է «զնախճառան և զՈրմի (Ուրմիա), և դիմեալ ի Գանձակն Ատրպատականի՝ բրէ զնա, աւերէ զԱհմատան և զՄայ, կործանէ զբազին Հրատին մեծի, որում Վշնասպն կոչլին, և լնուն զԹովակն որ յանդիման հրատին՝ դիակամբբ. զխոսուն և զանասուն, զայր և զհին և զմանուկ առ հասարակ մաշեցին ի սուր սուսերի» (Թովմա Արծրունի, էջ 92—93)։

153. Աղվանքում։ Հերակլի Գանձակից Աղվանք վերադարձի ընթացողին տալիս է Սերևուր. «առ ամուր աշխարհւան Մարաց» (Ղարաղաղի լեռներով) Փայտակարան, այն է Գանձակից, այժմյան Միանի և Արդարիլի վրայով դեպի Արարսի ներքին հոսանքի շրջանը, որտեղ գտնվում էր Փայտակարանը, որտեղից էլ, Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներով, ուղևորվեց դեպի Ուտի և այնտեղ գրավեց Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավը։ Ըստ Մանանդյանի կայսրն այնտեղ անցկացրեց 623—624 թթ. ձմեռը (Մանանդյան, Հեթանոսությունները, էջ 149—150), իսկ ըստ Ստրատոնի՝ 624—625 թթ. ձմեռը (Σ τ ρ ά τ ο υ, Τὸ Βοζάντιον, Α', σελ. 402)։

154. Բնագրում՝ ἀγίωθεσθαι: «Սրբվել» այսինքն՝ մաքրվել, այդ բառի և՛ ուղղակի և՛ անուղղակի իմաստով։ Ստրատոսը րաջատրում է «ծոճ պահել» (Σ τ ρ ά τ ο υ, Τὸ Βοζάντιον, Α', σελ. 399)։

155. Բնագրում՝ Σαραβλαζάν: Սերևուր նրան անվանում է Շահրապղական (Սերևու, էջ 113)։ Հայ պատմիչի ասելով, Շահրապղականը պարսից մարդկանն էր և նրատում էր Դվին ուստանում։ «Մա արար կուի մի ի Պարս և յաղթեաց» (նույն տեղում)։ Հմմ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 150. «Ապա եկեալ... զօր պարսից, զորս նոր զօր անուանեն, և էր զօրադուխ նոցա Շահրապղական». «զյժմարն և զբայ պատերազմող զօրադուխն իւր զՇահրապղայ» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 156)։

Շահրապղական թարգմանաբար նշանակում է «թագավորական հովազ»։

156. «Պերոզական» կոչվող գնդի մասին հիշատակություն ունի Սերևուր (էջ 96)։ Քասականյանը թեև գրում է «զգիտեմ ինչ է նշանակում Պերոզական գոնդ», բացատրում է «հաղթական» ըսկառ, որովհետև Պերոզ նշանակում է «հաղթող» (История императора Иракла, стр. 200, прим. 271)։ Այլ (անընդունելի) կարծիքների մասին տե՛ս Սերևու, էջ 257, ծանոթ. 271։ Այն փաստը, որ Թեոփանեսը կողք կողքի նշում է «հոստովական» և «Պերոզական» զորագնդերը, նշանակում է, որ զորագնդերը կրում էին արքայից արքաների անունները և «Պերոզական» նշանակում է Պերոզ արքայի անունը կրող, ինչպես որ «հոստովական» նշանակում է հոստով արքայի անունը կրող։ Միտքը հաստատում է Մովսես Կաղանկատվացին. «Ապա և բազումք ի գնդից գնդից՝ ի դոնապահաց և

ի թիկնապահաց, և յանուակաց դրանն հոսրութուն...» (էջ 167): Ք. Պատկանյանը «յանուակաց»-ը թարգմանում է «КОЛЕСНИЧИХ» երևի «անիւ» բառից բխեցնելով (տե՛ս Моисей Казанкаваца, стр. 115) «անիւ կրող», բայց ավելի հավանական է «անուը (հոսրութի) կրող» «եսորովական»: «Յանուակաց»-ը պետք է ուղղել «յանուլանյակաց»: Այս զորագնդերը Ստրաբոնի ենթադրությամբ զըլխավորում էր Մովսէս Կաղանկատվացու հիշատակած (էջ 150) Գրանիկ Սազարը:

157. Այսինքն՝ Շահր Վարազին և Շահրապղանին:
158. Բնագրում՝ τοδλδον: Այս բառի տակ ենթադրվում են զինվորների հանգերձանքը և նրանց սպասարկող անձնակազմը՝ ծառաները, գրաստը և այլն, ինչ նախատեսված է բանակի կերակրման համար, այդ թվում և բանակի անհրաժեշտ իրերը (տե՛ս Dain, „Touldos“, p. 161—169: նաև Липшиц, Очерки, стр. 246—247):

159. Աղվանքում տեղի ունեցած զեպրեթի մասին ավելի հստակ և բովանդակալից տեղեկություններ է պահպանել Սերնուր, նա վկայում է, որ Հերակլիոսը, իմանալով հոռամի (Շահր Վարազի) կոստանդնուպոլսի պաշարումից հրամարվելու և հոսրութի օգնության շտապելու մասին, «սանձս զգարս իր և զերութին, և դանուայ առ ամուր աշխարհան Մարաց, գալ հասան է ի Փայտակարան»: հոսրութը տեղեկանալով այն մասին, որ Հերակլիոսը, «եհաս ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անջանել ի Վիրս», հրամայում է իր զորավար Շահր Վարազին կտրել նրա ճանապարհը: Շահր Վարազը Այրարատի վրայով մտնում է Գարզման և Տիգրանակերտ ավանի մոտ իր Շահն զորախորի 35 հազարանոց բանակով օղակում կայսեր, Հերակլիոսը կարողանում է նրանց պարտության մատնել, անցնել վըրուճիս ավանը, այնտեղից էլ Բագրևանդ և Ապահունիք (Սերնու, դ. ՂԷ: Տե՛ս և Մանանդյան, Ընթացողիները, էջ 151 և հտ.): Տիգրանակերտի ավերակները, ըստ Մանանդյանի, գտնվում են Տարնատու գյուղի Շահրուպղ բերդի մոտ, Աղզամից 8—10 կմ հյուսիս-արևմուտք, եվլախ-Շուշի ճակագարհի վրա:

160. Հունարեն բնագիրը տալիս է Οὐννων χῶρα «ոճների երկիր» ընթերցումը: Անաստասիոս բիբլիոթեկարիոսի յաթիներեն թարգմանությունը՝ in regione Hunnorum, որը, սակայն պիտի ուղղել Οὐννων χῶρα, որ, անկասկած, Սյուներին է: Հայկական աղբյուրներում պարզ ցույց է տրված ուղղման գործողությունների Սյունիքում տեղի ունեցած լինելու մասին: Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 150: Մանանդյանն այդ ընթացողին գծում է հետևյալ կերպ. «Տարնատուի շրջանից եվլախ-Շուշի ճանապարհով, Շուշիի և Գորիսի վրայով զեպի Սյունիքի Սղուկ տեղը և այնտեղից Անգեղակոթի և Բիշնեադի լեռանցքով զեպի Նախիջևն: Մանանդյան, Ընթացողիները, էջ 153:

161. Բնագրում՝ Περσαρμανια, այսինքն պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան:

162. Տե՛ս ծանոթ. 135:

163. Բնագրում՝ χωρίον Σαλβανῶν: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Աղիովիտ գավառի Աղի ավանի մասին է, քանզի խնդրո առարկա ճակատամարտը, ըստ Սերնուսի, այնտեղ է տեղի ունեցել (Սերնու, էջ 125: Մանանդյան, Ընթացողիները, էջ 157):

164. Հմմտ. Սերնու, էջ 126. «Բայց Շահր Վարազ զերծա՛ւ՝ նստեալ ի վերայ նուսաս երկվարի... իսկ Երակիոս առ զաւար և զկապուտ բանակի նոցա, դարձաւ յաղթութեամբ մեծաւ»:

165. Այժմ՝ Գերենդե: Գտնվում էր Երկրորդ Հայքում: Սակայն ըստ Մանանդյանի, Թեոփանեսի բնագրում աղավաղում կա, նրա կարծիքով խոսքը ավելի շուտ Կարինի շրջանի մասին է:

166. Բնագրում՝ Σύρων γῆν: Բայց ըստ Ստրաբոնի ոչ մի կապ չունի Ասորիքի հետ, այլ Բիթլիս տանող ճանապարհն է (Στράβου, Τὸ Βυζάντιον, Α', σελ. 440):

167. Հայկական աղբյուրների Քաղիթթը, այժմ՝ Բաթման-սու:

168. Այժմ՝ Մարաշ:

169. Ելնելով այս ընթացողու անտրամարանությունից, Ռամզեյը Աղանայի փոխարեն ուզում է կարգալ Ադատա (Ramsey, HGAM, p. 311: apud: (Στράβου, Τὸ Βυζάντιον, Α', σελ. 448): Բոլոր զեպրեթում Թեոփանեսի գծած ընթացողին այստեղ համարվում է սխալաշատ ու անտրամարանական (Στράβου, նույն տեղում, էջ 449):

170. Այժմ կոչվում է Սյունն կամ Սայունն:

171. Բնագրում՝ μαχαρίτης: Տե՛ս նաև էջ 53 և 148: Թեոփանեսն այդ գոյականից բայ էլ է ստեղծում՝ μαχαρίζω: Տերմինի մասին տե՛ս Ερμμεδμ, ΕΤΙΜΟΛΟΓΙΑ γλαγολα μαχαρίζω, стр. 120—121:

172. Բնագրում՝ Καίσαρ: Այգյան էին կոչում բյուզանդական կայսեր և հայերը:

173. Նեստրականությունն իր անունը պարտական է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նեստորին (428—431), որի վարդապետության էությունը կայանում էր նրանում, որ նա Քրիստոսի երկու բնությունները՝ աստվածային և մարդկային իրարից բաժան էր ընդունում, որով Մարիամին Քրիստոսածին էր համարում, և ոչ Աստվածածին: Նրա վարդապետությունը սկզբում տարածվեց Ալեքսանդրիայում, որի դեմ հանդես եկավ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին և Հռոմի պապ Կելեստինոսը: Երբ վեճերը լայն ծավալ ստացան, Քեղոսիոս II կայսրը 431 թ. գումարեց Եփեսոսի III Տիեզերական ժողովը և դատապարտեց Նեստորին ու պաշտոնակ հայտարարեց: Նրա հետևորդները հալածանքների ենթարկվելով ապաստարան գտան Պարսկաստանում: Այնտեղ լայն դործունեություն ծավալեց 435 թ. Մծրինի եպիսկոպոս ձեռնադրված Թովմա Բարսուամն: 489 թ. Ջենոն կայսրը փակեց Եփեսոսի զպրոցը, իսկ նրա ուսուցիչներն ու աշակերտները փախան Պարսկաստան և հիմնադրեցին Մծրինի զպրոցը: 496 թ. Սելևկիայի նեստրական արքեպիսկոպոս ընտրված Բաբոսը 498 թ. ժողով գումարեց և Պարսկաստանի նեստրական եկեղեցին անջատեց ուղղափառ եկեղեցուց: Նեստրականների հետագայում հովանավորեցին Ա՛ պարսիկները, և՛ արաբները: Նեստրականությունը տարածվեց նաև Հայաստանում, թեև եկեղեցու կողմից միշտ էլ հալածվեց: 554 թ. ներսես Ի Բագրևանդցի կաթողիկոսը Գվինի ժողովում դատապարտեց նրանց: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Տեր-Մինասյան, Նեստրականությունը Հայաստանում, էջ 330—393:

174. Թեոփանեսը բուզարներին առաջին անգամ հիշատակում է աշխարհի արարչագործության 5994 (502) թվականի տակ, Անաստասիոս կայսեր թագավորության 11-րդ տարում, ցույց տալով, որ նրանք ավարարել են Իլլիրիկոնն ու Թրակիան: Նրանք 6006 (514) Անաստասիոս կայսեր դեմ ապստամբած ֆեդերատների կոմես Պատրիկիոսի որդի Վիտալիանոսի բանակում էին ծառայում և նրա զխավորությունը գրավում են Աքեիալոսն ու Օդիսսոպոլիսը (Վառնան): 6031 (539) թվականին հիշվում են բուզարներ, որոնք իրենց ցեղապետների (բնագրում՝ ռեքս) զըլխավորությամբ ավարարում են Սկյութիան, Մեդիան և Թրակիան: Հուստինիանոս I

- կայսրը զերի ընկած րուշարներին ուղարկում է Հայաստան և Լազիկա գրեմիրական ծառայութեան (ἐπεμψεν ὁ βασιλεὺς εἰς Ἀρμενίαν καὶ εἰς Λαζικήν, καὶ κατατίθησαν ἐν τοῖς νοσημερίαις ἀριθμοῖς. Theoph. Chron, I, p. 219): **Վերջապես** նրանք հիշատակվում են և Մավրիկիոս կայսեր թագավորութեան 15-րդ տարում, աշխարհի արարչագործութեան 6089 (597) թ.:
175. ենթադրվում են սլավոնները: Նրկեփոր պատրիարքը ցույց է տալիս, որ պատերազմական գործողություններին մասնակցում էին նաև սլավոն կանայք (Nicephori Breviarium, p. 21):
176. Հունական աղբյուրներում Γήπειος են կոչվել գոթերին ազգակից և Արևմուտքում զնվիրներ կոչվող ցեղը: Մկրենական շրջանում բնակվում էին Կարպատների մոտ և վերստին հանդես եկան 111 դ. վերջում: Մասնակցություն ունեցան Աստիլայի ներխուժումին, ապա գրավեցին Գալիան և բավական նեղություն պատճառեցին կայսրության:
177. Քաղաքի պաշտպանության ուղարկված զորքերի մեջ կային և հայեր, Ինչպես գրված է «Ջաուհական ժամանակագրության» մեջ, հայերը Վլախեռայի պարսպից դուրս եկան և սբ. Նիկողայոսի նկնղնցու մոտ զտնվող սյունաշարքը կրակի ափեցին: Մավրիկիոսը, ենթադրելով, որ ժողի ափին կանդնածները ափարներ են, ափ դուրս եկան, բայց ընկնելով հայերի ձեռքը, սբի քաղեցին (տե՛ս Chronicon Paschale, p. 724):
178. «Արևելքի թուրք» է կոչում, որպեսզի չշփոթվեն «Արևմուտքի (Պանոնիայի) թուրքերի» հետ, որոնց տակ ենթադրվում են հուլաքացիները: Խաղարների թուրք են կոչում նաև արաբները (տե՛ս Артамонов, История хазар, стр. 114), որոնք, իմիջի այլոց ալ-Խուտաճրին և իրեն Հաուկայը, գրում են, թե խաղարների լեզուն նման է րուլարների լեզվին (նույն տեղում, էջ 115): Իրենք խաղարները իրենց ազգակից են համարում ուզրերի, ափարների, գուգերի, բարսիլների, օնգուրների, բուլղարների և սավիրների (նույն տեղում):
179. Խաղարները (էթնոնիմը ծագում է թյուրքական «կազ» (բռնել) բառահիմքից) թրքախոս հունական ցեղեր էին, որոնք հաստատվեցին արևելյան Եվրոպայի հարավային մասում: Նրանց առաջին հիշատակությունը իրենց սեփական անվամբ տալիս է Մովսես Խորենացին (Αρταμονος, История хазар, стр. 17): Հայ պատմիչը գրում է. «միարանեալ ամբոխութիւն ի հեախսականացն, զեսաղաց ասեմ և զբաւաց, արտաքս քան զդուռն մորայ ելանեի...» (Գիրք Ա, գլ. 45): Խաղարների մասին շատ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում «Աշխարհացոյցը»: Եղիշեն նրանց հոններ է անվանում: Հարուստ են Մովսես Կաղանկատացու, մասամբ՝ Ստեփանոս Տարննեցու աշխատքերը: Բյուզանդական հեղինակներից առաջինը Թեոփանեսն է նրանց հիշատակում՝ հիշյալ տեղում:
180. Հմմտ. «Եւ թագաւորն հրախոյն է հականն՝ որ է տէր Խաղարց, և զհետնն թագուհի է, խաթունն, որ է կին հականայ...»: «Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը», էջ 348: Տե՛ս վերը, ծանոթ. 120:
181. Բնագրում՝ Ζεβγίλ: Նույնանում է Մովսես Կաղանկատացու հիշատակած Ջերու խաբանի հետ, որ «էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա» (իմա խաբանի: Մովսես Կաղանկատացի, էջ 160: «Առաջինը» Ջերույի եղբայր Թուն-Շնխուն էր): Նշենք այստեղ, որ «Ջերու» անուն չէ, այլ տիտղոս («Ջարդու», այդպես էին կոչվում արևմտյան թուրքերի զեգեմոնները: Տե՛ս Marquart, Streifzüge, S. 394 և

- 496—498. apud: Σ τράτου, Τὸ Βυζάντιον, Β', σελ. 556: Հմմտ. Артамонов, История хазар, стр. 145, 146): **Ջերու խաբանի անունը Մոխո-շաղ էր** (նույն տեղում, էջ 146). **Ջերու խաբանի մասին տես նաև Golden, Khazar Studies, էջ 51.**
182. Բնագրում՝ Ἀδραγγάν (var. Ἀδραγγόν): **Նրկեփոր պատրիարքը գրում է** Ἀδρασαγγάν, **ափելի հին աղբյուրներում՝** Ἀδραπαγγή: Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում է նաև Ἀδραβιγγάνων ձևը: Հայկական Ասորպատականը, ասորերեն՝ Ադրբայզան: Այստեղ խոսքը պարսկական Ասորպատականի մասին է: Սասանյանների ժամանակ կոչվում էր Ադրբայջան և կառավարվում էր մարզպանի կողմից, որ պատկանում էր Յարուք-Որմիզզ ընտանիքին: Կենտրոնը Շիզ (կամ Գանձակ) քաղաքն էր, ժամանակակից Հայլանի տեղում՝ Ուրմիայի լճից հարավարևելք: Այստեղ կար կրակի մի նշանավոր տաճար, որն այցելում էին սասանյան արքաներն իրենց գահ՝ բարձրանալու առթիվ: Ափելի ուշ սրբազան կրակը տեղափոխվեց Արշակունիների Բիթարմայա կամ Թնարմայա (այժմ՝ Թախտ-ի Սուլայման) վայրը: Մանրամասն տե՛ս J. Hell-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. Ա, էջ 194 և հտ.:
183. Բնագրում՝ Τριλις: Անե՛ք այստեղ, որ Մովսես Կաղանկատացու տվյալներով քաղաքը պաշտպանում էր պարսիկ զորավար «թաջ պատերազմող» Շարհապաղան (Մովսես Կաղանկատացի, էջ 156): Բայց, ինչպես Թեոփանեսից գիտենք, նա 6115 թ. սպանվել էր (բնագրում՝ օրնկալ թիվունից սրի հարված ստանալով): Ստրատոսը գտնում է, որ «ընկալ» զեռ չի նշանակում սպանվեց, այլ հնարավոր է, որ նա վիրավորվեց: Σ τράτου, Τὸ Βυζάντιον, Β', σελ. 561):
184. Արտամանովի կարծիքով, նա Ջերու խաբան Մոխո-շաղի կրտսեր որդի Բուլի-շաղն էր (Arta Monos, История хазар, стр. 147):
185. Իմա՝ Կոստանդնուպոլիսի Սերբոսը Քաղկեդոնը գրավողի և Կոստանդնուպոլիսը պաշարողի անունն է տալիս՝ Խոսրյամ, և ոչ տիտղոսը՝ Շահր Վարադ:
186. Իմա՝ Գանուր:
187. Աղբյուրներում այդ նավերը (այստեղ՝ σκάφη γλυπτά) կոչվում են նաև μονόξυλα այսինքն միակտոր ծառի բնից պատրաստված նավեր:
188. Ոսկեղջյուր կոչվածի՝ Κεράτιος κάπρος:
189. «Պերսասիկաց» շրջանների տակ ենթադրվում են Անատոլիոսն ու Օսպիկիոնը: Տե՛ս ծանոթ. 517:
190. Իմա՝ խաղարների: Տե՛ս ծանոթ. 178:
191. Բնագրում՝ Παζάτης: Սերբոսի Ռոճ վեհան (var. Ռոճիկ վեհան) զորավարը, որ իսկապես սպանվեց Նինվեի ճակատամարտում (Սերբոս, էջ 126): Մովսես Կաղանկատացին նրան անվանում է Ռոճիկ (էջ 163), Նրկեփոր պատրիարքը՝ Παζάτης (էջ 21):
192. Բնագրում՝ Χαμαγγίθ: Անձանոթ շրջան, որ նույնացնում են Թեոփիլակոսու Միմոկատտասի հիշատակած Խնայթա վայրի հետ, Արբելից հյուսիս:
193. Սիրիցենն այն կոչում է Սորագնա: Հայկական աղբյուրներում հիշվում է Մեծ Զալ, ձևով՝ Այժմ էլ այդպես է կոչվում (տե՛ս Նոնմյան, Հայաստանը, էջ 66): Տիգրիս գետի արևելյան վտակը, Մոսուլից (Նինվե) 40 կմ հարավ: Հերակլիոսը Մեծ Զարն անցավ 626 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Փոքր Զարը գտնվում է Մեծ Զարից 95 կմ հարավ:

- 194. Նիկեոսի տեղում այժմ գտնվում է Մոսուլ քաղաքը: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ 626 թ. դեկտեմբերի 12-ին:
- 195. Բնագրում՝ Βισανης ὁ στρατηλάτης: Հնապաշտում նա մասնակցեց Թարսուկի նշանավոր ճակատամարտին (20 օգոստոս 636 թ.):
- 196. Նիկեոսը պատրիարքը գրում է, որ կայսեր շրթունքը վերավորվեց՝ ճեղքաձուլվելուց հետո: Չորսուհին չարախոսեց արձակած նեոֆիտի: Հերակլիտոսը վերավորվեց նաև ստրիգ՝ նույն չարախոսեցի ա՛մա՛ծ նետոց (Nicephori Breviarium, p. 21—22):
- 197. Պարսից բանակում, հասկանալի է, բյուզանդական տերմինաբանությունը չէր բնորոշված: Քեթոփանեքը նրանց ստորմարի է անվանում բյուզանդական ձևով: Տարմարիսը գլխավորում էր 500 նետավոր, 300 վահանակիր և 100 նիզակակիր (տե՛ս Կոստանդին Սիրանաձին, էջ 233):
- 198. Ժամը 11-ը չի համապատասխանում մեր այդ ժամին: Բյուզանդացիների առաջին ժամը արեծաղն է, 6-րդ ժամը՝ կեսօրը:
- 199. Գիշերվա առաջին ժամը համապատասխանում է արևմուտքի առաջին ժամին:
- 200. Ահարամագիտները զգեստի անվանում է, մի տեսակ քաֆիան: Տե՛ս Կոստանդին Սիրանաձին, էջ 300:
- 201. Կարէի է կարգու՝ նաև Վարսամուսու: Ըստ Մարկվարտի (Streifzüge, S. 401), նա Վահրամ Աշուշան է, Գուգարբի իշխանը (apud: Σ τ ρ ἄ τ ο ο , Τὸ Βυζάντιον, Β', թ. 911):
- 202. Բնագրում՝ ἐκ τοῦ Βυζαντίου, Բյուզանդիոնից: Քանի որ Շահը Վարազը Բյուզանդիոնը չէր գրավել, Տաֆլի օբյուզանդիոնը՝ կողքին գրում է τῆς Χαλκηδόνος քաղաքից, որ թեև չկա ո՛չ Քեթոփանեի բնագրում, ո՛չ էլ Անատոսիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ, համարվում է ճիշտ: Ստրատոսը՝ ἐκ Βυζαντίου մեկնաբանում է բյուզանդական հողերից (Σ τ ρ ἄ τ ο ο , Τὸ Βυζάντιον, Β', թ. 592), որ անհավանական է, քանի որ այն ժամանակ «բյուզանդականը» շուներ այն նշանակությունը, ինչ այսօր:
- 203. Փոքր Ջարի մասին տե՛ս ծանոթ. 193:
- 204. Դեսթիլ (Յաղզին): Ծագումով լաոսի քրիստոնյա էր և սասանյանների տերությունների ֆինանսների վարչության խոշորագույն գործիչներից մեկը: Տե՛ս Christensen, L'Iran, p. 123. 451 sqq.: Այդ պաշտոնը կրողը կոչվում էր vāstryōshān-sāiār կամ vāstryōshbadh:
- 205. Գեկանեբերի 25-ին:
- 206. Բնագրում՝ Δεζερέσιον:
- 207. Ուսումնասիրողներից ոմանք նույնացնում են Քանեփոնի հիշատակած Փյուսկոս գետի հետ («Անարափոս», Բ, 25): Բխում է Կորդվաց լեռներից և թափվում է Տիրիսի ձախ ափին: Հետագայում արարներն անվանեցին Սոզոնեհ, իսկ թուրքերը՝ Կատրիսու: Այժմ կոչվում է Ազեմ: Ըստ Ռուսլինսոնի Տորնան պարսկերեն Tur Nahr-ն է, կամ Kan-Tur-ը, արաբ. Katur, որ նշանակում է Տուրի ջրանցք: Այդպես է կոչվում Nahr-Wan ջրանցքի հյուսիսային բազուկը (Σ τ ρ ἄ τ ο ο , Τὸ Βυζάντιον, Β', թ. 912):
- 208. Ըստ Ռուսլինսոնի, տաների տեղափոխություն է տեղի ունեցել և ճիշտ ընթերցումը Սուրա է: Ենթադրաբար նույնացվում է ասորիների Սորի կամ Բեթ Սորիի հետ (Σ τ ρ ἄ τ ο ο , Τὸ Βυζάντιον, Β', թ. 950):

- 209. Վայրը Բեկղազ ձևով հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին (էջ 201): Ըստ Ռուսլինսոնի (Rawlinson, Memoir p. 94: Apud: Σ τ ρ ἄ τ ο ο , Τὸ Βυζάντιον, Β', թ. 936) Beit Germa-յի աղավաղումն է, ժամանակակից Քիրքուքը:
- 210. Հմմտ. ծանոթ. 150: «Դաստակերտ» բառի նշանակությունների մասին տե՛ս Կարկասյա, Дастверт, стр. 97—101:
- 211. Բնագրում՝ Βαρταροῦ (Վարադ-առդ, «վարազների գետ»): Այժմ կոչվում է Beled-Ruz: Քեթոփանեոսի գրածը հավանաբար վերաբերում է գետի անունը կրող մի ավանի (Σ τ ρ ἄ τ ο ο , Τὸ Βυζάντιον, Β', թ. 936):
- 212. Այն է՝ Տիրոն:
- 213. Բնագրում՝ Βαζδάρχ: Ռուսլինսոնի ենթադրությամբ գտնվում էր Դաստակերտի մոտ:
- 214. Բնագրում՝ ἄλοχ (հայերեն՝ «նալու», երբ. «սահլու» և «սահլոթ»): Քուփ, նաև անուշահոտ յուղային փայտ: Սուրբ գրքում հաճախ է հանդիպում, որի տակ ենթադրվում է aquilaria agallocha-ն: Նրանից ստացվում է անուշահոտ յուղ, որով, ըստ Նոր կտակարանի (Յովհ. ԺԹ, 39), թաղելու ժամանակ օծեցին Քրիստոսի մարմինը:
- 215. Կիտրը (12 ունկ) նաև ծանրություն չափ է: Կշռում է 336,4 գրամ: Մանանդյան, Կշիռները, էջ 29 և 129:
- 216. Բնագրում՝ χαρβάσι: Հուճարե՛ս յառա՛աններում բարդ բացակայում է: Ամենայն հավանականությամբ պարսկերեն քարվաս (կերպաս) բառն է:
- 217. Հուճվարի 6-ին:
- 218. Երևի Խոսրովի թիկնեղությունը վրա:
- 219. Սելևկիա (Վե՛ Արտաշիր) քաղաքը: Հիմնադրել էր Արտաշիր Պապականը հռոմեական զորավար Ավիրոս Կասիոսի կողմից 165 թ. անկերակ դարձված հին Սելևկիայի տեղում: Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 166. «սոս խելս կամըշին Տիրիս գետոյ՝ ընդ Վե՛: Արտաշիր քաղաքի յանդիման դրանն Տիրոնի»:
- 220. Քեթոփիլակոս Սիմոկատոսը Շիրիկին համարում է հոտմայեցի և քրիստոնյա (Theophyl. Simocat., p. 231—232): Քասախիին նրան անվանում է «զեղեցկություն պարտեզ, տիտյանը լիալուսնի», (Christensen, L'Iran, p. 475): Այն պատճառով, որ նա քրիստոնյա էր, և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան բաղում աղբյուրներ նրան հույն են համարում, սակայն անունը, որ նշանակում է «քաղցր», իրանական է: Սերենսը (էջ 85) ցույց է տալիս, որ նա ծագումով Խուզիստանից էր (սեհին սորա (Խոսրովի) կանայք բազում ըստ արիևի մագոթեան իրանաց, բայց առ սա և կանայս քրիստոնեայս, և սորա կին քրիստոնեայ յոյժ զեղեցիկ ի Խուստան աշխարհէ, անունն Շիրին: Սա է բամբիշն, տիկնաց տիկին...): Խոսրովը ամուսնացել էր նրա հետ իր իշխանության սկզբում: Շիրինը ստորագասվում էր բյուզանդացի իշխանուհի Մարիային, որին Խոսրովը կնուցվան առավ զլիաժորապես քաղաքական նկատառումներով: Հիշյալ Մարիան Տարսիի ասելով իբրև թե Մավրիկիոս կայսեր դուստրն էր (Christensen, L'Iran, p. 475—476):
- 221. Մեղադրանքն անհիմն չէր: Ըստ Սերենսի, Հերակլիտոս «ակամայ բարեկամանայ և մեծարկ զնոսա իբրև զվաստակաւորս և զսիրելի հերս. ել ընդ առաջ նորա (Կոստանդինուպոլիսը պաշարող Շահը՝ Վարազի)՝ պատարագաւոր, և տայր զարավարին և իշխանացն մեծամեծ ընծայաւ Եւ բաշխէր զարացն հոռոս, և ճաշ և ընթրիս ամենայն զուրացն մինչև ցեղմն աւր» (էջ 122):

- 222. Խոսքը այդ անունով գետի մասին չէ, այլ Nahr-Wan ջրանցքի, որ կապում է Տիգրիսը Գիլգամի հետ, Տիգրոսից 12 մղոն առաջ:
- 223. Արմենիականների բանակաթեմի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանձին, էջ 167—169, 231, 318—319:
- 224. Պարսիկերեն՝ Shahrazūr, ըստ Զատիկական ժամանակագրության Տարածարչ Հերակլիտոսն այստեղ հասավ 628 թ. փետրվարին: Ումանց ենթագրությունը գրտնրվում էր Զագրոս լեռան և Sirvan գետի միջև: Մանանդյանը տեղագրում է ժամանակակից Մուլայմանիս քաղաքից հարավ-արևելք:
- 225. Բնագրում՝ Μελέτων: Համապատասխանում է Սերեոսի «զարավարն Յունաց Մեղե Գնունին» անձնավորության (էջ 131):
- 226. Բնագրում՝ Γουδαβουζαα (Գուճնասպ < Վճնասպ Ասպպ): Գուցն նույնանուն է Մովսես Կաղանկատվացու Գաղ Վճնասպի հետ, որ «էր այդ յաղթանդամ և զորեղ ի սոճմէ զնգապետութեան ազգին իւրոյ» (էջ 178): Ըստ երևույթին անվան ավելի ճիշտ ձևը պահպանվել է Հերակլիտոսի Կոստանդնուպոլիս ուղարկած նամակում՝ Χρονικόν Πασχάλε (Chronicon Paschale, p. 728): Թեոփանեսը նրան անվանում է χιλιαρχος, որ թարգմանաբար հազարապետ է նշանակում: Ստրատոսը կասկածում է, ինչպես կարող է հասարակ հազարապետը ողջ պարսկական բանակի սպարապետը լինել, չէ՞ որ սպարապետությունը ազնվականական հայտնի բնականիքների մենաշնորհն էր (Στρατόν, Τὸ Βυζάντιον, Β', σελ. 625): Սերևի հակասությունը չկա այստեղ, Թեոփանեսը լսելով պարսիկերեն «հազարապետ», թարգմանել է χιλιαρχος, այնինչ «հազարապետ» պարսկական (և հայկական) բարձր տիտղոս էր, պ՛չ. hazārapat հին պարսկ. hazahrapati, պարսկ. hazārbād (Անադյան, Արմատական բառարան, հատ. III, էջ 6): Եղիշեից պարզվում է, որ «հազարապետ»-ի հոմանիշն է «հրամատարը», որ հասկանալի է, հազար զինվորից բաղկացած զորամասի հրամանատարը չէր: Ինչպես ցույց է տալիս Բենվինիստը հունարեն Աստվածաշնչի χιλιαρχος-ը և հայկական աղբյուրների հազարապետը տարբեր նշանակություն ունեն (տե՛րիմին մասին տե՛ս Βενβενίστα, Titres, p. 67—71): Ընդ որում Թեոփանեսի «հազարապետ»-ը պիտի հասկանալ ոչ որպես որոշակի բանակությանը զորքի հրամանատար, այլ հազարապետ պ՛չ. hazārapat իմաստով:
- 227. Բնագրում՝ Μερδαβύ (Մարդանշահ): Ես բրիտանոյա Շիրինի որդին էր:
- 228. Բնագրում՝ Σαλιαρός:
- 229. Կետի ունի խաղաքներին: Տե՛ս ծանոթ. 178:
- 230. Մեր համոզմամբ Թեոփանեսի բնագիրն այստեղ թերի է: Հետևող նախադասությունները ամենևին էլ Շերոյի և Վճնասպ Ասպպի միջև գնացող բանակցություններին չեն վերաբերում, այլ, ամենայն հավանականությամբ, բյուզանդական կայսեր մոտ Վճնասպ Ասպպի ղեկավարի, որը տեղյակ է պահում կայսեր Վճնասպի և Շերոյի միջև գնացած բանակցությունների մասին:
- 231. Տարատարներ (նաև տարատոս, տարսնոտոս) գորավարի հրամանատարության ներքո գտնվող և ոստիկանական պարտականություններ վարող անձնավորություն էր և սովորական զինվորներից բարձր էր դասվում: Մեկ անգամ հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «Սատակեաց կորոյս զտարստոս զորաց նորա վասն անարգանաց նորա» (հմտ. Անադյան, Արմատական բառարան, հատ. IV, էջ 391):

- 232. Յազգեմի որդու անունը Շամթա էր (Christensen, L'Iran, p. 493—494):
- 233. Արարական մի աղբյուրի՝ Guidi-ի Անանունի տվյալներով Խոսրովին սպանեցին Շամթան, Յազգեմի որդին և նեվ-Ումիզը՝ նեմրոզի պատգոսպան Մարդանշահի որդին: Հայտնի է, որ և՛ Յազգեմին, և՛ Մարդանշահին ժամանակին մահապատի էր ենթարկել Խոսրով արքան: Խոսրովը սպանվեց 628 թ. փետրվարի 28-ին: Դրա վերաբերյալ մանրամասն գրում են Սերեոսը (զլ. ԼՔ) և Մովսես Կաղանկատվացին (էջ 165—170): Տե՛ս նաև՝ Chronicon Paschale, p. 729 sqq.:
- 234. Հերակլիտոսի և Կավատ-Շերոյի միջև տեղի ունեցած նամակագրության մասին (628), որ պահպանվել է Զատիկական ժամանակագրության մեջ (էջ 727 և հտ.) հատուկ տե՛ս Oikonomidès, Correspondence, p. 269—281: Զատիկական ժամանակագրության մեջ պահպանվել է և Հերակլիտոսի նամակը՝ ուղղված Կավատ-Շերոյին, որն ընթերցվեց սր. Սոֆիայում, 628 թ. մայիսի 15-ին: Այն զրվել է Ատրպատականի Գանձակում ապրիլի 8-ին: Մինչ այդ մարտի 24-ին Գանձակ էին ժամանել Կավատ արքայի ղեկավարի երկու ներկայացուցիչները, մեկը պարսիկ, մյուսը՝ հայ, իսկ ապրիլի 5-ին՝ ինքը՝ ղեկավար, անունը Խոսրոս, աստիճանը՝ Ռասնան (ὄνομα Χροσθη και ἀξίωμα Բասնάν), որը արքայի անունից տեղեկացրել էր Հերակլիտոսին իր զահակալման մասին: Ապրիլի 8-ին ղեկավարն տարուարիտ Եվտաթիոսի ուղեկցությամբ գնաց արքայից արքայի մոտ: Ահա այս ղեկավարի մասին Հերակլիտոսը նամակ գրեց Կոստանդնուպոլիս:
- 235. Այդ մասին տեղեկություններ է պահպանել և Սերեոսը (էջ 128), որը ևս նշում է պարսիկ ղեկավարի «անունը»՝ Ռաշնան (Զատիկական ժամանակագրության մեջ՝ Բասնան), ինչպես և Հերակլիտոսի ղեկավարի՝ Յուստաթ (Զատիկական ժամանակագրության մեջ՝ Եվտաթիոս): Հայ պատմիչը գրում է. «արձակ է դիաշնան ոմն իշխան», իսկ Հերակլիտոսը իր հերթին արքայից արքայի մոտ ուղարկեց «զոմն իւրոց զխաւոր նախարարացն, որում անունն էր Յուստաթ»:
- 236. Շերոյն (Կավատ II, 25 փետրվար-սեպտեմբեր 628 թ.): Նա Խոսրով II-ի և բյուզանդացի Մարիայի որդին էր, արքայազներից հավանաբար ավագը: Նրա մասին Մովսես Կաղանկատվացին ասում է. «Եւ էր բարեխորհ, ողորմած առ ամենայն աշխարհն և առ ծառայս իւր. արձակեալ իւրաքանչիւր տեղիս զամենայն կալանաւորս, որք էին ի զիպահոջ զրան հօր իւրոյ... Եւ զամենայն հարկս և մարս արքունի երեքամեայ ժամանակաւ ընդ ամենայն տեղիս իւրոյ տերութեան շնորհեալ ամենեցուն...» (էջ 169): Ըստ պատմիչի, նա թաղավորեց 7 միլիոն:
- 237. Նախքան Կոստանդնուպոլիս գալը, Հերակլիտոսը մայրաքաղաք ուղարկեց իր հաղթանակն ավետող նամակը (տե՛ս ծանոթ. 234), որից պարզվում է, որ կայսրը մարտի 15-ին «Գանձակի մոտ գտնվող իր՝ Հերակլիտոսի ամրությունից» մի նամակ էլ է ուղարկել Կոստանդնուպոլիս, որը բովանդակում էր իր արշավանքի նկարագրությունը՝ 627 թ. հոկտեմբերի 17-ից մինչև 628 թ. մարտի 15-ը, պատմվում Խոսրովի փախուստի մասին՝ Կաստակերտից Տիգրոս և այլն (Chronicon Paschale, p. 729):
- 238. Իմա՛ կայսերակից:
- 239. Հիբրիան ժամանակակից Յեներ բախն է, Կաղբջյուցից (Քաղկեդոն) հարավ, Կոստանդնուպոլիս ասիական ափին: Կար նույնանուն պալատ, կառուցված Հուստինիանոս I-ի կին Քեոդորայի կողմից:
- 240. Արաաշիր III արքա: Իշխեց 628 թ. սեպտեմբերից մինչև 630 թ. ապրիլի 27-ը:

- րեն ընդարձակ կորել են, պահպանվել են նրանց լատիներեն և հայերեն թարգմանությունները:
253. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք, ծնված IV դ. վերջին: Մովսեսը է Անտիոքում, հավանաբար աշակերտել է Քեոզորոս Մոպսուստացուն: 428 թ. Քեոզորոս II կայսրը նրան նշանակեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Կատալի պայքար մղեց արիստոկրատների, մակեդոնիստականների և նովատյանների դեմ: Առաջ էր քաշում այն միտքը, որի համաձայն Քրիստոսի երկու ընկալումները իրարից բաժանված են, Մարիամին անվանում էր ոչ թե Աստվածածին, այլ Քրիստոսածին: Նեստորի վարդապետությունը դատապարտեց Հռոմի պապ Կելեստինոսը (430) և Եփեսոսի III Տիեզերական ժողովը (431): Նեստորը արքայվեց Եգիպտոս, ուր և մեռավ 450 թ.: Նեստորի բաղձաթիվ երկերը կորել են կամ ոչնչացվել: Պահպանվել են առանձին ընկերներ, այդ թվում և թարգմանություններ՝ լատիներեն, ասորերեն և հայերեն, Տե՛ս և ծանոթ. 173:
254. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պյուրոսը (20 դեկտ. 638—641, 654 թ. հունվարից հունիս), նրա մասին հատուկ տե՛ս Տ էր ի տ օ ս, 'Ο πατριάρχης Πύρρος, σελ. 11—19):
255. Մարտինեն Լերակլիոսի երկրորդ կինն էր, թունավորվող Կոստանդինը՝ Լերակլիոսի որդին առաջին կին Նվդոկլայից և կոչվում էր նաև Լերակլիոս Նոր Կոստանդին: Նա Լերակլիոսի կողմից կայսերակից էր հռչակվել դեռևս 613 թ. հունվարի 22-ին: Միահեծան թագավորից 641 թ. փետրվարի 11-ից մինչև նույն տարվա մայիսի 24-ը:
256. Լերակլիոնոսը Լրակլիոսի որդին էր Մարտինից ծնված: Թագավորից 641 թ. մայիսի 25-ից մինչև նույն տարվա սեպտեմբերը:
257. Կոստասը (Կոստանդին III Պոզոնատոս, 641՝ ըստ Սարատոսի՝ 642—668 թթ.) Լերակլիոսի թոռն էր: Բյուզանդագետների մեջ տարածված էր այն թյուր կարծիքը, որ Պոզոնատոս (մորտաբալոս) էր կոչվում Կոստանդին IV-ը (668—686): Այժմ ապացուցված է, որ Պոզոնատոսը իրականում Կոստանդին III-ն էր:
258. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս Բ-ը (641—653): Որակված է հերձվածող, քանզի շարունակում էր պաշտպանել միակամությունը:
259. Քեոզորոս Ա պապը (642—649):
260. Ավետարանական դարձվածք է. «շուն դառնայ անդրէն ի փսխած իր» (Բ թուղթ Պետրոսի, Բ, 20—22):
261. Այսինքն՝ հաղորդության դիսուց:
262. Հռոմի պապ Մարտինոս Ա-ը (649—655):
263. Հռոմի պապ Ագաթոնը (678—681):
264. Բնագրում՝ 'Ιερμοսυχάν: Հիշելով հակասամարտը (աշխարհի արարչագործություն 6126 թ. տակ) նա այս անգամ գրում է 'Ιερμοսυχάν ποταμός: Յարմուկ գետի ափին տեղի ունեցած հակասամարտը (636 թ. օգոստոսի 20-ին):
265. Բնագրում՝ Παλαιστινών και Καταρσιών: Հավանաբար քա՛ն կրկնված է (Կեսարիան էլ Καΐ-ով է սկսվում), չէ՞ որ խոսքը Պաղեստինի Կեսարիայի մասին է:
266. Նկատի ունի Կոստաս II-ի սպանությունը Սիկիլիայում: Տե՛ս վերը, էջ 63:
267. Աբու Բաբր, Արզալահ Ատիբ աշ-Շիդդիբ ոաշիդուն, «ուղղափառ» առաջին խալիֆան (632—634): Նրան հաջորդած մյուս երեք «ուղղափառ» խալիֆաներն են Օմարը, Օսմանը և Ալին: Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Աբուբեքր՝

- Աբուհափայ որդին» կամ «Աբուբեքր Աբի Կահիլան»: Մոհամեդի մահվան մասին նույն հեղինակը գրում է. «...ինն տարի էր Մահմետայ իշխանութեանն: Ի տասներորդ ամին մեռաւ յաւուր երկուշաբթի յամսեանն շահաբի՝ աղաւաղի յերկուցն, կալեալ զիշխանութիւնն ամս տասն: Եւ երեքտասան ամ զքարոզութիւն իւր հաստատեաց: Քառասուն ամ ունէր, մինչ երեքցան և ի վաթսուն և յերրորդ ամին մեռաւ (էջ 332):
268. Իմա՝ Նիզար, արարների հյուսիսային ցեղերի նախահայրը:
269. Մուզար և Ռարիայ:
270. Իմա՝ Կուրայշ, Քայիս, Թամիմ և Ասադ, արարական հյուսիսային ամենահայտնի ցեղերը:
271. Հավանաբար նկատի ունի Մադիամ երկիրը, որտեղ Հին կտակարանի համաձայն փախավ Մովսես մարգարեն եգիպտացու սպանությունից հետո: Կար և Մադիանն թաղաք Արաբիայի հյուսիս-արևմուտքում, Կարմիր ծովի մոտ:
272. Բնագրում՝ ἐνδότεροι:
273. Ինկաանի (Yakzan) տակ ենթադրվում է Քահիանը, որը մահմեդական ավանդույթյան համաձայն հանդիսանում է հարավային արաբական (կամ ամենական, թեոփանեսի երկում՝ Ամանիտ) ցեղերի նախահայրը, այդ թվում և հիմյարների, որոնց թեոփանեսը և բյուզանդական այլ հեղինակներ Հռոմեիսներ են անվանում: Ինկաան-Քահիան անունը երբայական Յոկտան անվան (Հին կտակարանի Յոթանանից թարգմանության մեջ 'Ιεχτάν) արաբացված ձևն է, որին նման զեր է արված Մննդոց գրքում (Ժ, 25: Հմմտ. DA1, II, p. 70):
274. Հռոմեիսները (Հիմյար) Արաբիայի հարավում բնակվող արաբական ցեղ: Անաստասիոս կայսեր ժամանակ մասամբ քրիստոնյա էր դարձել: Բյուզանդիան սերտ կապեր էր հաստատել նրանց հետ դեռևս VI դ.՝ իր առևտրական շահերից ելնելով և իր սահմանները սասանյաններից ապահովելու համար: Նրանց մասին տե՛ս «Պոռոպոլիս Կեսարացի», էջ 53—55, 57, 58, 78, նաև Πυζυλευσκαγ, Эфиопия и Химйар, стр. 87—97; Vasiliev, Notes, p. 306—316:
275. Կամ՝ հաղիչա: Մոհամեդի առաջին կինն էր, դուստրը Խուվայիդի, Մեքքայի Կուրայշ ցեղից: Մինչև Մոհամեդի հետ ամուսնանալը երկու անգամ ամուսնացած է եղել: Աղբյուրների տվյալների համաձայն Մոհամեդը այս ժամանակ 25 (կամ 23 և կամ 21) տարեկան էր, իսկ Խաղիչան՝ 40 (կամ 28): Մոհամեդը Խաղիչայից ունեցավ 5 երեխա, 4 դուստր (Ջայնար, Ումմ Կուլթում, Յաթիմա և Ռուբայա) և մեկ (հնարավոր է երկու) որդի (ալ-Կասիմ և Աբդ Ալլահ, որոնք չի բացառված նույն մարդու երկու անունները լինեն):
- Մոհամեդի հանգստի գալու մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պահպանել վարդան Արևելցին. «...այր մի ի յորդոցն Իսմայիլի, որուն անուն էր Մահամթ (sic) Թանգար, որ էր ծնեալ ի քաղաքին Մադինա, մերձ ի Մաքա երկօրեայ ձանապարհաւ, յազգէն՝ որ կոչի Կորէշ որդի Արդայ, որ մեռաւ որր թողեալ զնա. որ և յարեցաւ ի վաճառական մի, և եղև ի տան նորա յառաջաղէմ. մեռաւ վաճառականն և տիրացաւ տան տեառն իւրոյ, առեալ զկին նորա. և երթայր ուղտօք յեգիպտոս ...» (Muyldermans, La domination arabe, p. 41):
276. Թեոփանեսը առաջին հեղինակն է, որ վկայում է Մոհամեդի ընկալությունների մասին:

- 277. Այս վանականին Կոստանդին Միրանաժներ արիանոս է համարում: Գա հաստատվում է Հովհան Գամակացու տվյալներով: Նրա ասելով (de Haeresibus, 101, Migne, Patrologia graeca, t. XCIV, col. 764—765) Մոհամմեդին էր օգնում մի արիանոս վանական Հին և նոր կապարանները ուսումնասիրելու: Թեոփանեսն այստեղ ըստ երևույթին իրար է միացրել երկու տարբեր մուսուլմանական ավանդություններ, որոնցից մեկի համաձայն մի ոմն Վարաթ ինն նազիալ, իսպիզայի տարից մի կուզներ խաղիչային վկայում էր Մոհամմեդի տեսիլքների իսկությունը: Մյուս ավանդությունը հիշում է Քահիրայի կամ Բուհայրայի, ասորի մի վանականի մասին, որ ձանաչել է Մոհամմեդին, երբ նա առևտրական քարավանի նա Ասորիք էր եկել, որպես ապագա մարգարե (տե՛ս DAL, II, p. 71):
- 278. Արար. Յաթրիք (Պողոտնոսի լաթրիպպան, Մտեփանոս Բյուզանդացու՝ Իսթրիպպան), այն է Մեզինա: Միքայել Ասորու ժամանակագրության մեջ տվյալ շրջանը կոչվում է «Աթրապլ» («Յայամ ժամանակի երեցու Մամէտ որդի Արգալայի յԱթրապլ Արարիայ»: Միխայել Ասորի, 1871, էջ 293—294):
- 279. Խոսքը շիհայի՝ սրբազան պատերազմի մասին է:
- 280. Թեոփանեսը հավանաբար հղում է Ղուրանի 56-րդ սուրային (տե՛ս DAL, II, p. 71):
- 281. Երուսաղեմի Մոգեստոս պատրիարքը (632—634), Իրականում նա տեղապահ էր: Պահպանվել է այս Մոգեստոսի մի նամակը, ուղղված հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսին և վերջինիս պատասխանը նրան (տե՛ս Սեբեոս, զլ. 15):
- 282. Քրիստոնեյա արարներ կային և նախքան մահմեդականությունը հանդես գալը: Հիմնար ցեղի արարները, օրինակ, մասամբ քրիստոնեյա էին դարձել զեոն Անաստասիոս I կայսեր ժամանակ: Տե՛ս ծանոթ. 274:
- 283. Արևմտյան եկեղեցում վիկարիոս (vicarius) է կոչվում եպիսկոպոսի կողմից նշանակվող և նրա թույլտվությամբ եպիսկոպոսի իրավասության մեջ մտնող պարտականությունները վարող անձնավորությունը:
- 284. Արարական կուրալը ցեղին պատկանող, որից էր ծագում և ինքը, Մոհամմեդը: Տե՛ս ծանոթ. 270:
- 285. Ճիշտը՝ Կոտայք:
- 286. Տալիս է «Սայֆուլա»-ի թարգմանությունը:
- 287. Իմա՝ կայսրը:
- 288. Արարները Գալային տիրացան 633 թ.: Սրան հաջորդեց Աջնաղայի հաղթանակը (634 թ. հուլիսի 30), որով արարները տիրացան Պաղեստինի մեծ մասին:
- 289. Թեոփանեսը գրում է՝ «Սբա. բայց Բալազուրիի տվյալներից պարզվում է, որ խոսքը Հիրաչի մասին է: Լեռ էր Մեքքայից հյուսիս-արևելք: Այդ անունն էր կրում նաև արարական լաիմից ցեղի նշանավոր մայրաքաղաքը, ժամանակակից Նաջաֆից (Իրաք) հարավ-արևելք: Այնտեղ կար նեստորական եպիսկոպոսություն: Հետագայում նրա տեղում կառուցվեց մուսուլմանական Ալ-Քուֆա քաղաքը: Մանրամասն տե՛ս I. Shahid-ի al-Hira հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ի երրորդ հատորի 478—479 էջերում:
- 290. Գալայի շրջանը, բայց ոչ քաղաքը: Թեոփանեսը շրջանի նվաճումը թվագրում է 633 թ., Բելազուրին՝ 634: Բայց Գալա քաղաքը գրավեց միայն 637 թ.: Տե՛ս Guillou, La prise de Gaza, p. 400. Apud: Bpaxvobc, Byzantinoarabica, ccl. 14:
- 291. Գրավոր աստղի մի տեսակ: Կոչվում էր նաև ծռւնէ և ծռւռն:

- 292. Երուսաղեմի Սոփրոնիոս պատրիարք (633—638):
- 293. Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարք (630—643):
- 294. Օմար իբն ալ-Խաթթաբ ալ-Ֆարուք, իշխեց 634—644 թթ.: Մովսես Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Օմար ի Խատաբան» (Խատաբի որդի) և գտնում, որ նա իշխեց 7 տարի (էջ 333):
- 295. «Արարիա զորք ուղարկելով», բառերը Թեոփանեսի ժամանակագրության հունարեն բնագրում բացակայում են: Ամենայն հավանականությամբ կրճատել է գրիչը՝ չկարողանալով բացատրել «արարների հարձակումը Արարիայի վրա»: Սակայն հիշյալ բառերը կան Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանությունում (qui destinavit exercitum adversus Arabiam), որտեղից հրատարակիչը վերականգնել է հունարեն բնագրում, Եթե այդ բառերը լինեն, նախադասության իմաստը կատարելապես փոխվում է: Թեոփանեսը գրելով «Արարիա» նկատի չունի արարական թերակղզին, այլ բյուզանդական «Արարիա» նահանգը: Գեորգ Կիպրացու տվյալներով Արարիա նահանգը գտնվում էր Երուսաղեմից արևելք, Պաղեստին II և Պաղեստին III պրովինցիաների միջև: Արարիա նահանգում էին գտնվում Բոստրա, Գերասա, Ֆիլադելֆիա, Հիրապոլիս և այլ քաղաքներ: Դրա օգտին է վկայում և Սերետը, որը գրում է, թե արարները հասանալ լճաբով Մովսեսի ի սահմանս Թուրքիայի. զի բանակն Յունաց բանակեալ էին յԱրարիա» (էջ 135): Մանրամասն տե՛ս Bpaxvobc, Byzantinoarabica, ccl. 15—16:
- 296. Բոստրա քաղաքը գտնվում էր բյուզանդական Արարիա նահանգում, Հիրապոլիս քաղաքից մի փոքր հարավ:
- 297. Գարիթա քաղաքը նույնացվում է Ղասասնիների մայրաքաղաք Ջարիլայի հետ, Գամասկոսից 80 կմ հարավ:
- 298. Դեռևս զե Գունե ցույց էր տվել, որ «Եզեսիան պետք է ուղղել «Եմեսա» (այժմ՝ Հոմս): Ճիշտ ընթերցումը հանդիպում է Թեոփանեսի ժամանակագրության մի շարք ձեռագրերում, թեև Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի թարգմանության մեջ սխալ Edessa ընթերցումն է հանդես գալիս (Bpaxvobc, Byzantinoarabica, ccl. 11 ծանոթ. 5):
- 299. Այժմ Հոմս, Պամիրայից արևմուտք, կավոդեկիայից փոքր հյուսիս: Տե՛ս նախորդ ծանոթ. 1:
- 300. Ենթադրվում է, որ խոսքը Մարջ ալ Սուֆֆար-ի ճակատամարտի մասին է, որտեղ, ըստ Բալազուրիի և ավելի վաղ արարական բանաբանների, սպանվեց իր բազուկով անուն հանած Խալիդ իբն Սայիդը: Արտահայտվել է կարծիք, որ ամիրան կարող է լինել Իբրիմաճ իբն արի Ջահլը (տե՛ս Bpaxvobc, Byzantinoarabica, ccl. 17—18):
- 301. Խոսքը Արարիա նահանգի մասին է (տե՛ս ծանոթ. 295), որի կազմում, ըստ Հիրեոկլեսի Սինեկղեմոսի, կար 17 քաղաք (Hieroclis Synecdemus, p. 42):
- 302. Բուննի հրատարակության մեջ՝ հուլիսի 23-ին: Քննական բնագրում նշված է անտիոքացոց Լոոս ամիր, որ նույն հուլիսն է:
- 303. Տե՛ս ծանոթ. 264:
- 304. Արարները եգիպտոսը վերջնականապես նվաճեցին 642 թ., որից հետո սկսեցին Տրիպոլիտանիայի նվաճումը (Чураков, Завоевание Северной Африки, стр. 107—126):

- 305. Հստ մուսուլմանական ավանդության Օմար խալիֆան համարվում է Իսլամի խոշոր օրհնագիրը, խալիֆայի տիրապ. նա առաջինն էր, որ ստացավ Ամիր ալ-մուամինինի («Նավատացյալների իշխան») տիտղոսը (տե՛ս Gaudfroy-Demombynes, Le monde musulman, p. 155):
- 306. Օմարի և Սուրբուհուս պատերազմի միջև կնքված հաշտության մասին հիշատակում են նաև արևելյան քրիստոնեյա հեղինակները (Միրբալի Ասորի, Բար Հերբոս, Աղապիոս Մալբրիչացի), ինչպես և արաբ տարեգիրները (DAI. II, p. 74):
- 307. Մարգարեություն Գալիլեի, ՓԲ, 10—11. «Ըն աւորիննացին անօրէնք, և ոչ անուցուն ի միտ ամպարիշտք, և իմաստանք իմացին: Ի ժամանակ փոփոխմանն յախախտիթան, և տացի պղծութիւն անբաժին ատուրս երկերիւր երեսուն և հինգ»: 308. Օմարի դերաձևը Բյուզ իբն Ղանճը սկիզբ դրեց Մեծ Հայքի նվաճմանը, նրան հետևարկվեցին Կորնայի Կորյուսը և Տմորիք զավանդերը, իսկ Անձևացաց իշխանը (Սահր ալ-Ջաուզան) նրան նազանդություն հայտնեց: Բյուզը 640 թ. մտավ Հայաստան և սուպատակեց Գլխիք (Տեր-Աննդյան, Ամիրայությունները, էջ 51—52):
- 309. Բնագրում՝ ἐπιτροποι:
- 310. Իմա՛ Քիննասրին, Պաղար հյուսիսային Արաբիայում: Հիշատակված է «Աշխարհացոյց»-ում. «[Քա]ղկեդիկէ, չորում քաղաք Քալիսա, որ է Նիկորիա» (Մեծյան, Հայաստանը, 112):
- 311. Օմայանների Հարստության ապագա հիմնադիր խալիֆա Մուավիա I-ը, կուրաշք ցեղից, Արև-Սուֆիանի որդին: Մուհամեդ մարգարհի գրադիրն էր: Երբ խալիֆա Աբուբարքը Ասորիքի նվաճման համար բանակ ուղարկեց, Մուավիան իր եղբայր Սադիկ հետ գլխավորեց այն: Օմար խալիֆայի կողմից նշանակվեց Դամասկոսի և Պաղեստինի կառավարիչ: Գլխավորեց արաբների պայքարը Բյուզանդիայի դեմ, Իսլամիան ու Հայաստանը նվաճելու փորձեր կատարեց: Մուավիան 660 թ. Ծրուսանում իրեն խալիֆա հռչակեց և մայրաքաղաքը Դամասկոս փոխադրեց:
- 312. Կամ Կոստանդին (Թելլա դե-Մուզելաթ): Հին քաղաք Միջագետքում, Գարալից 75 կմ արևմուտք: Այստեղ մեծ բերդաշինություն էր կազմակերպել Հուստինիանոս I կայսրը (տե՛ս «Պոսկոպիոս Կեսարացի», էջ 176—177):
- 313. Կոստանդին Միրանաժինը ցույց է տալիս, որ Ստեփանոս Մաթեմատիկոսը իբր գուշակել էր, թե կայսր մահվան պատճառը չուրն է լինելու և կայսրը դրանից վախենալով, Կոստանդնուպոլսի Հիերիա պալատի չրավազանը հողով լցրեց (Կոստանդին Միրանաժին, էջ 111—112):
- 314. Աշխարհի թվականը սխալ է: Ինչպես Առաջարանում ցույց տրվեց, 607 և 714 թվականների միջև Թեոփանեսն ունի մեկ տարվա սխալ: Ինդիկտոնը սակայն ճիշտ է: Ստացվում է՝ 30 տարի և 10 ամիս՝ 641 թ. օգոստոս, մի անձարին բան, նրկատի ունենալով, որ նա գրում է «մարտ ամսին»: Ենթադրվում է գրչի սխալ, որ Ե՛ (5) ամիսը արտագրել է (10) ամիս: Գրանով ստացվում է 641-ի մարտ (Σ τ ρ ἄ τ ο υ, Πότε ἐξέθρονισθη ὁ Ἡράκλειος Β΄, σελ. 181):
- 315. Կոստանդնուպոլսի Պավոս II պատրիարքը (641—653):
- 316. Վալենտինոսը, որն, ըստ Սեբեոսի, հայ Արշալուծի էր (էջ 140), իրականում նշանակվելով էքսպոլիտորների կոմես, 642 թ. սկզբում ուղարկվեց արաբների դեմ: Գրեթե ժամանակակից Սեբեոսի տվյալներով Հերակլեոնասին և Մարտինին տապալելու և Կոստասին զահ բարձրացնելու գործում գլխավոր դերակատարը իրականում Վալենտինոսն էր: Նրա ասելով Վալենտինոսը «գնայ ի վերայ նորա (Հերակլեոնասի) զարու իրով ի Կոստանդնուպոլսի: Եւ կալեալ զՄարտին՝ կարլ զրեզու նորա և ապա սպանանէ զնա հանդերձ երկու որդովք նորա: Եւ նստացանէ թագաւոր զԿոստաս զորդի Կոստանդնի, և անուանէ յանուն հարս իրոյ Կոստանդին: Եւ ինքն զուսարէ զզարսն, և գնայ ընդ արևելս» (նույն տեղում): Հովհաննես Նիկիտացու ասելով, Վալենտինոսը իր զատեր կնուսթյան էր ավել Կոստանդին III կայսրը (Կոստասին): Տե՛ս Σ τ ρ ἄ τ ο υ, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 18, ժանոթ. 45):

- 317. Կոստաս II (Կոստանդին III Պողոնատոս, 641 (ըստ Ստրատոսի՝ 642)—668 թթ.: Իսկական անունը Փլավիոս Հերակլիոս էր: Երբ 641 թ. սեպտեմբերի վերջին կայսերակից հռչակվեց, բանի որ կայսր էր հորեղբայր Հերակլիոս II-ը, վերանվանվեց Կոստանդին, ի պատիվ իր հոր, հասկապես, իր հորեղբոր հետ շփոթվելու համար: Կոստաս նշանակում է փոքր (փոքրահասակ) Կոստանդին: Գահ բարձրացավ 11 տարեկան հասակում: Գահաժառանգությունը Բյուզանդիայում երբեք ժառանգական չէր: Կայսրը ընտրվում է անգամ եթե դա ձևական բնույթ էր կրում և խոսքը որդու՝ հորը ժառանգելու մասին է: Միշտ պահանջվում էր ընտրություն, թեև ուղև ձևական: Թեոդոսիոսի հարստությունից հետո (450-ից հետո) կայսեր հռչակման իրավունքը բանակից անցել էր սենատին: Անաստասիոս I-ից թագադրությունը կատարում է պատրիարքը և դա եկեղեցական խորհուրդ չէր: Թագադրությունը տեղի էր ունենում ոչ էկզեկցում (Σ τ ρ ἄ τ ο υ, Τὸ Βυζάντιον, Δ΄, σελ. 117) Առաջին բյուզանդական կայսրը, որը թագադրվեց եկեղեցու կողմից, եկեղեցու մեջ՝ Փոկասն էր, և այդ ժամանակակից է, որ թագադրության արարողությունը ստացավ կրոնական բնույթ (նույն տեղում, էջ 120): Կոստաս II-ի կայսերակիցներն էին Կոստանդին IV-ը՝ 654-ից, Հերակլիոսն ու Տիրերիոսը՝ 659-ից: Բյուզանդական աղյուսներն այս կայսեր Հայաստանում ունեցած գործունեության մասին քիչ բան են ասում: Հայկական աղյուսները տալիս են արժեքավոր տեղեկություններ: Մովսես Կաղանկատվացու ասելով, հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ-ը (641—661) կայսեր «հայրազրին» էր և «զանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարսին բանաւոր հօտից ի Քաղաքուղաշտի ի սուրբն Գրիգոր» (էջ 363): Խոսքը Զվարթնոց եկեղեցու մասին է: Այդ եկեղեցու նավակատարին կաթողիկոսը հրավիրեց Կոստաս կայսրը, որ «յաւով հիացեալ ընդ շինուածն՝ նո հրաման շինողացն գեալ զկնի իւր, զի նոյնաձևն յարմարեցէ ի պալատանն» (նույն տեղում, էջ 364): Զվարթնոցի կառուցման մասին տե՛ս նաև Հովհաննես Իրաւաբանկերտցի, էջ 83—84: Վարդան Արեւելցու տվյալներով կայսրը լինում է նաև Գլխիք կաթողիկոսարանում և նրա ճնշման տակ Ներսես Գ-ը բարոզում է Քաղկեդոնի ուսմունքը (տե՛ս Muyldermans, La domination, p. 47):
- 318. Բյուզանդիայի VII դարի պատմության հմուտ մասնագետ Ա. Ստրատոսը Թեոփանեսի 6133 թ. տակ բերած տվյալները անձիշտ է համարում: Նրա ուսումնասիրության արդյունքը հետևյալն է. Հերակլեոնասին (Հերակլիոս II) և Գավթի-Տիրերիոսին զահրկեց արեցին 642 թ. հունվարին: Մարտինեն զահրկեց չարվեց, բանի կայսրուհի (ավգուստա) չէր, այլ պարզապես կայսերամայր: Պյուրբոսին կարգալուծ չարեցին, նա պարզապես հնոացավ: Վալենտինոսը չհնոացվեց, այլ նշանակվեց էքսպոլիտորների կոմես և ուղարկվեց ընդդեմ արաբների: Կոստանդինը (Կոստաս) սենատի կողմից կայսր հռչակվեց, բանի որ արդեն կայսր էր թագադրվել 641 թ. սեպտեմբերին, իր հորեղբայր Հերակլիոս II-ի (Հերակլեոնասի) կողմից: Ստրատոսի եզրակացությունները հիմնված են զեպրեթին ժամանակակից

Հեղինակները՝ այդ թվում և Սերբոսի ավյանների վրա (տե՛ս (Σ τ ρ α τ ο υ, Ποτε εθελο-
ρονισθη ο Ηράκλειος Β', σελ. 191: Տե՛ս նաև նույնի՝ Ο πατριάρχης Ηόρρος, σελ. 13):

- 319. Արքեպիսկոպոսի Պետրոս III պատրիարքը (643/644—651 թթ.):
- 320. Նույնանուն է 6133 թ. տակ հիշված Վարենտինոսի հետ, որ ըստ Սերբոսի հայ Արչակունի էր և կայսեր աները՝ ըստ Հովհաննես Նիկիտացու նրա պատմությունների զրգապատճառների մասին խոսում է Սերբոսը. «Եւ եղև յերկրորդում ամի Կոստանդի, թոռին երանելոյն երակիի՝ խորհէր Վաղենտին ի միտս իր՝ ճարտարությամբ խա-
րէլ զսինկդիտոսն, և համբառնալ զինքն ի պատիւ թագաւորութեանն» (էջ 142): Մի
շարք ծանրակշիւ աղբյուրներ նշում են, որ Վարենտինոսը նույնիսկ հազով կայ-
սերական ծիրանին (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον, Δ', σελ. 19): Սերբոսը վկայում է
և նրա մահապատժի մասին. «չեղաւ ամբոյն ի վերայ նորա, և բարձրալ արտաբոյ
տանցն՝ գլխատեցին. և տարեալ... այրեցին... զնա» (նույն տեղում): Հետաքրքրա-
կան է նշել, որ կայսրը հայազորի Վարենտինոսի սիրտը գործարար նշանակեց «գթէո-
ղորսս զրմն հուստարմի իրխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յոնեաց կող-
մանէ» (նույն տեղում):
- 321. Գրոս ամիրը համապատասխանում է նույններին:
- 322. Օթմանը (Օսման)—Ուլմանզի իբն Աֆֆան, Դու-ն-Նուրային (644—656 թթ.):
- 323. Բնագրում՝ Δφρων: Թեոփանեսը այդ բարը հաճախ է օգտագործում Աֆրիկա-
յի բնիկներին նկատի ունենալով և ոչ Աֆրիկայի հռոմայեցի բնակիչներին (Σ τ ρ α-
τ ο υ, Το Βυζάντιον, Δ', σελ. 72, ծանոթ, 220):
- 324. Արարական արշավանքները Կիպրոսի վրա Օթմանի իշխանության օրոք տեղի
ունեցան հիշրայի 28-րդ և 33-րդ տարիներին (648/9, 653/4 թթ.):
- 325. Հնում կոչվում էր Սալամիս, երկրաշարժերից ավերվել էր և վերականգնվել
345 թ., Կոստանդինոս I կայսեր կողմից, որի պատվին էլ կոչվեց Կոստանդիա:
- 326. Սենեկապետ կամ սենեկապետ Վարում էր պարակիմոնենոսի պաշտոնը (Υπονο-
μοιός, La société, p. 72—73):
- 327. Բնագրում՝ παντοιας ψυχρανεις γρωμενος: Կարելի է թարգմանել նաև «ամեն տե-
սակի մերենաներ գործի զենելով»:
- 328. Արագոս անունով մի բանի կղզի է հայտնի: Այստեղ խոսքը, հավանաբար, Ասորի-
քի Արաղոսի մասին է: Արաբները կղզին գրավեցին հիշրայի 29 (650) թ.:
- 329. Մարտինոս պապի, նրա՝ միակամականների դեմ զուսմարած ժողովի և Կոստան-
դիայի նրա հանդեպ գրված դիրքի մասին տե՛ս նաև Անանիա Երրակացուն սիուլ-
մամբ վերադրված ժամանակագրության մեջ. «Ի սորա (Կոստան կայսեր) աուրս եղև
ժողով ի Հռովմ քաղաքի՝ հարևր տասն եպիսկոպոսաց, և մոնաղոնաց բազմաց,
զոր արար Հռովմայ հայրապետն, որ ասէր ի վերայ Քրիստոսի երկու կամս և
երկու: Ենդգործութիւնս՝ ըստ երկուց բնութեանց. և զրեղին անափոթայ առ թագաւորն,
կոչեցնալ ի միաւորութիւն ինքեանց: Իսկ թագաւորն ոչ հաւանեցաւ Կոստանդնու-
պոլսացւոյվն և Աղեքսանդրացւոյվ և Փարանացւոյվ՝ Հռովմայեցոցն... եւ յետ սա-
կաւ աուրց ատաբեցին Կոստանդնուպոլսեցիքն ի Հռովմ, և ետուն ամել կապանաւր
զՍարտինոս Հռովմայ և Կոստանդնուպոլսիս. և ձաղեալ բաղում թշնամանաւր արտ-
րեցին ի Բոսփորայ...» (Անանիա Երրակացու Մատենագրությունը, էջ 398):
- 330. Եստճոք: Հայկական աղբյուրներում արարական հիշրալ անունը բերվում է Բշր
ձևով: Այստեղ խոսքը Բիշր իբն Աբի Արթատի մասին է (Σ τ ρ α τ ο υ, Το Βυζάντιον,
Δ', σελ. 41, ծանոթ. 141):

- 331. Իսաւրիան մարզ էր Փոքր Ասիայում: Ըստ Պաղտմենոսի «Աշխարհագրության»
գտնվել է Տավրոսի հյուսիսային ստորոտում: Հյուսիսում սահմանակից էր Լիկաո-
նիային, արևմուտքում՝ Պիսիդիային, հարավում՝ Լիոնային Կիլիկիային: Գլխավոր
քաղաքն էր Իսաւրան (այժմ՝ Զենդիմար կայն): Կոստանդին Մեծի ժամանակ
ստեղծվեց Իսաւրիա նահանգը, որի կենտրոնը Սելևկիա քաղաքն էր: Կոստանդին
Ծիրանածինը Անատոլիոն բանակաթեմի սահմանները նշելիս սահմանակից է
հիշատակում նաև Իսաւրիան:
- 332. Պատագնաթես պատրիկի անունը աղավաղված ձևով հիշված է նաև Ագապիոսի
Տիեզերական պատմության մեջ: Ա. Վասիլիս (Patrologia Orientalis, vol. VIII,
fasc. 3, p. 482) կարգում է հետևելով Թեոփանեսին (Պատագնաթես), իսկ P. L.
Cheikho-ն (Ագապիոսի բնագրի հրատարակիչը, Բեյրութ, 1907, էջ 347,
ծանոթ. 2) կարգում է Սմբատ: «Հայոց պատրիկ Պատագնաթես»-ի վրա առաջին
անգամ ուշադրություն դարձրեց դեռևս Մ. Չամչյանը (Հայոց պատմություն, հտ. Բ,
էջ 354): Նա հիշյալ անունը համարեց հայկական Վասաթը, ենթադրելով, որ հա-
ջորդել է Մեծ Քնոսուն՝ կայսր Կոստանդին հրամանով: Հ. Աճառյանը կրկնում է
Չամչյանին («Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ե, էջ 45—46): Բյուզանդա-
գետ Պ. Պետերսը (տե՛ս նրա „Παροχναθης Περισσηνης“ հոդվածը, էջ 405—
423) ենթադրում է, որ Παροχναθης մականունը նույնանուն է Թեոփանեսի
հիշատակած մի այլ զորավարի՝ Շապուհի մականվան՝ Περισσηνης (Պարսիկաժին),
քանի Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը Περισσηνης-ի փոխարեն
տալիս է Aprasit'gan, որը, ըստ Պետերսի, վրացերեն «սպարսոպանի»-ն է
(«պարսկաստանցիներից»): «Պատագնաթես»-ը համարելով նույն «պարսկաժին»-ի
թարգմանությունը, նա ցույց է տալիս, որ Պատագնաթեսը վրացերեն «սպար-
սոպանի»-ի թարգմանությունն է: Նա եզրակացնում է, որ Պատագնաթեսի
տակ թարգմանված է Թեոդորոս Ուտունին:
- Գ. Արգարյանը, համաձայնելով Պ. Պետերսի այս եզրակացության, առաջ է
բաշում այն վարկածը, որ իր «Պատագնաթես»-ը հունարեն «παροχναθη» (ուրացող)
բառի աղավաղումն է, որ Թեոփանեսը Թեոդորոս Ուտունուն համարում է ուրա-
ցող, զավաճան («Սերբոսի» Պատմությունը, էջ 195, ծանոթ. 19: Հմմտ. Սե-
րբոս, էջ 344—345): Առաջ անցնելով, նա ցույց է տալիս, որ «երականությունն
այն է (!), որ զրիչն իր առջև ունեցել է մաշված ու աննահաշելի παροχναθη բառը
(ո՞րտեղից գիտն այդ «երականությունը»), որը նրան՝ զրիչն, ոչ մի հունա-
րեն բառի իմաստ չի հուշել և թվացել է օտար մի անուն: Եվ իսկապես, շարու-
նակում է նա, հայի անունը հույն զրիչ համար օտար էր, զրա համար էլ նա
ստացել է Παροχναθηց անվանանքը, չիմանալով, որ նման անուն հայերենում
չկա» (Սերբոս, էջ 345): Նշենք այստեղ, որ Թեոփանեսի ժամանակագրու-
թյան Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ մեղ հե-
տաքրքրող նախադասությունը թարգմանված է այսպես. „Anno imperii Constantis
decimo simultatem excitavit imperatori Pasagnathes, Armeniorum patricius“,
Theoph. Chron., II, p. 216: Ուրեմն παροχναθηց չի եղել դեռևս այն ժամանակ:
Անաստասիոսի ձեռքում եղած օրինակը, որ Թեոփանեսի ինքնագիրն էր, կամ
Նրանից անմիջապես կատարված արտագրությունը, չէր կարող «մաշված և անճանա-
չելի» դարձած տեղեր ունենալ: Չէր էլ կարող լինել, քանզի հակառակը հնարա-
վոր է (անհասկանալի հատուկ անունը դառնար հասկանալի հունարեն παροχναθηց-ը),

- Այստեղ ասենք, որ նա աղբյուրներում կոչվում է և հուրբաաա (նույն տեղում): Բյուզանդական հեղինակները բուլղար խաներին «սեթ» (κύριος) են անվանում: Այդ մասին տե՛ս Beševliev, Κύριος Βουλγαρίας, 289—298:
402. Բաարալանին նիկեոսը պատրիարքը անվանում է Բալանոս (Βαλανός), իմա՛ Բոլան:
403. Համարվում է բուլղարական պետության հիմնադիրը (681—701): Հին բուլղարական թագավորական ցուցակներում կոչված է Իսպիրիս: Նրա կենսագրական տվյալները շատ կցկտուր են, անգամ նրա անվան ծագումն է անորոշ: Վրաց գիտնական Գ. Վ. Ծերեթելին Արմաղիի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերել է մի գեմմա, որի վրա նկարված էր տղամարդու ֆիգուր հունարեն արձանագրությամբ՝ Ἀσπαυρούχος πιτιάξης (Церетели, Эпиграфические находки, стр. 50): Գեմմաների հետագա ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ «Ասպալիտուկ» անունը միջին իրանական է, որով այդպիսին է համարվում և բուլղար խան Ասպարուխի անունը (տե՛ս Dujčev, Queliques notes, p. 76): Անունը իրանական-այրանական է համարում Բ. Սիմոնովը և մեկնաբանում «Ապիտակ ձր» (Симеонов, Происход на личното име, стр. 41—46): Բացառված չէ, որ Ասպարուխ անունը հայերի մեջ տարածված իրանական Ասպուրակ[խա] անունն է, որ Յուստին ծագեցնում է պարսկ. suwār (հեծյալ, ձիավոր) բառից (Justi, Iranisches Namenbuch, S. 47):
404. Գանապրիսը Գնեպրն է՝ Գանաստրիսը՝ Գեեստրը:
405. Թեոփանեսը Օղյուր դեռ է համարում՝ Գանուրից հյուսիս գտնվող: Մի փոքր հետո նա Օղյուր հիշում է որպես վայր: Բուլղար պատմական Գրինովը գտնում է, թե դա այն փոքր տարածությունն է, որ ընկած է Պրուտի, Գանուրի և Սև Սովի միջև: Նա բուլղանդական նորոգողների Օղյուր կապում է սլավոնների «УГОЛЬ»-ի (ածուխ) բառի հետ, որից էլ ծագում սլավոնական «ուգիլ» ցեղը: Հետագայում այդ վայրը թաթարներն անվանեցին «բուսակ», որ դարձյալ «ածուխ» է նշանակում (տե՛ս Съчинения на М. С. Дринова, том I, София, 1909, стр. 45, 46: М. Н. Тухомиров, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969, стр. 103): Այժմ ուսումնասիրողների մեծ մասը Օղյուս է համարում Գանուրի գեղատյուտ գտնվող ամրությունը: Հարցի մասին տե՛ս և Bănescu, "Oglos-Oglu; Σ τ ρ ά τ ο σ, Τὸ Βυζάντιον, Ε', σελ. 102—107:
406. Նիկեոսը պատրիարքը գրում է Βερουλιას, Βερουλίας: Աղբյուրները երկու տարբեր տեղեր են նշում այս տեղանվան վերաբերյալ, ավելի վաղ աղբյուրը տեղադրում է հյուսիսային Կովկասում, ավելի ուշը՝ Վոլգայի շրջանում: Ուսումնասիրողներից ոմանք Բերդիլիան նույնացնում են հայկական աղբյուրների Բասիղը-Բարսիղը տեղանվան հետ՝ հյուսիսային Կովկասում: Տե՛ս Golden, Khazar Studies, էջ 143—147:
407. Այժմ՝ նեսերը բաղաբը Բուլղարիայում, Սև ծովի ափին:
408. Կարծում են, թե Օղյուստից (տե՛ս հարցի ծանոթ.) հարավ-արևմուտք գտնվող վայր էր (Извори, VI, стр. 263, ծանոթ. 3):
409. Թեոփանեսը Օղյուստը տեղադրում է Վառնայի մոտ: Գ. Անգելովը, Պ. Լըմբլը և ուրիշներ Օղյուստոս ու Վառնան նույնացնում են: Կոչվում էր նաև Օղյուստաղիս «Վերանվանումների» բյուզանդական ցուցակում Օղյուստաղիսի դիմաց գրված է. «որ այժմ Վառնա է կոչվում» (տե՛ս Diller, Byzantine Lists, p. 30):

410. Մասնագետների մեջ որոշակի կարծիք չկա այս «Յոթ տոհմերի» վերաբերյալ: Նրանք այստեղ, որ թուրքերի խաբանի՝ Մավրիկիոս էլյասը ուղարկած նամակում, խաբանն իրեն անվանում է «մեծ տեր յոթը տոհմերի, աշխարհի յոթ կղիմանների հրամանատար»: Հմմտ. Феодилакт Симокатта, стр. 159: Լ. Ն. Գումիլը գրում է, որ տվյալ դեպքում յոթ թիվը ինչ-որ մտգական նշանակություն ունի: Այն հանդիպում է Կյուլ-տեգրեի և Տոնյո-կուկի արձանագրություններում (Гумилев, Биография тюркского хана, стр. 69): Հարցի մասին հատուկ տե՛ս Dujčev, Les sept tribus, p. 55—65): Ավելացնենք այստեղ, որ Կոստանդին Սիրանաթիսի համաձայն հունգարացիներն էլ յոթ ցեղ են: Տե՛ս DAI, էջ 170:
411. Սեբերները բնակվում էին Գնեպրից արևելք: Նրանց մասին տե՛ս Dujčev, Les sept tribus, p. 55 sqq.:
412. Միասնական կարծիք չկա Բերեգար անունը կրող լեռնանցքի տեղադրման շուրջ: Նույնացվում է ժամանակակից Զարլոկավաշ կամ էլ Բայրաժդերե լեռնանցքների հետ (Цанкова-Петкова, О территории, стр. 124, прим. 1, 127: Տե՛ս Извори, VI, стр. 264, ծանոթ. 2):
413. Նորաստեղծ բուլղարական պետության հառաջ-արևմուտքում ընկած Ավարիան կապ չունի ժամանակակից Հունգարիայի տարածքում գոյություն ունեցած Ավարական խաբանության հետ: Խոսքը ավար գաղթականների մասին է, որոնք հաստատված էին Բալկանյան լեռների կենտրոնական մասի հյուսիսային փեշերին: Հենց այս ավարների օգնության դիմեց Կրումը (Цанкова-Петкова, О территории, стр. 139—140):
414. Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական VI ժողովը գումարվեց Տրուլոս (գմբեթակիր) կոչվող պալատում, 680 թ. նոյեմբերի 7-ից 681 թ. սեպտեմբերի 16-ը: Ժողովը գլխավորում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գեորգը: Մասնակցեցին Անտիոքի Մակուրիոս պատրիարքը, Հոռմի պապի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքների ներկայացուցիչները: Ժողովի մասին մանրամասն վկայում է և սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերադրվող «Ժամանակագրություն»-ը (էջ 398—399). «Եւ հիմնադրեալ զհայհոյութիւն պղծոյն Ղեւոնի շինեցին ի վերայ զաւելադրեալ ուրացութիւն Մարտինոսի և Մարսիմոսի, երկու բնութիւնս, եւ երկու կերպարանս, եւ երկու ներգործութիւնս և երկու կամս ի վերա Քրիստոսի սակովոս»:
415. Մուսուրա իրն Աբու Օրեյդ ալ-Բաբաֆի: Միքայել Ասորու տվյալներով ապստամբություն բարձրացրեց Աբուլայում՝ այն է Բաբելոնում (Michel le Syrien, t. II, p. 468—469): Նախապես հարել էր իրն Զուրեյիին:
416. Մրվան I իրն ալ-Խաբամ (683—685):
417. Արաբական աղբյուրների Աբդ Ալլահ իրն ալ-Զուբայրը, որ Արզամեղիցի ժամանակ, հիշրայի 66 թ. (685/686 թթ.) ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն խալիֆա հռչակեց: Պատկանում էր կուրաշ ջեղին: Սպանվեց 692 թ. հոկտ. նոյ. ամսին: Էթրիի արարների ղեկավարն էր՝ Իսլամի երկրորդ քաղաքացիական կռիվների ժամանակ (680—692): Տե՛ս նաև Տեք-Ղանդյան, Ամիրայությունները, էջ 43:
418. Հասան իրն Մալեք իրն Բահդու, Եգիպտոսի ի-ի քեռին:
419. Աբդ ալ-Մելեք (685—705 թթ.), Օմմայան հարստության 5-րդ խալիֆան: Նրան բազմիցս հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին:
420. Կոստանդնուպոլսի Թեոդորոս պատրիարքը երկրորդ անգամ աթոռակալեց 686—687 թթ.:

- 421. Հուստինիանոս II (685—695, 705—711):
- 422. Պալմանդիերը նախագիս կնքված էր 678 թ., 688 թ. այն վերանորոգվեց (տե՛ս M. Canard, Bull. d'Et. orient. de l'Inst. fr. de Damas, 13 (1949—1951), էջ 62—69): Կիպրոսը առաջին անգամ արարների հարձակման դե՛ գարծավ 648/649-ին, ապա 653/654 թթ: Մի շարք ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ condominium-ը (Ostrogozsky, Histoire, p. 100) տեղեց մինչև 965 թ., երբ այն վերջնականապես ազատագրվեց արարների ձեռքից (տե՛ս Jenkins, Cyprus, p. 1006 և հտ.։ Χριστιανική ἱστορία. Ἡ Κύπρος: Apud: Ζαχαρίας, Ἡ Βυζαντινὴ Ἀποστορία, σελ. 104, δանթ. 3): Հետաքրքրական է նշել, Միջայնի Ասորաց տվյալներով բյուզանդացիները և արաբները կիսում էին Կիպրոսի հարկերը միայն, որ Կիպրոսն էր երկուսին ենթակա ու հպատակ, Հայաստանը, Վրաստանը (Չուրգան) և Ասանը (Արդոն) և Մեդիայի հյուսիսային մասը, այն է Ասորյապահանը (Աղարբիզան) պիտի ենթարկվեին միայն Բյուզանդիային (Michel le Syrien, t. II, p. 469): Ենթադրում են, որ այս պալմանդիով Արդաբեյլեք ձանձաղեց Բյուզանդիայի տիրապետությունը ամբողջ Հայաստանի վրա (կամ նրա մի մասի): Տե՛ս Στρατσου, Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ', σελ. 33: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 36, որտեղ գտա՛հ խոսք է լինում Հայաստանի մի մասի Բյուզանդիային ենթարկվելու մասին: Հարցի մասին տե՛ս Τωμαζάκης, Κυπριακή ιστορία, σελ. 27: Costantino Porfirogenito de Thematisbus, p. 26—27: Οὐρανός, Ἡ ἐν Κύπρῳ Ἀραβικρατία, σελ. 193—200: Այս աշխատություններում հեղինակները ցույց են տալիս, որ 648—695 թթ. միջև Կիպրոսում կատարվող արարական տիրապետություն լի եղև նշենք այստեղ, որ Կիպրոսում այս ժամանակ կար հայկական բազմաթիվ գաղութ, որ հայերը գաղ-թեղվել էին այստեղ դեռևս 578 թ. Աղաներից (Kyrris, Military colonies, p. 157):
- 423. Այս տիտղոսը կրողները զբաղվում էին զինվածագիտությամբ և ներքին անվտանգություն: Ենթարկվում էին magister officiorum-ին և կոչվում էին agentes in rebus: Պաշտոնը հարստեց մինչև VIII դ., որից հետո նրանց պարտականությունները կատարող մարդիկ կոչվում էին «վասիրիկոս» (DAI, II, p. 79):
- 424. Մ. Յա. Սյուլյանովը մարդաչիտաների, ինչպես և առանձին արարական ցեղերի անցումը Բյուզանդիա բացատրում է բյուզանդական կառավարության՝ զուգական համայնքների պաշտպանություն ուղղությամբ տարած քաղաքականություն (СЮЗЮ.МОС, О характере, стр. 45): Ազնվի ուղ աղբյուրներում, նախ և առաջ Կոստանդին Միլանաժին կայսեր երկերում, մարդաչիտաներ են հիշվում Բյուզանդական կայսրության ալլախլ շրջաններում՝ Պելոպոնեսում, Կեֆալոնիայում, Էպիրոսի նիկոպոլիս քաղաքում, Ատտալիայում, սակայն նրանք VII դ. մարդաչիտաների հետ որևէ առնչություն չունեն, պարզապես նրանց անունը կրողներ են:
- 425. Ուրեչուլլա՛հ իբն Ջիլազը: Մուսվիան սրա հորն էր հայտարարել իր եղբայրը և ոչ Ջիլազին, ինչպես գրում է Քեոփանեսը (Στρατσου, Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ', σελ. 38, ծանոթ. 118):
- 426. Բնագրում՝ Βυζαντιαν:
- 427. Միջագետքի հին քաղաք Եփրատի ձախ ափին, այս գետի Աբրոս (հարուր) վտակի խառնման տեղում: Գտնվում էր Հոռմեական կայսրության ժայռամասում և պարսպապատվել էր Դիոկղեսիանոսի և Հուստինիանոս I-ի կողմից: Զորավարի աթոռանիստ էր: Վահրամ Զուրինի ապստամբության ժամանակ պարսից արքա իսպրովն այստեղ ապաստանեց:

- 428. Հուստինիանոս I-ի կողմից Ասորիքի հին մայրաքաղաք Անտիոքին տրված նոր անունը, որ «Աստվածալիև» (աստոն) քաղաք է նշանակում: Նիկեիոսը Փոկասի գրավումից հետո Անտիոքը պաշտանական փաստաթղթերում Անտիոք-Քեուպոլիս է կոչվում:
- 429. Կոստանդնուպոլիսի Պավղոս III պատրիարքը (688—694):
- 430. Քեոփանեսն այստեղ տեղանվան հոգնակի ձևն է օգտագործում, երկու տող հետո՝ եղակի: 6250 թ. տակ նա հիշում է Մակեդոնիայի Ալավանիաները: Տե՛ս էջ 142:
- 431. Օպտիկոն բանակաբեմը գտնվում էր Փորբասիական թերակղզու հյուսիս-արևմուտյան ծայրամասում: Նրա մեջ էին մտնում Նիկիա, Պրուսա, Կոստինոն, Գորիդոն, Միդեոն, Ապամիա, Կյուպիդոս, Աբիդոս և այլ քաղաքներ:
- 432. Բնագրում՝ Ἀβελῆς ὁ Ζουβέρ: Չպետք է նույնանա 6175 թ. տակ հիշված Ἀβελῆς οὗτος Ζουβέρ-ին, քանի որ նրան արդեն սպանել էր Արդաբեյլեքը, թեպետ այստեղ հնարավոր է, որ խոսք է լինում հետագա դեպքերի մասին:
- 433. Ոչ թե Զուբեյրի (բնագրում՝ Ζουβέρ), այլ Զուբեյրի որդի Արդալայի (Արդալա՛հ իբն Զաբալը): Գեոլոգ տեղի ունեցավ 692 թ.: Հմմտ. ծանոթ. 432:
- 434. Բնագրում՝ Χαράν: Ծարուն առաջարկում է ուղղել Χαράν (հաղազ): Միջայնի Ասորին տալիս է Հաջաջ ընթերցումը: Խոսքը էլ-Հաջաջ իբն Յուսուֆի մասին է (Michel le Syrien, t. II, p. 470):
- 435. Քեոփանեսը ճիշտ չէ Կիպրացիները 690/691 թթ. հաստատվեցին Կյուպիդոսում, որ և քաղաք հիմնադրեցին՝ նոր Հուստինիանուպոլիսը (Στρατσου, Τὸ Βυζάντιον, ΣΤ', σελ. 69):
- 436. Բնագրում՝ λονγίταν:
- 437. Գեթեմանիի տաճարը Քրիստոսի զերեգմանից հետո քրիստոնյաների գլխավոր սրբավայրն է երուսաղեմում, քանի որ նրա մեջ էր Աստվածածնի գերեզմանը: Գրանցվում էր Ջիթենյաց լեռան արևմտյան փեղհերին: Տաճարում բացի հույներից, մաս ունեն նաև զպտիները, հայերը և ասորիները: Կառուցվել է Կոստանդին Մեծի և նրա մայր Հելենեի կողմից, բայց հետագայում բազմիցս վերանորոգվել ու վերակառուցվել:
- 438. Ռ. Գիլյանը կարծում է, որ Մանսուրը հնարավոր է հայրն է Հովհաննես Մանսուրի՝ մականունը Ռսկեհոս (Հովհան Դամասկոսցի), որն աչքի ընկավ սրբապատկերների պաշտպանության գիրքերում՝ Կոստանդին V-ի օրոք (Guiland, Les logothètes p. 12):
- 439. Սլավոնների բյուզանդական բանակում ծառայության ընդունվելը ցույց է տալիս, որ նրանք օգտվում էին աղաների իրավունքներից: Բանակում ծառայելը ազատ քաղաքացիների իրավունքն էր: Այս հանգամանքը, որ Քեոփանեսի ասելով Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Նիկեասարը (766—780) ծագումով սլավոն էր, նույն բանն է հաստատում (Yannopoulos, La société, p. 253):
- 440. Բնագրում՝ λαὸν περιούσιον:
- 441. Նիկեիոսը պատրիարքը նրան անվանում է Γεβούλον (Nicephori Breviarium, p. 41): Բուլղար պատմաբանները գտնում են, որ բուլղարական Իսիդո անունն է: Այն հանդիպում է IX դ. արձանագրություններում (Извори, т. VI, стр. 266, прим. 3):

- 442. Ոմանք կարծում են, որ խոսքը Կիլիկիայի ծովափնյա Սերաստիա քաղաքի մասին է, Հետադայի Այաս նավահանգստի: Գարծիր կա նաև, որ Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսն է, այն՝ Սուլուսարայ (Չիֆթլիկ) (Maricq, Notes sur les Slaves, p. 350 և հաս. Հմմտ. Ostrogorsky, Histoire, p. 162: Извори, т. VI, стр. 266, ծանոթ. 4): Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսի մասին է կարծում նաև Զակիթի-նուրը (Ζακίθιη ἡ πόλις, «H Βυζαντινὴ Ἀποστολία», σελ. 105): Բայց Առաջին Հայքի Սերաստուպոլիսը ծովափնյա՞ էր: Տարրիանկ կարծիք է հայտնել Քեոպանի-սի ժամանակագրության հրատարակիչը: Ցանկերում Սերաստուպոլիսի մասին նա գրում է. Urbs maritima (Colchidis), vol. II, p. 700, այսինքն նույնացնում է ժամանակակից Սուխումիի հետ: Հարցի մասին տես Στρωγγίου, Το Βυζάντιον, ΣΤ΄, σελ. 44—45, որտեղ ազված է նաև, որ «ծովափնյա» բառը Քեոպանեանի սխալն է:
- 443. Նույնանում է հայկական աղբյուրներում հիշված «Մամեա իշխան զորուն իմայ-րեի» անձնավորության հետ, որ ճնշեց հայոց 703 թ. ապստամբությունը: Հենց «ա» էր նախնավանի և երամի եկեղեցիներում հայ նախարարների ողջակեղ անուրը (Ղևոնդ, էջ 32—33; Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 366—367): Քեոպանեանք մի բիշ ճետ ալդ բանը հաստատում է:
- 444. Քեոպանեան այստեղ վկայում է Փոքր Ասիայում (Օպսիդիոն բանակաթեմում) զաղթեցված սլավոնների բնաջնջման մասին: Բայց հետադայում (762) Կոստանդին V-ը դարձյալ սլավոններ զաղթեցրեց Արասնա (Ռյոթանիայում): Նիկեոսը պատարբի տվյալներով նրանք 208 հազար հոգի էին: Կոստանդին Սիրանածինի վկայությամբ 949 թ. Գոնզվեան Կրետեի արշավանքին մասնակցեցին Օպսիդիոնի սլավոններն իրենց երեք հրամանատարներով (տես Կոստանդին Սիրանածին, էջ 148—149):
- 445. Այս Սմբատին Ղևոնդը համարում է Վարազդիտոցի որդի և մանրամասն խոսում նրա պայքարի մասին ընդգծել կայսրության (էջ 19):
- 446. Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Կալիսիկոս 1-ը (694—706):
- 447. Անտիոքացոց հյուպերբերբետայոս ամիսը համապատասխանում է հոկտեմբերին:
- 448. Հուսարինանոս II-ի տրիկլինոնը կամ Ոսկե տրիկլինոնը (խրիստոտրիկլինոն) շքրջապատող շքեղ շենքերից մեկն էր, կոտուցվել է 694 թ.: Տոնախմբությունների դահլիճ էր:
- 449. Բնագրում՝ էպիկոստե նշանակում է որևէ գործի վերակացու: Այդ պաշտոնի անվանումը հետագայում ընդունվում է որպես հատուկ անուն: Մատթեոս Ուոհայեցին հիշատակում է Անտիոքի կառավարիչ հայազգի էպիստան:
- 450. Սա զննիկոնի լոգոթետի ասաջին հիշատակություններից մեկն է բյուզանդական արքայրներում (Guiland, Les logothètes, p. 12): Ընդհանրապես լոգոթետների մասին նույն տեղում, էջ 5—115: նաև՝ Կոստանդին Սիրանածին, էջ 291—292:
- 451. Բուֆորը նկատի ունի:
- 452. Բնագրում՝ βάσις: Անաստասիոս Բիրիլիոթեկարիտուր թարգմանել է bases:
- 453. Կոստանդնուպոլիսի թաղամաս Ոսկեղջյուրում: Այստեղ կային պալատ, բաղանիք, տաճարներ և վանքեր, այդ թվում և սբ. Եվփեմիայի վանքը:

- 454. Հավանաբար հենց այս արշավանքը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է Ղևոնդի կողմից: Պատմիչը գտնում է, որ զեպրեբր տեղի ունեցան Արզամիսիքի իշխանության 16-րդ տարում (բստ Քեոպանեան՝ 12-րդ) և զորավար Մամեա Մուսար գործեց Ջերմածոր զավարը (Սոկաց զավառ): Սա «սուր ի գործ արքեալ կոտորելը զարսն և զկանայս, և զմանկունսն վարէր ի գերութիւն. և տաղնապ հասուցանէր զաւր արշավեց Հայաստան՝ Արզամիսիքի 18-րդ տարում:
- 455. Բրուսը կարծում է, որ այստեղ խոսքը ոչ թե Կոստանդնուպոլիսի ամրոցը զննոսի մասին է խոսքը, այլ վենետիկների (կապույանների) արխատկրատական կուսակցության պատկանող զննոսի (Cambridge Medieval History, II, 1913, էջ 409): Այդ միտքը Գեորգ Վանակյանի և այլ աղբյուրների, այդ թվում և Կիրակոս Գանձակեցու ավյալներով հաստատում է Մ. Վ. Լեյնեկոն (Левченко, Венеция и православие, стр. 182):
- 456. Ըստ Կոստանդին Սիրանածինի արևմտյան 5-րդ բանակաթեմն էր: Հիերոկլեսի Սի-նեկղեմոսի համաձայն նույնանում է Աքայայի հետ: Ընդգրկում էր հյուսիսային և կենտրոնական Հունաստանը՝ մինչև Պելոպոնես: Բանակաթեմը ստեղծվեց VII դ. վերջում: Կենտրոնը Լարիսա քաղաքն էր: Տարրեր ժամանակներում Պելոպոնեսը մտնում էր Հելլադոս բանակաթեմի կազմի մեջ:
- 457. Իրականում Սոֆիեի (կամ Սոֆիկների) նավահանգիստը լրիվ չի համընկնում Հուլիանոսի նավահանգիստին: Սոֆիեի նավահանգիստը թուրքերն անվանում են Կադրը-դալիմանը: Գտնվում էր Կոստանդնուպոլիսի եվրոպական մասի հարավարևելյան ափին:
- 458. Գտնվում էր Սոֆիանե նավահանգստից արևմուտք:
- 459. Տես՝ ծանոթ. 78: նաև Կոստանդին Սիրանածին, էջ 283, ծանոթ. 193:
- 460. 'Υπαρχος του στρατοπέδου: Այսպես էր կոչվում արշավանքի զուրս եկած բյուզանդական զորարանակի մատակարարման պետը: Կոչվում էր նաև Մեծ սարտատուգաբը: Սակայն բացառված չէ, որ այստեղ խոսքը Կոստանդնուպոլիսի բազաբապետի՝ էպարքոսի մասին է:
- 461. Բնագրում՝ φόρος հրապարակ, բայց ավելի որոշակի՝ Կոստանդին հրապարակը: Գտնվում էր սբ. Սոֆիայից արևմուտք, ձիարշավաբանից հյուսիս-արևմուտք:
- 462. Կոստանդնուպոլիսը բաժանված էր 14 սեզիոնների (regiones, περιοχές, αλιματα), շրջանների (տես՝ Janin, Cons. byz., p. 49—64), որոնցից 13-ը գտնվում էին քաղաքի եվրոպական մասում, 1-ը՝ Սիկե կոչվածը՝ ասիական:
- 463. Անեծը է, մոտավորապես՝ «գյուղաբ-գյուղ լինես»:
- 464. Աֆենդոնի մասին տես ծանոթ. 77:
- 465. Հնում՝ Խերսոնես, բյուզանդական Խերսոն բանակաթեմի կենտրոնը: Կոստանդին Սիրանածինի օրոք կայսրության եվրոպական 12-րդ բանակաթեմն էր: Խերսոնք Կորսոն քաղաքն է Սև ծովի ափին՝ Ղրիմում, Սևաստոպոլից արևմուտք:
- 466. Տես՝ ծանոթ. 100:
- 467. Կոստանդնուպոլիս (695—698):
- 468. Բնագրում՝ 'Αλιόσι, հայկական աղբյուրների վիթթը (Վալիդ իրն Արզամիսիք):
- 469. Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճումը, որը սկսեց նշանավոր Ուրբան, շարունակեց 697 թ. Հասան իբն ան-Նումանը: Հաջող տարին նա գրավեց Կարթագենը: Արար-

- ներ Աֆրիկան վերջնականապես նվաճեցին 711 թ., Մուսա իրն նուսայրի գլխավորությամբ:
470. Բնագրում՝ πρωτοσάββαλος:
471. Կիրյուրեոսների բանակաթեմը գտնվում էր Փորրասիական թերակղզու հարավ-արևմուտքում: Կրնելով ծովալիք բանակաթեմ, այն կառավարում էր ոչ թե զորավար, այլ ծովակալը՝ ավլայ դուպրում գրունդար:
472. Ոսկեգլխարկ նավահանդիսներից մեկը, համանարար նույնանում է ներթոնի հետ:
473. Դելմասուսի (կամ Գալմասոսի) վանքը, որի անունով էր կոչված Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս, գտնվում էր Կոստանդնի պարսպի հարավային մասում, ժամանակակից Սամաթիայից արևելք:
474. Ապոստոլոս (Տրեբերոս 111): Քաղաքներից 698—706 թթ.:
475. Տե՛ս վերը, ծանոթ. 434:
476. Համանարար Աբգարյան իրն Աբգարյանի իրն Մրվանը, խալիֆա Աբդուլմալիքի որդին, քանզի հիշվում է, որ 701—702 թթ. նա Բյուզանդիայի վրա արշավանք է կատարել: Հետագայում նա դարձավ նիսպոսի կառավարիչ:
477. Հնգապղնձոս թարգմանարար նշանակում է յոթղնյան:
478. Բնագրում՝ ἀρχόντες:
479. Խոսքը հայոց իշխան Ամրատ Բաղրատունու գլխավորությամբ հայերի 703 թ. ապստամբությունից մասին է: Հայ նախարարները սղջակեղ արվեցին նրանի և նախճավանի եկեղեցիներում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Առնոզ պատմիչի երկում (էջ 32—33): Մոսիս Կաղանկավազցի (366—367), Հովհաննես Գրատանակերտցի (էջ 97—98), Վարդան Արևելցի (Muyldermans, La domination, p. 51), Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, t. II, p. 474), նույնպես անդրադարձել են այդ դեպքերին: Ուսումնասիրություններից տե՛ս Առախյան, Հայերի ապստամբությունը, էջ 55—62, Тер-Гевондян, Армения, стр. 75—78:
480. Բնագրում՝ Σίσυον χαστρον: Միքայել Ասորին գրում է Σίζε (Michel le Syrien, t. II, p. 489): Նույնպես է և հայերեն թարգմանություն մեջ. «զանապղի բերդն յերկրին Կիրկիոյ, որ կոչի Շիզե» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 338):
481. Այս Գորաս բերդը նիկեոսի պատրիարքը անվանում է Գորոս և տեղադրում Գոթայ աշխարհում (Nichepori Breviarium, p. 46): Ավելի ուշ աղբյուրներում Գորոսի փոխարեն հանդիպում է Քեոզորոս անը: Վասիլևսկու կարծիքով նույնանում է Մանգուսի հետ: Տե՛ս Βασίλειεσκιυ, Житие Иоанна Готского, стр. 417—418: Գեպրեբի մասին՝ նույն տեղում, էջ 388—390:
482. Բյուզանդական աղբյուրները խաբանին անվանում են Իրուզիր Գլավան (Αρταμονος, История хазар, стр. 196):
483. Հատ Առնոզի՝ խաբանի դատեր, և ոչ բրոջ. «Յուստրանոս գնացեալ յաշխարհն Խաբաց՝ անոյր իւր կնութեան զդուստրն Խաբանայ արքային Խազրաց» (էջ 17): Հասկանալի է, նա Քեոզորոս կոչվեց ամուսնանալուց և մկրտվելուց հետո: Մեզ հայտնի չէ նրա իսկական անունը:
484. Հին հունական գաղտնիք էր և գտնվում էր ժամանակակից Քամանյան ծովածոցի տեղում: Նրա ավերակները գտնվում են Կրասնոդարի երկրամասի Տեմբուլի շրջանի Սեննայա կայարանից 3 կմ արևմուտք, որտեղ այժմ հնագիտական պեղումներ են կատարվում:

- 484a. Հայտնի չէ, Պապացիսը անուն է, թե տիտղոս: Ինչ վերաբերում է Բալգիցիսին, ապա այդ մասին արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Գուղենը կարծում է, թե Belgidi/Balgidi-ն է և նշանակում է «կիրիի պահապան» և համապատասխանում է կենտրոնական Ասիայի թուրքերի «սամղալի»-ին, Օսմանցիների «նիշանլի»-ին: Գուղենից առաջ Կոկոցովը բացատրել էր Balgidi, բաղաբառն, որ ավելի է հարմարվում Քեոզանեսի Բալգիցիսի էությունը: Տե՛ս Golden, Khazar Studies, էջ 165—167, 204—205:
485. Ժամանակակից Կոստանդուս նավահանգիստը Ռումինիայում: Հին հունական գաղտնիք էր: Մ. թ. 8—17 թթ. այստեղ էր ապրում արտորական Օվիդիոսը: Կոստանդին Մեծը Տոմիսը վերանվանեց Կոստանդինիանա, Քոստրական տիրապետության ժամանակ կոչվում էր Քյուստանչե:
486. Տեղն անորոշ: Բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել, որոնցից մեկի համաձայն Դրիմի թերակղզու արևելյան ծայրն է, որ կոչվում էր Ասպերա թերակղզի (տե՛ս Γεωργίου πούλοε, Βαρσιβακούριος, տեղ. 293):
487. Հունարեն բնագրում՝ Βαρσιβακούριος, Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ՝ Barisbacurius: Նիկեոսի պատրիարքը տալիս է ճիշտ ընթացումը. Βαρσιβακούριος (Nichepori Breviarium, p. 47, 54): Հույն բյուզանդական Ցաննուպուր, որ հատուկ հոգիված է նվիրել այս անձնավորության (Γεωργίου πούλοε, Βαρσιβακούριος, տեղ. 294), ընդգծելով նրա անվան ոչ-հունարեն, հետևաբար և այն կողմի ոչ հույն լինելը, նրան խերսոնցի է համարում: Բայց նա, անկասկած, հայկական վարդա անունն է՝ բարդված Բակուր անվամբ: Գտնված են նրա արձև կնիքները. Մեկի վրա նա պատրիկ տիտղոսն է կրում (Schlumberger, Sigillographie, p. 3, 249: Տե՛ս նաև Zacos et Vegtery, Byzantine Lead Seals, I, 1730—1731: Apud: Yannopoulos): Վարդաբակուրի արձև կնիքներ պահվում են նաև Լեհիդարդի երմիտաժի հարուստ հավաքածուում (Шандровская, Памятники, стр. 247): Նշենք, որ կնիքների վրա դրված է Βαρσιβακούριος: Վարդաբակուրի Օպսիկոն բանակաթեմի զորավար լինելու հանգամանքը վկայում է նրա հանդեպ բյուզանդական կայսրերի ունեցած հսկայական վստահությունը, քանզի Կոստանդնուպոլսին ամենամոտիկ այդ բանակաթեմի զորքերը միակ ամենավստահելի ուժն էին, որոնց վրա անմիջականորեն հենվում էին նրանք: (Տե՛ս Γεωργίου πούλοε, նույն տեղում, էջ 294): Մի այլ տեղում Քեոզանեսը նրան «պրոտոպատրիկ» է անվանում, դեռևս անձանթ բովանդակությամբ տիտղոս: Ոմանք «պատրիկների դասի դիտավոր» են բացատրում (Bury, IAS, p. 28): Ցաննուպուրը մերժելով այդ մեկնաբանությունը, Վարդաբակուրին պատրիկ է անվանում, ելնելով նրա կնիքների վրա կարգացվող «պատրիկ» գրությունից: Բայց պատրիկը չէ՞ր կարող հետագայում պրոտոպատրիկ դառնալ: «Պրոտոպատրիկ» տիտղոսը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում՝ պրոտոնպատրիկ, «պատանապատրիկ» ձևով: Բյուզանդական Կոստանդին կայսրը Աղվանից իշխան Զիվանչիին «առե՛լ... պոտոն պատրիկ» (Մովսես Կաղանկավազցի, էջ 208): Տե՛ս և Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 225: Հմմտ. Անտոյան, Հայերեն նոր բառեր, Բ, էջ 203:
488. Պերեկոպի ծովածոցը: Ուշ շրջանում խալացիները կոչում էին նիգրոպոլի (Βασίλειεσκιυ, Записка греческого топарха, стр. 193—194): Տե՛ս և ծանոթ. 398:

- 489. Բնագրում՝ Μοάαγος: Մի թիշ հետս (6205 թ.) երևում է, որ Միակիսը նրա ազգանունն է, բանդի անունը Քեոզարոս է: Բուժանովը Միակիսը համարում է հայկական Հմայակ անունը (Toumanoff, Caucasia, p. 149):
- 490. Նրան հիշում է նաև Ղևոնդը Տրուլդ ձևով, որը սխալմամբ գրում է, թե Հուստինիանոսին գա՛ բարձրացրեց իսպարանը, նրան տալով գորթ «Տրուլդ»-ի զվազորոթյամբ, որն, իբրև թե «մեռաներ ի պատերազմին» (Ղևոնդ, էջ 17):
- 491. Այս անունը Քեոփանեսը բերում է 'Αλιός (6189 թ.) և Ουαλις (6197 թ.) ձևով: Աշար խալիֆա Վալիդ I-ը (705—715): Հայկական աղբյուրներում կոչվում է Վլիթ:
- 492. Կոստանդնուպոլսի խարսիտ կամ խարսիտ դարբասը գտնվում էր դեպի սբ. Առաքելոց եկեղեցին տանող մեծ ճանապարհի վրա և համապատասխանում է ժամանակակից էգիրենկապրին (Աղբիանուպոլսի դոսե): Անունը պարսեական է «կապույտների» կուսակցության ղեկավար խարսիտսին (Պարսիստին):
- 493. Տեսց 705—711, Հուստինիանոս II-ի երկրորդ թագավորության մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս Head, The second reign of Justinian II, p. 14—32:
- 494. Կոստանդնուպոլսի Կյուրոս պատրիարք (708—712):
- 495. Նիկեփոր պատրիարքի անելով, Հուստինիանոսը Տերվելիսին կեսարի պատվաստե՛հան էլ շնորհեց (Nicephori Breviarium, p. 48), որի կրողը կայսրից հետո երկրորդ մարզն էր պետության մեջ, թեև տվյալ ժամանակ կորցրել էր իր սկզբնական նշանակությունը: Տերվելիսը առաջին օտարազգի անձնավորությունն էր, որ արժանանում էր այդ տիտղոսին (Ostrogorsky, Histoire, p. 172): Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսին տված «նվերներ» մասին գրում է և բարբառնապի Սուրդասը (Սուրդա), ելնելով նրա ալյալներից, բուլղար պատմաբանները գտնում են, որ խոթքը սուկ «նվերների» մասին չէ, այլ ըստ էության հարկի, վերականգնումը տարեկան հարկի, որ Բյուզանդիան վճարում էր Կոստանդին IV-ի ժամանակ: Վ. Չլատարսկու համաձայն, Հուստինիանոս II-ի Տերվելիսի հետ կնքած պայմանագրի պայմաններն էին. 1) տարեկան հարկի վճարում, 2) Տերվելիսի ճանաչում Բուլղարիայի օրինավոր կառավարիչ, իսկ Բուլղարիայի՝ անկախ պետության, ընդ որում, նկատի առնելով Գեորգ Վանականի տեղեկությունները, Հուստինիանոս II-ը Տերվելիսին զիջեց և «այժմ Զագրա կոչված» շրջանները: Հարցի մասին տե՛ս Баласчев, Българският господар Тервел, стр. 55 и сл.; Златарски, История на българската държава, т. I. Бешевилие, К вопросу о награде, стр. 8—13; Дуйчев, Юстиниан II РИНОТМНТ:
- 496. Ապոլոնիոս անունով բաղամթիվ քաղաքներ են եղել, որոնք իրենց անունը պարտական են սեղանով պաշտվող Ապոլլոն աստծուն: Տվյալ դեպքում համանաբար նկատի ունի Քրակիայի Ադոլլոնիաններից մեկը:
- 497. Միջերկրյայք (հունարենում՝ Μεσογεια) անելով բյուզանդական հեղինակները նկատի ունեն Փոքրասիական թերակղզու մեջտեղում գտնվող տարածքը: «Աշխարհացոյց»-ում վկայված է այն. «Եւ ունի Ասիա կողմունս կողմունս: Եւ նախ զկողմն Մէջերկրեայս» (Անանիա Շիրակացու Մատենադրությունը, էջ 345): Ղևոնդ պատմիչը ավելի հստակ է գրում. աշխարհն Միաիփոն, որ թարգմանի Միջերկրեայք» (էջ 103):
- 498. Հմմտ. Սաղմոս ՂԱ, 1—3. «Ի վերայ ի ծից և բարբից գնացես դու, առ ոտն կոխեսցես զառեւծն և զվիշապն»:

- 499. Կյունեզիոնը գտնվում էր Մանգանայի պալատի մոտ, ժամանակակից Սերուլի վերջավորությունում, Կոստանդնուպոլսի եկրոպական մասի արևելյան ծայրամասում և որպես կանոն մասնապատիժն ի կատար ածելու վայր էր: Այն հիշատակում է և Սեբևոսը: Մավրիկիոս կայսրը հրամայեց իշխան Սմբատ Բաղրատունուն և այլ հայ նախարարներին՝ «մերկացուցանել և բնկենուլ ի կրեկինն» (Պիլիսոս, էջ 92, 93):
- 500. Խոսքը նմաստրիզայի մասին է: Քեոփանեսն այն կզգի է անվանում, բայց իրականում Փոքր Ասիայի թերակղզու վրա գտնվող ժովափնյա քաղաք է՝ Պափլագոնիանում, Պանդերակլիայի և Սինոպի միջև: Մանրամասն հիշատակվում է Ստրաբոնի կողմից (Βασιλευσκειν, Жития, стр. XXI—XXVII):
- 501. Երուսաղեմի Հովհաննես V պատրիարքը (705—735):
- 502. Բնագրում՝ γλωσσῆ (լեզվով):
- 503. Քաղաք Եվբսինյան Պոնտոսի թրակական ափին, այժմ՝ Պոմոքի քաղաքը Բուլղարիայում:
- 504. Մալամա իրն Աբդ ալ-Մալիք, Վալիդ I իրն Աբդ ալ-Մալիքի եղբայրը: Նա Մովսես I-ի թոռն էր և ոչ Մուավիայի, ինչպես ասվում է այլ աղբյուրներում: Վալիդ I-ի իշխանության սկզբում գրավեց այն թուրքներ, Կապպադոկիայի ամենակարևոր բերքը ըստ արաբական աղբյուրների՝ 707 թ. մայիսին, ըստ բյուզանդական՝ 709 թ.: Բերքը Քեոփանեսը կոչում է Տիանա: 712-ին նա գրավեց Պոնտոսի Ամասիա քաղաքը: Նրան հիշում է և Ղևոնդը, համարելով խալիֆայի եղբայր (Ղևոնդ, էջ 102): Հավանաբար նրան նկատի ունի Մովսես Կաղանկատավաջին «Մալիման»-ի տակ (էջ 368):
- 505. Ալ-Աբբաս իբն Ալ-Վալիդ, Վալիդ I խալիֆայի որդին, նշանավոր Օմմայան զորահրամանատար, նախորդի՝ Մալամայի եղբորորդին 712 թ. Աբբասը գրավեց Կիլիկիայի Սեբաստուպոլիս քաղաքը, իսկ հաջորդ տարին՝ Պիսիդիայի Անտիոքը: 720 թ. խալիֆա Օմար II-ի մահից հետո, երբ Իրաքի կառավարիչ Եզիդ իբն Ալ-Մուսալլաբը Բասրայում խռովություն բարձրացրեց, նրա զեմ ուղարկվեցին Աբբասն ու Մասնան: Նիկեփոր պատրիարքը Աբբասի փոխարեն գրում է Մուլեյման (Σολομᾶν, Nicephori Breviatium, p. 49):
- 506. Մալամայի ինքնությունը պարզում են արաբական աղբյուրները: Նա Մուավիայի բրոջ ստրուկն էր և բարձր աստիճանի արժանացավ խալիֆայի եղբայր Մալամա իբն Աբդ ալ-Մալիքի կողմից (Στρατασο, Το Βυζάντιον, ΣΤ', σελ. 155—156):
- 507. Աբբասական աղբյուրների ալ-Թուվանան, Կապպադոկիայի կարևորագույն բերքը, որ փակում էր Տավրոսի անցումները:
- 508. Բնագրում՝ Καρπερούνας, որ կարելի է կարդալ նաև Βαρπερούνας (K-ի և B-ի գրությունն ձևը այս շրջանում նույնն է, համեմատիր Քեոփանեսի Καρπερούνας (Կարխատերոցես-Վարալտիրոց): Այդ դեպքում կարելի է կապել Վարդ (Վարդիկ) անվան հետ: Բյուզանդական աղբյուրներում հայկական—օսյակ վերջավորությամբ անունները (Ίαχβούνας, Ταυτούνας, Παχβουτούνας) մասին տե՛ս Schmitt, Armenische Kosenamen, S. 179—183:
- 509. «Մալիք» արաբերեն նշանակում է «խաչ»: Հնարավոր է, որ նա քրիստոնյա արաբ էր:
- 510. Գարիսն այստեղ քաղաքի տպավորություն է թողնում: Հետագայում Քեոփանեսը հիշում է «Գարիս կոչվող դաշտը»:
- 511. Իժա՛ Մավրոս և Ստեփանոս պատրիկներին:

- 512. Տուրուսուր անուն է, այլ պաշտան: Քուրբերը «Տուրուսու» են անվանում տեղապահներին: Տե՛ս Theoph. Chron. t. II, p. 716: Հմմտ. Артамонос, История хазар, стр. 198; Մովսես Կաղանկատվացու համաձայն խաբանը Հերակլին ուղմական օգնություն էր ուզարկել իր եղբորորդու՝ Շաթի գլխավորությամբ: Սա էր Տիգրիսը գրավողը: Շաթի մտտ ծառայում էին անվանի մարդիկ, որոնց, Կաղանկատվացու ասելով, խաղարները կոչում են «Քնդաներ»: Գուղենը կարծում է, որ այս բարեխոսանում է Քեոփանեսի «Տուրուսուսի» հետ: Golden, Khazar Studies, էջ 215—216:
- 513. Քնդարում՝ էջ քրթսան:
- 514. Հավանաբար կենդանակերպի (զոդիակի) Ցլի համաստեղությունը (Տավրոս) նկատի ունի:
- 515. Հմմտ. Քազաուրուբեանց Ք., 8:
- 516. Փիլիպպիկոս-Վարդանը, որ մի քիչ հետո կայսր հռչակվեց (711—713), նրկեփոք պատրիարքը գրում է Βερδάντης Ἀρχιεπίσκοπος τῶ γένου (Nicephori Breviarium, p. 50):
- 517. Պերատիկա կողմեր ասելով բյուզանդացիները նկատի ունեին Պերատիկա բանակաթևները՝ Անատոլիոսն ու Օպսիդիոսը, Գա պարզվում է հենց Քեոփանեսի ավանդներին: Անտիոս գործակարգը «իր ձեռքում ուներ Պերատիկա բանակաթևները՝ Անատոլիոսն ու Օպսիդիոսը» (տե՛ս վերը, էջ 188):
- 518. Գամատրիսը բառ մտանց Չամբլան՝ Ոսկուղարում կամ Սամանդրա գյուղը Քայրղաղի և Պենդեկի մոտ՝ Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին: Այստեղ կային կայսերական պալատ և Սպիրայի վանքը:
- 519. Հուստինիանոս II-ի կրտսեր որդի և դահաժառանգ Տիրերիոսի սպանությունը սպառվեց Հերակլիոսների հարստությունը (610—711), որ համարվում է առաջին իսկական «բյուզանդական» հարստությունը (Ostrogorsky, Histoire, p. 173): Սրա օրոք Բյուզանդիան վերածվում է միջնադարյան հունական մի պետության (Ostrogorsky, Ιστορία, σελ. 217):
- 520. Վեցերորդ Տիեզերական ժողովը գումարվեց 680 թ. Կոստանդնուպոլսում և ուղղված էր միակամականների դեմ: Ավելի հանգամանորեն տե՛ս ծանոթ. 414:
- 521. Փիլիպպիկոս-Վարդանի կենսագրությունը տե՛ս Ալիշան, Երազ Վարդան կայսր, էջ 294—309; նաև Տեր-Սահակյան, Հայ կայսեր, հտ. Ա, էջ 129—151:
- 522. Կոստանդնուպոլսի Նովոսենես VI պատրիարքը (712—715 թթ.):
- 523. Այս դեպքերի մասին հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Միքայել Ասորին: «Այն ժամանակ (1025 թ. ասորաց),— գրում է նա,— հռոմայնցիների կայսր Փիլիպպիկոսը իր երկրից վտարեց հայերին: Նրանք դուրս գալով փախչում են տաճիկների (իմա՝ արաբների) մոտ, որոնք նրանց բնակեցրել են Մելիտենեում և նրա շրջակայքում, ինչպես և Չորրորդ Հայքում: Հայերը շատ բազմանալով, ամրանում են այս վայրերում, դառնալով տաճիկների թաղավորության օգնականները և հռոմայնցիների կայսրության հակառակորդները» (Michel le Syrien, t. II, p. 482): Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ մի քանի տասնամյակ անց Մելիտենեի հայերին Կոստանդին V-ը զաղթեցրեց Քրակիա (տե՛ս վերը էջ 140), որտեղ նրանք տարածեցին պավլիկյան աղանդը, ապա պարզ է դառնում, որ Փիլիպպիկոսը ոչ թե ընդհանրապես հայերին էր արտաքսել երկրից, այլ, ավելի որոշակի, պավլիկյան հայերին: Ավելացնենք այստեղ,

- որ Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանության մեջ դեպքերը վերագրվում են Հուստինիանոս II-ին, բայց գործողությունները կատարված են Ֆիլիպպիկոսի ձեռքով. «Յայտ ժամանակի հալածեաց Յուստինանոս զազգս Հայոց յիշխանութիւնէն իր ի ձեռն Փիլիպպիկոսի, և ինքուրեմամբ ընկալան զնոսա Տաճիկք ի Մելիտի և ի Միջագետս: Եւ եղև մեծ ամբոթիւն ուղղափառաց Ասորաց՝ կալով ընդդէմ երկարեակացն, և շինեցին վանորայք և անապատք և զիւրօրէք Հայաստանեայց, և կան մինչև ցայսօր» (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 332):
- 524. Ակզնական շրջանում սովորական աղոթարան էր: Նրա տեղում այժմ գտնվում է XII դարում կառուցված նշանավոր մի եկեղեցի, որ Կոստանդնուպոլսի առումից հետո մղկիթի վերածվելով կոչվեց Քահրին ջամի:
- 525. «Կավկոզիական» բառի իմաստը Սոֆոկլեսի բառարանում անհայտ է համարվում: Բռտի երկրորդ կեսը՝ «զիական», բացի սարկավագից, նշանակում է նաև ծառայող, սպասավոր:
- 526. Քաղաք (և թերակղզի) Քրակիայում, Ան ծովի արևմտյան ափին: Ժամանակակից Կարաբուռնու թերակղզին:
- 527. Անտիոքացոց Պիրտիոս (Պերտիոս) ամիսը համապատասխանում է փետրվարին:
- 528. Պրասինոսների օրնատորոնը, այսինքն Կոստանդնուպոլսի կրկեսային պրասինոսների (կանաների) կուսակցության ղինանոցը:
- 529. Արտեմիոս (Անաստասիոս II) կայսրը (713—715):
- 530. Մի փոքր վերևում նա կոչվել էր Քորաֆոս:
- 531. Օմմայան խալիֆա Սուլեյման իրն Արղամեկիթը (715—717): Գննողը մանրամասն նկարագրում է այս ամիրայետի Մսլիմ զորավարի գլխավորությամբ Գերբենդում հոների դեմ մղած պատերազմների մասին (Ղևնդ, էջ 40—42; նաև Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 368): Սուլեյմանը բառ Կաղանկատվացու Վալդիի եղբայրն էր. «յետ վլիթայ՝ Սղիման եղբայր նորուն սակաւակեցութայմբ» (էջ 98—99):
- 532. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Գերմանոս I-ը (715—730): Նա սերտ նամակագրություն ուներ Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի հետ՝ զավանաբանական հարցերի շուրջ: Պահպանվել է հիշյալ Ստեփանոսի պատասխան թուղթը Գերմանոսին: Տե՛ս Մատենադարանի № 8194 ձեռագիր, էջ 136 ա-164 ա:
- 533. Ապոկրիսիարիոս (լատ. ad responsum, միջնորդ, ներկայացուցիչ, պատգամավոր): Հանդես եկան Քեոզոսիոս I-ի հարստության ժամանակ:
- 534. Քուրբերեն էջերմիտ: Մովսիսյա թաղաք Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին, Լեսբոս կղզու գիմաց:
- 535. Քեոփանեսը նկատի ունի 379 թվականից Փոքր Ասիայում (Օպսիդիոն) հաստատված օստոթիերին, որոնք իր ժամանակ արդեն հունացած էին:
- 536. Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասում գոյություն ուներ երկու կարևոր նավահանգիստ: Սր. Մամասի նավահանգիստը գտնվում էր այժմյան Բեշիկթաշում: Կառուցել էր Լևոն I կայսրը:
- 537. Նավահանգստի մասին տե՛ս և ծանոթ. 472:
- 538. Ապագա կայսր Լևոն III Իսավրացին, Իսավրական (Ասորական) հարստության հիմնադիրը:

- 539. Սա Առն III-ի փեսան էր, որ հետագայում, Առն III-ի մահից հետո Կոստանդին V-ի գնմ ապստամբություն բարձրացրեց և իրեն կայսր հռչակեց:
- 540. Մասլամայի կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման մասին աղբյուրների տվյալների ամբողջ կոմպլեքսի հիման վրա տե՛ս Guiland, L'expédition de Maslama, p. 109 sqq:
- 541. Զրիոթել Սուլեյման խալիֆայի հետ (715—717), խալիֆան պաշարմանը չի մասնակցել և իրականում նա վախճանվել էր պաշարման սկզբից մի փոքր հետո (տե՛ս DAI, II, p. 78):
- 542. Ստրատորների (և նրանց պարազուխ պրոտոստրատորի) մասին տե՛ս «Կոստանդին Սիրակածին», էջ 257, 258: Աղբյուրներում կոչվում են «ստրատոր» և «կայսերական ստրատոր»: Սբ. Թեոփանեսի վարքում նրանք մասին գրված է. «Կայսերական զարդարված ձիերի սպասավոր, որոնք սովորաբար ստրատոր են կոչվում»: 899 թ. կազմված Ֆրյոթեսի «Գլխորդոգիներում» (Գահնամակում) սակայն ասված է, թե ստրատորը որևէ պաշտոնից անկախ պատվաստիճան է: Հարցը շատ է խճճված, բանզի հիշատակություն կա, որ բյուզանդական պրեֆեկտներն ունեին «schola strategorum» (ստրատորների զորամաս), որին ղեկավարում էր ստրատորների գոմեստիկոսը, այլ կերպ ասած՝ պրոստոստրատորը (տե՛ս Yannopoulos, La société, p. 57—58):
- 543. Ըստ Թեոփանեսի Մասսալեոնը գտնվում էր Անատոլիկոն բանակաթեմում: Ռամդեյն գտնում է, որ այն ընկած էր Լիկանոնիայում, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (Ramsey, HGAM, p. 356):
- 544. Բնագրում՝ ὄπισθος (լատ. consul): Բարձր պատվաստիճան, սակզված Հուսում 500 թ. մ. թ. ա.: Պատմողական աղբյուրներում հազվադեպ է հանդիպում, բայց բավականին հաճախ՝ կնիքների մակագրություններում: Մանրամասն տե՛ս Guiland, Le consul, ὁ ὄπισθος, p. 545—578: Yannopoulos, La société, p. 55—56: Հյուպատոսը մի բանի անգամ հանդիպում է հայկական աղբյուրներում, ամենատարբեր իմաստներով: Տե՛ս Անտոյան, Արմատական բառարան հտ. III, էջ 100:
- 545. Ընթացում են, որ Թեոփանեսուպոլիս քաղաքն է Պակատյան Փոլսոգիայում: Հիշատակվում է Քաղկեդոնի և Կոստանդնուպոլսի V Տիեզերական ժողովների արձանագրություններում: Ռամսեյը տեղագրում է Ակրոյինոնի մոտ, Կիլիկիայից Ակրոյինոն տանող ճանապարհի վրա (Ramsey, HGAM, p. 356):
- 546. Քաղաք Բյուսանիայում: Այստեղ 740 թ. Առն III-ը իր որդու՝ Կոստանդին V-ի հետ զլխովին պարտության մատնեց Հիշամ խալիֆայի որդի Սուլեյմանին:
- 547. Այսինքն երաշխիք այն մասին, որ 680 թ. VI Տիեզերական ժողովի ընդունած որոշումները պիտի պաշտպանի:
- 548. Առն III Իսավրացի, ավելի ճիշտ՝ Սիրիացի, Իսավրական (ճիշտը՝ Սիրիական) հարստության հիմնադիրը (717—741): Այդ մասին տե՛ս Առաջաբանում, էջ XLI:
- 549. Այժմ՝ Մարաշ:
- 550. Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսի լատիներեն թարգմանության մեջ բացակայում են «բայց իրականում՝ Իսավրիայից» բառերը: Նրա թարգմանության մեջ Առնի մասին գրված է, թե նա ծագումով ասորի էր (genere Syrus): Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, և այն, որ Թեոփանեսի հունարեն ընթացում Առնը ոչ մի տեղ իսավրացի չի կոչված, այլ միայն ասորի, Կ. Ն. Ուսպենսկին «բայց իրականում Իսավրիայից» բառերը համարում է հետագա շրջանի ընդմիջարկություն:

- Այդ բանը ցույց էր տվել Ուսպենսկուց առաջ և Շենկը: Տե՛ս Успенский, Очерки, III, стр. 401—402:
- 551. Առն սպաթարի, ապագա Առն III կայսեր Կովկասյան գործունեության մասին հատուկ տե՛ս Canard, L'aventure caucasienne, p. 353—357, որտեղ և հարցին նվիրված աշխատությունների մատենագիտություն:
- 552. Ժամանակակից Փոթի քաղաքը Վրաստանում:
- 553. Երկիր Աֆիսագիլիսի հարևան: Այն հիշատակում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին («Պրոկոպիոս Կեսարացի», էջ 255—258):
- 554. Վրաց Ցիլե-Գոռի քաղաքը, այժմ Նաբալաբի գյուղը: Կազիկայի թագավորության մայրաքաղաքն էր: Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 41:
- 555. Երկաթե բերդի (καστρόν Σιδηρόν) մասին տե՛ս Ժանոթ. 635:
- 556. Բյուզանդական բարձրագույն տիտղոսներից: Ըստ Ֆրյոթեսի «Կլետորդոգիներ» և Ուսպենսկու «Տակահիկներ» հիերարխիայի երրորդ աստիճանը: Աղբյուրների տրվյալներով կուրապոլատի տիտղոսը VII դարից մինչև Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը (867) կրել են վեց հոգի, դրանցից չորսը հայեր էին՝ Հասթան Մամիկոնյանը (տե՛ս Սեբեոս, էջ 175), զորավար Թեոդորոսը («զոմն հաստարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի Յունաց կողմանէն» Սեբեոս, էջ 144), Առն III կայսեր փեսա Արտավազդը և Միբայել III կայսեր մորեղբայր Վարդապը՝ Նախքան կեսար դառնալը: Դա վկայում է այն մասին, որ Ռանսիմենի և Գրյանի կարծիքը, որ իբր տիտղոսը արվում էր կայսերական ընտանիքի անդամներին միայն, ճիշտ չէ: Կուրապոլատի մասին տե՛ս Guiland, Le curtopalate, p. 185—249, Oikonomidès, Lists, p. 293, Σ τράτου, Οι «Κουροπαλάται» 49—56, Yannopoulos, La société, p. 41—42:
- 557. Հավանաբար նկատի ունի հոռոմեական Ասիա պրովինցիան, Փոքրասիական թերակղզու արևմտյան մասում, Կյուրիայի և Կարիայի շրջանում:
- 558. Առն III-ը իր թագավորության սկզբում, երևի քաղաքական նպատակներով, արաբների հետ հաշտություն կնքեց, որը, սակայն, կյանք չունեցավ: Այդ հաշտության մասին վկայում է VIII դ. երկրորդ բառարկին ասորերեն գրված, իսկ հետո հուներեն թարգմանված Երուսաղեմի 60 սրբերի վարքաբանությունը: Այնտեղ գրված է, որ Առն III-ը 717 թ. արաբների հետ յոթամյա զինադադար կնքեց, որի համաձայն «երկու պետությունների վաճառականներին թույլատրվում էր առանց խոչընդոտների միմյանց հետ շփման մեջ մտնել (տե՛ս Λυσίου, Ο город, стр. 114):
- 559. Բնագրում՝ πρωτοσπυβουλος (հմտ. և էջ 68): Թեոփանեսն այստեղ, ինչպես և այլ հեղինակներ (Միբայել Ասորի) Սուլայման զորավարին շփոթում է Սուլայման խալիֆայի հետ: Տե՛ս Michel le Syrien, t. II, p. 483—484; Տե՛ս և վերը, Ժանոթ, 541:
- 560. Իմա՝ Կոստանդնուպոլիսը, Եփես չի նշված ո՛ր քաղաքի մասին է խոսքը, ապա նկատի ունի Կոստանդնուպոլիսը:
- 561. Կատենան նավի տեսակ է: Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսը թարգմանել է «մեծ նավեր»:
- 562. Մագնավրա էր կոչվում բացի հայտնի պալատից, որտեղ ընդունում էին օտարերկրացի ղեսպաններին և որտեղ IX դ. բացվեց համալսարան, նաև Հերոդոտի արևմտյան ափամերձ ծայրամասը:

- 563. Անունը պարսական է շրջանակն բերդին: Գտնվում էր Հերդոտոսից արևելք, ժամանակակից Չելիֆին-բուլուն՝ Պրոպոնտիսի ափին:
- 564. Ժամանակակից Կալամիշը, Ֆեներ-բախչեից հյուսիս գտնվող մի փոքրիկ վայր, որտեղ 602 թ. մահապատժի ենթարկվեցին Մավրիկիոսն ու նրա որդիները:
- 565. Անթեմիոսի թաղամասը գտնվում էր Կոստանդնի պարիսպներից զուրս, սբ. Մակիմոսի ջրամբարից փոքր հյուսիս: Այդտեղ էին գտնվում սբ. Թովմասի եկեղեցին, բաղանիք և ծերանոցը:
- 566. Գալատների (կամ Գալատի) բերդը գտնվում էր Գալատայում (այժմ՝ Ղալաթիա): Արևմտյան հեղինակներն այն անվանում են Պերա (Janin, Cons. byz., p. 418): Գալատի բերդի տեղում այժմ գտնվում է Յերալուր ջամիլ:
- 567. Քնազորում՝ Κλαδόν: Տեղադրվում է ժամանակակից Դեֆտերբուսու վայրում, Բոսֆորի եվրոպական ափին, Օրթաբյույից (Միջագյուղ) փոքր հյուսիս:
- 568. Օրսիան այժմ թուրքերն անվանում են Սիվրիազա, որ Օրսիա (Սուր) կղզու բնակիցի թարգմանությունն է, իսկ Պլատիան՝ Յասըազա (Լայն կղզի), որ զարծյալ հուհարևների բառացի թարգմանությունն է: Օրսիա կղզին գտնվում էր Պլատիայից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք: Եշիանաց կղզիների թվին են պատկանում:
- 569. Տե՛ս ծանոթ. 366: Գալատի բերդից շղթան երկարում էր զեպի արևմտյան ափը՝ ժամանակակից Աերայի ցամաքակղզվակը և փակում Ոսկեղջյուրի ճանապարհը:
- 570. Անթեմիոսի ծոցը, ժամանակակից Ատենիան, թուրքերեն՝ Իստինյե, Բոսֆորի եվրոպական ափին:
- 571. Օմար II իրն Աբգալ Ազիզ (717—720):
- 572. Կալոս ազրոս (Գեղեցիկ ագարակ) նավահանգիստը գտնվում էր Բոսֆորի եվրոպական ափում, Անթեմիոսից հյուսիս: Համապատասխանում է ժամանակակից Բույուկդերեին:
- 573. Սասյուրոսը տեղադրվում է Քյուչուկյալըում, Բոստանչիից 2 կմ արևելք, Բրիան ժամանակակից Մալմեֆեից այն կողմ, իսկ Կարտախանը՝ ժամանակակից Կարտալի տեղում: Բուրն էլ Կոստանդնուպոլսի ասիական ծովածոցին՝ Քաղկեդոնից (Քաղբյույ) հարավ:
- 574. Պիտի հասկանալ՝ Եգիպտոսի հույներ:
- 575. Սոֆոնը լեռ է Բյութանիայում, նիկոմեդիայից արևելք, ժամանակակից Սարանչա գաղի լճի հարավային մասում: Լեռը այժմ էլ կոչվում է Սաբանչա գաղի: Կիփոսն էլ, հավանաբար, նույն շրջանում էր գտնվում (տե՛ս Ramsey, HGAM, . 83)
- 576. Պյուլեն ծովափնյա քաղաք էր Բյութանիայում, Հելենոպոլսից փոքր արևմուտք: Կոստանդին Միրանոմիի համաձայն (De Cer., I, p. 474) Պյուլեն կայսերական զորակայան էր, երբ կայսրը պատրաստվում էր արշավանքի դուրս գալ դեպի արևելք: Տե՛ս և ծանոթ. 126:
- 577. Բուլղարների մասնակցությունը՝ արաբների դեմ մղվող պայքարում նվիրված է Վ. Գյուլելիի հատուկ հոդվածը (Гюзелев, Участието на българите, стр. 28—47): Հեղինակը բուլղարների նպաստը վճռական է համարում, մի բան, որ մերժում են հույն և եվրոպացի ուսումնասիրողները:
- 578. Այսինքն այս Աերդիոսը, լինելով Սիկիլիայի զորավար (բանակաթեմի զորավար), ուներ պրոտոսպաթարի աստճանը (Υαντοπουλος, La société, p. 50—51): Նման պատկերի հանդիպում ենք Չմշկիկի ժամանակ Տարոնի կառավարիչ Լեոնի առևու-

- թյամբ: Հետ Մատթեոս Ուոհայնցու Չմշկիկի նամակն ուղղված էր «պոստոսպաթրին Դերբընայ, Լեոնի և Տարոնի զորավարին» (Մատթեոս Ուոհայնցի, էջ 27: Հավանաբար ուղղելի՝ «Պոստոսպաթրին Լեոնի, Դերբնայ և Տարոնի զորավարին»):
- 579. «Կարգադրություն» և «հրովարտակ» ենթ թարգմանում բնագրի չեղծույթ է չափաբանքը, որոնք որոշակի տեղիներն են: Թեոփանեսը գրում էր մի ժամանակ կրկրի ներսը, իսկ չեղծույթը (հրամանք)՝ արտասահման: Բայց իր նկարագրած դեպքերի ժամանակ՝ (Լեոն III-ի), վիճակը հակասակն էր, այդ իսկ պատճառով նա այնտեղ, որտեղ պետք է սակրա գրի, գրում է չեղծույթ, իսկ որտեղ չեղծույթ էր գրում է սակրա (տե՛ս Α ο υ γ γ η, Διπλωματια και διπλωματικη, σελ 71—72): Թեոփանեսը (հտ. I, էջ 244—245) ցույց է տալիս, որ սակրան ունենում էր կայսեր կնիքը: Հարցի մասին տե՛ս և Beševliev, Die Botschaften, S. 75—76: Նշենք այստեղ, որ սակրան հանդիպում է և հալկական աղբյուրներում: Տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 161:
- 580. Մոնոստրատեկոս (μονοστράτηγος) էր կոչվում, ինչպես պարզվում է Թեոփանեսի մի այլ շարադրանքից, մեկից ավելի բանակաթեմների զորավարը: Աետիոս պատրիկն իր ներքո նշանակեց «Թրակիայի և Մակեդոնիայի մոնոստրատեկոս» (տե՛ս վերը, էջ 188):
- 581. Կղզի Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծովում): Ունի մարմարի հանքեր, որի պատճառով այժմ հույներն անվանում են Մարմարա, իսկ թուրքերը՝ Մերմեր աղաբը: Հենց այս կղզուց ամբողջ ծովը կոչվում է Մարմարայի ծով:
- 582. Խնդրո առարկա նամակի բնագիրը չի պահպանվել: Այն կրճատ («համառոտ ի ներքոյ զորոմեցից»՝ Ղևոնդ, էջ 42) պահպանել է Ղևոնդ պատմիչը իր «Պատմութիան» մեջ և նրա անելով թարգմանված է հունարենից (էջ 43—45): Պահպանվել է նաև Լեոն կայսեր ընդարձակ պատասխանը նույն պատմիչի երկում (էջ 45—98): Մարակինոսների առաջնորդ Օմարին ուղղված Լեոն կայսեր նամակը պահպանվել է երկու տարբերակներով: Ուաշինը լատիներեն թարգմանությունն է և հրատարակվել է Լիոնում 1501 թ. Symphorien Champère-ի կողմից: Վերջին անգամ արտատպվել է Migne-ի Patrologia graeca-ում (հտ. 107, սյունակ 315—324): Այստեղ բնագիրը վերագրվում է Լեոն VI կայսեր (886—912) և վերնագրված է Leonis Imperatoris Augusti, cognomento Philosophi, ad Omarum Saracenorum regem, De fidei Christianae veritate et mysteriis, et de variis Saracenorum haeresibus et blasphemiiis Epistola: Երկրորդ տարբերակը, ինչպես առաջինը, պահպանվել է Ղևոնդի Պատմության մեջ և վերագրվում է Լեոն III-ին: Նրանց մանրամասն հետազոտությունը տե՛ս Khoury, Les théologiens byzantines, p. 200—218: Նշենք այստեղ, որ առանձին հեղինակներ, ելնելով բովանդակությունից և լեզվից (!) Ղևոնդի երկում պահպանված Լեոն III-ի նամակը՝ Օմար խալիֆային համարում են XI—XIII դդ. «հալկական», «օրդիկնալ» գործ, մտցված Ղևոնդի երկի մեջ, և ոչ թե VIII դ. սկզբի բյուզանդական փաստաթղթի թարգմանությունը (տե՛ս Gero, Notes, p. 26): Նամակում միտացող հունարանությունները չեն հաստատում այս կարծիքը:
- 583. Ապագա կայսր Կոստանդին V-ը (741—775):
- 584. Ավղուստոսն Վոստանդուպոլսի գլխավոր հրապարակն էր, գտնվում էր սբ. Սոֆիայի եկեղեցուն կից, այժմ Ալպոսֆյամեյզանը: Հրապարակը շորս կողմից շեր-

- չապատված էր սլունաշարքերով, այստեղ կային բազմաթիվ կարեր շենքեր, այդ թվում Մադնավրան, Սենաաբ, սր. Իրենեի բաղիլիկան, բազմաթիվ հիշատակներ:
585. Հիսուն կենտինար ոսկին հավասար է 360.000 դահեկանի:
586. Մագիստրոսի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 217, ծանոթ. 26: Վերջին գործերից՝ Yannopoulos, La société, p. 44—47:
587. Այլ աղբյուրներ, այդ թվում Գեորգ Վանականը, Լեոն Քերականը, Կեղրենուր հիշատակում են Անատոլիկոն բանակաթեմի գործարար ոմն պատրիկ Միսինիոսի, որ գործել էր նույն ժամանակներում, և ուսումնասիրողների կողմից նույնացվում է Քենփանեսի Միսինիոս Հանդակեսի հետ (տե՛ս Γεωργίου Πανόπουλου, Στοιχείος Πεντάκτου, σελ. 579—593): Ուսումնասիրողները չեն պարզել մականվան նշանակությունը: Դա, անկասկած հայերեն ժողովրդական «տինգ» (լավ, գեղեցիկ) բառն է, ծագումով պարսկերեն, պահպանված ակվերագործությանը: Արպես հայերեն անձնանուն հանդիպում է մեկ անգամ ուշ շրջանում (Անադյան, Անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 320): Բացառված չէ, որ այս Միսինիոս Հանդակեսը հայազգի էր:
588. Բնագրում՝ Իշխի: Հավանաբար ասորի էր, քանզի անունը՝ Իշխի ասորական է:
589. Բնագրում՝ ἀρχοντα του τειχίου: Եկատի ունի Կոստանդնուպոլսի Երկար կոչված պարսպի պահպանությանը նշանակված դամեստիկոսին: Պաշտոնը սակզովել էր Անատասիոս 1 կայսեր ժամանակ: Այն ժամանակ գլխավորում էին երկու հոգի՝ Երկար պարսպի վիկարիոսները (տե՛ս Guillard, Le compte des murs, p. 17—25):
590. Ակուրիտը (լատ. accubitum) հին Հռոմում բազմոց էր, որի վրա բազմում էին ճաշելու համար: Երեք աղպիսի ակուրիտներ Ուտոնի ձևով դասավորված կազմում էին մեկ տրիկլին (երեք բազմոց): Տրիքունալիոն այստեղ նշանակում է դահլիճ: Հետևաբար 19 ակուրիտներով ընդունելությունների մի դահլիճ էր:
591. Եզիդ II իրն Աբդալմալիք (720—724):
592. Միքայել Ասորին գրում է Եզիդ, որդին Մուհամադի (Michel le Syrien, t. II, p. 489):
593. Մոնտանոս աղանդապետի հետևորդները: Հերձվածք ծագել է II դ. երկրորդ կեսին Փոյուգիայում՝ եկեղեցու փլուզած բարձրի դեմ պայքար մղելու կոչով: Հարցի մասին հատուկ տե՛ս Sharf, The Jews, The Montanists, p. 37—46: Հատուկ հրեաների մասին այս շրջանում՝ եսյնի, Byzantine Jewry (գլուխ շորորոց): Ընդհանրապես այս շրջանի աղանդավորների (պավլիկյանների, մոնտանյանների, փոյուգիացիների, աթինգանների, աբբասյանների, տեոբադիտների և այլն) մասին տե՛ս Guillard, L'hérésie, p. 299—324:
594. Հմմտ. «Իսկ զմեար փոխէ Իզիտ... որ դիաշ և զպատկեր եբարձ յերկրէ. և զխոզն սպանանէր, մինչ խեղդեցա...» (Muyldermans, La domination, p. 54):
595. Եկատի ունի Լեոն III-ի պայքարը սրբապատկերների դեմ, որի համար նա և իր հետևորդները ստացան պատկերաժարտ մականունը: Պատկերապաշտները Լեոնին և պատկերամարտներին ընդհանրապես մեղադրում էին տվյալ հարցում արարներին աշակերտելու, հետևելու մեջ: Հարցի մասին տե՛ս Vasiliev, The Iconoclastic Edict, p. 23 և հտ.: Grabar, L'iconoclasme, p. 94 և հտ. (apud: Лунинский, Очерки, стр. 174):
- Պատկերամարտական շարժումը շատ ուժեղ էր Հայաստանում: Այն կար արդեն VI դ. վերջում և VII դ.: Պատահական չէ այդ առթիվ գրված և Վրթանես Քերթողին վերագրվող երկը՝ ի պաշտպանություն սրբապատկերների: Հովհան Մայրա-

- գոմեցին 682 կամ 683 թ. Աղվանից եպիսկոպոս Դավթին գրած նամակում հիշում է, թե Մովսես կաթողիկոսի օրոք (574—604) երեք հոգևորական՝ Հեսուն, Թագեսուն ու Գրիգորը բարոզում էին, թե պետք է սրբապատկերները եկեղեցիներում վերացնել: Այդ մասին տե՛ս Der Nersessian, Image Worship, p. 69 և հտ.: Հովհան Օձնեցին իր «Ընդդեմ Պապիկեսանց» ճառում խոսում է ներսես (III) կաթողիկոսի ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսի կողմից հալածված պատկերամարտների մասին (Der Nersessian, Une apologie, p. 379—403: Այս հոգվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս հետևյալ գրքում. Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երեվան, 1975): Եսև Alexander, An ascetic sect, p. 151—160:
596. Բնագրում՝ Եղսիք: Միքայել Ասորին նրան անվանում է Բեշեր: Թեոփանեսը 6233 թ. տակ հիշում է մի պատրիկ Բեսեր, որին անվանում է «սարակինոսամիտ»: Հայկանարար նույն անձնավորությունն է (տե՛ս Michel le Syrien, t. II, p. 503): Ասենք, սակայն, որ Բ. Հեմմերդինգերը, որ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Թեոփանեսի Եղսիք-ին գտնում է, որ Բշիրը մտացածին անձնավորություն է, պատկերների պաշտամունքի տեսության Մանսուրի (Հովհան Դամասկացու) և պատկերամարտ կայսր Լեոն III-ի միջև կատարված անսպասելի սինթեզի արդյունքը: Նա ընդհանուր գծեր է գտնում մի կողմից Մանսուրի և Բշիրի, և Բշիրի ու Լեոն III-ի միջև: Տե՛ս Hemmerdinger, ВНСНР, p. 6—7: Ավելորդ չէ նկատենք, որ Ե. Կիզիցը Բշիրի փոխարեն կարգում է Визир (վեզիր) (!): Տե՛ս «Сборник документов», стр. III:
597. Նակոլիան գտնվում էր Փոյուգիայում, ժամանակակից Սեյդի Դադիի մոտ (Ramsey, HGAM, p. 144), Պարթևներու գետի ափին:
598. Հիշում իրն Աբդալմալիք (724—743): Ղևոնդ պատմիչը նրան անվանում է «Շամ որ է Հեշմ»: Նրա օրոք արաբական լուծը Հայաստանում անշափ ծանրացավ: Հիշումը, գրում է Ղևոնդը, «չառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ առաքել զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի շարեօք... և բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ զուր ապրել ումք յանհարին վտանգիցն: Եւ յայնմհետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշխարհս Հայոց» (Ղևոնդ, էջ 100—101): Հմմտ. Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333, եսև 368: Հիշումի հարկային ծանր բաղաբանություն մասին գրում է և Միքայել Ասորին (Michel le Syrien, t. II, p. 490):
599. Հռոմի պապ Ստեփանոս III (II), Ենթադրաբար՝ 752—757 թթ.:
600. Լոնգորարդների ռեքս (թագավոր) Աստուլֆոսը (Aistulf կամ Astolf, 749—756 թթ.): Նա շարունակից իր հոր՝ Լուիտպրանդի զործը՝ Բյուզանդիայից և Հռոմի պապից Իտալիան նվաճելու համար: 751 թ. գրավեց Ռավեննան և նպատակ դրեց գրավել Հռոմն ու այն դարձնել իր պետության մայրաքաղաք: Չուղենալով օգնության դիմել բյուզանդացիներին, Հռոմի պապ Ստեփանոսը դիմեց ֆրանկների իշխան Պիպինին:
601. Ֆրանսիայի իշխան (752-ից՝ թագավոր) Պիպին Կարճահասակը (752—768): Կարողու Մեծի հայրն էր, Կարողու Մարտելոսի որդին: Ֆրանսիայի Կարողիցյան հա-

696. Ակնարկ Արքայանների հանդես գալուն իտրասանում և նրանց կողմից Օմմայանների տապալման: Արքայան ապստամբները կրում էին սև դուլնի զգեստներ և զորքներ, որոնք համարվում էին հարստության նշանակներ: Իշխանության տիրանալուց հետո սև զգեստը դարձավ խորասանյան զորքերի պաշտոնական հանդերձանքը (DAI, II, p. 76):

Այս մավրոֆորները (սևազգեստները) հնարավոր է նույնանում են «Դիզենիս Ալրիասա» էպոսում հիշված «սևազգեստներին» (μαυροχίτωνται): հավանաբար ուղղելով՝ μαυροχίτωνται): Ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը մի քիչ հետո, մավրոֆորները զրազաշտական պարտիկներ էին: Ղևոնդը չի հիշատակում նրանց, բայց խոսելով ապստամբ Աբու Մսլիմի մասին, նրան համարում է «խորամանկ աստեղագիտական ազանգովն» (էջ 125):

697. Բնագրում՝ λαοί: (ժողովուրդներ), որ գործեր էլ է նշանակում:

698. Նկատի ունի Օմմայան հարստությունը:

699. Բնագրում՝ Ἐχίψ (Ἄχιψ, Ἐχίν):

700. Այս ԱբուՄուսլիմին նկատի ունի Ղևոնդ պատմիչը: Տե՛ս հարող ծանոթագրությունը: Կազանկատվացին նրան հիշում է «Աբու Մսլիմայ իտրասանայ իշխանին...» ձևով (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333): Նա գրտե նաև նրա վախճանի մասին. «...սպան նա (իմա՛ Աբու Աբասը) գազտով զԱբու Մսլիմ, յորժամ եհաս իշխանութիւնն» (էջ 334):

701. Նրան գիտե Ղևոնդը. «Ապա յես այնորիկ միարանեալ զզորս իտրասան աշխարհին՝ կացուցանէին զօրավարս ի վերայ նոցա զՊահաթրա և զԱբու-Մսլիմ ոմն, որ էր խորամանկ աստեղագիտական ազանգովն» (Ղևոնդ, էջ 125):

702. Բնագրում՝ Ἰβινδός:

703. Բնագրում՝ Ἰβινδοφροῦ (իբն Հուբայրա):

704. Բ Օրինաց, կԲ, 30:

705. Մովսեսի սպանության մասին մանրամասնություններ ունի Ղևոնդ պատմիչը. «Եւ զօրացեալ զօրք Արղւայի՛ յարձակէին ի վերայ նորա զազանաբար, զիմեալ հասանէին ի բանակն Մրուանայ, և հարեալ սատակէին ի նոցունց հարուածս աստիկա յոյժ յոյժ: Զի սանն լինել զթիւ տնկելոցն ի միում նուազի ՅՈՒ (300.000) արանց հեծելոց... և հասանէին մինչև ի զղեկաձև կազմած պարտակին և ի վրանն Մրուանայ, և զնա ինքն հարեալ սատակէին» (Ղևոնդ, էջ 126—127): Տե՛ս նաև Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333. «Մրուան, Մահմատայ որդի՛ ամս շորս, սա սպան զԿուրիշիկս գլխաւորս Տանկաց արս վաթտուն՝ զսպանողս Վլիթայ ամիրային՝ առաջի իր պակարկեալ սպանողաց: Եւ եկն Աբու Աբաս ի Մարաց օգնականութեամբ և զօրօք Աբու Մսլիմայ իտրասանայ իշխանին և սպան զՄրուան և կալալ զիշխանութիւնն ամս եօթն»:

706. Հունահռոմեական ժամանակաշրջանում Տրախտնիտիս էր կոչվում Պաղեստինի՝ Դամասկոսից հարավ բնկած գավառներից մեկը:

707. Աբու Աբբաս Արղալլահ՝ աւ-Սաֆֆահ՝ իբն Մուհամմադ, Աբրասյան հարստության հիմնադիրը: Հմմտ. «Աբու Աբաս էր Արղալլահ՝ Մահմատայ որդի» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 333):

708. Աբու Ջաֆար Արղալլահ՝ ալ-Մանսուր իբն Մուհամմադ: Ղևոնդը նրան նախորդից տարբերելու համար անվանում է «միւս Արղալ» (էջ 127): Սրա զազանաբարտ գործունեության մասին Հայաստանում գրում է նույն Ղևոնդը (էջ 127—128):

709. Իմա՛ Քունիս:

710. Նկատի ունի Գիրբալտարը (Ջիրբալտար), որին ղեռնա 711 թ. տիրացել էր Տարիք իբն Սալիդը: Մերձակա լեռան վրա նա ամրություն կառուցեց, որն իր անունով կոչվեց Ջիբեհլ աւ-Տարիք (Տարիքի լեռ), որից և աղավաղված ձևով այժմ Ջիրբալտար:

711. Իսպանիան նկատի ունի: Մուսը գործողը Հիշամի թոռ Աբդ առ-Ռահմանն էր՝ 755 թ.: Նա 756-ին գրավեց Կորդովան:

712. Նույն բանն է ասում Ղևոնդը. «Եւ զայս ամենայն շարիս և զղղրգմունս պատերազմաց և զառժունս քաղաքաց և հեղձունս արեանց կատարեալ ամս զ՝ վախճանի» (Ղևոնդ, էջ 127):

713. Միջնագրում եպիկուրյաններին ավտոմատիստ էին անվանում, քանզի նրանց փրկիստփայության համաձայն ամեն ինչ ինքնաբերաբար, բախտի բերմամբ է առաջացել և ոչ կանխագիտություն: Գրիգոր Մազիստրոսը (Թղթեր, էջ 158—159) թոնորակեցիներին ամենաձախ թեկի անընթացում գրում է, թե նրանք «ի շարն կատարելագոյնք են և կարող են ընդունել զմահացու դեղն... բարոզն իբրև անյուսութեան ամենեկին և անասունածութեան իբրու զեպիկուրեանցն»:

714. Այսինքն դարձրեց կայսերակից: Լևոն IV միահեծան թագավորն էր 775-ից:

715. Խոսքը Աբրասյան հարստության հիմնադիր Աբու Աբբաս Արղալլահ՝ աւ-Սաֆֆահի մասին է (750—754):

716. Դեսիոս ամիրը հունիսն է:

717. Անտիոքի պատրիարք Թեոդոսուսը (750/751—774 թթ.):

718. Խոսքը Կարին-Թեոդոսուպոլիսի և Մելիտենի (Մալաթիա) թաղարի մասին է (բուլղար պատմաբանները քիսայմամբ կարծում են, որ խոսքը վերաբերում է Օսրոնի Թեոդոսուպոլիսին, արար. Ռասուլ-Այն թաղարի. տե՛ս ИЗВОДИ. ТОМ VI, СТР. 269, ПРИМ. 13): Մի քիչ հետո (6247 թ.) ինչպես ցույց է տալիս Թեոփանեսը, այս հայերին, ինչպես և ասորիներին, կայսրը գաղթեցրեց Թրակիա, որոնք այնտեղ տարածեցին պավլիկյան աղանդը: Ասել է, գաղթականները պավլիկյան աղանդավորներ էին: Պակաս կարեոր շնն և Նիկեիոս պատրիարքի հաղորդածները: Նախ նա ցույց է տալիս, որ Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենեն կայսրը գրավեց հայ և ասորի բնակիչների օժանդակությամբ (ὁμοσολίζα τῶν προσεταχόντων), որ այդ բնակիչները գաղթեցվեցին Թրակիա և պատճառ դարձան պավլիկյան գաղափարների տարածմանը (Nicephori Refutatio, col. 508—509): Իբ «Համառոտ պատմություն» մեջ Նիկեիոսը հաղորդում է, որ Կոստանդին կայսրը Թրակիայում քաղաքաշինություն կատարեց, որտեղ բնակեցրեց Մելիտենից ու Թեոդոսուպոլիսից գաղթեցրած հայերին և ասորիներին՝ սիրով հոգալով նրանց կարիքները (Nicephori Breviarium, p. 74): Հետաբերիր տվյալների կարելի է հանդիպել Գեորգ Վանականի պատմական երկում: Նրա ասելով Կոստանդին V-ը, արաբական խալիֆայության մեջ զնացող զահակալական պայքարից օգտուվելով, արշավում է Ասորիքի կողմերը և «վերցնելով իր աղազականներին՝ հայ և ասորի հերետիկոսներին, Բյուզանդիոն վերաբնակեցրեց, որոնցից շատերը հաստատվելով Թրակիայում, մինչև օրս գավանում են թշվառական Պետրոսի թեոպոսթատների [ազանդը]» (Georgii Monachi Chronicon, p. 752): Մի այլ տեղում նույն հեղինակը «Ասորիքի կողմերի» փոխարեն գրում է «Հայաստանի և Ասորիքի կողմերը» (էջ 763):

Քացի բյուզանդական աղբյուրներից, այս դեպքերի մասին մանրամասն խոսում են և հայ ու ասորի հեղինակները: Առնել պատմիչը գրում է, թե «...շարժեալ թագաւորն Յունաց ի կայսերական արքունեան մտիցն՝ բազում և ծանր ամբողջի գայր հասանելը յաշխարհն Կարնոյ ի քաղաքն որ կոչի Քէոզուպոլիս: Եւ իբրև յական թօթափէլ կործանէր զղղեակ պարիսպ ամրոցին արքայն Կոստանդին որ էր որդի Լեոնի, և քացեալ գտուն գանձուցն՝ բառնայր բազում կշիռ՝ ոսկւոյ և արծաթոյ: գտանէր ի գանձի անդ զնշան տէրունեան խաչին, զոր առեալ տանէր ընդ ինքեան: նա և զզօրսն քաղաքին և զընակեալսն ի նմա Սառակիսոսն բառնայր նոցին բնտանեօքն յաշխարհն Յունաց: Եւ բազումք ի բնակչաց զաւառացն խնդրեալ յարթալէն դի բնկեսցին զանուր լծոյ ծառայութեանն Խամայիլ յանձանց և զնացին զկնի նորա:»

Եւ նորա տուեալ հրաման, վաղվաղակի հանգերձեալ զաղխոս իրեանց՝ խաղաղին յառաջ, ապափնեալք ի զօրութիւն տէրունեան խաչին և ի փառս արքային. թողին զերկիր ծննդեան իրեանց, և հաստատեալք անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի» (Առնեղ, էջ 129):

Նշելով արաբական խալիֆայութեան մեջ զնացող զահակալական պայքարի մասին, Ագապիոս Հիերապոլսացիին ցույց է տալիս, որ «կայսրը հարձակում ու գրավում է Մալաթիան և, գերեզմարելով բնակիչներին, վերադառնում է»: Շարունակելով իր պատմությունը, նա գրում է, որ նույն տարին հաջոց հրամանատար Քուշանը, վերցնելով Հայաստանի բնակիչների մեծ մասը, տեղափոխում է հունաց կողմերը (էջ 531). Գրանից հետո Կոստանդինը հարձակվում է Քալիքալայի (Կարինի) վրա, գրավում այն և գերեզմարում նրա բնակիչներին: Սալաճ իբն Ալին, արաբական ու պարսկական զորքերով արշավում է հույների դեմ և վերադառնում առանց որևէ հաջողության: նա միայն քչեց տարավ հայերին ու ալաններին, որոնց հույները Հայաստանից էին տարել, իրենց պատրիկ Քուշանի հետ, և հաստատեց Ասորիքում: Այդ օրվանից սկսած հույների թագավորները ջանում են իրենց կայսրության մեջ հայեր հաստատել՝ ամենուրեք սահմանի մոտիկ վայրերում, (Agapius, p. 544):

Ինչպես նրևում է Միքայել Ասորու տվյալներից, 752 թ. առաջ, երբ Կոստանդին V-ը գրավեց Թեոդոսուպոլիսը, Մելիտենի վրա մի հարձակում էլ է եղել «Արմենիականների զորավար Աշկիրաշի» կողմից: Այս զորավարն այն ժամանակ ասպատակել է քաղաքի ողջ շրջանը և Ռոմանիա փոխադրել քաղաքի հայ ու հույն բնակչության մեծ մասը (Michel le Syrien, t. II, p. 506): Իսկ այս արշավանքի մասին, որ Միքայել Ասորին թվարկում է 1066 (775) թ., նա գրում է. «Հռոմայնցիների կայսր Կոստանդինը արշավեց Հայոց Թեոդոսուպոլիս վրա, որին հայերն իրենք անվանում են Գարնոթիքաղաք (Կարնոյ քաղաք), արարները՝ էրդերում, իսկ հույները՝ Քալոնիքալա (իմա՝ Կալիկալա): նա գրավում է այն, գերեզմարում ամբողջ բնակչությանը և քաղաքը թողնում ավերակ: Կամախի բերդում կայազոր հաստատելով, նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս» (Michel le Syrien, t. II, p. 521—522): Հմմտ. Միխայել Ասորի, 1871, էջ 348, 1870՝ էջ 359):

Կոստանդին կայսրը ավերեց Կարինը, քանզի հույների նպատակն էր մի ավերակ չեզոք գոտի ստեղծել, որը նրանց կանչատեր և կմեկուսացներ խալիֆայութունից, իսկ արարները, ընդհակառակը, աշխատում էին այս սահմանային գոտում

Բյուզանդիայի դեմ ուղղված բերդեր ու ամրություններ կառուցել (Տեր-Վանդյան, Ամիրայությունները, էջ 47, նույնի՝ Армения, стр. 100):

Ամենայն հավանականությամբ այս հայերից Կոստանդինը զորամասեր կազմակերպեց, որոնց մասին հիշատակություն կա Ստեփանոս Նորավայի վարքում (στέφανος τῶν Ἀρμενίων: Տե՛ս Vita sancti Stephani, col. 1156: Հմմտ. նաև Քարթիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, էջ 129—131): Ավելացնենք այստեղ, որ հայերը Ֆիլիպուպոլիսում առանձին համայնք էին կազմել, նրանց շրջանում այլ ազգության ներկայացուցիչներ չեն եղել, քանզի այդ բանը օրենքն արգելում էր: XII դարի վերջում ապրած Կիրորոսի եպիսկոպոս Հովհաննեսին Գյուրախիոնի արքեպիսկոպոս Կոստանդին Կավախիսը հարց է տվել, «իրավունք ունե՞ն արդյոք հայեր այն քաղաքներում, որտեղ բնակվում են, եկեղեցիներ կառուցել»: Հովհաննես եպիսկոպոսը դրան պատասխանել է. «Սկզբանե անձի քրիստոնյաների (իմա՝ քաղկեդոնականների) շրջաններում ու քաղաքներում թուլլատրելի է այլաբնու ու այլազգային ժողովուրդների, այն է հրեաների, հայերի, խմայելացիների, հազարացիների և այլ նմանների բնակությունը, բայց ոչ քրիստոնյաների (քաղկեդոնականների) հետ խառն, այլ նրանցից անշատ: Այդ անպատկառ անձ ալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրին հասցնելով են վայրեն կամ քաղաքների մեջ, կամ դքսում, այն հաշվով, որ ներփակված լինեն և դրանցից դուրս չընդարձակեն իրենց բնակությունները... Այդ առումով անհ հայերն էլ որ շրջանում որ ներփակված են, իրավունք ունեն առանց խոչընդոտի և՛ եկեղեցիներ կառուցել, և՛ իրենց հերձվածք դավանել» (տե՛ս Ρ α λ λ η γ - Π ο τ λ η , Σύνταγμα κανόνο, τόμ. Ε', σελ. 415):

- 719. Գերմանոս պատրիարքի:
- 720. Թեոփանեսը փոխանակ ժողովի» (σύνοδος), արհամարհարար այն կողմ է «ստյան» (συνέδριον): Հիերիայի պալատում 754 թ. գումարված ժողովը (վերջին նիստը՝ օղոստոսի 8-ին կայացավ Վլախենայի տաճարում) ուղղված էր պատկերամարտության դիրքերի ամրապնդմանը: Մասնակցեցին 338 եպիսկոպոս: Ժողովը գլխավորում էր եպիսկոպոս Թեոդոսիոսը, նախկին կայսր Տիրերիոս-Ապսիմարոսի որդին, քանզի պատրիարք Անաստասիոսը մահացել էր 753 թ. վերջերին: Եվ քանի որ իրենց ներկայացուցիչներին չէին ուղարկել ո՛չ Հռոմի պապը, ո՛չ Արևելքի պատրիարքները, հակառակորդ ճամբարը ժողովը կոչեց «անպոլիս»: Ժողովը խստիվ արգելեց սրբապատկերների պաշտամունքը, կարգադրեց ոչնչացնել դրանք և նզովեց պատկերապաշտների կարկառուն ներկայացուցիչներ Գերմանոս Պատրիարքին, Հովհան Գամակացուն և ուրիշներին:
- 720ա. 754 թ. եկեղեցական ժողովի «հավատո հանգանակը» պահպանվել է 7-րդ տիեզերական ժողովի (787 թ.) արձանագրություններում: Թեոփանեսը լուծվամբ է անցնում այդ «հավատո հանգանակի» կողքով:
- 721. Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Կոստանդին II-ը (754-766):
- 722. Այսինքն՝ սլավոններ:
- 723. Ինչպես տեսնում ենք, Աբու Մուսլիմին սպանողը վախճանված ամիրապետ Աբդալայի եղբայր Աբդալան է (մյուս Աբդան): Կաղանկատվացի գրում է, որ նրան առաջին Աբդալան սպանեց. «...և սպան նա գաղտուկ Աբու Մուսլիմ, յորժամ եհաս յիշխանութիւնն. և յետ նորա սպանմանն և ինքն վախճանեցաւ: Աբու Ջափր, որ կոչեցաւ Աբդալա՛հ, նորին եղբայր, ամս քսան և երկու...» (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 334):

- 724. Արարների խալիֆա Աբու Ջաֆար Արդալլահ ալ-Մանսուր իրն Մուհամմադ (754—775 թթ.):
- 725. Պողոս I պապը աթոռակալել է 757—767 թթ.: Նրա փոխհարաբերությունների մասին Բյուզանդիայի հետ տե՛ս Miller, Byzantine-papal relations, p. 47—62:
- 726. Հետաքրքրական է նշել Առն Քերականի ասածը (Քեև հաղիվ թե դա ճիշտ լինի), թե Կոստանդինը Քրակիրայից բացի, այս հայերին ու ստորիններին նաև Կոստանդնուպոլիս բնակեցրեց (Leon Grammaticus, p. 185):
- 727. Վերջին քանհինգ տարում մեզանում և արտասահմանում հսկայական աշխատանք է կատարված պալլիկյան շարժման ուսումնասիրության ուղղությամբ: Գլխավոր աշխատությունների մասին տե՛ս Առաջարանում, էջ XXXVIII:
- 728. Իմա՛ Կոստանդնուպոլսի:
- 729. Կատարիկա (ստորին) շրջանների տակ նկատի ունի Պելոպոնեսը (տե՛ս Στράβου, Τὸ Βυζάντιον, Δ', σελ. 181):
- 730. Հիշատակվում է Հին կտակարանում որպես Լոտի որդի Մոաբի հետերոզների երկիր: Կոնվում էր Մեռյալ ծովից արևելք: Հին կտակարանում տեղագրվում է Սրբիթովի դիմաց:
- 731. Տե՛ս և ծանոթ. 343: Ինչպես ասվել է, բյուզանդական հեղինակները մի քանի Ազլա-վինիա գիտեն: Տվյալ փաստը ջուլց է տալիս, որ այստեղ խոսքը Մակեդոնիայի Ազլա-վինիայի մասին է, ավելի ճիշտ՝ Մակեդոնիայի Ազլավինիաների (Քեոփանեսը այդ տեղանունն այստեղ հոգնակի թվով է բերում, տե՛ս Sk'ս Lemertle, Philippes: Նաև Малеѳова, Македонские славяне, стр. 82): Մի փոքր ավելի ուշ շրջանի բյուզանդական հեղինակ Հովհաննես Կամենիատեսը Քեսաղոնիկին շրջանում հիշում է սլավոնների երեք ցեղ՝ դրոպովիտներ, սազուլատներ և ստրիմոնցիներ (Ioannes Cameniatae, p. 496): Նրանք VI—VII դդ. այստեղ եկան Դանուբի ձախ ավից:
- 732. Ենթադրվում է Հալեպը: Բերիա անունը նրան տվել է Սելևկոս Նիկատորը՝ Մակեդոնիայի համանուն բաղաբի անունով: Պաղոմոսը կոչում է Խալիթոն (Χαλιθών):
- 733. Մելաս (Սև) գետը Քոնստանտին է:
- 734. Լոզոթեոսների մասին ընդհանրապես տե՛ս Կոստանդին Միլանաձին, էջ 291—292: Քեոփանեսի հիշատակած այս Լեոնը աղբյուրներից հայտնի առաջին դրոմոսի լոզոթեոս է:
- 735. Բնադրում՝ Σπηλαίου:
- 736. Դոկիտոս գիսավոր աստղի մասին տե՛ս ծանոթ. 291:
- 737. Արար. Գարեկ: Վայր հյուսիսային Ասորիքում, Ազազի շրջանում, Մանբիջից Անտիոք տանող ճանապարհի վրա: Հիշվում է դեռ ասորեստանյան ժամանակներից (Գարիգո): Գարեկը գտնվում է Հալեպից վերև, մի ընդարձակ դաշտում (Մարշ Գարեկ), որտեղ հաճախ և օմնայանների, և արքայանների ժամանակ ճամբարում էին արարական զորքերը և նախապատրաստվում Բյուզանդիայի դեմ գործողությունների (տե՛ս D. Sourdel-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. II, էջ 73—74):
- 738. Արար. ալ-Բասրա, քաղաք Միջագետքում, Շաբթ ալ-Արարի վրա, Բաղդադից 420 կմ հարավ-արևելք: Հին Բասրան գտնվում էր ժամանակակից Զուբայր գյուղում: Պարսից տիրապետության ժամանակ կոչվում էր Վահիշտարադ Արդաշեր: Արարական քաղաքը կառուցվել է 638 թ. մարզաբեի ընկեր Ուրա իրն Ղազվանի կողմից պարսից քաղաքի տեղում (արարները կոչում էին ալ-Խուտայրա) Օմար իրն ալ-Խուտ-

- տարի հրամանով որպես բանակատեղի: Մանրամասն տե՛ս Ch. Pellat-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. I, էջ 1117—1119:
- 739. Նկատի ունի Անդրես Կրետացուն: Կատաղի պատկերապաշտ էր: Վարքը գրել է Սիմեոն Մեսաֆրաստեսը (Migne, Patrologia graeca, t. 115, col. 1109—1128):
- 740. Հոռմի պապ Կոստանդինը (767—769):
- 741. «Տոհմիկ տերերի» տակ բուլղար պատմաբան Զլատարսկին ենթադրում է Վոկլի կամ Ուկլի խանական ծագում ունեցողներին, որոնցից էին սերում բուլղարական առաջին խաները (տե՛ս Златарски, История I, 1, стр. 212—213: Ապստամբու՝ Քյան մասին հատուկ տե՛ս Beševliev, Thronwirren in Bulgarien, S. 67—82):
- 742. Տելեցիս (Տելեց, 761—764 թթ.):
- 743. Այսինքն՝ Արտանաս գետի շրջանում (տե՛ս Nicephori Breviarium, p. 77):
- 744. Բառարաններն այս բառի իմաստը չեն տալիս: «Քսիլոն» նշանակում է փայտ, «պանդուրա» հավանաբար իրանական բառ է (հմմտ. հայերեն բանտ), որ կապանք է նշանակում կամ հանցավորի ոտքը զարնված շղթան (Անադյան, Արմատական՝ բառարան, հտ. I, էջ 409):
- 745. Իշխանության գլուխ անցավ 764 թ.: Ենթադրվում է, որ Սարինոս (արտասանվում է Սավինոս) Քուրթերեն բառ է sävän (սիբոդ, säv-ից՝ սիբել): Տե՛ս Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. II, S. 282: Նաև՝ Beševliev, Protobulgarische Inschrift, S. 2):
- 746. Քաղաքական վտարանդիների և քաղաքական ապաստանի հարցը բյուզանդա-բուլղարական հարաբերություններում հաճախ է բարձրացել: Քաղաքական ապաստան էին հայցում երկու կողմից էլ: Բացի Սարինոսից, այդպիսին հայցել էր մոտ տասը տարի հետո նաև խան Տելեբիզը (տե՛ս էջ 159): Խան Կրոմի՝ Միրայել I-ի հետ վարած բանակցություններում քաղաքական ապաստանի խնդիրը ամենակարևորներից էր, բյուզանդական արքունիքում մեծ վեճեր առաջացրած (տե՛ս 6305 թ. տակ): Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Ангелов, Политическите емигранты, стр. 112 и сл.:
- 747. Պազանոս խանը իշխել է 767—768 թթ.:
- 748. Հավանաբար նույնանուն է մի փոքր առաջ հիշատակված Բասրասոս (Բասրա) քաղաքի հետ, որի մասին տե՛ս ծանոթ. 738: Անաստասիոս Բիրիլիոթեկարիոսը զբրում է Basrason (var. Barason, Bafrason, Afrason):
- 749. Իմա՛ խաղարները:
- 750. Զիզբիան (Ζιζβία) գտնվում էր հին Սարմատիայում, Կովկասյան լեռներից Ազովի ծովը ընկած տարածության վրա:
- 751. Ալթմ՝ Միդիեի, արևելյան Քրակիրայի ծովափնյա քաղաք, Քուրթիայի կազմում:
- 752. Կոստանդնուպոլսի Ակրոպոլսի, որ գտնվում էր քաղաքի եվրոպական մասի արևելյան ծայրամասում, սր. Սոֆիայից հյուսիս-արևելք:
- 753. Աղանդապետ Նեստորիոս (Նեստոր) Մարիամին աստվածածին չէր համարում, 111 Քրիստոսածին: Տե՛ս ծանոթ. 253:
- 754. Խալիֆա Աբու Արդալլահ Մուհամմադ իրն ալ-Մանսուր ալ-Մահդին (775—785):
- 755. Այս հաշտության պայմանագրի տարեթիվը որոշ չէ: Նիկեիոս պատրիարքը նշում է 763 թ., Քեոփանեսը՝ 765: Ըստ Զլատարսկու տեղի ունեցավ 767 կամ 768 թ. (Златарски, История I, 1, стр. 220—224):

756. Ակամարների ժողովրդական շարժումը բռնկվեց Հռոմեական կայսրության հյուսիսային ստրվիդիա նորիկում (V դ.): Ակամարները աշակցում էին Բյուզանդիա ներխուժած սլավոններին և խարխուլում ստրկատիրական հասարակարգի հիմքերը: «Ակամար» բառը լեզգորարդական ծագում ունի և նշանակում է «գորգ», «ափաղակ», այդպես էին կոչում իշխող դասակարգերը Հռոմեական իշխանությունների դեմ զինված պայքարի դուրս եկած շահագործվող դասակարգերին: Թեոփանեսի կրկնում սկամարները սլավոնների դաշնակիցներ են հանդես գալիս: Նրանց մասին տե՛ս *Dmitriev*, *Движение скамаров*, стр. 3—14:

757. Թեոփանեսի մի ձեռագիր առիթ է *Τούναξ* բնթերցումը: Ենթադրում են, որ խոսքը ժամանակակից Կամիա գետի մասին է (հին բուլղարերեն *Тыча*): Տե՛ս *ИЗВОРИ*, том VI, стр. 272, прим. 6:

758. Բնագրում՝ *αόλαξ*: Ոմանք կարծում են, որ խոսքը բուլղար խաների պալատների մասին է, որիչներ հունարեն այդ բառի տակ *αυλ*-ներն են տեսնում, գլուխը՝ աուլներ: (Տե՛ս *ИЗВОРИ*, том VI, стр. 272, прим. 7):

759. Գամատրի լեռը գտնվում է Բյուֆանիայում, Խրիսուպոլից (Ուսկուլոպոլ) արևելք: Կայսերական որսառեղի էր: 711 թ. այստեղ ճակատամարտ տեղի ունեցավ Հուստինիանոս II-ի և Վարդան-Ֆիլիպպիկոսի միջև:

760. Ստեփան Նորավկայի վարքը պահպանվել է: Մինչև մահացածի ենթարկվելը Ստեփանոսը Պրոկոնիսոս կղզին էր անտրվել, որտեղ նա «հրաշագործում» էր: Նրան էր դիմել անգամ Սիրոպայում գտնվող «հայկական զորաբանակից» մի զինվոր՝ *նուլնպոս Ստեփանոս անուռով*, հավանաբար Թեոդոսուպոլիս-Կարինի կամ Մնչիտենի այն հայ պապիկյաններից, որոնք Կոստանդին V-ի կողմից 756 թ. Քրակիայի Ֆիլիպպուպոլիս քաղաքն էին տեղափոխվել: Այդ մասին մենք կարդում ենք հիշյալ վարքում (տե՛ս Քարթիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, էջ 129—131: Նրա մասին տե՛ս նաև *Лопарев*, *Жития святых*, стр. 119—145, *Kaegi*, *The byzantine armies*, p. 58—59, *Huxley*, *On the Vita of St. Stephen*, p. 97—108:

761. Պրոֆեսիոնալ զորքերը, որ ընդհանուր ձևով «տազմատա» էին կոչվում, ենթարկվում էին (IX դ. վերջում) վեց խմբի՝ *σχαλαί, έκτακουβίτωρες, Ιχανάτοι, άριθμοί, νούμερα, όπιταύτοι*: Սխոլաները կենտրոնացած էին և՛ մայրաքաղաքում, և՛ նահանգներում: Նախած ժամանակին, կային 7—12 սխոլաներ, որոնց չորսը անըլտրի կազմում կար մոտ 500 զինվոր: Էքսուբիտորները բազկացած էին 18 դամարտական, չորսը անըլտրում 700 զինվոր: Արիթմոսները հիշված են նաև վիլյա կամ կայսերական վիլյա անվամբ և նրանց պարտականությունն էր ապահովել կայսեր անվտանգությունը նրա արշավանքների ժամանակ: Եկանատոսները կազմակերպվեցին նիկեփոր I-ի կողմից և մեծաթիվ չէին: Նուներոսները հիշված են VII դ. սկզբում, հայտնի չէ նրանց թվական կազմը: Օպտիմատոսները հաստատված էին Բյուֆանիայում, որտեղ ստեղծվեց Օպտիմատոսների բանակաթեմը: Նրանք բյուզանդական բանակում օժանդակ դեր էին խաղում: Հարցի մասին տե՛ս *Yannopoulos*, *La société*, p. 145—147:

762. Ըստ Ստեփանոս Նորավկայի վարքի՝ հեթանոսների և բռնի մահով վախճանվածների փոքր (էջ 1177): Սա ցույց է տալիս, որ դեռևս VIII դ. հեթանոսների համար առանձնացված էր հատուկ գերեզմանատուն:

763. Բնագրում՝ *Αρχιλόγ*: Մի բանի ձեռագիր և նիկեփոր պատրիարքը (*Nicephori Breviarium*, p. 82) տալիս են *Αρχιλόγ* բնթերցումը, ենթադրվում է *Արքիլոս*

ձովափնյա քաղաքը, այժմ՝ Պոմորիե Բուլղարիայում (*ИЗВОРИ*, том VI, стр. 273, прим. 2):

764. Սպաթարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 234: Եղել են երկու տեսակի՝ «սպաթար» և «կայսերական սպաթար»: Հիշվում է VII դարից: Բարձր աստիճան էր և կրում էին բարձր պաշտոնյաները: Սպաթարը և՛ պատվաստիճան էր, և՛ սեալ պաշտոն: Կայսերական զվարդիալի մի գործառու կազմված էր սպաթարներից, որը կոչվում էր նաև «մանզավիտների գործառու» (*Yannopoulos*, *La société*, p. 54—55): Թեոփանեսը հիշյալ սպաթարի մասին գրելիս ավելացնում է՝ *κατά τον Βησιρ*, որ համարվում է ընդմիջարկություն: Թեոփանեսի լատիներեն թարգմանության մեջ այդ բառերը բացակայում են: Տե՛ս *Hemmerdinger*, *ВНΣНР*, p. 6: *Βησιρ*-ի մասին տե՛ս և վեր, ծանոթ. 596:

765. Կանդիդատի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 298—299: Նաև՝ *Yannopoulos*, *La société*, p. 59—60: Ե՛լ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:

766. Այսինթե՝ Կոպրոնիմոսը: Իբրև թե մկրտության ավագանում Կոստանդինը կեղտոտել էր, դրա համար թշնամիները նրան կոչել են «կոպրոնիմոս» («թրբանուն»):

767. Իշխանաց կղզիների խոշորագույնը, որ թուրքերն այժմ կոչում են Բուլուկագա (*Մեծ կղզի*): Այստեղ կային կայսերական պալատ, երեք արական և մեկ իգական վանքեր:

768. Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Նիկետաս I-ը (766—780):

769. Բնագրում՝ *γράμματα «գիր»* (գրադիտություն):

770. Հյուսիսային Իսրայելի թագավոր էր: Աչքի ընկավ որպես ծայրահեղ կոապաշտ և ճեղքային պաշտողների հալածող: Բաաղի պաշտամունքը դարձրեց պետական կրոն (տե՛ս Գ Քաղաքագրության, ժԶ, 28, ԻԲ, 38, Բ Մնացորդաց, ժԸ, 1 և հտ.):

771. Սբ. Եվփեմիան ծնվել էր Քաղկեդոնում, գաղանարեկ եղավ 238 թ.: Նրա գերեզմանի վրա կառուցվեց մեծ եկեղեցի, որտեղ 451 թ. կայացավ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը: Հետագայում նրա աշյունը տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ 766-ին՝ լեմնոս կղզին:

772. Նկատի ունի Կոստանդին V-ի թոռ Կոստանդին VI կայսեր (790—797) և նրա մայր Իրենեին (797—802), որոնց օրոք առաջին խավրացի կայսերի պատկերամարտական քաղաքականությունը ետ մղվեց: Հիշյալ կայսերը անգամ եկեղեցական ժողով դումարեցին և վերականգնեցին պատկերապաշտությունը:

773. Կոստանդնուպոլիսի Տարասիոս պատրիարքը (787—806):

774. Լախանոդարոնը (թարգմանաբար նշանակում է «բանջարանոցի օձ») հիշատակվում է որպես Ասիայի արխոնտ և պատկերապաշտների ու վանականների ոխերիմ թշնամի: Նրա մասին տե՛ս նաև սբ. Ստեփանոս Նորավկայի վարքում (*Vita sancti Stephani*, col. 1165):

775. Մանի անունը Բյուզանդիայում հազվագյուտ է հանդիպում: «Չար Մանիի» տակ նըկատի ունի III դ. նշանավոր աղանդապետ, մանիքեոսյան հիմնադիր Մանիին:

776. Հոռոմի պապ Ստեփանոս IV-ը (768—772):

777. Լատ. *solea*: Բյուզանդական եկեղեցիներում բնի և իկոնոստասի միջև ընկած տարածությունը, որը, որպես կանոն, փակված էր լինում ցանկապատով:

778. Բնագրում՝ *άνευθός*, որ կարելի է բնորոգի էլ թարգմանել:

779. Այսինթե Կոստանդնուպոլիսի տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչները, որ բազմած էին ձիարշավարանի ամֆիթատրոնում:

- 780. Ստոմայի մասին ան՝ս ծանոթ. 57:
- 781. Կոչվում էր Պելագիոսի գերեզմանատուն՝ նրան մոտիկ այդ անունով սբբի տաճար լինելու պատճառով:
- 782. Բառացի նշանակում է «անհուշ», շիրտակվող, հիշատակության ոչ արժանի, լռութան արժանի: Տե՛ս նաև նոր բառերը Հայկազյան լեզվի («անյուշ բառը»): Կոստանդին V-ի վանականներին «ամենմոնեառոս» կոչելու մասին վկայում է և Ստեփանոս Նորավայրի վարքը, որի համաձայն Կոստանդին V-ը վանականներին սբեմբ «խավարային» անվանեց, իսկ վանականներին՝ կոսպաշա (Vita sancti Stephani, col. 1112. Նաև 1132):
- 783. Նկատի ունի Փոյուղիայի առասպելական հարստության անբ թագավոր Միդասին, որ այդ պատճառով գերահարուստ մարդու կերպար է դարձել:
- 784. Խելեան ձմեռային թիկնոց էր, որ հազնում էին խիտոնի վրայից:
- 785. Տիազոսը հիմնադրվել է Հովիանոս կայսեր կողմից, բայց հաղվադեպ էր շնորհվում: Մեզ հետաքրքրող շրջանում կրկու անգամ է հանդիպում, այստեղ և Լեոն IV-ի կողմից Եվդոկիմոսին շնորհվելու աննշմայմբ (տե՛ս 6268 թ. տակ): Տիազոսի մասին շատ բան հայտնի է: Տե՛ս Yannopoulos, La société, p. 40—41:
- 786. Հմմտ. Անտիոս Երբակացու Մատենադրությունը, էջ 254, «Մանր բաժանեայ զղահեկանն լինի՝ սիմէս (իմա՝ սեմիսին) Բ, տրմէս (իմա՝ տրիմիսին) Գ, ...կերատ ԻԻ...», Կոստանդին V-ի և Եվդոկիայի որդիներից, Խրիստոֆորոսը ծնվել էր 753 թ. առաջ, Նիկեիփոքի ձննդյան թվականը հայտնի է: Երկուսն էլ Կոստանդին V-ի կողմից կեսար հռչակվեցին 769 թ. ապրիլի 2-ին: Նրանք ունեին կրկու որդիներ ևս՝ Նիկեոտասին, որ ծնվել էր 763 թ., և Անթիմոսին՝ ծնված 768/769 թ.:
- 787. Հետաքրքիր է նշել, որ «տղամարդ» միաբը արտահայտել է ξυμρωπος բառով («մարդ»):
- 788. Քաղկեդոնիկ հոգևորականների գլխի ծածկոցը: Տվյալ դեպքում նա հավանաբար շալման նկատի ունի:
- 789. Հոռոմում պալլիոն էին կոչվում ամեն տեսակի քառակուսի կամ ուղղանկյուն կտորները, որ տարբեր նպատակներով էին օգտագործվում. վարագույր, անկողնի ծածկոց, սավան, զորգ և այլն: Պալլիոն էր կոչվում նաև հունական հիմատիոնի օրինակով կարված հանդերձանքը, Եկեղեցում պալլիոն էր կոչվում երեք մատ լայնութայմբ: Բրդից կտորը, որի վրա կային վեց սև մետաքսե խաչեր: Այդ գեղում էր մետապոլիտի տաին:
- 790. Դեռևս Կոստանդին V-ի կենդանության օրոք, նրա որդի Լեոնը կայսր (կայսերակից) էր հռչակվել: Բյուզանդիայում դա արվում էր իշխող հարստության ապագան ապահովելու դիտավորությամբ:
- 791. Հոռոմի պապ Ագրիանոս I-ը (772—795):
- 792. Բնագրում՝ Βασιλει: Գուցե Բանու կայս, այսինքն կայսրիկները կամ նրանց ցնդապետը:
- 793. Սրան Քեոփանեսը այլ տեղում չի հիշատակում: Հենց Կոստանդին կայսեր թագավորության ժամանակ Ղևոնդը հիշատակում է մի արար կառավարիչ «...որում Մալին կոչվին, որ էր այլ անօրէն և արիւնահեղ» (Ղևոնդ, էջ 133):
- 794. Խոսքը Միքայել Լախանոզրակոնի մասին է, Քրակեսիոն բանակաթեմի զորավարի Տե՛ս ծանոթ. 774:
- 795. Այսինքն՝ Կոստանդին V կայսեր:

- 796. Յուկանիստերիոն (պարսկերեն չու-բան, այժմ՝ շուհան խաղից): Ձիարշավարան էր Կոստանդնուպոլսում: Հավանաբար նույն անունով այլ ձիարշավարաններ էլ կային կայսրության այլ քաղաքներում: Ձիու վրա նստած գնդակ էին խաղում: Այդ խաղը հիշում է անգամ Մատթեոս Ուոհայեցին. «խաղ գնդին ի մայտանն» (Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 32):
- 797. Ապագա Կոստանդին VI կայսրը, Կոստանդին V-ի որդի Լեոնի (Լեոն VI-ի) որդին: Ինչպես պարզ երևում է Քեոփանեսի այս շարադրանքից, Բյուզանդիայում ընդունված էր նորածինին տալ պապի (հետևաբար՝ տատի, եթե կրկան աղջիկ էր) անունը այն դեպքում միայն, եթե այդ պապը (տատը) վախճանված էր:
- 798. Այսինքն՝ թանաքով ձեռնել, դաջել (տատուիրովա), հնարավոր լինելու համար ներքանց տարբերել: Հայկական աղբյուրները ևս ընդգծում են այս Արղայայի ընշաքաղցությունը և նրա օրոք Հայաստանում ծանրացած հարկապահանջության մասին: Ղևոնդի ասելով «...իշխանութեանն Արղայայի միւսոյ յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. բանդի դժոխան ագահութիւն անհամբոյր թշնամուն ոչ շատացաւ ուտել զմարմինս ընտրելոց Քրիստոսի հօտիս և բմպել դարին իրրև զշուր դարհամարհանս եոցա. այլ համօրէն գրոյր երկիրս Հայոց արկանէր ընդ անհանդուրժելի վտարանդիւք... շնք կոտանօք, գեշարանօք և կախաղանօք և դանտ տանչանօք կեղէին պեկանս մարդկան: Յորմէ փախտեայ կղէակ բազումք յայրս և ի փապարս երկրի՝ զողեայ թագչլին...» (Ղևոնդ, էջ 135):
- 799. Բոյար (բնագրում՝ Բուլան) և Յիգատոս (ճիշտը՝ շիգատ) պրոտորուզարական տիտղոսներ են: Քեոփանեսը Յիգատը բերում է որպես հատուկ անուն: Կարծիք է հայտնվել, թե մեզ հայտնի «ջիգիտ»-ն է (Bury, A History, vol. II, p. 474, n. 3): Քեոփանեսի առանձին թարգմանիչը թարգմանել է «цуган» (!):
- 800. Իմա՝ խան Տելերիզը (768—777):
- 801. Գտնվում էր Մակեդոնիայի կենտրոնում: VII դարում Քեսաղոնիկի մոտ բնակվում էր սլավոնական բերդիտների ցեղը, որոնք 676 թ. մասնակցեցին քաղաքի պաշարմանը: 685—687 թթ. քաղաքի վրա հարձակվեցին Ստրիմոն (Ստրոմիցա) գետի ափին բնակվող ստրիմոնիտները: Է. Կրյշիցի կարծիքով Հուստինիանոս II-ը հենց այս շրջանների վրա արշավեց 687 թ. (Липица, Славянская община, стр. 157: Նույնի՝ Византийское крестьянство, стр. 138: Նույնի՝ Очерки, стр. 30: Հմմտ. ծանոթ. 804):
- 802. Այսինքն՝ Օպտիմատոն բանակաթեմի ղինվորներին:
- 803. Պատերազմն այստեղ տեղի ունեցավ 774 թ.: Կիթոսոբիան միջև օրս ճշգրտության չի տեղադրվում: Չլատարակու կարծիքով գտնվում էր բուլղարական Ջագոբիայում, բուլղարաբյուզանդական արևելյան սահմանի մոտ (Златареки, История, I, 1, стр. 232, прим. 1):
- 804. Կոստանդին V-ի Բուլղարիայի վրա կատարած արշավանքների մասին հատուկ ան՝ս Beševliev, Die Feldzüge, S. 5—17:
- 805. Ժամանակակից Լուչի Բուրգազը Քուրբիայում:
- 806. Այժմ՝ Սիլիվրիա՝ Քրակիայի հարավային ծովափին:
- 807. Թարգմանաբար նշանակում է «Կուր բերդ»: Գտնվում էր Մարմարայի ծովում՝ Հերզոմոնի և Քեոզոսիոսի պարսպի միջև:
- 808. Հատուկ գոհունակությամբ է հիշում նրա մահը Ղևոնդ պատմիչը. «Ե ինքն Արղայ լցեայ ամենայն ախորժակօք շարասէր կամաց իւրոց և ճնշեայ զուր իւր երազմանս ար-

ծախարութեան աստի, և ազահեալ զազահուիին շար տան իւրոյ՝ ընդունէր զմար-
գարէին նոզման. և յուսակորոյս սատակեր անդէն ընդ հուպ ի նմին ամի...» (Ղևոնդ,
էջ 153—154): Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ նա «մեծաւ ի Գումբէթն Ար-
քահամառ» (էջ 334):

- 809. Լևոն IV կայսր (775—780):
- 810. Ղևոնդը նրան անվանում է «Մահմետ Մահադի որդի նորա» (այսինքն՝ Արդալայի,
էջ 154): Խոսքը Աբու Արգալլահ Մուհամմադ ալ-Մահհի իբն ալ-Մանսուրի մասին
է, որ հայ պատմիչի ասելով, «էր աղետական քան զհայր իւր և լուսագոյն բարոր»,
թեև չի մոռանում ավելացնել, որ «Յէպտէտն զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց՝ սա-
կայն վասն զիւտի արծաթոյն հանդեաւ երկիրս առ փոքր մի շար տառապանաց վր-
տանգին» (Ղևոնդ, էջ 154—155): Կաղանկատվացին նրան անվանում է «Մադի, որ
կոչի Մահմառ, որդի Արդալլահի» (էջ 334):
- 811. Նա Գրիգորի որդին էր և Արիշիսի՝ Բենեդեկտսի առաջին լոմբարդացի իշխանի
(758—787) ազգականը: Իսկական անունը Ազելիզիս էր (Guiland, Les pat-
rices, p. 320—321):
- 812. Հիշվում է Ղևոնդի պատմության մեջ. «Եւ ինքն Մահմետ... զտմարեալ զօրս՝ տայր
ի ձեռս զօրավարի միոջ իւրոյ կորօր, որում անուն էր Աբաս և առաքէ զնա յաշ-
խարհն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155):
- 813. Սա ազդուներում հանդիպող առաջին հիշատակությունն է, երբ բյուզանդական
հպատակության բոլոր խափերը՝ սենատը, բանակը և դեմոսը, կայսրը հավատար-
մության երդում են տալիս: Սովորության վերաբերյալ ան՝ս Συρονος, Le
serment de fidelité, p. 109: Հետագայում այդ կարգը դարձավ սովորա-
կան: Նույն տեղում, էջ 111, «Արհեստանոցների աշխատողների» տակ ենթադրվում
են Կոստանդնուպոլսի համբարությունների ղեկավարները: Թեոփանեսի այս տվյալը
պարզ ցույց է տալիս, թե արհեստավորները զգալի դեր էին խաղում երկրի քա-
ղաքական կյանքում VIII—IX դդ. (Հմմտ. Липуниц, Очерки, стр. 122):
Արհեստավորների հետ կարևոր դեր էին խաղում նաև դեմոսները՝ քաղաքների
կազմակերպված բնակիչները, որոնք հակադրվում էին անկազմակերպ «ժողովրդին»
λαός-ին:
- 814. Այս Կոստանդնիսի Թեոփանեսը նոր է կոչում՝ նախորդ տարին վախճանված պապի՝
Կոստանդին V-ի հետ լշխոթելու համար: Թագավորից 780-787 թթ. որպես Կոս-
տանդին VI:
- 815. ենթադրվում է սյունաշարքը:
- 816. Գարեկոնի մասին տե՛ս ժանոթ, 737:
- 817. Թնադրում՝ Καριστερότης: Վիմադիր արձանագրություններում և ձեռագրերում
հունարեն Β* և Κ* տառերի գրությունն ձևը նույնն է և երբ խոսքը հազվադեպ
հանդիպող օտար անվան կամ տեղանվան մասին է, հրատարակիչները տարա-
կուսանքի մեջ են ընկնում: Օրինակ՝ էյրեկի արձանագրության մեջ հիշվող «Վիխ-
կացի»-ն: Բյուզանդագետները կարդում էին այնպես, ինչպես գրված էր՝ «Գիխ-
կացի (տե՛ս Bartikian, La généalogie, p. 265—266): Պարզ է, որ Թեոփանեսը
զբնէ է Βαριστερότης — Վարազտիրոց (Անաստասիոս Բիբլիոթեկարէոսը գրում է
Basterotzes: Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, vol. II, p. 299):
Թեոփանեսի «Վարազտիրոցն» Վարազտիրոց կարգաց (հարցականով) առաջին
անգամ Ք. Պատկանյանը (տե՛ս История халифов», стр. 162: Տե՛ս և Պեյցեր,

Սկզբնատրուիներ, էջ 33—34 (ժանոթ. հայ թարգմանիչ Գարանֆիլյանի), նաև
Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին, էջ 362):

- 818. ենթադրվում է Մուշեղիկը: Գրիգորի հայրանունը պարզ վկայում է նրա հայագրի
լինելու մասին: Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսը հիշում է շորս հայ բարձրաս-
տիճան գինվորականների՝ բանակամեծերի զորավարների անուններ՝ Արտավազդ,
Վարազտիրոց, Տաճատ և Մուսուլակի որդի Գլիգոր, այսինքն լրացնում է հենց
հայկական ազդուների տվյալները: Ղևոնդը գիտե միայն երկուսին. «Կարբէ (Լևոն
կայսրը) ի վերայ նոցա զօրավարս երիս, որք էին երկու ի նոցանէն ի նախարարացն
Հայոց, անուն միում Տաճատ ի տանէ Անձևացեաց, և երկրորդն Արտավազդ ի տանէ
Մամիկոնեանց, և միւսն ի զօրացն Յունաց» (Ղևոնդ, էջ 155):
- 819. Թեոփանեսը ռազմական գործողությունները տեղագրում է Գերմանիակայում (Մա-
րաշ): Հետաքրքիր են Ղևոնդի տվյալները. «...առաքէ վաղվազակի արքայն զօր բա-
զում ի վերայ Բասանաստանի (բստ Ք. Պատկանյանի՝ Ասորիքը՝ Քար-էլ-Շամ,
История халифов, стр. 162, прим. 220). որում Բիշանն կոչի... որոց (իմա՝
զօրավարաց) խաղացեալ յառաջ զօրօք բազմօք՝ հասանէին ի կողմանս Կիլիկեոց
և Բիշանու, և սփռեալ զապատակս իրեանց ի վերայ աշխարհին՝ առին զբազում
քաղաքս և զգաւասս և զգիւլս...» (Ղևոնդ, էջ 155—156):
- 820. Բնագրում՝ Դοβαζλί:
- 821. Այսինքն Սոֆիանի պայատում, որ սկսել էր կառուցել 568 թ. Հուստինոս II կայսրը
և կոչել իր կնոջ Սոֆիայի անունով: Գտնվում էր Բոսֆորի ասիական ափին, ժա-
մանակակից Չեզելբոյլի տեղում:
- 822. Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 156. «Եւ երթեալ յանդիման լինէին կայսերն Յունաց հանդերձ
բազում աւարաւ. և բազում զովութեամբ ընդունէր կայսրն Լևոն զօրս իւր, և մե-
ծամեծ պատիւս ընծայէր զօրավարաց իւրոց...»:
- 823. Խոսքը հակորիկ ասորիների մասին է: Այս գաղթի մասին վկայում է և Միքայել
Ասորի (Michel le Syrien, t. III, p. 2): Նրա հայ թարգմանիչը ասորիների
հետ հիշում է և հայերին:
- 824. Միջագետքից (վայրը նշում է միայն Միքայել Ասորի) Թրակիա զաղթեցված ասո-
րի հակորիկները, ամենայն հավանականությամբ, հաստատվեցին Ֆիլիպպուպոլիս
քաղաքում և երկար զարեք պահպանեցին իրենց գոյությունը: Գեոևս Ալեքսիոս I
Կոմնենոս կայսեր օրոք (1081—1118) Ֆիլիպպուպոլիսում կային հակորիկ ասորի-
ներ, որոնք հակապետական խռովությունների ժամանակ միշտ միանում էին
նույն քաղաքում բնակվող պավլիկյաններին (տե՛ս Anne Comnène, Alexiade,
t. III, p. 181):
Այս գաղթի մասին ընդհանուր ձևով հիշատակում է և Ղևոնդը. «Եւ ինքեանք
առեալ զբազմութիւն խոսոմիճաղանձիցն վարեցին յաւարի, զորոց զթիս գերեւոցն
ասնն լինելու ասելի քան ժե բիւր արանց, զորս առեալ տանէին յաշխարհն Յունաց»
(Ղևոնդ, էջ 156): Միքայել Ասորիի գաղթած ասորիներին «ուղղափառ» է անվանում,
հարկավ, իր տեսանկյունից (Michel le Syrien, t. III, p. 2: Հմմտ. նաև Միխայել
Ասորի, 1871, էջ 353): Հայ թարգմանիչը գրում է «Հայս» և Ասորիս ուղղափառս, և
բնակեցոյց ընդ ինքեան ի Թրակիա»: «Հայս»-ը հավանաբար իր ավելացրածն է:
Այդպես է նաև 1870 թ. հրատարակության մեջ, էջ 364:
- 825. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Պավղոս IV-ը (780—784):

- 826. Ազգա խալիֆա Աբու Ջաֆար Հարուն առ-Ռաշիդ իրն ալ-Մահդին: Ղևոնդի ասե-
լով (էջ 157) արշավողը Աբասն էր (Թեոփանեսի Աբասովային), որին օգնութեան
հասով և Հայաստանի արար ոստիկան Յզդզը:
- 827. Իմա՛ Երուսաղեմ:
- 828. Լիսիասի տակ, հավանաբար, ենթադրվում է Անտիոքու Եպիփանեսի խորհրդական
Լիսիասը, որ մասնակցեց էրբայցիների ապստամբութեան ճնշման, Երուսաղեմի
պարիսպների տապալման և բազում հրեաների կոտորման (տե՛ս Բ Մակաբայեցոց,
ԺԱ, և Հտ.): Իսկ Ազրիկոյաբար գուցե Հուլիոս Ազրիկոյաբար, հռոմեական զորա-
վար (I դ.):
- 829. Հունարենում՝ Տյուրոֆագոս: Այդպես է հույն եկեղեցում կոչվում բարեկենդանի կի-
րակիրն հաջորդող շաբաթը, որի ժամանակ թեև արգելվում է միս ուտելը, թույլա-
ւաբերվում է օգտաբերման պանիր, կաթ, յուղ և ձու: Դա կատարվում է որպէս նախա-
պատրաստութիւն մեծ պահքին: Ըստ ավանդութեան տյուրոֆագոսը շաբաթը հաստա-
տեց Հերակլիոս I կայսրը՝ հոստովի ղեմ տարած հողթանակից հետո:
- 830. Պրոտոպաթարի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանձին, էջ 212—213:
- 831. Պապիսս պալատական պաշտոն էր, որի կրողը ներքինի էր լինում: Գոյութիւն
ունէին կրեթ պապիսս՝ Մեծ պալատի, Մագնավրայի պալատի և Դափնեի պալատի
(Yannopoulos. La société, p. 70 և ծանոթ. 426):
- 832. Այսինքն՝ ամիրայեթի որդին: Տե՛ս ծանոթ. 826:
- 833. Հարուն առ-Ռաշիդը գրավեց 780 թ. սեպտեմբերին: Միբայել Ասորին բերքը կո-
չում է Սեմալուս (Michel le Syrien, t. III, p. 1):
- 834. Փոքրասորկան թերակղզու արեմտյան մասը: Տե՛ս ծանոթ. 557:
- 835. Նկատի ունի Բրիտանի աշակերտներին:
- 836. Ռ. Գիլյանը ենթադրում է, որ այս Վարդաբ հետագայում ներում է ստացել, որ
792 թ. բուլղարների ղեմ պատերազմին մասնակցած պատրիկ Վարդաբը, հավա-
նարար, նույն անձնավորութիւնն է (Guiland, Les patrices, p. 327):
- 837. Գոնվում էր Կիլիկիայից Տաճրոս ասեղզ լեռնանցքներից մեկի շրջանում (Ramsey,
HGAM, p. 355):
- 838. Այս անկեղտի տարբերակները պահանջվել են և այլ տղրչուրներում (Reinach,
Un intrus byzantin, p. 52—62):
- 839. Խոսքը Կարոլոս Մեծի, Եարլմանչի մասին է (800—814):
- 840. Կայսեր զանձապետը:
- 841. Պրիմիկերիոս էին կոչվում ասորին հոգևորականութեան (կիսասարկավազից ցած)
վերակազմները: Գոնվում էին նախկուպոսների ենթակայութեան մեջ: IX դ. վեր-
ջում աստիճանավոր ներքինիների հիերարխիայում պրիմիկերիոսը գտնվում էր
չորրորդ տեղում: Պրիմիկերիոսը և՛ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:
- 842. Έρσδρός (կարմիր) բառից: Թեոփանեսը տալիս է Ռոտորոզա անվան հունարեն
թարգմանութիւնը:
- 843. Բնագրում՝ Γραικῶν γράμματα καὶ τῶν γλωσσῶν: Ինչպես տեսնում ենք, նրբ խոսքը
լեզվին է վերաբերում, Թեոփանեսը չի դորձածում Ρωραϊος հոռմայեցի բառը (որ
միջնադարում օգտագործվում էր նաև «հույն» նշանակութեամբ): «Գրեկոս» նշանա-
կում է «հույն քրիստոնեյա», իսկ «հոռմայեցի» (հայերեն՝ հոռոմ) նշանակում է
Հռոմեական կայսրութեան քաղաքացի՝ անկախ ազգութիւնից (տե՛ս Τ σ ἄ ρ α ς,
Τὸ νόημα τοῦ Γραικώσατος, σελ. 146—147):

- 844. Քաղաք Փոքր Ասիայում, Գորիլեոնից (այժմ՝ Էսքի շէհիր) հարավ: VI դ. Հինրո-
կեսը հիշատակում է այն որպէս Փոյուզիա Սայուտարիա պրովինցիայի 23 բա-
ղաքներից մեկը: Եպիսկոպոսութեան կենտրոն էր՝ Սինազոնի մետրոպոլիտութեան
ենթակա:
- 845. Ռամզին ուղղում է Բարեննու ու տեղագրում Օպսիկիոն և Թրակեսիոն բանակաթե-
մերի սահմանադրիին:
- 846. Ռամզեյն ուղղում է Βαρύγ (Bariv) և տեղագրում Բարեննոսի (անսիկ շրջանի
Գրանիկոս) գետաբերանի մոտ (Ramsey, HGAM, p. 159): Անաստասիոս Բիբ-
լիոթեկարիոսը գրում է Barim: Տե՛ս և ծանոթ. 845:
- 847. Այսինքն՝ կայսրուհի Իրենեն:
- 848. Տաճարի մասին շատ արժեքավոր մանրամասնութիւններ պահպանել է Ղևոնդը:
Տաճարի մասին շատ արժեքավոր մտտից փայտել է Կոստանդին V կայ-
սեր ցույց է տալիս, որ Տաճարը արարների մոտից փայտել է Կոստանդին V կայ-
սեր մոտ, որը նրան սիրալիր կերպով էր ընդունել, «գի յառաջադոն ի համբաւոյ
ժանուցեալ էր զարիութիւն նորա» (էջ 158—159): Կայսրը սկզբնական շրջանում
նրան ուղարկել էր բուլղարների ղեմ, որտեղից նա վերադարձավ հողթանակած:
Դրա վրա կայսրը նրան «կարգէր զօրավար ի վերայ զ բիւր արանց, և կայր ի
հնազանդութեան արբային Յունաց ամս ԻԲ» (էջ 159): Մենք գիտենք, որ նա Բու-
կեսլարների բանակաթեմի ղորավարն էր, հավանաբար և այլ բանակաթեմերի, բա-
նի որ 22 տարի ընդ կարող նույն բանակաթեմում ծառայել: Լեոն VI կայսեր մահից
հետո (780) Տաճարի հարաբերութիւնները Կոստանդին VI-ի և նրա մոր՝ Իրենեի
հետ վատանում են և նա փախչում է արարների մոտ: Ապագա խալիֆա Հարուն առ-
Ռաշիդը Տաճարին «հայր իւր անուանեաց... և մեծամեծ պատուօք ընծայէր նա»: Իսկ
խալիֆան էլ «տայր նմա պատրի իշխանութեան ի վերայ երկրիս Հայոց, և
ստաթէ զնա յաշխարհն իւր մեծաւ շքեղութեամբ» (էջ 159): Հայաստանի ոստիկան
Օթմանը Տաճարին այլ նախարարների հետ միասին ուղարկեց խաղարների ղեմ,
այդ ընթացքում էլ նա հիվանդացավ ու վախճանվեց (Ղևոնդ, էջ 160—161):
- 849. Կային մի քանի տեսակի լոգոթեոսներ: Որպէս կանոն հարկային պաշտոնյաներ
էին: Նրանց մասին հատուկ տե՛ս Miller, The Logothete of the Drome;
Guiland, Les Logothètes:
- 850. Բնագրում՝ Βεργουα: Չլիոթեյ Հալեպի հետ, որը ևս այդպես է կոչվում,
ոչ էլ Մակեդոնիայի նույնանուն քաղաքի: Այստեղ խոսքը Արեւելյան Ռումելիայի
Բերոն (Βεργίη) քաղաքի մասին է, այժմ՝ Կաղանլիկ Բուլղարիայում (ըստ
ուրիշների՝ Ստարա Ջագորան): Գոնվում էր Ֆիլիպպոպոլիս-Անքիալոս և Ազրիա-
նուպոլիս-Նիկոպոլիս ad Istrum ճանապարհների վրա և տիրապետող դիրք ունի
այժմյան Երպիկայի կիրճի վրա:
- 851. Հավանաբար՝ վերականգնել:
- 852. Այժմ՝ Պլովդիվ քաղաքը Բուլղարիայում:
- 853. Այժմ՝ Պոմորիե Բուլղարիայում, Բուրդաղի շրջանում: Խոսքը, հասկանալի է, ոչ թե
քաղաքի կառուցման մասին է (այն գոյութիւն ունեւր VI դ. մ. թ. ա.), այլ, հա-
վանաբար, վերականգնման: 740 թ. Թրակիայում երկրաշարժ էր տեղի ունեցել և
այլ քաղաքների թվում աուժել էր և Անքիալոսը:
- 854. Աբու Մուհամմադ Մուսա ալ-Հադի իրն ալ-Մահդի (785—786): Հմմտ. Ղևոնդ,
էջ 161. «Ապա յետ նորա Մուսէ փոխանորդէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ ամ ա»: Հմմտ.
Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 334. «Մուսէ ամ մի»:

- 855. Կոստանդնուպոլսի Տարախոս պատրիարքը (784—806):
- 856. Տե՛ս Ա Կորնթ., Թ, 27:
- 857. Այսինքն՝ Պետրոս առաքյալի: Հմմտ. Մատթ. ԺԶ, 18. «Ջի դու ես վե՛մ, և ի վերայ այդք վի՛մի շինեցից զկեղեցի իմ»: Յովհ. Ա, 40. «Սիմոնի (իմա՛ Պետրոսի) վի՛մի»:
- 858. Հմմտ. Մատթ. Ը, 12. «Ելցեն ի խաւարն արտաքին»:
- 859. Խոսքը նիկիական հանգանակին է վերաբերում:
- 860. Լևոն III-ին նկատի ունի:
- 861. 754 թ. ժողովի:
- 862. Տե՛ս Բ Տիմոթեոս, Բ, 9:
- 863. Նկատի ունի Աբու Ջաֆար Հարուն առ-Ռաշիդ իբն ալ-Մահդիբն (786—809): Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 166. «Յետ սորա կացեալ Ահարոն որդի Մահմետի եղբայր Մուսէի ազահ՝ և արծաթատէր»: նաև՝ Կաղանկատվացի, էջ 334. «Հարուն՝ Մադիայ որդին, զոր Մադիունն կոչեն, ամս ջսան և հինգ.—սա նեղութիւն անշախ հասոյց աշխարհի և վասն այնր բազում զաւառք Հայոց փախեան ի Հոռոմս»:
- 864. Արար հեղինակների համաձայն մեռավ 786 թ. սեպտեմբերի 15-ին:
- 865. Ժողովը գումարվեց 786 թ. հուլիսի 31-ին: Բայց ինչպես ցույց է տալիս Քեոսիաներ, կայսերական պահակախմբի զինված միջամտության պատճառով ստիպված եղավ դադարեցնել իր աշխատանքները: Այն դումարվեց 787 թ. նիկիա քաղաքում և տեղ սեպտեմբերի 24-ից հոկտեմբերի 13-ը: Այն հայտնի է որպես 7-րդ տիեզերական ժողով և վերջինն էր, որ Արևելյան եկեղեցին ճանաչում է որպես տիեզերական: Հայտնի է, որ առաջին տիեզերական ժողովը 325 թ. կայացավ նույն նիկիա քաղաքում: Ժողովի վերաբերյալ նորագույն գործիչք տես՝ *DARROUZES*, *Listes episcopales*, p. 5—76; *Manitiz*, *Synoptic greek accounts*, p. 147—186:
- 866. «Կատեխումենա» է կոչվում պրոնատոր կամ նարթեքը, որտեղ քրիստոնեության սկզբնական շրջանում սովորաբար կանգնում էին կատեխումենոսները (նրանք, ովքեր նախքան մկրտվելը պիտի լսեին քրիստոնեական վարդապետությունը և «փորձվեին»): Այդտեղ էին կանգնում նաև հրապարակայնորեն իրենց մեղքերը խոստովանողները:
- 867. Բնագրում՝ νεοκλήριον: Մարաթոնի ճակատամարտի հաջմական ավարտից հետո (մ.թ.ա. 490 թ.) Աթենք շտապած և պարտիկների դեմ հույների տարած հաղթանակի ավետիք բերած զինվորի կոչն է:
- 868. Զինվորական կայան էր, գտնվում էր Օպտիմատոն քանակաթեմում: Վերջինիս կենտրոնը նիկոմեդիա քաղաքն էր:
- 869. Նիկիայի ժողովին մասնակցում էին Հոռոմի Աղրիանոս պապի, Ալեքսանդրիայի Պոլիտիանոս պատրիարքի, Անտիոքի՝ Քեոզորեստոսի և Երուսաղեմի Եղիայի ներկայացուցիչները (առպոտերետես): Նախագահում էր Կոստանդնուպոլսի Տարախոս պատրիարքը:
- 870. Տե՛ս ծանոթ. 865:
- 871. Բնագրում՝ τέρμα: Հայերը այդ բառը թարգմանում են «տոմար» (որ տոմարի՝ տարեցույցի, ժամանակագրական սխառնի հետ ոչ մի առնչություն չունի): Հունարենում նշանակում է հատոր, զիրք, վավերագիր (տե՛ս Աճառյան, Արմատական բառարան, հտ. IV, էջ 419—420), նաև որոշում:

- 872. Հավանաբար նույնանուն է Իսաղրիայի Ապաղնային, որտեղ, ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու *Հուստինիանոս I-ը վանք կառուցեց (Ramsey, HGAM, p. 356):*
- 873. Ա. Գրեգուարը կարծիք է հայտնել, որ հիշյալ Գիոզենեղ բյուզանդական էպիկական հերոս Գիոզենիս Ակրիտասի պատմական նախատիպն է (տե՛ս Grégoire, «Ο Διγενής» *Ακριτας*, p. 36): Սակայն Գիոզենեղը (նշանակում է Ջևաժին), և Գիոզենիսը (Երկածին) տարբեր հասկացողություններ են:
- 874. Ստրիմոնը նույնանուն գետի վերին հոսանքում գտնվող զավառ էր, Սեբրե և Մեկունիկ քաղաքների հյուսիս ընկած շրջանը: VIII դ. կելսոսը էր, իսկ Կոստանդին Ծիրանածինի ժամանակ վերածվեց բանակաթեմի:
- 875. Ստրատոտիկոնի լողոթեքը վարում էր ժամանակակից ռազմական միևիստրի պաշտոնը:
- 876. Տե՛ս ծանոթ. 811:
- 877. Այսինքն սբ. Մամասի պալատը, որ կառուցել էր Լևոն I կայսրը 469 թ. Կոստանդնուպոլսում բռնկված մեծ հրկիցից հետո, որի ժամանակ ավերակ դարձավ Սրբազան պալատը: Այն գտնվում էր սբ. Մամաս անունը կրող թաղամասում, որ նույնանուն է ժամանակակից Բեռլիթաշի հետ:
- 878. Բնագրում՝ Βαΐουλος, լատ. *baJulus*: Բառացի նշանակում է բեռնակիր և ունի փոխաբերական իմաստ՝ պետական զործերի բեռները կրող: Բյուզանդական կայսրության ժամանակ այդպես էր կոչվում վեներաբլի ներկայացուցիչը (հյուպատոսը) Կոստանդնուպոլսում:
- 879. Տե՛ս ծանոթ. 729:
- 880. Այդ անունով բազմաթիվ վայրեր կային Բյուզանդիայում՝ Կարիայում, Լիկիայում, Լյուդիայում, Պիսիդիայում և այլուր: Պարզ չէ ո՞ր մեկը նկատի ունի:
- 881. Ալեքսիոս Մուսուլեմ (կամ Մուսելի՝ Մուշեղ) նշանավոր հայազգի բնաանիքից:
- 882. Ըստ Ռամզեյի նույնանուն է Ստրաբոնի Օտրոյայի հետ, որ գտնվում էր Բյութանիայում, Ասկանիայի լճի հարավային ափին (Ասկանիան Նիկիայի լիճն է, որ այժմ կոչվում է Իզնիկ գյուղը):
- 883. Այս բերդի ավերակները գտնվում են Ազրիանուպոլսից 20 կմ հյուսիս-արևելք, Պրովադի գյուղից հարավ:
- 884. Բուլղարիայի խան Կարդամբ (777/8—803 թթ.):
- 885. Բնագրում՝ Ἀνδρούς πόριος:
- 886. Անեա Կոմնենեի տվյալներով տեղագրվում է Ցամբուլի և Գոլոնի միջև: Այլ կարծիքների մասին տե՛ս *ЛАНКОЗА-ПЕТКОЗА, О территории, стр. 129*:
- 887. Բնագրում՝ Παγχαρτίος: Անունից ելնելով կարելի է ենթադրել, որ նա, ամենայն հավանականությամբ, հայազգի էր, թեև պետք է ասել, որ հանդիպում են *Παγχαρτίος* անունով և ոչ հայազգի գործիչներ:
- 888. Ալեքսիոս Մուսուլեմին (Մուշեղին): Տե՛ս ծանոթ. 881:
- 889. Այսինքն Արմենիականների բանակաթեմի զինված ուժերը:
- 890. Բյուզանդական աղբյուրներում «արմենիականներ» ասելով նկատի ունեն Արմենիականների բանակաթեմի զորքերը կամ բնակչությունը, որ կարող է, ինչպես այստեղից պարզ երևում է, և հայեր լինեն:
- 891. Քեբասա (արար. Գաբասա, Միքայել Ասորին գրում է Ռարասահ) բերդը հիշում է ղեռնա Պլինիոսը և համարում Լիկանիայի քաղաք՝ Տավրոսում: Գտնվում էր Պոզանդոսում հանդիպող ռազմական երկու ճանապարհներից մեկի վրա: Գրանցից

- մեկը Տիանայից, մյուսը՝ Հերակլիա-Կյուրիստայից, Կիլիկյան դռների միջով տանում էին դեպի Տարսոս (Ramsey, HGAM, p. 339):
892. Բնագրում՝ *καταξέραιον*: Տե՛ս ծանոթ. 909 և 953:
893. Նույնացվում է այժմյան Սակար պլանինայի հետ, իսկ Անփայտ Աբրոյեբան՝ Դերփիշկա մոգիլայի՝ Բուզարիայի Ավիլենգարդի շրջանի ժամանակակից Ետիտ գյուղի (H380p, TOM. VI, CTP. 277, ԲՐՄ. 4):
894. Բնագրում՝ *ἀνεψίος*, որ նշանակում է և «քեռորդի»:
895. Հոսմի պապ Լեոն III-ը (795—816):
896. Բնագրում՝ *καθίσαι εις γωνίαν (անկյունում նստել)*:
897. Միրանի դահլիճը, այսինքն՝ պալատը (Παλατιόν) քառակուսի շենք էր, իր անունը պարտական է կառուցման ժամանակ օգտագործված ծիրանի-կարմիր մարմարյա սյունների ու պատերին: Հին սովորության համաձայն կայսրուհիները այստեղ էին լույս աշխարհ բերում թագածառանգներին, որի պատճառով էլ նրանք Միրանածին էին կոչվում: Հայտնի չէ հրը և ում կողմից էր կառուցվել: Պալատը ծովահայաց էր, գտնվում էր Առֆիանե նավահանգստի մոտ, Պրոպոնտիսում, քաղաքի ելքուղական թերակղզու հարավ-արևելքում (Janin, Cons. byz., p. 121—122):
898. Կարողոս Մեծը թագադրվեց 800 թ. դեկտեմբերի 25-ին:
899. Նկատի ունի Իրենեի միանձնյա թագավորությունը 797-ից 802 թթ.: Նախապես նա թագավորում էր իր որդի Կոստանդին VI-ի հետ՝ 790—797 թթ.: Իրենեն առաջին կայսրուհին էր, որ թագավորեց միահեծան, բայց քանի որ հոսմեական ավանդույթի համաձայն կայսեր իշխանությունը կապված էր բանակի զերագույն հրամանատարության հետ, Իրենեն օրենսդրական հրամանագրերում կոչվում է ոչ թե «թագուհի», այլ «թագավոր» (Ostrogorsky, Histoire, p. 211):
900. Կոստանդին V-ի:
901. Թերապիայի նախնական անունը Տարմակես էր (Թունավորող), Թերապիա (ապաշինում, բուժում) կոչվեց Առտոկեսո պատրիարքի կողմից (406—425)՝ վայրի լավ կլիմայի պատճառով: Այժմ կոչվում է Քարաբիլյա և օգափոխության վայր է: Գրանցվում է Բասիլոսի նեղուցի մեջտեղում, նրա արևմտյան ափին (Janin, Cons. byz., p. 438—439):
902. Մալազիայի մասին տե՛ս ծանոթ. 868:
903. Այսինքն՝ Օպոլիմատոն բանակաթևն է: Կենտրոնը նիկոմեդիա քաղաքն էր:
904. Բելզետիան Թեոփանեսը հիշատակել էր և այլ տեղում: Թեև թվում է, թե պետք է նույնանա Բերդիտիայի հետ, ուսումնասիրողները տարբեր տեղանուններ են համարում: Բերդիտիան տեղադրվում է Մակեդոնիայի կենտրոնում, իսկ Բելզետիան՝ նույնացվում է հարավային Թեսալիայում գտնվող ժամանակակից Վելետտինո քաղաքի հետ: Մլավտեական վելզիտների ցեղի բնակիչն էր վայրը ցույց են տալիս Թեսալիայում, Թերեի և Դիմիտրիպոլիսի մոտ (տե՛ս *Πισυαυ*, Очерки, CTP. 30, 43, **ծանոթ. 81**: Տե՛ս նաև՝ H380p, TOM VI, CTP. 278, ԲՐՄ. 2):
905. Կարելի է և բերդի թարգմանել:
906. Բոյլիանների բնույթը հայտնի էր Բյուզանդիայում: Անունը բուլղարական ծագում ունի՝ «բոյարին» տիտղոսն է, որ վերածվել է հատուկ անվան: Կոստանդին Բոյլիայսը բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվող այդ նշանավոր ֆեոդալական բնույթի առաջին ներկայացուցիչն է: 923 թ. հիշատակվում է այդ բնույթի երկրորդ ներկայացուցիչը՝ Խաղտիբի զորավար Վարդաս Բոյլիայսը, որից հետո նրանց

- բազմաթիվ անդամներ են հիշված, որոնք կարևոր դեր են խաղում Բյուզանդական կայսրության կյանքում: Նրանցից եվստամբիոս Բոյլիայսը XI դ. կեսերին հաստատվել էր Տայր-Կղարջում: Տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Բարբիլյան, Բոյլիայսի կտակը, էջ 397 և հո.:
907. Բնագրում հոգնակի է՝ *Καταπύουσιας*: Վաղ շրջանի վերապրուկ է: Դեռևս Հուստինիանոս I-ի ժամանակ գոյություն ունեին Առաջին և Երկրորդ Կապադովկիաներ:
908. Բնագրում՝ *Ἰερός*: Ի փոքր առաջ Թեոփանեսը հիշատակվում է *Ἰερός* պալատը: Զլիթթեի իրար, բանդի տարբեր պայտաններ են:
909. Բնագրում՝ *καταξέραιον*: Որպես կանոն նշանակում է հարկ, մաքս: Տե՛ս և ծանոթ. 953:
910. Համապատասխանում է ժամանակակից պրեմիեր մինիստրին (տե՛ս Beck, Der „Ministerpräsident“):
911. Կարթոուի ձգտումը ամուսնանալ տարիքն առած Իրենեի հետ, հարկավ, ուներ քաղաքական զրգազատմաններ: Նա երազում էր դառնալ վարդիմ Հոսմեական կայսրության երկու կեսերի միահեծան կայսրը: Այդ բանին դիմադրում էր ոչ միայն պատրիկ Աեթոսը (այն էլ իբրև թե իշխանությունն իր եղբոր համար զավթելու միտումով), այլ բյուզանդական ողջ ավագանին: Այդ էր պատճառը, որ Իրենեին անհապաղ զահրենեց արեցին (802 թ. հոկտեմբերի 31-ին և արտոբեցին Իշխանաց կղզու մի վանքը՝ Կարթոուի դեսպանների աչքի առեկ): Հարցի մասին տե՛ս *TSI-rpanlis, Byzantine Reactions*, p. 353—355:
912. Նիկեփոր I կայսրը (802—811), Նախապես վարում էր գենիկոնի լոգոթեաի պաշտոնը, որի մասին տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, էջ 291—292:
913. Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը հագնում էր կարմիր կոշիկներ:
914. Դրամի փոքրագույն միավորը: Երկու Օբոլոսը հավասար էր մեկ ֆոլլի (փող), 12 ֆոլլը՝ մեկ միլիարեսիոնի, 12 միլիարեսիոնը՝ մեկ ոսկեդրամի:
915. Մակեդոնը դեռ ոչինչ չի ասում: Նա, անկասկած, հայազգի էր: Նրա մասին տե՛ս Ալիշան, Ցուշիկը, հտ. Բ, էջ 310—331: Ալիշանը նրան անգամ բյուզանդական օրինավոր կայսր է համարում:
916. Թեոփանեսը 6194 թ. տակ ցույց է տալիս, թե որտեղ էին Պերատիկա բանակաթևները՝ Անատոլիոսն ու Օպսիկիոսը:
917. Ժամանակակից Ուսիլուդարը, Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին:
918. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի շուրջը:
919. Կիլանիա տեղանվան և *Ἰούκι* (լիկոս) «գալլ» բառի բառախաղ:
920. Իմա՝ սբ. Մոֆիլում:
921. Մի այլ տեղում Թեոփանեսը վայրը տեղադրում է Օպսիկիոն բանակաթևներում: Գտնվում էր բյուզանդական ռազմական ճանապարհի վրա՝ Միդեոնից անմիջապես արևելք, Տեմբրիս գետի ափին (Ramsey, HGAM, p. 144, 435):
922. Բնագրում՝ *ἐκτίσει*, կառուցեց, բայց հավանաբար ամրացրեց, պարսպապատեց (Թերասայի մասին տե՛ս ծանոթ. 891): Անդրաստը գտնվում էր Կալիկադոնոս գետի վրա, Թերասայից հարավ-արևմուտք: Արարական աղբյուրներում կոչվում է Գուսլի-կալա (Ramsey, HGAM, p. 354):
923. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփոր I (806—815): Պահպանվել է նրա կենսագրությունը, գրված իր աշակերտ, սարկավագ Իդեսատոսի կողմից (Nicephori Vita, col. 41—168): Նիկեփորը հայտնի է ոչ միայն որպես եկեղեցական ու քաղաքական գործիչ, նա նշանավոր պատմիչ էր: Մեկել է Կոստանդին V-ի թա-

գաղտնիության ժամանակ (741—775), Սիզբնական շրջանում արքունի գրագիր էր: Մասնակցեց 787 թ. եկեղեցական ժողովին, բայց այնուհետև քաշվեց վանք, որտեղից և Նիկեոսի կայսեր առաջարկությամբ դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Լևոն Հայկազնի ժամանակ 815 թ. գումարված եկեղեցական ժողովում կարգալույծ արվեց և արտոբեց իր հիմնադրած վանքը, ապա մի ուրիշ վանք, ուր և վախճանվեց 829 թ.:

Կարևոր են Նիկեոսի երկու փոքր պատմական երկերը: Մեկը՝ «Համառոտ ժամանակագրություն» Աղաժից մինչև 829 թ. (միջնադարում այն թարգմանվել է ռուսերեն՝ «Летописец вскорѣ» վերնագրով: Մասնագիտությունը տե՛ս Пусторовская, К изучению «Летописца вскорѣ», стр. 170—177: Եւոյնի՝ О времени перевода «Летописца вскорѣ»): Մյուսը՝ «Համառոտություն պատմության»՝ Մավրիկիոս կայսեր մահից (602) մինչև 769 թ. Վերջին գործը Փոս պատրիարքը շատ բարձր է գնահատել: Նիկեոսի պատրիարքի և նրա պատմական երկի մասին տե՛ս Липшиц, Никифор, стр. 85—105: Նրա պատմական երկը հրատարակվել է բազմիցս: Ս. Է. Լիզնեբերգի և նաև նրա ուսուցիչների թարգմանությունը: Տե՛ս Византийский Временник, том III, стр. 349—382:

923ա. Ստուդիոսի վանքը կառուցել էր պատրիկ Ստուդիոսը, Լևոն I կայսեր ժամանակ (457—474) և նվիրել սր. Հովհաննես Միրաչին: Վանքը այժմ վերածվել է մզկիթի, որ կոչվում է Միրաչորձամի, Կոստանդնուպոլսի արևմտյան մասում, Սամաթրիայից հարավ (Janin, Cons. byz., p. 395—396):

924. Նախկոպոս (վերադիտող) բարձր օգտագործվում է աշտեղ պատրիարք իմաստով:

925. Բնադրում՝ Ἡρακλῆος κάστρον (κάστρον բարձր միջնադարում նշանակում էր նաև պարպապատ քաղաք և ընդհանրապես՝ քաղաք): Միրաչին Ատալիատեսը (Attalates, p. 136) այն կոչում է Ἡρακλῆος κωμόπολις (շերակիսի գյուղաքաղաք, ավան): Արարների՝ Հերակլան, Իրն Բիրբի մոտ՝ էրակլիցա, ժամանակակից Էրեզլին Անատոլիայի հարավ-արևմուտքում, Կոնիայի վիլայեթում: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում սահմանային ամրություն էր՝ Իկոնիայից դեպի Կիլիկիա տանող ճանապարհի վրա: Հարուն առ-Ռաշիդը այն գրավեց 806 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, սահայն մնաց Բյուզանդական կայսրության կազմում մինչև 1091 թ., երբ ընկավ սելյուկ-թուրքերի ձեռքը: Տե՛ս J. H. Mordtmann-Fr. Taeschner-ի հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, հտ. II, p. 723: Դեպքի մասին հատուկ տե՛ս Canard, La prise d'Heracleïte:

926. Ժամանակակից Մեչեղորը Կապադովկիայում, Տրանսյից հյուսիս, Նազիանզոսի փոքր արևելք, Հերակլիոս-Կյուրիստրայի հետ կարևոր ստրատեգիական վայր էր այս շրջանում: Հիշատակված է անգամ բյուզանդական «Գիզենիս Ակրիտաս» էպոսում: Արարական աղբյուրներում կոչված է Կուեիա կամ Մալկուեիա (տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 354):

927. Արարական աղբյուրներում՝ Սաֆսաֆ:

928. Բնադրում՝ ἱστορίαι: Թարգմանում ենք ենթադրարար: Անաստասիոս Բիրիոսի կարիքը գրում է et hac visa.

929. Պրոսպիտ հուճարեն նշանակում է «օտար», «եկվոր», «գրանցի», և հանդիպում է աաաչին անգամ Սուրբ Գրքի Յոթանասնից թարգմանության մեջ: Այդ բարձր համապատասխանում է երբայցեցերենի «գեր»-ին: «Գեր»-ը հունարենում թարգման-

ված է նաև «պարիկոս» (տե՛ս ծանոթ. 949), և հակադրվում է «ավտոսիստեն», «բրնիկ», «տեղացի» հասկացություններին: Նշանակում է նաև «հրեադավան», ինչպես և այդ դավանանքն ընդունած: Հայերեն Աստվածաշնչում այն թարգմանված է «եկզ» (Գործք, Բ, 11), «եկն» (Գործք, Զ, 5) «եկամուտք» (Գործք, ԺԳ, 43), իսկ «պարիկոսը»՝ «պանդուխտ»:

930. Բառախաղ Χριστός (Պրիստոս) անվան և γρυσός (խրիսոս) ոսկի բառի:

931. Հավանաբար նույնանուն է Հուճայի իրն Աբդ ալ-Համիդ ալ-Թուսիի հետ, արբասյան դորավարի, որը ղլխավոր գեորը խաղաց ալ-Մամունի (813—833) հաղթանակին ընդդեմ Իբրահիմ իբն ալ-Մահդիի նրան թունավորեցին 825 թ.: Մի շարք բանաստեղծներ ներբողել են նրա մեծագործությունն ու փառավորությունը (տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, t. III, p. 592—593):

932. Նկատի ունի ծովագնացների պաշտպան սրբին:

933. Լյուկիայի նշանավոր քաղաք, որ Թեոդոսիոս II-ի օրոք դարձավ նահանգի մայրաքաղաքը: Նույն կայսրն էր սր. Նիկողայոսի մեծ տաճարի կառուցողն այնտեղ:

934. Աբու Մուսա Մուհամմադ ալ-Ամին իբն առ-Ռաշիդ (809—813): Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու (էջ 334) «Մահմատ» որդի Հարունայ, ամս երեք, Հարուն՝ մինչ կենդանի էր, բաժանեաց զիշխանությունն երկուց որդուց իւրոյ: Մահմատայ և Մայմունայ. ի ստղիկեցութեանն ունէր Մահմատ զիշխանութիւնն ի Բաղդադ և ի Խոսրասան և Մայմուն ընդ հակառակս նմա եղեալ պատերազմա՝ մեռնի Մահմատ...:

935. Խոսքը «Աբդալլահ, որ և Մայմունն կոչէր» (Կաղանկատվազի, էջ 334) անձնավորության մասին է, որ հետագայում սպանելով եղբորը, դարձավ խալիֆա: Սա Մամուն խալիֆան է:

936. Իմա՝ Երուսաղեմում:

937. Ծգնավորական շարժման սկզբնական շրջանում լավրա էին կոչվում այն վանքերը, որտեղ յուրաքանչյուր վանական ապրում էր առանձին խցում:

938. Թեոդորոս Ստուդիոսը (759—826) վանական դարձավ Սահկուդիոնի վանքում, Ստուդիոսի վանք փոխադրվեց 798 թ.: Մասնակցություն ունենալով կրոնական և քաղաքական տակնուվրայություններին, երեք անգամ արտոբեց: Վերադարձավ Միրաչին II-ի օրոք (820—829): Հունական եկեղեցու նշանավոր հեղինակներից ու բանաստեղծներից է: Կազմեց Ստուդիոսի վանքի կանոնադրությունը: Ստուդիոսի վանքը նրա օրոք գրչության մեծ կենտրոն էր: Պայքարել է պետության միջամբսությունը դեմ՝ եկեղեցական գործերին: Երգվյալ պատկերապաշա էր:

939. Կիրիակիդիսի կարծիքով Ստրիմոնի բանակաթեմը ստեղծվեց 789 և 809 թթ. մինչև մոտավորապես այն ժամանակ, երբ ստեղծվեց և Մակեդոնիայի բանակաթեմը (789—802), ամենայն հավանականությամբ Իրենե կայսրուհու օրոք (Κυριακίδης, Το Βολετόν, σελ. 399—400):

940. 72.720 ոսկեդրամ:

941. Բուլղարների նշանավոր խան Կրումը, հարստության հիմնադիր (803—814): Նշենք, որ Թեոփանեսը բուլղարների իշխանին որպես կանոն անվանում է «տեր» (κύριος) և «իշխան» (άρχων): Միայն Կրումին է, որ կոչվում է «առաջնորդ» (άρχηγός):

942. Ժամանակակից Սոֆիա քաղաքը:

943. Հետևաբար՝ Պիսկա քաղաքում:

944. Իմա՝ primiscrinus:

945. Թարգմանաբար նշանակում է «անցում», որտեղից նախերև առնելով էին Ոսկեդարը՝ Սիկե (Գալաթիա) գնալու համար նրա տեղում այժմ կամուրջ է կառուցված:
946. Մանրամասն անգլեագիտություններ է տալիս Կոստանդին Միրանաժիկը: Իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 49-րդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է խնդրո առարկա դեպքերին: Կայսրը գրում է Պելոպոնեսի սլավոնների ապստամբության մասին, որոնց օգնության էին եկել Աֆրիկայի սարակիստները: Ապստամբությունը 805 թ. ճնշեց Պելոպոնեսի զորավարը, որ Կորնթոսում էր նստում: Նրա մասին ավելի հստակ վկայում է «Մաննավարայի ժամանակագրությունը», որտեղ գրված է, որ «Պելոպոնեսի զորավարի» պաշտոնը վարողը և «Փոքր Հայրից ծագող մի զորավար, Սկլարոս մականվանյալ ընտանիքից» (եկեղեցիում է, որ խոսքը կեսն Սկլարոսի մասին է, որ հիշատակված է «Scriptor Incertus de Leone Armenio», p. 335 երկում) նիկեիոս I կայսեր օրոք պարտություն մատնեց Պելոպոնեսի սլավոններին: Նիկեիոս կայսրը Տարասիոս սպարաբուրի օրոք, իմանալով այդ մասին, ի հիմանց վերականգնեց Պելոպոնեսի Պատրա բազայը, ինչպես և Լակոնիդոն բազայը, որտեղ բնակեցրեց «Քաֆիրներից» (Καφίρις), Թրակիսիոնի հայրից և այլ շրջաններից ու բազայներից բերված բնակչություն: Սա Սկլարոսների հայկական ընտանիքի հնագույն ներկայացուցիչն է՝ արչություններում հիշված (տե՛ս Lemerle, La chronique de Monemvasie, p. 10, նաև 26: Տե՛ս նաև՝ Seibt, Die Skleroi, S. 19—20):
947. Բնագրում՝ ἀλλήλαγγύως: Նիկեիոս կայսրը փաստորեն կյանքի կոչեց վաղ Ռյուրանիայում գոյություն ունեցող էպիբոլի (ἐπιβολή) ինստիտուտը: Թեոփանեսի վերահիշյալ հիշատակությունը հաստատում է, որ, համենայն դեպս, VIII դարում էպիբոլի կարգը գոյություն չուներ (Καждан, О феодальной собственности, стр. 61): Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ Թեոփանեսի ἀλλήλαγγύως-ը տեխնիկական նշանակություն չունի: Օտարոգորսկին տեխնիկական է համարում (Ostrogorsky, Histoire, p. 218 և ծանոթ. 1: նաև նույնի՝ Ιστορία, σελ. 261, ծանոթ. 104):
948. Բանչորս կերատիրոնը հավասար էր մեկ ոսկեդրամի՝ նստիվայի: Հմմտ. և Անանիա Շիրակացու Մասնագրությունը, էջ 254. «Կշիս Ի՛ի կերատաց լինի դահեկան մի»:
949. Աստվածաշնչում «պարիկոս» և «պրոսելիտ» բառերը հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ (երբայցեցիքն սգիս՝ բառը՝ սեկվորս, ոչ տեղացի, Թարգմանված է Ա՛ պրոսելիտս, Ա՛ պարիկոս» (Գործք, է, 6, է, 20, եփես. Բ, 19, Ա Պետրոսի, Բ, 11): Նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Թեոփանեսը «պրոսելիտ» և «պարիկոս» բառերը հիշում է կողք կողքի, կարծես ինքն էլ է դրանք հոմանիշ համարում, որով կարող ենք եղբայնացնել, որ նա «պարիկոս» տակ անպայման տեխնիկական տերմին չի ենթադրում այլ օգտագործում է այն իմաստով, ինչ օգտագործված է Աստվածաշնչում՝ եկվորս, ոչ տեղացի, պանդուխտ (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հունարեն պարիկոսն ամենուր պանդուխտ է թարգմանված): Հետ Կածղանի, Թեոփանեսն այստեղ բառն օգտագործում է որպես տեխնիկական տերմին՝ սոցիալական կատեգորիայի բովանդակությամբ, նա առաջին բնութագրական հնգյան է, որ հիշատակում է «պարիկոս» տերմինը (տե՛ս Καждан, Об аграрных отношениях, стр. 106: նույնի՝ Деревня и город, стр. 94): Սյուլգյունովը «պարիկոս» բառի տակ չի տեսնում տեխնիկական տերմին, բայց պարիկոսներին համարում է վանքերից կերակրվող շրջաններ (Сюзюмов, Проблемы иконо-

- борчества, стр. 77, ծանոթ. 38): Հետ կիսյիցի, IX դ. պարիկոսներն իրենց կախվածությամբ նման էին վաղ շրջանի կոլոններին, երբ ձևավորվում էր ֆեոդալական տիպի կախվածությունը, որ օրենսդրության մեջ IX դ. պարիկոսները նման են ավելի ուշ շրջանի ճորտ պարիկոսներին և որ Թեոփանեսը այստեղ նկատի ունի ֆեոդալական կախման մեջ գտնվող գյուղացիների (Липшиц, О значении термина парик, стр. 74—76), որ հիշյալ բարեգործական հաստատություններում շահագործվում էր պարիկոսների աշխատանքը (Липшиц, Очерки, стр. 85), և բացառված չէ, որ նրանք օգտագործվում էին նաև այլ մասնատիրական հողերում (նույն տեղում, էջ 118): Պարիկոսների մասին ընդհանրապես տե՛ս Καждан, Деревня и город, стр. 94—98: նույնի՝ Формирование поместья: նաև Сметанин, О статусе парнков, стр. 7—11, ուր և մանրամասն մատենագիտություն:
950. Բնագրում՝ χαπνικά (χαπνός բառից, որ ծուխ է նշանակում): Հետ էություն գլխահարկ էր, որ գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից: Բյուզանդական հեղինակներից Թեոփանեսն առաջինն է, որ հիշատակում է այն: Կապիիկոսը հոգահարկի հետ կազմում էր այս ժամանակաշրջանում պետության հիմնական եկամուտը: Այդ հարկը գոյություն ուներ և նիկեիոսից առաջ, միայն այժմ այն ստրածվում էր գյուղացիների որոշ խավի վրա, որը նախագես ազատված էր ներքանից (Ostrogorsky, Histoire, p. 217): Թեոփանեսի Շարունակողի ավյալենքով IX դ. 30-ական թվականներին այն կազմում էր երկու միլիարեսիոն (Theophanes Cont., p. 54: Արծաթ միլիարեսիոնը կազմում էր մեկ ոսկեդրամի 1/12 մասը): 1073 թ. մի փաստաթղթում ծխահարկը (սինոնյալ հետ միասին) արդեն կազմում էր 1/4 դահեկանից մինչև մեկ դահեկան, բայց իրականում հասնում էր մինչև չորս դահեկան (Καждан, Деревня и город, стр. 147): Կապիիկոսի մասին հիշատակում են նաև Իրն Խաուկայն ու Իրն Թորգադրեց: Տե՛ս Καждан, Деревня и город, стр. 145—146: նաև Липшиц, Очерки, стр. 127, Yampouroulos, La société, p. 223—224:
951. Այսինքն կուրատորի (կայսերական տան ու կալվածների հոգացող պաշտոնյայի) իրավասությունը:
952. Տարաբանչուր ստրկի համար վաճառականը տալու էր երկու դահեկան հարկ, այսինքն՝ մոտ 10 տոկոսով ավելյանում էր ստրուկների գինը: Ստրուկների գնացուցակը հայտնի է, նրանց մասին մանրամասն տե՛ս Թարքիլյան, Եփեսոսի Բուլիայի կրակը, էջ 423—424, 427—428: նաև՝ Ostrogorsky, Histoire, p. 218 և ծանոթ. 2: Այս շրջանում ստրուկների աշխատանքի օգտագործման և ստրկավաճառության մասին տե՛ս Липшиц, Очерки, стр. 119 և հտ.: Ստրուկները գտնվում էին հասարակական սանդուղքի ամենացածր աստիճանի վրա (նրանցից բարձր գտնվում էին պարիկոսները, միսթիոսները (վարձկան), «սպորները» (շրավոր, աղբատ) և մորտիաները), և օգտագործվում էին հատկապես տնային տնտեսության մեջ:
953. Բնագրում՝ κορυπέριον: IX դ. այդ բառի տակ ենթադրվում էին երկու տեսակի կողմնակի հարկեր՝ հարկ առուձախից և հարկ շրջանառությունից: Թեոփանեսն այստեղ նկատի ունի հարկի երկրորդ տեսակը (տե՛ս Липшиц, Очерки, стр. 80): Ստացվում է 16³/4 տոկոս (տե՛ս Ζαχαριανος, Βυζάντιον, σελ. 44): Նիկեիոս I-ի այս ցտասներդրը միջնադարյան մասին կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս Casimatis, La dixième „vexation“, p. 154 և հտ.: նաև՝ Frances, Le commerce maritime, p. 41—47:

954. Հավանաբար ժառանգելու իրավունքից զրկելու միտումով անմիջական ժառանգներին հետագայ ազգակների ստատուսը տվեց:

955. Մոմ պատրաստող:

956. 7200 ոսկեդրամ:

957. Պաշտոնական եկեղեցին ամեն ջանք թափում էր պալլիկյաններին մանրեցից համարելու ոչ միայն որովհետև, իրօք, այդ երկու հերձվածների գաղափարախոսության մեջ կային ընդհանուր գծեր (օրինակ՝ աստվածաբանական դուալիզմը), այլև որպեսզի պալլիկյանների դեմ օգտագործի մանրեցիների դեմ գրված ամբողջ գրականությունը, ընդունված օրենսդրությունը: Այնինչ պալլիկյաններն ամեն կերպ մերժում էին որևէ կապ մանրեցիների հետ, հրաժարվում նրանց գրական ժառանգությունից: Հետագայում պաշտոնական եկեղեցին նույն ձևով թունդակեցիներին պալլիկյան էր համարում (Бартикян, Источники, стр. 103, прим. 1):

958. Աթինացիների վերաբերյալ բազմաթիվ կարծիքներ են արտահայտվել: Գե Գուեի համաձայն նրանք ժամանակակից գնչուներն են (ցիգանները) (տե՛ս De Coeje, Mémoire, p. 25—26) և հանդես են եկել IX դ.: Միշլենկոն, ընդհակառակը, մերժում է այդ կարծիքը (Мищенко, 'Аθηγενες: не пыгани, стр. 183—196): Նույն կարծիքին է և Սուլիսը (Soulis, The Gypsies, p. 145 և 163): Ստարբը նրանց հանդես դալը դնում է Նիկեոսի I կայսեր ժամանակ (Starr, The Athinganot, p. 93 և 101): Թեոփանեսի Շարունակողը (էջ 42) նրանց տեղադրում է Ամորիոն բազարում՝ հրեաների հետ: Երբ 820 թ. բռնկվեց Թովմա Գազիբացու ապստամբությունը, Գենեսիոս պատմիչի ասելով, նրան մասնակցեցին բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, այդ թվում նաև հայեր, պալլիկյաններ և աթինացիներ (Genesii Regum, p. 33):

959. Բնադրում՝ ἀποβῶς πολιτεῦσθαι: Լիպչիցը հիշոթարգմանելով «беспрпятственно пользоваться всеми правами», մեկնաբանման մեջ ավելացնում է «Манихеи получили разрешение жить в столице» (ընդգծումն իրենն է) մի բան, որ Թեոփանեսի բնադրում չկա (տե՛ս նրա «Павликианское движение», стр. 56): Ինչ վերաբերում է Լիպչիցի խոսքերին, որ պալլիկյանները իբրև թե Թեոփանեսի ասելով «հենց մայրաքաղաքում գինվեցին ոչնչացնելու համար ուղղափառ հավատքը» (նույն տեղում, էջ 57), թյուրիմացություն է: Ինչպես կհամոզվի ընթերցողը, խոսքը սուտանուն անապատական նիկոդայոսի և նրա մարդկանց մասին է, և ոչ պալլիկյանների:

Նիկեոսը կայսեր իշխանության ժամանակաշրջանը զօգադիպում է պալլիկյանների խոշորագույն ազանդապետ Սերգիոսի (801—834) դարձնելուց նրան սկզբնական շրջանի հետ, երբ իսկապես պալլիկյան շարժումն անշափ հզորացավ տարածվեց: Այդ տարիներին պալլիկյանների պարագլուխն էր նաև Հովսեփ-Եպափրոզիտոսը, որ շարժումը գլխավորել էր ամբողջ երեսուն տարի: Նա, խուսափելով կայսրության հայածանրներից, հաստատվել էր Փոյուզիայում և Պիսիդիայի Անտիոք բազարում: Ինչպես տեսնում ենք, Թեոփանեսն ազանդավորներ է գտնում Փոյուզիայում, հետևաբար նկատի ունի Հովսեփ-Եպափրոզիտոսի հենց այնպիսի հիմնադրած պալլիկյան համայնքները: Հովսեփ-Եպափրոզիտոսին հաջորդեց հայազգի Վահանջ և վերահիշյալ Սերգիոսը (Бартикян, Источники, стр. 140 и сл.):

960. Պատահական չէ, որ Նիկեոսի մահից անմիջապես հետո իշխած կայսրերը, Միբայել I-ը և հատկապես Անոն V Հակագնը, Պետրոս Սիկիլիացու տվյալներով, ասեսելով, որ հոռոմների մեծ մասը վարակվել է նրանց վարդապետությունից, հոռոմական պետության բոլոր շրջանները հրաման արձակեցին՝ կոտորել այդ պիղծ աղանդի հետևորդներին» (Бартикян, Источники, стр. 148):

961. Թարգմանաբար նշանակում է «գրքի սյունաշարք»: Գտնվում էր Թեոդոսիոսի և Կոստանդինի պարիսպների միջև: Հետագայում ժողովուրդը այլ կերպ ստուգաբանեց անունը՝ «վեց սյուններ», որից էլ առաջացել է ժամանակակից «Ալիք մերմեր» (վեց մարմարիոն) թուրքական անվանումը: Գտնվում էր ժամանակակից Սուլու մանաստրից (հնում՝ Պերիբլիպոսս) հյուսիս (տե՛ս Μ π ο σ ο μ η ς, Αι διπλαϊ γραφαι, σελ. 48—55):

962. Հավանաբար նկատի ունի Քրիստոսի ասույթը. «Միրեցես զրեկեր քո իբրև զանձն քո» (Մատթ. ԺԹ, 19, ԻԲ, 39, Մարկոս ԺԲ, 31):

963. Եվխարիստի ար. Թեոդորոս Տիրոսի պաշտամունքային կենտրոնն էր: Հեղինակն ասում էր, որ Քրիստոսի քաղաք էր Ամասիայից մեկ օր ճանապարհ դեպի արևմուտք: Մտնում էր Արմենիականների բանակաթեմի կազմում: Ա. Գրեգուարը նույնացրել էր թուրքական Ավրաս կամ Ախրաս գյուղի հետ, որտեղ գտնվում են բյուզանդական բազմաթիվ ավերակներ (Mango-Sevčenko, Three Inscriptions, p. 379—380):

964. Աբաբը Իսրայելի թագավոր էր (IX դ. մ. թ. ա.), ընդունեց կոստանդուպոլսյան և հայլածեց Ենվոլային պաշտոններին: Ապանվեց Ասորիի դեմ պատերազմում (Գ. Թագապարտիանց, ԺԶ, 28, ԻԲ, 38 և հ.տ. և Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 1 և հ.տ.): Ֆալարիսը Սիկիլիայի Ակրագանտ քաղաքի բնակալն էր (VI դ. մ. թ. ա.), որի անունը աստիի դարձավ այն կրողի դաժանությունների ու գործած ոճիքների պատճառով: Միզասը Փոյուզիայի թագավոր էր (VIII դ. մ. թ. ա.), հարուստ ու ազա՛ մի մարդ, որ, ավանդության համաձայն, ինչին ձեռք էր տալիս, ոսկու էր վերածվում:

965. Ձեռագրերում ամսաթիվը չի նշված: Լատիներեն թարգմանության մեջ նշված է հուլիս ամիսը:

966. Այսինքն՝ իր թագավորության սկզբից:

967. Հմմտ. Երկրորդումն օրինաց, Բ, 30:

968. Տե՛ս Գ. Թագապարտիանց, ԻԲ, 20 (հմմտ. Բ Մնացորդաց, ԺԸ, 19):

969. Բնադրում՝ αὐτόγ: Տե՛ս ծանոթ. 758:

970. 378 թվականից (երբ Ադրիանուպոլսում վեսագոթների դեմ մղված մարտում սպանվեց Վաղես կայսրը), ոչ մի բյուզանդական վեհապետ թշնամու կողմից չէր սպանվել: Այդ պատճառով Նիկեոսը I-ի կորուստը ժամանակակիցների վրա հսկայական ապավորություն գործեց:

971. Այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետին:

972. Նիկեոսը I-ի 811 թ. հուլիսի 26-ին կրած պարտության և բյուզանդական զորքի կոտորածի մասին պահպանվել է մի շատ արժանահավատ ու հետաքրքիր անանուն շարադրանք, որ պահպանվել է Վատիկանի մատենադարանի հուճարեն ժողովածուի № 2014 ձեռագրում, և առաջին անգամ հրատարակվել Իվան Գույլևի կողմից (Дуиѣс, Нови житийски дани, стр. 147—188: Նույնի՝ La Chronique byzantine de l'an 811, p. 205—254: Grégoire, Un nouveau fragment, p. 417—427):

1004. Բնագրում՝ πέταλον: Անաստասիոս Բիրլիոթեկարիոսը Թարգմանել է argenteo petalo: Մեր Թարգմանությունը ենթադրական է:
1005. Պատկերամարտ Կոստանդին V կայսեր, որ բուլղարների դեմ բազում հաղթանակներ էր տարել:
1006. Մ. Յա. Սյուլզումովը, հիշելով Թեոփանեսի այս խոսքերը, թե Կոստանդին V-ը ձի հեծած երևաց ժողովրդին, գտնում է, որ սրանով ստեղծվեց լեգենդի սկիզբը: Հետագայում բյուզանդական էպոսի ստեղծման ժամանակ, իբրև թե, Կոստանդին V-ի կերպարը փոխարինելու եկան Անդրոնիկոս և Կոստանդին Դուկասի կերպարները (տե՛ս Сюзюмов, Проблемы иконоборчества, стр. 65): Պարզ ենթադրություն է, որ նշով չհաստատվող:
1007. Նկատի ունի Ասորեստանի Թագավոր Սենեբերիմին, Սարգոնի որդուն, որ աչքի բնկավ իր գաժանությունը ու բռնություններով:

Հ Ա Պ Ա Վ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ի Բ Ա Ն Ա Լ Ի

- Աբգարյան, «Սերևոսի» պատմությունը—Վ. Աբգարյան, «Սերևոսի» Պատմությունը և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965:
- Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին—Ն. Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948:
- Աղոնց, Նամակներ—Նիկողայոս Աղոնցի նամակներից, հրատ. Պ. Հ. Հակոբյանի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 1:
- Ալիշան, Երազ Վարդան կայսեր—Վ. Ալիշան, Երազ Վարդան կայսեր Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921:
- Ալիշան, Բ Վարդան կայսեր—Վ. Ալիշան, Բ Վարդան կայսեր Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1921:
- Ալիշան, Շիրակ—Վ. Ալիշան, Շիրակ. տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881:
- Անաոյան, Անձնանունների բառարան—Հ. Անաոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա—Ե, Երևան, 1942—1962:
- Անաոյան, Արմատական բառարան—Հ. Անաոյան, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Ա—Դ, Երևան, 1971—1979:
- Անաոյան, Հայերեն նոր բառեր—Հ. Անաոյան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, հտ. Բ, Վենետիկ, 1926:
- Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը—Անանիայի Շիրակացույ համարողի Մատենագրությունը: Տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1943:
- Առաֆելյան, Հայաստանը—Բ. Ն. Առաֆելյան, Հայաստանը արարական տիրապետության առաջին շրջանում և հայերի պայքարն անկախության համար: «Գիտական ժողովածու» Երևան, 1941:
- Առաֆելյան, Հայերի ապստամբությունները—Բ. Ն. Առաֆելյան, Հայերի ապստամբությունները արարական լծի դեմ 703 թ.: ՍՍՌՄ գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1941, № 5—6 (10—11):
- Բարթիկյան, Բոլիլասի կտակը—Հ. Մ. Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոլիլասի կտակը (1059) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 5, 1960:
- Բարթիկյան, Հայագիտական նյութեր—Հ. Մ. Բարթիկյան, Հայագիտական նյութեր բյուզանդագիտական նոր հանդեսում, «Արարեր», 1973, № 3:
- Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր—Հ. Մ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական նոթեր, ՀՍՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1960, 6—7:
- Բարթիկյան, Narratio—Հ. Մ. Բարթիկյան, Narratio de rebus Armeniae, հունարեն Թարգմանությամբ մեղ հասած մի հայ-թաղիկոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, 1963:

Բարբիկյան, Նիկողայոս Միստիկոսի թղթերը—Հ. Մ. Բարբիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերացուն և Ամրատ Ա թագավորին: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, № 4:

Կեյցեր, Սկզբնավորումներ.— Հ. Գեյցեր, Սկզբնավորումները բուլղարական բանակաբե-
մեքու գրութեան, թարգմ. Գ. Գարանֆիլեանի, Վիեննա, 1902:

Կեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն.— Հ. Գեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պեր-
գամոն և Պերգամոնի կայսերական դահլի վրա: Հանդես ամսօրյա, 1907, № 8:

Կիրք թղթոց—Կիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901:

Կրիզոս Մագիստրոս—Կրիզոս Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն առաջարանով և ծանոթու-
թյուններով առաջին անգամ ի լույս բնծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրա-
պոլ, 1910:

Կրիզոսյան, Սանփանոս Մրենցի—Մեսոպ վրդ. Գ. Կրիզոսյան, Ստեփանոս Մրենցի,
Պնջրութ, 1958:

Դիվան հայ վիճաբանության—Դիվան հայ վիճաբանության, պր. 1, Անի քաղաք: Կազմեց
Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966:

Եղիշեի Վան Վարդանյի և Հայոց պատերազմին: Ի լույս ածեալ բաղդատութեամբ
ձեռագրաց, աշխատասիրութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957:

Երեմյան, Հայաստանը—Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ
VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական
հիմքի վրա), Երևան, 1963:

Զարբանալյան, Հայկական թարգմանութիւնք—Գ. Զարբանալյան, Հայկական թարգմա-
նութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889:

Թավմա Արծունի—Թավմայի Վարդապետի Արծունայ Պատմութիւն տանն Արծունեաց:
Ի լույս էսած Ք[Լրովրէ] Պ[ատկանեան], Ի Ս. Պետրբուրգ, 1887:

Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները—Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդա-
կան հարաբերությունները VII դ.՝ արաբական տոջին արշավանքների ժամանակ,
«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 4:

Լեո—Հայոց պատմություն—Լեո, Հայոց պատմություն, երկրորդ հատոր, Երևան, 1947:
Խարանխ, Հայերը—Պ. Խարանխ, Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, թարգմանեց
Հայկ Պերպերյան, Վիեննա, 1966 (Ազգային Մատենադարան, ՃՂԹ):

Կանոնագիրը Հայոց—Կանոնագիրը Հայոց, աշխատասիրությամբ Վ. Ա. Հակոբյանի, հտ.
Ա.—Բ, Երևան, 1964—1971:

Կիրակոս Կանակեցի—Կիրակոս Կանակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ
Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

«Կնիք Հաւատոյ»—«Կնիք Հաւատոյ», Վաղարշապատ, 1914:

«Կոստանդին Միբանձի»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6, Բյու-
զանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միբանձի, թարգմանություն բնա-
գրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Զրաչ Բարբիկյանի, Երևան, 1970:

Հովհան Մամիկոնյան—Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ և
առաջարանով Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941:

Հովհաննես Դրասխանակերացի—Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերացայ Պատմու-
թիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

«Հովհաննես Սկիլիցես»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 10, Բյուզան-
դական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես: Թարգմանություն բնագրից, առ-
ջարան և ծանոթագրություններ Զրաչ Բարբիկյանի, Երևան, 1979:

Հովհան Օննեցի—Յովհաննես Իմաստասերի Աննեցայ, Հայոց կաթողիկոսի, Մատենա-
գրութիւնք, Վենետիկ, 1833:

Վեռնո—Պատմութիւն Վեռնոյ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետրբուրգ, 1887:

Մանանդյան, Արաբական արշավանքները—Հ. Մանանդյան, Արաբական արշավանքները
Մանանդյան, Արաբական արշավանքները—Հ. Մանանդյան, Արաբական արշավանքները
Մանանդյան (ժամանակագրական դիտողություններ): Քննական տեսություն հայ
ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:

Մանանդյան, Ընթացողիները—Հ. Մանանդյան, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանք-
ների ընթացողիները (մարշրուտները): Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատ-
մության, հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960:

Մանանդյան Ժողովրդական ապստամբությունները—Հ. Մանանդյան, Ժողովրդական ապս-
տամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ, Երևան, 1939:

Մանանդյան, Կշիռները—Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը Նազույն հայ աղբյուրնե-
րում, Երևան, 1930:

Մատթոս Առեայեցի—Մատթոսի Առեայեցայ ժամանակագրութիւն, Վաղարշա-
պատ, 1898:

Մելիք-Բախչյան, Դիտողություններ—Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Դիտողություններ արաբ-
ների Հայաստան կատարած արշավանքների մասին, «Պատմա-բանասիրական հան-
դես», 1964, № 3:

Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը—Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը VII IX դարերում,
Երևան, 1968:

Միխայել Ասորի, 1870—Տեոն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն,
Երուսաղեմ, 1870:

Միխայել Ասորի, 1871—ժամանակագրութիւն Տ. Միխայելի Ասորոց պատրիարքի, Երու-
սաղեմ, 1871:

Մովսես Խորենացի—Մովսէսի Խորենացայ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913:

Մովսես Կաղանկատվացի—Մովսէսի Կաղանկատուացայ Պատմութիւն Աղուանից աշ-
խարհի, Թիֆլիս, 1912:

Նեղոսի Իոնապատի Կարգագրութիւնք—Նեղոսի Իոնապատի Կարգագրութիւնք պատ-
րիարքական աթոռոյն, հրտ. Ն. Ֆինկ, Վաղարշապատ, 1902:

«Պրոկոպիոս Կեսարացի»—Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյու-
զանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից,
առաջարան և ծանոթագրություններ Զրաչ Բարբիկյանի, Երևան, 1967:

Սեբեոս—Պատմութիւն Սեբեոսի: Աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979:

Ստեփանոս Սերբյան—Պատմութիւն նահանգին Սիսական արաբեալ Ստեփանոսի Օրբե-
լեան արքեպիսկոպոսի Մրենաց, Թիֆլիս, 1910:

Վարդան վարդապետ—Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ,
Վենետիկ, 1862:

Տեր-Վիտնյան, Ամիրայությունները—Ա. Ն. Տեր-Վիտնյան, Արաբական ամիրայություն-
ները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

- Sեր-Ղևոնդյան, «Հայոց իշխանը»—Ա. Ն. Sեր-Ղևոնդյան, «Հայոց իշխանը» արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1964, №2:
- Sեր-Մինասյան, Նեստորականությունը Հայաստանում—Ն. Գ. Sեր-Մինասյան, Նեստորականությունը Հայաստանում, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971:
- Sեր-Մինասյան, Պարսից ժողովը—Ն. Sեր-Մինասյան, Այսպես կոչված Պարսից ժողովը: Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971:
- Sեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ—Ս. Sեր-Ներսեսյան, VII դարի մի երկ, եվրոպական պատկերների պաշտպանությունը: «Հայ արվեստը միջնադարում», Երևան, 1975:
- Sեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը—Ս. Sեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975:
- Sեր-Սահակյան, Հայ կայսերը—Կ. Sեր Սահակյան, Հայ կայսերը Բյուզանդիոնի, հտ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1905:
- Ուլստանես—Ուլստանես Եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց, հատուած երկրորդ, Պատմություն բաժանման վրացի հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
- Քենդերյան, Հովհան Մայրադոմեցի—Հ. Մ. Քենդերյան, Հովհան Մայրադոմեցի, Երևան, 1973:
- Օրմանյան, Ազգապատում—Մ. Օրմանյան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցրերը սկիզբից մինչև մեր օրերը, մասն Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913:
- Адонц, Армения—Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
- Ангелов, За политическите емигранти—Д. Ангелов, Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България. «Античная древность и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.
- Артамонов, История хазар—М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962.
- Баласчев, Българският господар Тервел—Г. Баласчев, Българският господар Тервел, «Периодическо списание» 77, 1898.
- Бартиякян, Источники—Р. М. Бартиякян, Источники для изучения истории павликианского движения, Е., 1961.
- Бартиякян, К вопросу—Р. М. Бартиякян, К вопросу о павликианском движении в Византии в первой половине VIII в., «Византийский Временник», т. VIII, 1956.
- Бартиякян, О протоболгарских надписях—Р. М. Бартиякян, О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства. «Вестник Общ. наук» АН Арм. ССР, № 1, 1981.
- Бартиякян, Об армянской памятной записи—Р. М. Бартиякян, Об армянской памятной записи в грузинской рукописи, содержащей Типик Григория Пакурияна, *Իրաբեր*, 1978, № 7.
- Беляев, Арабы—Е. А. Беляев, Арабы, Ислам и Арабский халифат в раннее средневековье М., 1965.
- Беляев, Мусульманское сектанство—Е. А. Беляев, Мусульманское сектанство, М., 1957.
- Бенешевич, К истории—В. Н. Бенешевич, К истории евреев в Византии VI—X веков, «Еврейская мысль», 1926.

- Бешевлиев, К вопросу о награде—В. Бешевлиев, К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Бешевлиев, Мадарският конник—В. Бешевлиев, Мадарският конник, София, 1956.
- Браунинг, Рабство—Р. Браунинг, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), «Византийский Временник», т. XIV, 1958.
- Бурмов, Към въпроса—А. К. Бурмов, Към въпроса за произхода на прабългарите, «Известия на Българското историческо дружество», XXII—XXIV, 1948.
- Васильевский, Жития—В. Г. Васильевский, Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского, «Труды», т. III, Птг., 1915.
- Васильевский, Житие Иоанна Готского—В. Г. Васильевский, Житие Иоанна Готского, «Труды», т. II, вып. 2, СПб., 1912.
- Васильевский, Записка—В. Г. Васильевский, Записка греческого топарха, «Труды», т. III, вып. 1, СПб., 1909.
- «Византийская книга эпарха»—«Византийская книга эпарха». Вступительная статья, перевод, комментарий М. Я. Сюзюмова, М., 1962.
- Гийан, Очерки—Р. Гийан, Очерки просопографии Византийской империи, «Византийский Временник», т. XXXIV, 1973.
- Грацианский-Сказкин, Хрестоматия—Н. П. Грацианский—С. Д. Сказкин, Хрестоматия по истории средних веков, т. I—III, М., 1949—1950.
- Гумилев, Биография тюркского хана—Л. Н. Гумилев, Биография тюркского хана в «Истории» Феофилакта Симокатты и в действительности, «Византийский Временник», т. XXVI, 1965.
- Гумилева, Кубань—Л. Г. Гумилева, О названиях реки Кубань. «Топонимика Востока». Исследования и материалы, М., 1969.
- Гюзелев, Участие на българите—В. Гюзелев, Участие на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. «Исторически преглед», XXIX (1973), вып. 3.
- Дестунис, Заметки—Г. Дестунис, Заметки по тексту Феофанова Временника, «Византийский Временник», т. I, 1894.
- Дмитриев, Движение скамаров—А. Д. Дмитриев, Движение скамаров, «Византийский Временник», т. V, 1952.
- Дуйчев, Нови житийни данни—И. С. Дуйчев, Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г. «Списание на Българска Академия на науките», т. 54, 1936.
- Дуйчев, Проучвания—И. С. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие I. Император Юстиниан II Ринотмит данник на хан Тервеля, «Списание на Българската Академия на науките», т. 41, вып. I, 1945.
- Дурново, Краткая история—Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957.
- Ернштедт, Этимология глагола μαχαρίζω—П. В. Ернштедт, Этимология новогреческого глагола μαχαρίζω. «Доклады и сообщения Института языкознания» АН СССР, I, 1951.

- Златарски*, История I, ч. 1—*В. Н. Златарски*, История на българската държава през средните векове, т. 1, ч. 1, София, 1918.
- Извори, т. VI—Извори за Българската история, т. VI, София, 1960.
- Извори, т. VIII—Извори за Българската история, т. VIII, София, 1961.
- История Византии—История Византии в трех томах, Изд. АН СССР, т. II, М., 1967.
- История императора Иракла—История императора Иракла—сочинение епископа *Себеоса*, писателя VII века. Перевод с армянского, СПб., 1862.
- История халифов—История халифов вардапета *Гевонда*, писателя VIII века. СПб., 1862.
- Каждан*, Деревня и город—*А. П. Каждан*, Деревня и город в Византии IX—X вв., М., 1960.
- Каждан*, Об аграрных отношениях—*А. П. Каждан*, Еще раз об аграрных отношениях в Византии IV—XI вв., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Каждан*, О феодальной собственности—*А. П. Каждан*, К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв., «Византийский Временник», т. X, 1956.
- Каждан*, Формирование поместья—*А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии в X веке, «Византийский Временник», т. XI, 1956.
- Каждан-Чичуров*, О структуре—*А. П. Каждан*, *И. С. Чичуров*, О структуре византийского общества VII—IX вв. Проблема социальной стратификации и книга П. Яннопулоса. «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византистов, М., 1977.
- Колесников*, Иран—*А. И. Колесников*, Иран в начале VII века. «Палестинский сборник», вып. 22 (85), М.—Л., 1970.
- Котанджян*, Цвет—*Н. Котанджян*, Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Ереван, 1978.
- Кривов*, Сражение при Му'те—*М. В. Кривов*, Сражение при Му'те по арабским источникам и Феофану, «Византийский Временник», т. 40, 1979.
- Кулаковский*, История Византии—*Ю. Кулаковский*, История Византии, т. III, Киев, 1915.
- Кулаковский*, К критике—*Ю. Кулаковский*, К критике известий Феофана о последнем годе правления Фоки, «Византийский Временник», т. XXI, вып. 1—2, 1914.
- Кучма*, К вопросу—*В. В. Кучма*, К вопросу о социальной сущности «Революции» Фоки (602—610). «Византийские очерки». Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византистов, М., 1977.
- Ласкин*, Ираклий—*Г. Ласкин*, Ираклий. Византийское государство в первой половине VII в., Харьков, 1889.
- Левченко*, Венеты и прасины—*М. В. Левченко*, Венеты и прасины в Византии в V—VII вв., «Византийский Временник», т. I, 1947.

- Левченко*, Церковные имущества—*М. В. Левченко*, Церковные имущества V—VIII вв. в Восточноримской империи, «Византийский Временник», т. II, 1949.
- Липшиц*, Византийское крестьянство—*Е. Э. Липшиц*, Византийское крестьянство и славянская колонизация (преимущественно по данным Земледельческого закона). «Византийский сборник» под редакцией *М. В. Левченко*, М.—Л., 1945.
- Липшиц*, Из истории—*Е. Э. Липшиц*, Из истории славянских общин в Македонии. «Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия», М., 1952.
- Липшиц*, Никифор—*Е. Э. Липшиц*, Никифор и его исторический труд. «Византийский Временник», т. III, 1950.
- Липшиц*, О городе—*Е. Э. Липшиц*, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., «Византийский Временник», т. VI, 1953.
- Липшиц*, О значении термина парик—*Е. Э. Липшиц*, О значении термина парик в Византии IX в. «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР *Н. В. Пигулевской*, М., 1967.
- Липшиц*, Очерки—*Е. Э. Липшиц*, Очерки по истории византийского общества и культуры в VIII—первой половине IX века, М., 1961.
- Липшиц*, Павликианское движение—*Е. Э. Липшиц*, Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв., «Византийский Временник», т. V, 1952.
- Липшиц*, Право и суд—*Е. Э. Липшиц*, Право и суд в Византии в IV—VIII вв., Л., 1976.
- Липшиц*, Славянская община—*Е. Э. Липшиц*, Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма, «Византийский Временник», т. I, 1947.
- Лопарев*, Жития святых—*В. Лопарев*, Византийские жития святых VII—IX вв., «Византийский Временник», т. 17, 1910.
- Март*, Антиох Стратиг—*Н. Я. Март*, Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. IX, СПб., 1909.
- Март*, Аркауи—*Н. Я. Март*, Аркауи. Монгольское название христиан. В связи с вопросом об армянах-халкидонитах, «Византийский Временник», т. 12, 1905.
- Медников*, Завоевание Иерусалима—*Н. А. Медников*, Завоевание Иерусалима персами в 614 г. «Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества» т. VIII, 1897.
- Мишулин*, Древние славяне—*А. В. Мишулин*, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей до VII в. н. э., «Вестник Древней Истории», 1941, № 1.
- Мищенко*, Цигани—*Х. I. Мищенко*, 'Αβίτταροι: не цигани. В кн. «Юбилейный збірник на пошану академика Дмитра Ивановича Багалія». Том I, Київ, 1927.

- Моисей Каганкатвацци.— История Агван *Моисея Каганкатвацци*, писателя X века. Перевод с армянского [К. Патканяна], СПб., 1861.
- Наследова, Македонские славяне—*Р. А. Наследова*, Македонские славяне конца IX—начала X века по данным Иоанна Камениаты, «Византийский Временник», т. XI, 1956.
- ан-Наубахти, Шинтские секты—*Ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти*, Шинтские секты, перевод с арабского, исследование и комментарий *С. М. Прозорова*, М., 1973.
- Панченко, Памятник славян—*Б. Панченко*, Памятник славян в Вифинии VII века, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», VIII, 1902.
- Патканов, Из нового списка—*К. Патканов*, Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому, «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1883, март.
- Пигулевская, Хронография Феофана—*Н. В. Пигулевская*, Хронография Феофана и сирийские хроники, «Ближний Восток, Византия, славяне», Л., 1976.
- Пигулевская, Эфиопия и Химьяр—*Н. В. Пигулевская*, Эфиопия и Химьяр в их взаимоотношениях с Восточноримской империей, «Вестник Древней Истории», 1948, № 4.
- Пиотровская, К изучению «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К изучению «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора. «Труды Отдела древнерусской литературы», т. XXIX, 1974.
- Пиотровская, О времени перевода «Летописца вскоре»—*Е. К. Пиотровская*, К вопросу о времени перевода «Летописца вскоре» константинопольского патриарха Никифора на славянский язык, «Вспомогательные исторические дисциплины», т. VII, 1976.
- Преображенский, Летописное повествование—*П. Г. Преображенский*, Летописное повествование св. Феофана Исповедника. Исследование в области византийской историографии, Вена, 1912.
- Псевдо-Шапух Багратуни.—История Анонимного повествователя. *Псевдо-Шапух Багратуни*, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий *М. О. Дарбинян-Меликян*, Е., 1971.
- Санаров, Проблемы—*В. И. Санаров*, Проблемы историко-этнографического изучения цыган. «Советская этнография», вып. 3, 1971.
- Саркисян, Даस्ताгерт—*Г. Х. Саркисян*, Даस्ताгерт в ранних армянских источниках, «Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология». Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР *Н. В. Пигулевской*, М., 1967.
- Сборник документов—Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951.
- Сергий, Преподобный Феофан—*Сергий*, Преподобный Феофан Исповедник, «Душеполезное чтение», 1893.
- Симеонов, Происход на личното име—*Б. Симеонов*, Происход и значение на личното име на хан Аспарух, «Векове», 1977, вып. 3.

- Сметанин, О статусе париков—*В. А. Сметанин*, О статусе некоторых категорий париков в поздней Византии, «Византийский Временник», т. 33, 1972.
- Сюзюмов, Основные направления—*М. Я. Сюзюмов*, Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода, «Византийский Временник», т. XXII, 1963.
- Сюзюмов, О характере—*М. Я. Сюзюмов*, О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону, «Византийский Временник», т. X, 1956.
- Сюзюмов, Проблемы иконоборчества—*М. Я. Сюзюмов*, Проблемы иконоборчества в Византии, «Ученые записки Свердловского государственного педагогического института», вып. 4, Свердловск, 1948.
- Тер-Гевондян, Армения—*А. Н. Тер-Гевондян*, Армения и арабский халифат, Е., 1977.
- Тихомиров, Именник—*М. Н. Тихомиров*, Именник болгарских князей, «Вестник Древней Истории», 1946, № 3.
- Тихомиров, Исторические связи—*М. Н. Тихомиров*, Исторические связи России со славянскими странами и Византией, М., 1969.
- Тыпкова-Заимова, Нападения «варваров»—*В. Тыпкова-Заимова*, Нападения «варваров» на окрестности Солуни в первой половине VI в., «Византийский Временник», т. XVI, 1959.
- Удальцова, Идеино-политическая борьба—*З. В. Удальцова*, Идеино-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV—VII вв.), М., 1974.
- Успенский, Две надписи—*Ф. И. Успенский*, Две исторические надписи. I. Надпись на башне Артавазда, «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», III, София, 1898.
- Успенский, Очерки—*К. Успенский*, Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII—IX вв. Феофан и его историография, «Византийский Временник», т. III, 1950, т. IV, 1951.
- Феофан, Летопись—Летопись византийца *Феофана*. В переводе с греческого *В. И. Оболенского* и *Ф. А. Терновского*. С предисловием *О. М. Бодянского*, Москва, 1887 (Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1884—1887).
- Феофилакт Симокатта, История—*Феофилакт Симокатта*, История, перевод *С. П. Кондратьева*. «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы», изд. АН СССР, М., 1957.
- Фотия, О гробе—*Фотия*, святейшего архиепископа Константинопольского, О гробе господина нашего Иисуса Христа и другие малые его творения на греческом и армянском языках изданные с предисловием *А. И. Пападопуло-Керамевсом* и переведенные *Г. С. Дестунисом* и *Н. Марром*. Православный Палестинский Сборник, вып. 31, СПб., 1892.
- Цанкова-Петкова, Българо-византийските отношения—*Г. Цанкова-Петкова*, Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в., «Антична древност и средние века», вып. 10, Свердловск, 1973.

- Beševliev*, Die Feldzüge — *V. Beševliev*, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgarien, „Etudes Balkaniques“, VII, 3, 1971.
- Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch — *V. Beševliev*, Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. „Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae“, t. X, fasc. 1–3, 1962.
- Beševliev* Κύριος Βουλγαρίας — *V. Beševliev*, Κύριος Βουλγαρίας, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 41, 1941.
- Beševliev*, Protobulgarische Inschrift — *V. Beševliev*, Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale, „Byzantion“, t. XXXV (1965), fasc. I. Mémorial Henri Grégoire.
- Beševliev*, Thronwirren in Bulgarien — *V. Beševliev*, Die Berichte des Theophanes und Nicephoros über die Thronwirren in Bulgarien 763–765. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 20, 1971.
- Bibliotheca hagiographica — Bibliotheca hagiographica graeca, Troisième édition par F. Halkin, Bruxelles, 1957.
- Bréhier*, Les Colonies — *L. Bréhier*, Les Colonies d'Orientaux en Occident, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XII, 1903.
- Bréhier*, „Orient ou Byzance?“ — *L. Bréhier*, A propos de la question „Orient ou Byzance?“, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XXII, Heft 1–2, 1913.
- Breyer*, Bilderstreit — *L. Breyer*, Bilderstreit und Arabersturm in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717–813) aus der Weltchronik des Theophanes (Byzantinische Geschichtschreiber 6), Graz-Wien-Köln, 1957.
- Brooks*, The Chronology — *E. W. Brooks*, The Chronology of Theophanes 605–775, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VIII, 1899.
- Brooks*, The Sicilian Expedition — *E. W. Brooks*, The Sicilian Expedition of Constantine IV, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XVII, 1908.
- Brooks*, The sources of Theophanes — *E. W. Brooks*, The sources of Theophanes and the Syriac Chroniclers, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XV, 1906.
- Bury*, A History — *J. B. Bury*, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, vol. II, London, 1899.
- Bury*, IAS — *J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911.
- Canard*, L'aventure Caucastienne — *M. Canard*, L'aventure Caucastienne du spathaire Léon le futur empereur Léon III, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. VIII, 1971.
- Canard*, La prise d'Héraclée — *M. Canard*, La prise d'Héraclée et les relations entre Hārūn ar-Rashīd et l'empereur Nicéphore Ier, „Byzantion“, t. XXXII, 1962.
- Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium — *G. Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantium during the first decades after foundation of the Bulgarian State, „Byzantinoslavica“, t. XXIV, fasc. I, 1963.
- Cassimatis*, La dixième „vexation“ — *G. Cassimatis*, La dixième „vexation“ de l'empereur Nicéphore, „Byzantion“, t. VII, 1932.

- Charanis*, The Armenians — *P. Charanis*, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisbon, 1963.
- Charanis*, Emperor Maurice — *P. Charanis*, A note on the ethnic origin of the emperor Maurice, „Byzantion“, t. XXXV, 1965, fasc. 2.
- Charanis*, Ethnic changes — *P. Charanis*, Ethnic changes in seventh century Byzantium, „Dumbarton Oaks Papers“, No 13, Washington, 1959.
- Charanis*, The term Helladikoi — *P. Charanis*, The term Helladikoi in byzantine texts of the VI, VII and VIII centuries, „Επιστημὴ Ἐπιστήμης Βυζαντινῶν Σπουδῶν“, τόμ. 23, 1953.
- Chardin*, Voyages — *Chardin*, Voyages du Chevalier Chardin en Perse, ed. Langlès, t. II, Paris, 1811.
- Christensen*, L'Iran — *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, Deuxième édition, Copenhague, 1944.
- Chronicon Paschale — Chronicon Paschale, recensuit *Ludovicus Dindorfius*, vol. I, Bonnae, 1832.
- Colonna*, Gli storici bizantini I — *Maria Elisabetta Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956.
- Constantelos*, The Moslem conquests — *D. J. Constantelos*, The Moslem conquests of the Near East as revealed in the grec sources of the seventh and eighth centuries, „Byzantion“, t. XLII, 1972, fasc. 2.
- DAI I — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio. Greek text edlted by *Gy. Moravcsik*, English Translation by *R. J. H. Jenkins*, Budapest, 1949.
- DAI II — Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, vol. II, Commentary by *F. Dvornik*, *R. J. H. Jenkins*, *B. Lewis*..., edited by *R. J. H. Jenkins*, London, 1962.
- Dain*, „Touldos“ — *A. Dain*, „Touldos“ et „Touldon“ dans les traités militaires, Mélanges *H. Grégoire*, II, Bruxelles, 1950.
- Darrouzès*, Listes épiscopales — *J. Darrouzès*, Listes épiscopales du Consile de Nicée (787), „Revue des Etudes Byzantines“, t. 33, 1975.
- Darrouzès*, Un recueil épistolaire — *J. Darrouzès*, Un recueil épistolaire byzantin. Le manuscrit de Patmos 706, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XIV, 1956.
- De Cer. I — Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine e recensione *Io. Iac. Reiskii*, vol. I, Bonnae, 1829.
- De Cer. II — *Io. Iac. Reiskii* Commentarii ad Constantinum Porphyrogenitum De Cerimoniis aulae byzantinae, Bonnae, 1830.
- De Goeje*, Mémoire — *M. J. De Goeje*, Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie, „Mémoires d'Histoire et de Géographie Orientales“, 3, Leyde, 1903.
- Der Nersessian*, Image worship — *S. Der Nersessian*, Image worship in Armenia and its opponents, „Armenian Quarterly“, vol. I, No 1, New York, 1946.

- Der Nersessian*, La peinture — *S. Der Nersessian*, La peinture arménienne au VIe siècle. In „Etudes Byzantines et Arméniennes“, t. I, Louvain, 1973.
- Der Nersessian*, Une apologie — *S. Der Nersessian*, Une apologie des images du septième siècle. In „Etudes Byzantines et Arméniennes“, t. I, Louvain, 1973.
- Diehl*, L'Afrique Byzantine — *Ch. Diehl*, L'Afrique Byzantine, Paris, 1896.
- Dieterich*, Quellen — *K. Dieterich*, Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, I—II, Leipzig, 1912.
- Diller*, Byzantine Lists — *A. Diller*, Byzantine Lists of old and new geographical Names, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 63, Heft 1, 1970.
- Dölger*, „Θεία“ — *F. Dölger*, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus „Θεία“, „Historia“, t. 5, 1955.
- Dujčev*, La Chronique byzantine de l'an 811 — *I. Dujčev*, La Chronique byzantine de l'an 811, „Travaux et Mémoires“ (Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation byzantines), t. I, Paris, 1965.
- Dujčev*, Quelques notes — *I. Dujčev*, Quelques notes sur les rapports historiques entre les Géorgiens et les Bulgares au moyen âge. „Византиноведческие этюды“. Сборник статей в честь 80-летия С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1978.
- Dujčev*, Les sept tribus — *I. Dujčev*, Les sept tribus slaves de la Mésie. In: *I. Dujčev*, Medievo bizantino-slavo I. Saggi di storia politica e culturale, Roma, 1965.
- Dvornik*, Les Slaves — *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris, 1926.
- Encyclopédie de l'Islam — Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition établie avec le concours des principaux orientalistes, t. I—IV, Leyde—Paris, 1960—1978.
- Esslin*, Die Themenverfassung — *W. Esslin*, Der Kaiser Heraclius und die Themenverfassung, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 46, Heft 2, 1953.
- Finlay*, History — *G. Finlay*, History of the Byzantine and Greek Empires from 716—1453, London, 1854 (հոր հրատարակութիւն՝ 1906).
- Frances*, Le commerce maritime — *E. Frances*, L'empereur Nicéphore Ier et le commerce maritime byzantin, „Byzantinoslavica“, t. XXVII, fasc. 1, 1966.
- Frolow*, La vraie croix — *A. Frolow*, La vraie croix et les expéditions d'Héraclius en Perse, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XI (Mélanges *Martin Jugie*), 1953.
- Garsoïan*, The Paulician Heresy — *Nina G. Garsoïan*, The Paulician Heresy. A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the Eastern provinces of the Byzantine Empire, The Hague—Paris, 1967.
- Gaudefroy-Demombynes*, Le monde musulman — *Gaudefroy-Demombynes* et *Platonov*, Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades, Paris, 1931.
- Gelzer*, Pergamon — *H. Gelzer*, Pergamon unter Byzantinern und Osmanen. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903.
- Genesis Regum* — *Genesis Regum*, ex recognitione *Caroli Lachmani*, Bonnae, 1834.

- Georgius Monachus* — *Georgii Monachi* Chronicon, ed. *C. de Boor*, t. II, Lipsiae, 1904.
- Georgius Syncellus* — *Georgius Syncellus* Chronographiae. In: *Georgius Syncellus et Nicephorus* Cp., ex recensione *Guillelmi Dindorfii*, vol. I—II, Bonnae, 1829.
- Gerland*, Die Feldzüge — *E. Gerland*, Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraklius, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. III, 1894.
- Gero*, Notes — *S. Gero*, Notes on byzantine Iconoclasm in the eighth century, „Byzantion“, t. XLIV, fasc. I, 1974.
- Gibbon*, The History — *E. Gibbon*, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. *J. B. Bury*, vol. V, London, 1898.
- Golden*, Khazar Studies — *P. B. Golden*, Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, vol. I, Budapest, 1980.
- Goubert*, Autour de la revolution — *P. Goubert*, Autour de la revolution de 602, „Orientalia Christiana Periodica“, t. 33, 1967.
- Goubert*, Byzance — *P. Goubert*, Byzance avant l'Islam, t. I, Byzance et l'Orient, Paris, 1951.
- Goubert*, Maurice — *P. Goubert*, Maurice et l'Arménie. Note sur le lieu d'origine et la famille de l'empereur Maurice, „Echos d'Orient“, t. 38, 1941—1942.
- Gouillard*, L'Hérésie — *J. Gouillard*, L'Hérésie dans l'Empire Byzantin, des origines au XIIe siècle, „Travaux et Mémoires“, t. I, Paris, 1965.
- Grabar*, L'Iconoclisme byzantin — *A. Grabar*, L'Iconoclisme byzantin. Dossier archéologique, Paris, 1957.
- Gracianszkij-Szkazkin*, Chrestomathia — *N. P. Gracianszkij, Sz. D. Szkazkin*, Kozepkori torteneti Chrestomathia, I—II, Budapest, 1952—1953.
- Grégoire*, An Armenian Dynasty — *H. Grégoire*, An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne, „Armenian Quarterly“, vol. I, No 1, New York, 1946.
- Grégoire*, L'empereur Nicéphore et Kroum — *H. Grégoire*, L'empereur Nicéphore le Chauve et Kroum, „premier“ de Bulgarie. Académie Royale de Belgique-Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 5e série, 1934.
- Grégoire*, Maurice le Marcioniste — *H. Grégoire*, Maurice le Marcioniste, empereur arménien et „Vert“, „Byzantion“, t. XIII, 1938.
- Grégoire*, L'origine bulgare — *H. Grégoire*, L'origine bulgare de la „Tempête“ de Shakespeare, „Известия на Българския археологически институт“, том 9, 1935.
- Grégoire*, Sayyid Battâl — *H. Grégoire*, Comment Sayyid Battâl, martyr musulman du VIIIe siècle, est-il devenu, dans la légende, le contemporain d'Amer (+863)?, „Byzantion“, t. XI, fasc. 2, 1936.
- Grégoire*, Un nouveau fragment — *H. Grégoire*, Un nouveau fragment du „Scriptor Incertus de Leone Armenio“, „Byzantion“, t. XI, 1936.
- Grousset*, Histoire — *R. Grousset*, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
- Grumel*, L'année — *V. Grumel*, L'année du monde dans la Chronographie de Théophane, „Echos d'Orient“, t. 37, 1934.

- Grumel*, La Chronologie — *V. Grumel*, Traité d'Etudes Byzantines I, La Chronologie, Paris, 1958.
- Guilland*, L'Augusteus — *R. Guilland*, Autour du Livre des Cérémonies: L'Augusteus, la Main d'Or et l'Onopodion, „Revue des Etudes Byzantines“, t. VI, fasc. 2, 1948.
- Guilland*, Le comte des murs — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine. Le comte des murs, „Byzantion“, t. XXXIV, 1964.
- Guilland*, Le Consul, ὁ ὑπάτος — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Consul, ὁ ὑπάτος, „Byzantion“, t. XXIV, 1954.
- Guilland*, Le Curopalate — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Curopalate, „Βυζαντινά“, τόμ. 2^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1970.
- Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome — *R. Guilland*, Etudes sur l'Hippodrome de Constantinople, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft“, Bd. VI, 1957.
- Guilland*, L'expédition de Maslama — *R. Guilland*, L'expédition de Maslama contre Constantinople (717—718). In: „Etudes Byzantines“, Paris, 1959.
- Guilland*, Les Logothètes — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les Logothètes, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXIX, 1971.
- Guilland*, Les Patrices — *R. Guilland*, Contribution à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices, „Byzantion“, t. XL, fasc. 2, 1970.
- Guilland*, Les Patrices du VIIe siècle — *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Les Patrices de la première moitié du VIIe siècle du règne de Phocas (602—610), au règne de Constant II (641—668). „Ανάτοπον από τον ταραχὸν εἰς μνήμην Κ. Ι. Ἀράντου“, Ἀθήναι, 1960.
- Guilland*, Les Patrices. Du règne de Léon III au règne de Michel II — *R. Guilland*, Contribution à la prosopographie de l'Empire Byzantin. Les Patrices. Du règne de Léon III l'Isaurien (717—741) au règne de Michel II (820—829), „Byzantion“, t. XL, 1970, fasc. 2. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Guillou*, La prise de Gaza — *A. Guillou*, La prise de Gaza par les Arabes au VIIe siècle, „Bulletin de Correspondance Hellénique“, 81, 1957.
- Head*, Justinian II — *C. Head*, Justinian II of Byzantium, Madison—Milwaukee—London, 1972.
- Head*, „Leo the Isaurian“ — *C. Head*, Who was the real „Leo the Isaurian?“, „Byzantion“, t. XLI, 1971. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Head*, The second reign of Justinian II — *C. Head*, Towards a reinterpretation of the second reign of Justinian II, 705—711, „Byzantion“, t. XL, fasc. 1, 1970.
- Hemmerdinger*, ΒΗΣΗΡ, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 56, Heft 1, 1963.
- Hieroctis Synecdemus* — *Hieroctis Synecdemus* et Notitia episcopatum accedunt Nili Doxapatri Notitia Patriarchatum et locorum nomina, immutata ex recognitione *Gustavi Parthey*, Berolini, 1866.
- Hodgkin*, The Chronology — *Th. Hodgkin*, The Chronology of Theophanes in the eighth century, „The English Historical Review“, 13, 1898.

- Honigmann*, Die Ostgrenze — *E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 333 bis 1071, nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935.
- Hibert*, Observations — *H. Hubert*, Observations sur la Chronologie de Théophane et de quelques lettres des papes (726—774), „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VI, Heft 3—4, 1897.
- Huxley*, On the Vita of St. Stephen — *G. Huxley*, On the Vita of St. Stephen the Younger, „Greek-Roman-and-Byzantine Studies“, vol. 18, 1977.
- Iconoclasm — Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March, 1975, ed. by *A. Bryer* and *J. Herrin*, Birmingham, 1977 (Centre for Byzantine Studies, XI, 1976).
- Ioannes Cameniata* — *Ioannes Cameniata*, De excidio Thessalonicensi, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838.
- Ioelis Chronographia* — *Ioelis Chronographia compendiaria*, Bonnae, 1836.
- Janin*, Const. byz. — *R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris, 1950.
- Jenkins*, Cyprus — *R. J. H. Jenkins*, Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688/965. Studies presented to D. M. Robinson, 1953.
- Jinbashian*, The peace treaty — *M. Jinbashian*, The arabo-armenian peace treaty of A. D. 652. «Հայկազանի Հայազիտական Հանդես», հտ. 2, Պեյրուի, 1977—1978.
- Johannis Damasceni* De Haeresibus — *Johannis Damasceni* De Haeresibus liber, Migne, Patrologia graeca, t. 94.
- Justi*, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.
- Kaegi*, The byzantine armies — *W. E. Kaegi*, The byzantine armies and Iconoclasm, „Byzantinoslavica“, vol. XXVII, fasc. 1, 1966.
- Karayannopoulos*, Contribution — *J. Karayannopoulos*, Contribution au problème des thèmes byzantines, „L'Hellenisme contemporain“, t. 10, 1956.
- Karayannopoulos*, Über die Reformtätigkeit — *J. Karayannopoulos*, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft“, X, 1961.
- Khoury*, Jean Damascene et l'Islam — *F. Khoury*, Jean Damascene et l'Islam. „Proch-Orient Chretien“, t. 7, Jerusalem, 1957, t. 8, 1958.
- Khoury*, Les Théologiens byzantines — *Adel-Théodore Khoury*, Les Théologiens byzantines et Islam. Textes et auteurs (VIIIe—XIIIe s.), Louvain—Paris, 1968.
- Kominis*, Echi della bathaglia dell' anno 811 — *A. Kominis*, Echi della bathaglia dell' anno 811 tra bizantini e bulgari in testi agiografici. Actes de Ier Congrès balkanique des Etudes Sud-Est Européenes, III, Sofia, 1969.
- Krumbacher*, Geschichte — *K. Krumbacher*, Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527—1453), München, 1897.
- Kyrris*, Military colonies — *C. P. Kyrris*, Military colonies in Cyprus in the Byzantine Period: their character, purpose and extent, „Byzantinoslavica“, t. XXXI, fasc. 2, 1970.

- Lampe*, Patristic Lexicon — *G. W. H. Lampe*, A Patristic Greek Lexicon, Oxford, 1968.
- Laurent*, L'Arménie — *J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886. Nouvelle édition revue et mise à jour par *M. Canard*, Lisbonne, 1980.
- Lemerle*, La Chronique de Monemvasie — *P. Lemerle*, La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXI, 1963.
- Lemerle*, L'Histoire — *P. Lemerle*, L'Histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, „Travaux et Mémoires“, No 5, Paris, 1973.
- Lemerle*, Notes — *P. Lemerle*, Notes sur les données historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. I, Paris, 1964 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“, Paris, 1978, art. II).
- Lemerle*, Philippines — *P. Lemerle*, Philippines et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945.
- Lemerle*, Quelques remarques — *P. Lemerle*, Quelques remarques sur le règne d'Héraclius, „Studi Medievali“, 3e Serie, I, Spoleto, 1960 (*P. Lemerle*, „Le monde de Byzance: Histoire et Institutions“, Paris, 1978, art. III).
- Leon Grammaticus* — *Leon Grammaticus*, Chronographia, ed. *I. Bekker*, Bonnæ, 1842.
- Le Strange*, The Lands — *G. Le Strange*, The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, London, 1966.
- Lombard*, Constantin V — *A. Lombard*, Constantin V, empereur des Romains, Paris, 1902.
- Loos*, Le mouvement Paulicien — *M. Loos*, Le mouvement Paulicien à Byzance, „Byzantinoslavica“, t. 24, 1963, t. 25, 1964.
- Macler*, Notices — *Fr. Macler*, Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux arméniens vus dans quelque bibliothèques de la péninsule Ibérique et du sud-est de la France, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. II, fasc. 2, Paris, 1922.
- Mango*, Le Diipion — *C. Mango*, Le Diipion. Etude historique et topographique, „Revue des Etudes Byzantines“, t. VIII, 1950.
- Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes? — *C. Mango*, Who wrote the Chronicle of Theophanes? Зборник радова Византолошког института, том XVIII, Београд, 1978.
- Mango-Ševčenko*, Three Inscriptions — *C. Mango* and *I. Ševčenko*, Three Inscriptions of the reigns of Anastasius I and Constantine V, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 65, 1972.
- Mansi*, Collectio — *Joannes Dominicus Mansi*, Sacrorum Conciliorum Nova et amplissima Collectio, vol. VI, VII, Graz, 1960—1962.
- Maricq*, Notes sur les Slaves — *A. Maricq*, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, „Byzantion“, t. 22, 1952.

- Markwart*, Streifzüge — *J. Markwart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.
- Martroye*, Chronologie — *F. Martroye*, Chronologie de Théophane, „Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France“, 1910.
- Methodii* De iis — *Methodii*, Patriarchae Constantinopolitani, De iis qui abnegarunt secundum diversas personas, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Michel le Syrien*, t. II — *Michel le Syrien*, Chronique. Editée pour la première fois et traduite en français par *J.-B. Chabot*, t. II, Paris, 1901.
- Miller*, Byzantine-papal relations — *D. Miller*, Byzantine-papal relations during the pontificate of Paul II: Confirmation and completion of the Roman revolution of the eighth century, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 68, Heft 1, 1975.
- Miller*, The Logothete of the Drome — *D. Miller*, The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period, „Byzantion“ t. XXXVI, fasc. 2, 1966.
- Minorsky*, Campaigns in Atropatene — *V. Minorsky*, Roman and Byzantine campaigns in Atropatene, „Iranica“, twenty articles, Publications of the University of Tehran, vol. 775, 1964.
- Moravcsik*, Byzantinoturcica I — *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. Bd. II. Sprachreste der Türkvolker in der byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958.
- Munitiz*, Synoptic greek accounts — *J. A. Munitiz*, Synoptic greek accounts of the Seventh Council, „Revue des Etudes Byzantines“, t. 32, 1974.
- Muyldermans*, La domination arabe — *J. Muyldermans*, La domination arabe en Arménie. Extrait de l'Histoire Universelle de Vardan traduit de l'arménien et annoté. Etude de critique textuelle et littéraire, Louvain—Paris, 1927.
- Nicephori* Breviarium — *Sancti Nicephori* Patriarchae Constantinopolitani Breviarium rerum post Mauricium gestarum, recognovit *Immanuel Bekkerus*, Bonnæ, 1837.
- Nicephori* Refutatio — *S. P. N. Nicephori* Archiepiscopi Constantinopolitani Refutatio et Eversio deliramentorum inscite et impie ab irreligiosi Mamonae, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Nicephori* Vita — *S. P. N. Nicephori* Constantinopolitani Archiepiscopi Vita scripta ab *Ignatio Diacono* et Cimeliarcha sanctissimae et magnae ecclesiae Sanctae Sophiae, ejus discipulo, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
- Oikonomidès*, Correspondence — *N. Oikonomidès*, Correspondence between Heraclius and Kavādh-Široe in the Paschal Chronicle (628), „Byzantion“, t. XLI, 1971. Hommage au R. P. R. J. Loenertz.
- Oikonomidès*, Lists — *N. Oikonomidès*, Les Lists de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972.
- Oikonomidès*, Les mentions des Thèmes — *N. Oikonomidès*, Les premières mentions des Thèmes dans la Chronique de Théophane, „Зборник Радова Византолошки институт, XVI, 1975.

- Orsi*, Bizantina Siciliae — *P. Orsi*, Bizantina Siciliae, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XIX, 1910.
- Ostrogorsky*, Avtokrator — *G. Ostrogorsky*, Avtokrator i Samodržac, „Glas Srpske Kral. Akademije“, 164, 1935.
- Ostrogorsky*, Die Chronologie — *G. Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7 und 8 Jahrhundert, „Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher“, Bd. 7, 1928/1929.
- Ostrogorsky*, Histoire — *G. Ostrogorsky*, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris 1956.
- Ostrogorsky*, Sur la date — *G. Ostrogorsky*, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers Thèmes de l'Asie Mineure, „Byzantion“, t. 23, 1953.
- Owseplian*, Monothelismus — *G. Owseplian*, Die Entstehungsgeschichte des Monothelismus nach ihren Quellen geprüft und dargestellt, Leipzig, 1897.
- Pauli Diaconi Historia* — *Pauli Diaconi Historia gentis Langobardorum*, Hannover, 1887.
- Peeters*, Πατριάρχης Περσέωνης — *P. Peeters*, Πατριάρχης Περσέωνης, „Byzantion“, t. VIII, fasc. 2, 1933.
- Peeters*, La prise — *P. Peeters*, La prise de Jerusalem par les Perses. Recherches d'Histoire et de Philologie Orientales, t. I, Bruxelles, 1951.
- Pernice*, L'Imperatore Eraclio — *A. Pernice*, L'Imperatore Eraclio, Firenze, 1905.
- Pertusi*, La formation des Thèmes — *A. Pertusi*, La formation des Thèmes byzantines. „Berichte zum XI Intern. Byzant. Kongress“, München, 1959.
- Pigulevskaja*, Theophanis' Chronographia — *Nina Pigulevskaja*, Theophanis' Chronographia and the Syrian Chroniclers, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistischen Gesellschaft“, Bd. 16, Wien, 1967.
- Plezia*, Źródła — *M. Plezia*, Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian. Poznań—Kraków, 1952.
- Proudfoot*, The sources of Theophanes — *A. S. Proudfoot*, The sources of Theophanes for the Heraclian dynasty, „Byzantion“, t. XLIV, fasc. 2, 1974.
- Ramsey*, HGAM — *W. M. Ramsey*, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890.
- Rawlinson*, Memoir — *H. G. Rawlinson*, Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana, „Journal of the Royal Geographical Society“, vol. 10, London, 1941.
- Reinach*, Un intrus byzantin — *Th. Reinach*, Un intrus byzantin dans le Panthéon hellénique: le faux dieu Kyropalates, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. IX, Heft I, 1900.
- Schlumberger*, Sigillographie — *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris, 1884.
- Schmitt*, Armenische Kosenamen — *R. Schmitt*, Armenische Kosenamen auf (-uk). Beit. z. Namenforsch. N. F. 10, 1975.
- Scriptor Incertus — Scriptor Incertus de Leone Armenio, Bonnae, 1832.

- Seibt*, Die Skleroi — *W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, Wien, 1976.
- Sharf*, Byzantine Jewry — *A. Sharf*, Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade, London, 1971.
- Sharf*, The Jews, The Montanists — *A. Sharf*, The Jews, the Montanists, and the emperor Leo III, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 59, Heft I, 1966.
- Soulis*, The Gypsies — *G. C. Soultis*, The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages, „Dumbarton Oaks Papers“, No 15, 1961.
- Speck*, Kaiser Konstantin VI — *P. Speck*, Kaiser Konstantin VI. Einer einigen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus, Bd. I. Untersuchung, München, 1978.
- Starr*, The Athinganoi — *J. Starr*, An Eastern Christian Sect: the Athinganoi, „Harvard Theological Review“, vol. 29, 1936.
- Svoronos*, Le serment de fidélité — *N. G. Svoronos*, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, „Revue des Etudes Byzantines“, t. IX, 1951.
- Synecdemus* — *Hieroclis Synecdemus*, recensuit *Augustus Burckhardt*, Lipsiae, 1893.
- Tafel*, Theophanis Chronographia — *G. Tafel*, Theophanis Chronographia, „Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften“, IX, 1853.
- Theophanis Chronographia*, rec. de Boor — *Theophanis Chronographia*, recensuit *Carolus de Boor*, vol. I—II, Lipsiae, 1883—1885.
- Theoph. I* — *Theophanis Chronographia*, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. I, Bonnae, 1839.
- Theoph. II* — *Theophanis Chronographia*, ex recensione *Ioannis Classeni*, vol. II, praecedunt Anastasii Bibliothecarii Historia Ecclesiastica ex recensione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1841.
- Theoph. Cont.* — *Theophanes Continuatus Chronographia*, ex recognitione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1838.
- Theophylacti Simocattae* — *Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo*, recensuit *Im. Bekkerus*, Bonnae, 1834.
- Toumanoff*, Caucasia — *C. Toumanoff*, Caucasia and Byzantium, „Traditio“ t. 27, 1971.
- Tourneur*, L'Hexapolis arménienne — *V. Tourneur*, L'Hexapolis arménienne au VIIe siècle et au VIIIe. „Annuaire Phil. et Hist. Or.“, 2, 1934. Mélang e^s B/dez.
- Trojanos*, Καστροκτίσις — *S. Trojanos*, Καστροκτίσις. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im Byzantinischen Reich, „Βυζαντινά“, τόμ. 1^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1969.
- Tsirpanlis*, Byzantine Reactions — *C. N. Tsirpanlis*, Byzantine Reactions to the Coronation of Charlemagne (780—813). „Βυζαντινά“, τόμ. 6^{ος}, Θεσσαλονίκη, 1974.

Van der Osten, Naumann, Takht-i Suleiman — H. van der Osten, R. Naumann, Takht-i Suleiman, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen, Berlin, 1961.
Vasiliev, The iconoclastic Edict — A. A. Vasiliev, The iconoclastic Edict of the chalif Yezid II. A. D. 721, „Dumbarton Oaks Papers“, No 9—10, 1956.
Vasiliev, Notes — A. A. Vasiliev, Notes on some episods concerning the relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the fourth to the sixth century, „Dumbarton Oaks Papers“, No 9—10, 1956.
Vita Sancti Stephani — Vita Sancti Stephani Junioris, monachi et martyris, Migne, Patrologia graeca, t. 100.
Yannopoulos, La société — P. A. Yannopoulos, La société profane dans l'Empire Byzantin des VIIe, VIIIe et IX siècles, Louvain, 1975.
Zambaur, Manuel — E. de Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Hannover, 1955.
Zacos et Veglery, Byzantine Lead Seals I, 3 — G. Zacos et A. Veglery, Byzantine Lead Seals, I, 3, Bale, 1972.
Zotenberg, Chronique — H. Zotenberg, Chronique de Jean Evêque de Nikiou. Notices et extraits des Mss. de la Bibliothèque Nationale, XXIV, I, 1883.
Wortley, Legends — J. Wortley, Legends of the byzantine desaster of 811, „Byzantion“, t. L (1980), fasc. 2.

Աբաս, Վալիդ II-ի անաբեկչեան 131, 132
 Աբաս, Վալիդ I-ի որդին, արաբ զորավար 89, 90, 95
 Աբասովալի, արաբ զորավար 160
 Աբդալա (Աբու Ջաֆար Աբդալլահ ալ-Մանսուր իբն Մահամմադ), խալիֆա (754—775) 140—145, 147, 148, 150, 152, 154—160
 Աբդալա, Մահամմեդ խալիֆայի եղբայրը, Ահարոնի (Հարուն առ-Ռաշիդի) որդին, ապագա խալիֆա Մահամմեդ 196, 208
 Աբդալա, Աբուլարաֆի (Մահամմեդի) եղբայրը 135, 136, 139, 140
 Աբդալա, Ջուֆերի որդին 72
 Աբդալա, Սալիմի եղբայրը և Ալիմի որդին 136, 139
 Աբդալմեկիմ խալիֆա (685—705) 72—84, 86
 Աբդելա, Կայսի որդին, արաբ զորահրամանատար 66
 Աբդելա, Մահամմեդի հայրը, արաբ զորավար 65
 Աբդելա (հավանաբար խալիֆա Աբդալմեկիմի որդին) 84
 Աբդելա Ջուֆեր 76
 Աբդուհաման, Խալիդի որդին 60, 83
 Աբդուտաման, Իսպանիայի արաբների առաջնորդ 113
 Աբիմեկիմ, արաբ զորավար 185
 Աբրահամ հախանայր 42
 Աբրայիմ 135
 Աբրայիմ, Եզիդ III խալիֆայի եղբայրը 129

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբու Բաբր (Աբու Բաբր Աբդալլահ Ատիֆ աշ-Շիդդիֆ ուշիդուն), խալիֆա (632—634) 42—46
 Աբուլարաֆ (Աբուլ Աբբաս Աբդալլահ առ-Մահֆան իբն Մահամմադ), Աբբասյան հարստության հիմնադիրը (750—754) 135, 139: Տե՛ս և Մահամմեդ Աբուլարաֆ 57
 Աբուսուլթա 135, 139, 140
 Ագաթոն, Հռոմի պապ (678—681) 41
 Ագալիխանու, Հելլադայի տուրմարխ 114
 Ագրիկոլաս 164
 Ադամ հախանայր 3, 123
 Ադրիանոս (I), Հռոմի պապ (772—795) 156—160, 162—165, 167, 168, 170, 172—178, 180—184
 Աետիսս պատրիկ, պրոտոսպարար, պարզադիմաստան 178, 185—188, 203
 Ագար, արաբ զորավար 84
 Աբահասիսս սանկրետ 129, 130
 Աբահասիսս, հակորթիկների պատրիարք 39
 Աբահասիսս սիլենտիարիս 126
 Ալեքսիս Մուսուլիմ սպարար, վիզլայի դուռնգար, Առմենիակների բանակաբեմի զորավար 177—180
 Ալի (Ալի իբն Աբի-Քալիբ ալ-Մուտաա) խալիֆա (656—661) 57
 Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին, Մահամմեդ մարգարեի փեսան 57, 58: Տե՛ս և Ալիմ
 Ալի, Պարսկաստանի ամիրա 59
 Ալիմ, Սալիմի հայրը 135
 Ալիմ 135: Տե՛ս և Ալի, խալիֆա Ալիի եղբորորդին

Ալիազար Քաղիճար, արաբ զորավար 157
 Ալամուրու, սկրավենների իշխան 186
 Անարան (Աբու Ջաֆար Հարուն առ-Ռա-
 շիդ իբն ալ-Մահդի), արաբ զորա-
 վար, հետագայում՝ խալիֆա (786
 —809) 164, 165, 167, 168, 172—
 178, 180—183, 185—188, 192—
 196, 208
 Ամալիկ անապատական, 41
 Ամեր, արաբ զորավար 115: Տե՛ս և Գա-
 մեր
 Ալլի, Սափիանի հայրը, արաբ զորա-
 վար 66
 Անանիա, 207
 Անաստասիա ավգուստա, Հուստինիանոս
 II կայսեր մայրը, 79, 92
 Անաստասիոս (II) կայսր (713—715)
 95, 96, 105, 109, 110
 Անաստասիոս, Կոստանդնուպոլսի պատ-
 րիարք (730—754) 74, 119—123,
 125, 126, 128—138, 174
 Անաստասիոս (II), Անտիոքի պատրիարք
 (599—609), 4, 6—10
 Անաստասիոս, Գերմանոս պատրիարքի
 սինկելլոսը 117, 118
 Անաստասիոս, լարգիստներին կամեն 11
 Անաստասիոս մտաբանություն 144
 Անաստասիոս, սր. Մախմուդի աշակեր-
 տը 58, 63
 Անդրեաս Կալիքիտես վանական 144
 Անդրեաս, Կրետի եպիսկոպոս 74, 94
 Անդրեաս կուրիկուլարիոս 61—63
 Անդրեաս Սկամբուս, զավագիր 9
 Անդրեաս սպարաբ 127
 Անդրեաս, Տրոյիսի ուղիք, Կոստա II
 կայսեր սպասավորը 63
 Անդրեոսիկոս սպարաբ, Արմենիակների
 տարմարխ 180
 Անեմա տե՛ս Վարդան Անեմա
 Անթիմոս ճորխոսիմոս, Լեոն VI կայ-
 սեր եղբայրը 161, 179
 Անթրաֆա տե՛ս Կիլեսաուս Անթրաֆա
 Անեա, Լեոն III կայսեր ֆայրը, կուրա-
 պաղատ Արտավազդի կինը 124

Անտիոֆոս, զրոմասի լոգոթեա, Սիկիլիա-
 յի զորավար 149
 Անտիոֆոս խարտոֆիլաֆա 94
 Անտոնինոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատ-
 րիարք (821—826) 74
 Անտոնինոս զոմեստիկոս 167, 168
 Անտոնինոս պատրիկ, սխալների զոմեստի-
 կոս 153
 Ապոլլոն տե՛ս Հովնանեն Ապոլլոն
 Ապսիմարոս տե՛ս Տիբերիոս Ապսիմարոս
 Ասադոս, Մանդարոսի որդին 42
 Ասիկեսոս տե՛ս Սոսիանոս Ասիկեսոս
 Ասպալ Վշենաս տե՛ս Վշենաս Ասպալ
 Ասպարաժ, Կոբրաթի որդին, բուլղար-
 ների խան (681—701) 69
 Աստուպիս, լոնգոբարգների ռեֆա 112
 Ատալ, պարսից իշխանավար 36
 Արկադիոս կայսր 123
 Արշավիր պատրիկ, ֆլեատար 195
 Արտաշիր (III), պարսից արքա (628—
 630) 38, 39
 Արտաշիր տե՛ս Կոստանդին Արտաշիր
 պրոտոսպարաբ
 Արտավազդ, Անատոլիոն բանակարեմի
 զորավար 163
 Արտավազդ զոմեստիկոս 129, 130
 Արտավազդ կուրապաղատ, Լեոն III-ի
 փեսան 98, 105, 115, 117, 125—
 131
 Ատեմիոս սրոտակելես, հետագայում՝
 Անաստասիոս (II) կայսր 95—98,
 105, 109, 110: Տե՛ս Անաստասիոս II
 կայսր
 Անաթ, Բարայեթի քաղաք 151, 201,
 202
 Բագարատ աստղաբաշխ 179
 Բադիան տե՛ս Ալիազար Քաղիճար
 Բալգրիցիա, Բուսպարի արխան 85
 Բակտանգիոս (Վախրանգ) պատրիկ 130
 Բանակաս 156, 157
 Բատալ, արաբ զորավար 122
 Բատրայան, Կոբրաթի որդին, բուլղար-
 ների խան 69

Բարեուհիոս, Լազիկայի պատրիկ Սեր-
 գիոսի հայրը 82
 Բարսամուսես, իբրեների իշխան 31
 Բաֆր, արաբ զորավար 98
 Բենիամին, ոմե տիբերիացի 38
 Բենաս տե՛ս Մավրոս Բենաս
 Բիլիոս, Փոկաս կայսեր զեպպան 5
 Բյուզանդիոս, Կիլիկիոս I կայսեր ծառան
 202
 Բշիր հավատուրաց, պատրիկ 111, 114,
 125
 Բոյլիաս տե՛ս Կոստանդին Բոյլիաս
 պատրիկ
 Բոնոսոս պատրիկ, Արևելյի կոմես 10, 18
 Բորանե, խոսրով արձայի զուստր, պար-
 սից թագուհի 39
 Բուկինատո Տրիպոլսեցի ոմե 56, 57
 Բունասոս, արաբ զորավար 167
 Բուսուր (Բիշր իբն Աբի Աբբաս), արաբ
 զորավար 55, 60, 65
 Բուրաֆոս տե՛ս Գեարգ Բուրաֆոս
 Բուրեխիս, արաբ զորավար 167
 Գարբիել հեռապաղատ 43
 Գամեր, արաբ զորավար 122, 127: Տե՛ս
 և Ամեր
 Գարախ, արաբ զորավար 116
 Գեարգ (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարք
 (679—686) 68, 71—73
 Գեարգ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք
 (620—630*) 17, 18, 21, 23, 26, 28,
 29, 37—40, 42, 44, 45
 Գեարգ, Ամասիայի եպիսկոպոս 94
 Գեարգ Ասարի պատրիկ, զենիկոնի լոգո-
 թեա 91
 Գեարգ, Արմենիակների տարմարխ 32, 35
 Գեարգ Բուրաֆոս, Օպսիկիոնի կոմես 95
 Գեարգ Կիպրացի 139
 Գեարգ Պիսիդացի 12
 Գեարգ Սինկելլոս պատմիչ 3
 Գերմանոս, Կյուրիկոսի մտաբանություն, հե-
 տագայում՝ Կոստանդնուպոլսի պատ-
 րիարք (715—730) 74, 94, 96, 98,
 101, 102, 107, 109—113, 115—
 118, 138, 139, 209, 210

Գերմանոս զորավար 5, 6
 Գերմանոս պատրիկ 7—9
 Գրիգոր, Հռոմի պապ 113, 116, 118—
 120
 Գրիգոր, Ամասուրիսի վանքի տնտես 194
 Գրիգոր, զրոմասի լոգոթեա 166
 Գրիգոր, Քեղոզուրսի որդին, պատանդ
 Մուամիայի մոտ 55
 Գրիգոր լոգոթեա 127
 Գրիգոր Կապադովկացի կլեյսուրարխ,
 Ֆյուրոսի վանքի վանահայր 80
 Գրիգոր, Հերակլիոս կայսեր զարմիկը 56
 Գրիգոր, Մուսուլակի որդին, Օպսիկիոն
 բանակարեմի զորավար 163, 188
 Գրիգոր ոմե, արտիսանների զոմ 134
 Գրիգոր պատրիկ, Աֆրիկայի կուսակալ 53
 Գրիգոր, Սինեոպի եպիսկոպոս 180
 Գրիգոր Օնոմազուրոս, Վասիլ Կոստանդ-
 նուպոլսեցու հայրը 107
 Գրիգորոս պատրիկ, Հերակլիոս զորավա-
 րի փոխզորավարը 9, 11, 12

Դախակ, արտիսանների իշխան 131, 132
 Դամասկացի, արաբ զորավար 122
 Դամիանոս պատրիկ 176
 Դանիել մարգարե 48
 Դանիել Սինեոպի, Սինեոպ ֆաղաֆի էպար-
 խոս 96
 Դավիթ, թագավար հելեց 210
 Դավիթ, Հերակլիոս կայսեր որդին 43
 Դավիթ, Հարմիզդի թագապան 9
 Դավիթ սպարաբ, Օպսիկիոնի կոմես 149
 Դարգամիր, Կրոմի զեպպանը 209
 Դիոզենես, Անատոլիոնի տարմարխ 175
 Դիոկետիանոս կայսր 3, 4, 160
 Դոմենցիա, Փոկաս կայսեր զուստրը 8
 Դոմենցիոլոս մագիստրոս, Փոկաս կայսեր
 եղբայրը 5, 12
 Դոմենցիոլոս, Փոկաս կայսեր զարմիկը
 6, 7
 Դարկան, Հերակլիոս կայսեր ձին 31
 Դորոբոս, երեսուցյուսի վանահայր 185

Եզիդ (I իբն Մուավիա), Մուավիա խալիֆայի որդին, նետագայում խալիֆա (680—683) 62, 63, 71, 72
 իֆայի որդին, նետագայում՝ խալիֆա (720—724) 110—113
 Եզիդ Վալաս (Եզիդ III իբն ալ-Վալիդ) խալիֆա (734 թ.) 129, 134
 Եզիդ, արաբ ծովակալ 106
 Եզիդ, Խոսեյնի որդին, արաբ զորավար 85
 Եզիդ Մուալարի, արաբ ապստամբ 110
 Ելիսասյան ճոտար 107
 Եկիմ 134
 Եպիֆանիա, Հերակլիոս կայսեր զուտոր 13, 14
 Եպիֆանիա, Հերակլիոս կայսեր մայրը 12
 Եսայիան ոմե 164
 Եվդոկիա, Հոսոս Աֆրոսի զուտոր, Հերակլիոս կայսեր կինը 12—14
 Եվդոկիա կայսրուհի, Կոստանդին V կայսեր երորդ կինը 155
 Եվդոկիմոս նորկիսսիմոս, Առն VI կայսեր եղբայրը 161, 179
 Եվլոգիոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարհ (581—608) 4, 6, 7
 Եվմարիոս սպարա, մկաննիկոս 197
 Եվստարիոս, Մարիանոս պատրիկի որդին 122, 124
 Եվստարիոս նեպոլսեցի 38
 Եվֆեմիա վկա 151
 Զաֆարիա, Հոսիմի պապ (741—752) 120—123, 125, 126, 129, 131—135, 137—139
 Զաֆարիա, Երուսաղեմի պատրիարհ (609—631) 10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—39, 42
 Զեյրան ան'ա Մուսնիան Զեյրան Զիադոս, Մուավիայի եղբայրը 75
 Զիբեյ, խազար զորավար 29
 Զոյլիոս, խազարների խաֆանի մտերիմը 91
 Զոնգոն, Խոսրով արևայի զորավար 6

Չոբեր, Արդալայի հայրը 72, 76
 Չոբեր, արաբ զինվոր 99
 Էլիան սպարաբ 90—93
 Էլպիդիոս, զինանոցի պետ 9, 11
 Էլպիդիոս պատրիկ, Սիկիլիայի զորավար 166, 167
 Էլպիդիոս, սուրբ Սոֆիայի սարկավագ 94
 Էրիբո, Ֆրանկների ռեֆա Կարույսի ղառարը 167
 Թեբիտ, արաբ զորավար 131
 Թերիա (Թարիա իբն Նասր իբն Մալիկ), արաբ զորավար 208
 Թեմիմ, Մուհամադի որդին 42
 Թեոգնոստոս զորավար 179
 Թեոդոսիոս Մեծ կայսր 123
 Թեոդոսիոս Արամիտիմոս, պետական նարխանավար, նետագայում՝ Թեոդոսիոս III կայսր (716 թ.) 97, 98, 100, 101, 105
 Թեոդոսիոս, Ապսիմարոսի որդին, Եփեսոսի Եպիսկոպոս 138
 Թեոդոսիոս զավաղի 9
 Թեոդոսիոս, Կոստանո կայսեր եղբայրը 59, 63
 Թեոդոսիոս, Մավրիկիոս կայսեր որդին 5, 8
 Թեոդոսիոս Մալիբարոս պատրիկ, պրոմակսիմիոս 198, 202, 203
 Թեոդոսե կուրիկուլարեա, ալգուստա, Կոստանդին VI-ի կինը 181, 182, 196
 Թեոդոտոս, լոնգոբարդների ռեֆա 160, 175
 Թեոդոտոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (815—821) 74
 Թեոդորա, խազարների խաֆանի բայրը, Հաստինիանոս II կայսեր կինը 85, 87
 Թեոդորոս (I) Հոսիմի պապ (642—649) 41
 Թեոդորոս (I) Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ (677—679) 66, 67, 72—74

Թեոդորոս (II) Երուսաղեմի պատրիարհ (735—770) 146
 Թեոդորոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարհ (735—770) 146
 Թեոդորոս, Ալեքսանդրիայի պատրիարհ (608—609) 8, 9
 Թեոդորոս, Անտիոքի պատրիարհ (750/751—774) 137—141, 146
 Թեոդորոս արքա, գեներալների լոգոթետ 79, 81
 Թեոդորոս, Արիզոսի կոմես 12
 Թեոդորոս ասորի ոմե 143
 Թեոդորոս, Արևելյի էպարխոս 9
 Թեոդորոս, Դիզոբի հայրը 55
 Թեոդորոս զորավար, Հերակլիոս կայսեր եղբայրը 28, 37, 46
 Թեոդորոս Կամուլիանոս պատրիկ 176, 180
 Թեոդորոս Կարտեռուկոս զորավար 89
 Թեոդորոս, Կոլոնիայի պատրիկ 63, 64
 Թեոդորոս, Մանսուրի որդին 120
 Թեոդորոս Միակիս (Հմայակ) պատրիկ 85, 95
 Թեոդորոս պատրիկ 167
 Թեոդորոս պատրիկ, Սիկիլիայի զորավար 175
 Թեոդորոս, պրետորյան էպարխոս 11
 Թեոդորոս սակելլարիոս 46
 Թեոդորոս, Սուսիոսի վանքի վանահայր 193, 196, 206, 210
 Թեոդորոս վիկարիոս 44
 Թեոդորոս, Փարանի Եպիսկոպոս 40
 Թեոկոստոս պատրիկ, Բվեստոր, մագիստրոս 188, 204, 211
 Թեոկոստոս պրոտասելլետ 110
 Թեոպոմպոս, Կոստանդնուպոլսի էպարխոս 9
 Թեոփանես Խաստովանդ պատմիչ 3
 Թեոփանես, Կոստանդնուպոլսի դեմարխոս 8
 Թեոփանես կուրիկուլարիոս 164, 165
 Թեոփանես պատրիկ, մագիստրոս, Արտավազդ կուրսպաղատի փոխանորդը 125, 126

Թեոփանես պրոտոսպարաբ 175
 Թեոփանոս Արենացի, Եփեսոսի I կայսեր որդի Ստավրակիոսի կինը 195, 204, 206
 Թեոփիլակտոս, Անտիոքի պատրիարհ (744—750) 131—135, 137
 Թեոփիլակտոս, Գոգեկանեսի դրոնգար, Կանգարեի որդին 166
 Թեոփիլակտոս Իկոնիատես պրոտոսպարաբ, Քրակիայի բանակաբեմի զորավար 149
 Թեոփիլակտոս կանդիդատ 150
 Թեոփիլակտոս կուրիկուլարիոս 87
 Թեոփիլակտոս, Միթայի I կայսեր որդին 3, 4, 206
 Թեոփիլակտոս Մալիբարոս զորավար 85, 89
 Թեոփիլակտոս սպարաբ, Կոստանդին Սարաճոսպիկոսի որդին 186
 Թեոփիլոս, Կիրիլոսների զորավար 177
 Թեոփիլոս, Հաստինիանոս II-ի մտերիմը 85
 Թեոփիլոս սպարաբ 166
 Թեոփիլոս տուրմարիս 180
 Թոմարիոս, Ապամիայի Եպիսկոպոս 54, 60
 Թովմաս (I, Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ, 607—610) 7—9
 Թովմաս (II, Կոստանդնուպոլսի պատրիարհ 667—669) 60, 61
 Թովմաս, Քեսազոնիկի արքեպիսկոպոս 172
 Թովմաս կուրիկուլարիոս 164
 Թուաման, Վալայի որդին, արաբ զորավար 162, 163, 165
 Բադ (իբն Դանմ), Օմար խալիֆայի զորավար 48—50
 Իրեդարա 135
 Իրեոսիլա 135
 Իկոնիատես ան'ա Թեոփիլակտոս Իկոնիատես
 Իսանակ, Երուսաղեմի պատրիարհ (601—609) 4, 6—9

Բսե իրն Ալի, Մանգի խալիֆայի հորեղ-
բայրը 163
Բսե իրն Մուս 136, 147
Բամայի, Աբահամ հախանոր որդին
42
Բսոնս պատրիկ, Սպսիկոն բանակարեմի
կոմս 110
Խաախես, ալանները տե 103

Իսեն Աքենացի կայսունի (790—
802) 151, 155, 156, 161, 162,
165—170, 173, 175, 177—179,
184—192, 195, 203, 204
Իսեն, Կաստանդին V կայսեր կինը 119

Կախանդրական տե՛ս Միքայել Կախ-
անդրական
Կախերաֆոն տե՛ս Սեզգոն Կախերա-
ֆոն
Կանգինոս, Անատոլիկոն բանակարեմի
գորավար 125
Կանոնոս պատրիկ, Անատոլիկոն բանա-
կարեմի գորավար, հետագայում՝
կայսր (695—698) 73, 80—83, 87,
93
Կանոնոս գորավար 75
Կանոնոս ներքինի 6
Կոն, Անատոլիկոն բանակարեմի գորա-
վար, հետագայում՝ Կոն III կայսր
(717—741) 74, 98, 99, 101, 102,
105, 107—111, 113—124, 172
Կոն (IV) կայսր (775—780) 136, 155,
156, 160—165
Կոն, Անատոլիկոն բանակարեմի գորա-
վար, հետագայում՝ Կոն V Հայ-
կազն կայսր (813—820) 208,
212—214
Կոն (III) Հոմի պապ (795—816) 183—
188, 192—196, 198, 200, 205, 206,
209
Կոն, Կաստանդին VI կայսեր որդին 183
Կոն, Անտոնոս պատրիկի եղբայրը 188

Կոն, Արմենիակների բանակարեմի գո-
րավար 201
Կոն, դրամոսի լոգոթես 142
Կոն կուրիկուլարիոս 164
Կոն Կուլուկես, Միքայել Կախանդրա-
կոնի նոտարը 157
Կոն Կուլոգակոլիոս արքա 157
Կոն պատրիկ, Քրակեսոն բանակարե-
մի գորավար 142
Կոն Մերանապոլիոս պատրիկ 188
Կոն սինոպցի, սակելարիոս 189
Կիպոս տե՛ս Եզիկ Կիպոս
Կիսիոս 164

Խազան 76, 83
Խաղիզա, Մոհամմեդ մարզաբնի կինը 43
Խալե ամիրա 65
Խալեյ, Աբդուհամանի հայրը 60
Խալեյ, արաբ ամիրա 44
Խալարա 135
Խաման տե՛ս Ստեփանոս Խաման
Խոսրով (II Ապրվեզ), պարսից արքա
(590—628) 4—10, 12—18, 21—24,
26, 28—38
Խրիստիսեր, Բուկելյարների գորավար 180
Խրիստիանոս, սկամարների առաջնորդ
148
Խրիստոֆորոս, Կաստանդին V-ի և Եվ-
դոկիայի որդին 155, 179
Խումեյդ, արաբ գորավար 195
Խունեկի, Եզիյի հայրը, արաբ գորավար
85

Կակորիզոս կուրիկուլարիոս 54
Կալիքիտես տե՛ս Անդրես Կալիքիտես
Կալիքիտիոս (I), Կաստանդինուպոլիսի
պատրիարք (694—706) 73, 79—84,
86, 87
Կալիքիտիոս հարաբարեթ, հունական
կրակի գյուղատարը 66
Կամուլիանոս տե՛ս Քեղզորոս Կամու-
լիանոս
Կայիս, Աբդիլայի հայրը, արաբ գո-
րավար 66
Կայսոս, արաբ գորավար 65

Կայսոս, Մունդարոսի որդին 42
Կատեսա տե՛ս Հովհաննես Կատեսա
Կարզամ, բուլղարների խան (777/8—
803) 178, 179, 182
Կարզարիզան, Խոսրով արքայի գորավար
7, 10, 34, 35
Կարտերուկա տե՛ս Քեղզորոս Կարտե-
րուկա
Կարուլամագնոս, Պիպինոս մայրդոմի
որդին, Կառոլոս Մեծի եղբայրը 113
Կարուլոս, Պիպինոս մայրդոմի որդին,
ֆրանկների թագավոր (800—814)
113, 167, 175, 183, 187, 188, 190,
206
Կերթ, արաբ գորավար 160
Կիպրիանոս, զարահրամանատար 66
Կիրիակոս, Կաստանդինուպոլիսի պատ-
րիարք (595—606) 4, 6, 7
Կլավդյուս տե՛ս Պատրիկիոս Կլավդյուս
Կյուրոս, Կաստանդինուպոլիսի պատրիարք
(706—712) 73, 74, 86—90, 93
Կյուրոս, Փասիսի Եպիսկոպոս, հետա-
գայում՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարք
(630—643) 39—41, 45—52, 127
Կոզմաս, Ալեքսանդրիայի պատրիարք
(727—787) 127, 146
Կոզմաս խոսվարար 114, 115
Կոզմաս կամանցի Եպիսկոպոս 145,
146
Կոզմաս, Կաստանդինուպոլիսի էպարքոս 11
Կոզմաս, հռոմայեցի դասալիք 27
Կոմանացի տե՛ս Կոզմաս կամանցի
Կոմենտիոլոս, Քրակիայի գորավար 10
Կոնոն, Կոն III-ի ավագանի անունը 117
Կոնստանտես սակելարիոս 167
Կոստանդին Մեծ 114, 123
Կոստանդին Կրտսեր, Հերակլիոսի և Եվ-
դոկիայի որդին 16, 38, 40, 50, 51
Կոստանդին (IV) կայսր (668—685)
64—68, 71—73
Կոստանդին (V) կայսր (741—775) 109,
110, 117, 119, 122—126, 128—
148, 150, 152, 154—160, 165,
173, 179, 185, 186, 208, 212

Կոստանդին (VI) կայսր (780—787)
151, 156, 161, 166—168, 170,
172—183, 196
Կոստանդին Փոքր, Հերակլիոս կայսեր և
Մարտինի որդին 15, 16
Կոստանդին, Հոմի պապ (767—769)
144, 145, 147, 148, 150
Կոստանդին (I) Կոստանդինուպոլիսի պատ-
րիարք (675—677) 66
Կոստանդին, Սիլեսի Եպիսկոպոս, հե-
տագայում՝ Կոստանդինուպոլիսի պատ-
րիարք (754—766) 74, 138—141,
143—145, 147—149, 152, 174
Կոստանդին, Կոստաս II կայսեր որդին
59, 61—63
Կոստանդին Արտաշիր պրոտոսպարա-
ր 180
Կոստանդին, Արտավազ կուրապաղառի
ստրատորը 115
Կոստանդին Բոյիլաս պատրիկ 186
Կոստանդին, Էփեսոսի բնակիչների դոմեստի-
կոս 166
Կոստանդին, Կոստանդինուպոլիսի Կոստան-
դին պատրիարքի եղբորդին 153
Կոստանդին, Մեծ Եկեղեցու խարտոֆի-
լաֆս 185
Կոստանդին Պոդոպազուրոս պատրիկ,
դրամոսի լոգոթես 149, 150, 154
Կոստանդին Սահանապեխոս սպարա-
ր 186
Կոստանդին սպարաբ, կայսերական
պրոտոստրատոր, Վարզան պատրի-
կի որդին 150
Կոստանդինա կայսունի, Մավրիկիոս
կայսեր կինը 5, 7, 9
Կոստաս (II—Կոստանդին III) կայսր
(642—668) Հերակլիոսի որդի Կոս-
տանդինի որդին 40, 51—61, 63, 69,
73
Կոստանոս ստրատելաոս 10
Կոստոզոս, բուլղարների խան Կոստառի
որդին 69
Կրմեսիոս, բուլղարների խան 145, 209
Կրեսոս, լյուկացոց թագավոր 22

Կոռքատ, բուլղարների խան 69
 Կում, բուլղարների խան (803—814)
 197, 202, 203, 207, 209, 211—214
 Կույուկես տե՛ս Լևոն Կույուկես
 Կուտարա, ոմն վարձիվան արաբ 44
 Կուստաս, Մանգարասի որդին 42
 Կուրիկոս տե՛ս Սերգիս Կարիկոս
 Կուցոզակտիրոս տե՛ս Լևոն Կուցոզակ-
 տիրոս

Հարիր (իրև Մասլամ), արաբ զորա-
 վար 56
 Հակոբ պրոտոսպարար 164
 Հասան, Մանդի խալիֆայի զորավար
 103
 Հասան, Պաղեստինի ամիրա 72
 Հարուն առ-Ռաշիդ տե՛ս Ահարոն
 Հեպտաղեմոն տե՛ս Վահան Հեպտաղեմոն
 Հերակլոնաս, Հերակլիոսի և Մարտի-
 նի որդին, կայսր (641) 40, 50, 51
 Հերակլիոս կայսր (610—641) 9, 11—
 19, 21—26, 28—30, 34, 37—51,
 56, 70, 73, 127, 152
 Հերակլիոս, Կաստա II կայսեր որդին
 59, 64, 71
 Հերակլիոս Փոքր, Հերակլիոս կայսեր և
 Եվզոկիայի որդին, նաև Կաստան-
 ցին նոր 13, 14, 16, 43
 Հերակլիոս, Հերակլիոս Փոքրի որդին 43
 Հերակլիոս, Տիրեբիոս Ապսիմարոս կայ-
 սեր եղբայր 83—85, 87
 Հերակլիոս պատրիկ, Աֆրիկայի զորա-
 վար 9, 11
 Հերովկես, Հեհաստանի փոխաբա 117
 Հիշամ (իրև Արդալմալիֆ) խալիֆա
 (724—743) 112, 113, 116, 119—
 127
 Հովհաննես Կարապետ 117, 143
 Հովհաննես (IV), Հոմի պապ (640—
 642) 40
 Հովհաննես (V), Կաստանդոնպոլսի
 պատրիարք (689—676) 63—65
 Հովհաննես (VI), Կաստանդոնպոլսի
 պատրիարք (712—715) 74, 94, 95

Հովհաննես (VII) Լեկանոմանոս (տաշ-
 տագոզակ), Կաստանդոնպոլսի
 պատրիարք (826—842) 74
 Հովհաննես (V) Երասաղեմի պատրիարք
 (705—735) 87—90, 94—96, 98,
 102, 107, 109—113, 118, 119—
 121
 Հովհաննես (III) Ալեքսանդրիայի պա-
 տրիարք (610—619) 10, 12—16
 Հովհաննես, Անտիոքի պատրիարքի սին-
 կելոսը 172
 Հովհաննես Ապրակես պատրիկ 212
 Հովհաննես զավադիր 9
 Հովհաննես Էպարհոս 91
 Հովհաննես Կատեսա, Օսրոնի կառա-
 վարիչ 49
 Հովհաննես Ոսկենոս (Դամասկացի) 118,
 128, 139
 Հովհաննես պատրիկ 82
 Հովհաննես Պիկրիդիոս պրոտոսպարար
 176
 Հովհաննես Պիցիգավդիս պատրիկ 67
 Հովհաննես պրոտոսպարար պալլ 178
 Հովհաննես սակելլարիոս, սորատիստի-
 կոնի լոգոթետ 166, 175
 Հովհաննես Սուրբոս սպարար 92
 Հովհաննես, սուրբ Սաֆիայի սարկավագ
 97
 Հովհաննես, Օպսիկիոնի կոմես 182
 Հովհան մարգարե 118
 Հովսեփ արքա, կարարոսների վանա-
 հայր, տնտես 182
 Հովսեփ, Թեազոնիկի արևալսկոպոս,
 Թեոդորոս Ստուդիտեսի եղբայր
 196, 206
 Հուսիպոզ 9
 Հոնեզակես տե՛ս Սիսինիոս Հոնեզակես
 Հոզգաս Աֆրոս, Հերակլիոս կայսեր ա-
 ները 12
 Հրազտես, պարսից զորավար 30—33,
 35
 Հուպա 117, 189, 201
 Հուլիանոս Ուրացոզ կայսր 144

Հուստինիանոս (II) կայսր (685—695,
 705—711) 71, 73—81, 85—93,
 102—104
 Մակրոդիոս սկրիբան 11
 Մանդի (Արու Արդալլան Մանամադ
 իրև ալ-Մանսուր ալ-Մանդի) խա-
 լիֆա (775—785) 147, 160, 162—
 165, 167—169
 Մամալոս պրիմիկերիոս 167
 Մալամա, արաբ զորավար 89
 Մանի աղանդապետ 152
 Մանի, Բուկելլարների բանակարեմի
 զորավար 152, 156
 Մանի, Կիրիեոսների զորավար 120
 Մանգիր իմա՛ Մանսուր, Հովհան Դա-
 մասկացու պապը 128
 Մանսուր տե՛ս Հովհաննես Ոսկենոս
 Մանսուր, Թեոդորոսի հայրը 120
 Մանսուր, Հովհաննես Դամասկացու պա-
 պը 118, 128
 Մանսուր, զենիկոնի լոգոթետ Սերգիոսի
 հայրը 77
 Մանվիլ ավգուստայիոս 47
 Մավրիանոս զորավար 56
 Մավրիկիոս կայսր (582—602) 5, 8—
 10, 13
 Մավրոս Բեսոս պատրիկ 90, 92
 Մարդանշան, հոսոսով արհայի որդին՝
 Շիրինից 35, 36
 Մարդասան, արաբ զորավար 107
 Մարիա, Լևոն III կայսեր կինը, Կաս-
 տանդին V-ի մայրը 109, 126
 Մարիա, Կաստանդին VI կայսեր կինը
 175, 182
 Մարիամ աստվածածին 126, 166
 Մարիանոս զորավար 89
 Մարիանոս պատրիկ, Եվստարիոսի հայ-
 րը 122, 124
 Մարիանկիս ոմն 150
 Մարիեսոս, ապսիլացիների առաջնորդ
 104, 105
 Մարկելլինոս, Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս,
 կուրատոր 130

Մարտինե, Հերակլիոս կայսեր կինը 14,
 15, 40, 50, 51
 Մարտինոս (I), Հոմի պապ (649—
 655) 41, 54, 58, 63
 Մահմուտ արքա խոստովանող 41, 58,
 63
 Մալամա (Վալիդ I-ի եղբայր), արաբ
 զորավար 89, 94, 96, 98—101, 105,
 108, 110, 114, 116, 119
 Մելիսսենոս տե՛ս Միխայել Մելիսսենոս
 Մելիֆ, արաբ զորավար 122
 Մժեժ զորավար 35, 63, 64
 Միակիս (Հմայակ) տե՛ս Թեոդորոս
 Միակիս
 Միդաս, Փոյուզիայի քաղաք 154, 201
 Միխայել կուրապաղատ, հետագայում՝
 Միխայել I կայսր (811—813) 3, 4,
 204—209, 211, 213
 Միխայել ապրիսիսարիոս 97
 Միխայել Լախանոզրական, Թրակեսիոն
 բանակարեմի զորավար 152, 156,
 157, 162, 163, 165, 167, 178, 179
 Միխայել Մելիսսենոս, Անատոլիոն բա-
 նակարեմի զորավար 152, 156
 Մոդեստոս, Երասաղեմի պատրիարք
 (632—634) 44, 45
 Մոնամմեղ մարգարե 42—44, 57, 127,
 128, 134, 140
 Մոնամմեղ (Արու Աբրաս Արդալլան
 սա-Մաֆիան) խալիֆա (750—754)
 137—139: Տե՛ս և Արուպբաս
 Մոնամմեղ խալիֆա: Տե՛ս Մանդի
 Մոնամմեղ (Արու Մուսա Մոնամմադ
 ալ-Ամին իրև առ-Ռաշիդ) խալիֆա
 (809—813) 196, 198, 200, 208
 Մոնամմեղ, Արդեյայի որդին, արաբ զո-
 րավար 65
 Մոնամմեղ զորավար, հայ նախարարնե-
 րին հեկիզողը 78—80, 83, 84
 Մոնամմեղ, Հայաստանի կառավարիչ
 Մրվանի հայրը 129
 Մոնտես, Թրակիայի զորավար Նիկե-
 փոսի որդին 126, 130

Մոսկ (Արու Մոսկովսկայ Մաւսն ալ-Հա-
րի իրն ալ-Մանդի) խալիֆա (785—
786) 169, 170, 172

Մովսես մարգարէ 42

Մովսես բժիշկ, Անտիոքի եկեղեցու սար-
կավազ 147

Մորոպավղոս, Հոստանդանոս II-ի մտե-
րիմը 85

Մրվան (I իրն ալ-Մահմա) խալիֆա
(682—685) 72

Մրվան, Հայաստանի արաբ կտաւա-
րիչ, հետագայում Մրվան II իրն
Մոսկովսկայ խալիֆա (744—750)
129, 131—137

Մուավլա, արաբ զորավար, հետագա-
յում՝ Մուավլա I իրն Արու Սու-
ֆիան խալիֆան (660—680) 49, 51,
54—68, 72, 75, 136

Մուսվիա, Հիշամ խալիֆայի որդին 114—
116, 119—121

Մուսլաբի տե՛ս եզրի Մուսլաբի

Մուսլաբիա, արաբ զորավար 157

Մուխամա բանասիրող 72, 75, 76

Մուհարաու, Նիզարաի որդին 42

Մուսաբաու, Սբդիլա Ջաբրի եղբայրը 76

Մուսուպակ, Օպսիկոն բանակաբեմի զո-
րավար Գրիգորի հայրը 163, 188

Մուսուլեմ տե՛ս Ալեքսիս Մուսուլեմ
սպարաբ

Մուսկիսու Ջելուսե 164

Յազգիմ, պարսից իշխանավար 36

Յորդանե, տե՛ս վահան Հեպտաղիմոն

Եսրես, հոմոպոլիտների զորավար 5—7
ևս 109, 117, 127

Եսասար աղանդապետ 28, 40, 147, 200

Ենուլուս, սկլավների հրամանատար 78

Երզրոս, արաբների ճակահավերից 42

Երկեաս տուրմաբա 100

Երկեաս (I) Կոստանդնուպոլի պատ-
րիարք (766—780) 74, 150—152,
154—160, 162—164, 174

Երկեաս Անքրա 110

Երկեաս զորավար, Գրիգորաու պատ-
րիկի որդին 9, 11, 12

Երկեաս զորավար 179

Երկեաս, Հելիոպոլի եպիսկոպոս 140

Երկեաս մանասաւոտեցոս, Արտավազը
կուրապալատի որդին 128, 130

Երկեաս ճարտարապետ, Կոստանդին V
կայսեր որդին 155, 179

Երկեաս պատրիկ, գեներալների լոգոթետ
201

Երկեաս Տրիֆիլիոս պատրիկ, սխոլերի
ղովեստիկոս 186, 188, 191

Երկեաս Քսիլիկիտես 109, 110

Երկեփար (I) կայսր (802—811) 188—
198, 200—204, 206, 207, 209

Երկեփար (I) Կոստանդնուպոլի պատ-
րիարք (806—815) 74, 193—196,
198, 200, 204—206, 209, 211, 213,
214

Երկեփար, Արտավազը կուրապալատի
որդին 128

Երկեփար դաւա 167

Երկեփար, Քրակիլայի զորավար 126

Երկեփար կեսար, Կոստանդին V կայսեր
և Եվդոկիայի որդին 155, 162, 163,
179

Երկեփար պատրիկ 62

Երկեփար պատրիկ, Արմենիակների բա-
նակաբեմի զորավար 177

Երկեփար պատրիկ, Ֆիլիպպիկոս-Վարզան
կայսեր հայրը 84

Երկեփար պատրիկ, Երկեփար I կայսեր
ժամանակակից 197

Երկողայոս սուրբ 195

Երկողայոս անապատական 201, 208

Երկողայոս բվեստար բժշկագետ 94

Շահնե, պարսից զորավար 21, 24, 28

Շահեարզական, պարսից զորավար 23,
24

Շահրիյար, Խուսրով արքայի որդին 35

Շահր Վարազ, պարսից զորավար 19—
21, 23—29, 31, 34—37, 39

Շապուհ Պարսկածին, Արմենիակների
բանակաբեմի զորավար 61, 62

Շերայն, պարսից արքա Խուսրովի որդին,
պարսից արքա (628) 35—38

Շիբին, պարսից արքա Խուսրովի կինը
34, 35

Տրմիզդ, պարսից արքա (630—632) 39,
50

Պագանոս, բուլղարների խան (707—
768) 145, 148

Պամփիլոս, Կոստանդնուպոլի գեներալ
8

Պապացիս 85

Պապիաս կուրիկուլարիոս 164

Պասադեանես պատրիկ, Հայոց իշխան 55

Պաստիլլաս, Պերգի եպիսկոպոս 138

Պավղոս (I), Հռոմի պապ (757—767)
140—143

Պավղոս (II), Կոստանդնուպոլի պատ-
րիարք (641—653) 40, 41, 50—56

Պավղոս (III), Կոստանդնուպոլի պատ-
րիարք (688—694) 73, 75—78

Պավղոս (IV), Կոստանդնուպոլի պատ-
րիարք (780—784) 74, 164, 165,
167—170

Պավղոս, Արմենիակների բանակաբեմի
զորավար 142

Պավղոս խորապար, Սիկիլիայի գո-
րավար 107

Պավղոս մագիստրալանոս 74

Պավղոս պատրիկ, Եպիսկոպոսի կամես 185,

Պավղոս վանական և աստղաբաշխ 80

Պատրիկիոս դավաղիր 9

Պատրիկիոս կալստյան 77

Պետրոնաս զորաճամանատար 66

Պետրոնաս պրոտոսպարաբ, կիբրեեա-
ների բանակաբեմի զորավար 157

Պետրոնիա 8, 9

Պետրոս առաքյալ 41, 118, 183, 207

Պետրոս Կոստանդնուպոլի պատրիարք
(654—666) 56—60

Պետրոս (III), Ալեքսանդրիայի պատ-
րիարք (643/644—651) 52—56

Պետրոս, Գուլեոն վանքի վանահայր 194

Պետրոս, Դամասկոսի մարտապետ 127

Պետրոս Քափիչ 132

Պետրոս մագիստրոս 153, 168, 176

Պետրոս, Մայումայի մարտապետ 127

Պետրոս, Մավրիկիոս կայսեր եղբայրը 5

Պետրոս պատրիկ, 188, 197, 203

Պետրոս Սյունեկյաց 153

Պետրոս, սուրբ Սարգիս վանքի վանա-
հայր 172

Պետրոս անես 172

Պիլիբիդոս տե՛ս Հովհաննես Պիլիբիդոս

Պիպիկոս, ֆրանկների մայրոգոմ 112,
113

Պիցիգավդիս տե՛ս Հովհաննես Պիցի-
գավդիս

Պլատոն, Սակկուպիոն վանքի վանահայր
182, 193, 196, 206

Պլուարոս, Կոստանդնուպոլի պատրիարք
(638—641, 654) 40, 41, 48—51, 56,
71

Պոզուպուրոս տե՛ս Կոստանդին Պոզո-
պուրոս

Պոզոս առաքյալ 171, 207, 210

Պոսիմենոս սուրաբեթա 49

Պրիսկոս պատրիկ, Էփեսոսի սուրբեր կո-
մես 5, 8, 9

Պրոկոպիա, Երկեփար I կայսեր դուստրը,
Միհայել I կայսեր կինը 204, 205,
207, 211, 213

Պրոկոպիոս, Կոստանդնուպոլի էպար-
խոս 150

Պրոկոպիոս, Կոստաս կայսեր դեսպանը
55

Ռարիա, Նիզարաի որդին 42

Ռազանես տե՛ս Հրազանես

Ռանգարե, Գուլեակնեսի դուռնար Քե-
փիլակոսի հայրը 166

Ռոմանոս պատրիկ 9

Ռոմանոս պատրիկ, Անատոլիոն բանա-
կաբեմի զորավար 203

Ռոմանոս սպարաբ 93

Ռուսիոս տե՛ս Ստեփանոս Ռուսիոս

Քրիստոս 4, 8—10, 12, 13, 15, 18, 21, 26, 29, 32, 37—42, 44, 45, 48, 49, 51, 53, 55, 63, 64, 67, 68, 71, 74, 76, 79, 82, 83, 86, 88, 90, 94, 95, 98, 102, 107, 110, 111, 117, 124—127, 131, 147, 160, 161, 164—166, 170, 171, 177, 195, 196, 205, 209, 213

Օրման, Յանի որդի (Ուլմանգի իրն Աֆիան, Գուհ-նուրային) խալիֆա (844—856) 53—57

Օրման զորավար 90

Օմար (իբն ալ-Խաթթաբ ալ-Ֆարաբ) խալիֆա (634—644) 46, 48—53

Օմար (II իբն Աբդ ալ-Ազիզ) խալիֆա (717—720) 106—110

Օմար, արաբ զորավար 98, 101

Օնոմագուրս տե՛ս Գրիգոր Օնոմագուրս

Յազարաս, արաբ զորավար 60, 62, 64, 66

Յիրիմա ոմն 144

Յարաթս 201

Յան, Օմար իբն ալ-Խաթթաբ խալիֆայի հայրը 53

Յիլնաս, Քրակիայի զորավար 175

Յիլիպիկոս-Վարդան, զորավար, ճե-տագայում՝ կայսր (711—713) 74, 84, 91—95, 98, 105

Յյուրս զորահրամանատար 66

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արագգիա 102, 103

Աբիդոս (Աբյուդոս) ֆաղաֆ 12, 76, 105, 114, 129, 130, 146, 187, 199

Աբրամինեհ Կոստանդնուպոլսում 154

Աբրոյիբա անտառավեա 182

Աբրոյիբա անփայա 182

Ագրոսի վանք 3

Ադանա ֆաղաֆ 27

Ադրամիտիոն ֆաղաֆ 97

Ադրիական ծով 120

Ադրիանուպոլիս ֆաղաֆ 62, 194, 201, 209, 211, 213, 214

Աքեեք ֆաղաֆ 155, 185

Ալանիա 102—104

Ալբանիա (Ալվանք) 22, 23, 75

Ալեքսանդրիա ֆաղաֆ 3—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37—40, 42, 44—56, 97, 127, 134, 138, 146, 172, 173

Ալիս զեռ 28

Ալվեղուք 211

Ակրոյինեհ ֆաղաֆ 101, 122

Ակրուպոլիս՝ Կոստանդնուպոլիսի 106, 146

Ամասիա ֆաղաֆ 94

Ամասարիս 87, 194

Ամիդ ֆաղաֆ 26

Ամենսիա 62

Ամիրի վայր 175

Ամարիոն ֆաղաֆ 62, 63, 98—100, 125, 126, 163, 179, 182

Անտաղիկան բանակարեմ 64, 80, 98, 105, 125, 126, 128, 152, 156, 162, 175, 184, 188, 191, 203, 208, 212, 213

Անդրասս բերդ 193, 194

Անքեմիս, Կոստանդնուպոլիսի բաղա-մաս 105

Անկյուրա ֆաղաֆ 17, 193, 194

Անտիոքիանան 129

Անտիոք ֆաղաֆ 3, 4, 6—10, 13, 39, 49, 126, 127, 129, 131—141, 146, 147, 172, 173: Տե՛ս և Քեուպոլիս

Անտիոք Պիսիդիայի 95

Անտիպատրիս ֆաղաֆ 137

Անուսան վայր 181

Անֆիլոսի դաշտ 145

Անֆիլոս ֆաղաֆ 88, 169, 207

Ապամիա ֆաղաֆ 13, 60, 145

Ապոլլոնիաս ֆաղաֆ, բերդ 87, 176

Ապսիլիա 102, 103, 105

Առաջին Բուլղարիա տե՛ս Բուլղարիա Առաջին

Առաջինը սբ. տաճար Կոստանդնու-պոլսում 173, 186, 212

Ասպի ափ 85

Ասիա (և ճանաչ Ասիա) 6, 13, 18, 100, 101, 103, 120—122, 128, 152, 165, 167: Տե՛ս և Ասիական երկիր

Ասիական երկիր 122: Տե՛ս և Ասիա

Ասորիք 7, 9, 13, 14, 26, 46, 48, 57—60, 62, 66, 67, 72, 75, 76, 79, 83, 96, 108, 111, 114, 118, 120, 121, 128, 131—133, 136, 139, 141, 145, 155, 159, 162, 163, 167, 193, 194, 196, 210: Տե՛ս և Ասորաց եր-կիր

Ասորաց երկիր 26: Տե՛ս և Ասորիք

Ավարիա 70

Ավարիայի Պանոնիա տե՛ս Պանոնիա Ա-վարիայի

Ավգուստենի արիկլին 109, 155, 205

Ավստենտիոսի վանք 148, 154

Ատալիայի ծոց 177

Ատալոսի դուռ Կոստանդնուպոլսում 123

Ատել զեռ (Վուլգա) 68

Ատեոս բերդ 116

Ատրոյա վայր 178

Ատրպատական երկիր 29

Արարիա 46, 137: Տե՛ս և Երջանիկ Ա-րարիա, Արարիա Մեծ, Արարիա Փոքր, Արարիա ճանաչ

Արարիա (ճանաչ) 46

Արարիա Մեծ 76

Արարիա Փոքր 135, 137

Արարիաս ֆաղաֆ 62

Արազս 54

Արխայպոլիս ֆաղաֆ 103

Արկադիոպոլիս ֆաղաֆ 160

Արմենիակների տուն, բանակարեմ 35, 61, 98, 105, 128, 142, 156,

163, 165, 166, 175, 177—179, 201

Արասկ 12

Արտանաս զեռ 144

Արֆամուն 6

Աֆեյոս (իմա՝ Անֆիլոս) ֆաղաֆ 149

Արևելք 9, 10, 28

Արևմուտք 28, 64, 118

Արիկա (և պրովինցիա) 9—12, 41, 53, 64, 82, 106, 112, 122, 136, 143, 157, 159, 167, 208, 210

Արտիա կղզի 208

Բաղդադ ֆաղաֆ 208

Բանալի, Կոստանդնուպոլիսի բաղամաս 105

Բանեն 167

Բասարան 145: Տե՛ս և Բասարասս

Բասարասս ֆաղաֆ 143: Տե՛ս և Բաս-արան

Բատան 68

Բարսարոք վայր 32

Բարսալիսոս ֆաղաֆ 58

Բարդանեսիոն զեռ 46

Բարզան գյուղ 35

Բերդարիս ապարանք 33

Բելլիտիա 186: Տե՛ս և Բերդիտիա

Բելլիալ ապարանք 32

Բերեզար կլեյսուր 70, 142

Բերդիլիա 69

Բերդիտիա 158: Տե՛ս և Բելլիտիա

Բերիս (Քերոն) ֆաղաֆ 169, 207

Բերիս (Հալեպ) ֆաղաֆ 142

Բյուզանդիոն 41

Բյուզանդիոն 5, 6, 20, 26, 31, 34, 118, 132, 154, 204, 211: Տե՛ս և Կոս-տանդնուպոլիս

Բյուպանիա 106, 115, 123, 174, 191, 196

Բոյիոն, Կոստանդնուպոլիսի բաղամաս 12, 13

Բուպար 146

Բուպար (Կեր) 68, 85

Քասրա փաղափ 46
 Բրիա, Կաստանդնուպոլսի ասիական ա-
 փին 106
 Քուլգորիա 75, 76, 85, 142, 145, 146,
 148, 158, 159, 178, 179, 182,
 202, 206, 209, 211
 Քուլգորիա Սաաչին (Նախկին) 69
 Քուլգորիա Մեծ 69
 Քուկլյարեների բանակարեմ 152, 156,
 163, 167, 180
 Գարիբա 41, 46, 72
 Կազա 45
 Գալաես (Գալատիա), Կաստանդնու-
 պոլսի բաղամաս 146
 Գալատի բերդ 105, 106
 Գալատիա ճանաչ 10, 17, 43, 96,
 185, 193
 Գանձակ (Աստղատականի) 30
 Գառիս դաշտ 90, 129
 Գեքսեմանի 77
 Գերմանիկիա փաղափ 26, 102, 132, 156,
 163
 Գուլեն վանք 194
 Գարեկոն վայր 143, 162—164
 Գարեման 41
 Գայմատոսի վանք Կաստանդնուպոլսում
 154
 Գամասկոս փաղափ 14, 46, 47, 55, 59,
 61, 62, 72, 75, 88, 118, 123, 127,
 129, 132, 136, 164, 208
 Գամատրիս լիա 92, 93, 148
 Գամպոլիս գետ (Գեկար) 69, 85, 146
 Գանաստրիս գետ (Գնեստր) 69, 85,
 146
 Գանոլ (Խառոս) գետ 69, 70, 85, 146,
 158
 Գասակերտ ապարանք 22, 32—35
 Գաւա փաղափ 6, 7, 34, 50
 Գաւա բերդ (գորաց աշխարհում) 85
 Գաւենո վայր 167
 Գափեն, Սիկիլիայի Սիրակուսա փաղա-
 փում 63

Գափեն, Կաստանդնուպոլսի բաղամաս
 155
 Գաֆնուսիա 146
 Գերբուս 207, 210
 Գեզերիզան ապարանք 32
 Գելմատոսի վանք 83
 Գիլիանոն, Կաստանդնուպոլսի բաղամաս
 117, 118, 131, 153
 Գիոսի վանք Կաստանդնուպոլսում 154
 Գոդկանես 166, 199
 Գորիլեն փաղափ 125, 163
 Գուլիսիա շրջան 132
 Գիպոսոս 15, 42, 43, 47, 49, 57, 65,
 106, 129, 135, 136, 196, 208, 210
 Գեւսիա փաղափ 5, 6, 13, 37, 38, 46,
 49, 63, 68, 113, 123, 129
 Գրովպիա 15
 Գլչուրի ծոց (Կաստանդնուպոլսի) 29
 Գմեսա փաղափ 46, 60, 131, 132, 137,
 139, 164
 Գալիփանիա փաղափ 145, 146
 Գվրիմիոսի սբ.՝ վանք 196
 Գվիայիտա վայր 201
 Գվարուպիոսի մոլոս, Կաստանդնուպոլսի
 բաղամաս 9, 105
 Գլուպա 6, 13, 18, 136
 Գվիսիկյան Պոնտոս 68, 144: Տե՛ս և
 Պոնտական ծով, Պոնտոս
 Եկաթե բերդ Բյուզանդիայում 122
 Եկաթե բերդ Վրաստանում 104
 Եկար պարիսպներ՝ Կաստանդնուպոլսի
 12, 16, 27, 140, 166
 Երզանիկ Արարիա 127
 Երուսաղեմ 3, 4, 6—10, 12—18, 21, 23,
 26, 28, 29, 37—42, 44—46, 48,
 52, 87—90, 94—96, 98, 102, 107,
 109—113, 116, 119—121, 132,
 138, 146, 157
 Եփեսոս փաղափ 138, 156, 181
 Եփրատ գետ 9, 26, 49, 58
 Զար գետ 135
 Զար Մեծ, գետ տե՛ս Մեծ Զար գետ

Զար Փոքր, գետ տե՛ս Փոքր Զար գետ
 Զիգփա երկիր 146
 Զմյուռնիա փաղափ 65
 Զևփապոսի բաղանիք 95
 Էգեական ծով 108
 Էրբիր 43, 72, 76
 Էնֆրերիոսի պալատ Կաստանդնուպոլ-
 սում 184, 189, 190
 Էրիզանոս գետ 112
 Թերասս բերդ 181, 193, 194
 Թերարմայիս 22
 Թեոդոսիանա, Կապադովկիայի փաղափ
 101
 Թեոդոսիոսի սբ.՝ վանք 196
 Թեոդոսիանոսների աշտարակ Կաստանդ-
 նուպոլսում 11
 Թեոդոսուպոլիս (Կարին) 137, 140
 Թեսալոնիկե փաղափ 57, 76, 95, 98,
 109, 110, 168, 172, 182, 196, 206
 Թեա կղզի 114
 Թերապիա պալատ Կաստանդնուպոլսում
 185
 Թերասիա կղզի 114
 Թեոպոլիս փաղափ 75, 127: Տե՛ս և
 Անտիոք
 Թումայիտես արիկլին Կաստանդնուպոլ-
 սում 178
 Թովմաս սբ., Կաստանդնուպոլսի բաղա-
 մաս 148
 Թրակիսիոն բանակարեմ 91, 92, 125,
 126, 128, 129, 131, 142, 152,
 156, 157, 162, 167, 186, 207
 Թրակիա 10, 16, 29, 65, 68, 69, 75,
 79, 87, 88, 94, 95, 97, 102, 105,
 106, 123, 126, 129, 132, 140, 144,
 148, 149, 152, 163, 166, 169, 173,
 175, 182, 186, 188, 195, 202, 203,
 207, 209, 211
 Թուրքաց երկիր 116: Տե՛ս և Թուրքիա,
 Խազարիա
 Թուրքիա 119: Տե՛ս և Թուրքաց երկիր,
 Խազարիա

Իբերական դռներ 68
 Իբերիա 74, 75, 102, 147
 Ինզղեմի ապարանքներ 32
 Իլլիրիկոն ճանաչ 172
 Իշխանաց կղզի 190, 192
 Իսավրիա 55, 102, 156
 Իսպանիա 112: Տե՛ս և Սպանիկ
 Խառոս (Գանոլ) գետ 29, 69
 Իսրայել 151
 Իտալիա 113, 118, 120, 124
 Իրենուպոլիս 169
 Լագիկա 28, 29, 82, 102, 103
 Լավոդիկիա 111
 Լեմնոս կղզի 151
 Լեսբոս կղզի 114, 191, 192
 Լիրանոն 72, 74, 75, 143
 Լիրիս 15, 136, 194, 196
 Լիկաոնիա 206
 Լիվոս լիա 106
 Լիա գետ 129
 Լյուդիա 185
 Լյուկիա 57, 65
 Լոնգոբարդիա 175
 Լոնգոբարդիա Մեծ 175
 Լևկադիոսի Էմպոլիոն 144
 Լևկատե 78
 Խազարիա 85, 87, 91, 116, 136, 146:
 Տե՛ս և Թուրքիա, Թուրքաց երկիր
 Խալկե դարբաս (դառ) Կաստանդնուպոլ-
 սի 109, 114, 162, 188
 Խալկիս (Քինեսարին) 49, 142
 Խամանթա վայր 30
 Խառոն փաղափ 124, 129, 135, 136
 Խավարի տուն 36
 Խարիտոնի սբ.՝ վանք 196, 211
 Խարսիանոն բերդ 119
 Խարսիոսի դառ՝ Կաստանդնուպոլսի 86,
 129, 213
 Խիզոնիոնների բերանք 177
 Խերսոն 41, 63, 81, 90, 92, 162
 Խորայի վանք 94, 130

Խորասան 135, 196
 Խրիստապոլիս ֆաղաֆ 7, 64, 97, 101, 126, 130, 146, 167, 185, 191, 198
 Միբանի դանլին, պալատ Կոստանդնուպոլսում 184
 Կայարբիա 108, 120, 124, 133
 Կայիստուրատոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 80, 93, 154
 Կայոս Ադրես նավահանգիստ 106
 Կամախ 90, 155, 180
 Կամպոս Տրիբունալիսի 5
 Կապադովկիա 10, 13, 55, 57, 83, 100, 114, 119, 122, 141, 185, 187
 Կասիա Բարայր 160
 Կասպից դռներ 29, 119, 129, 145, 147
 Կաստելլոն ավան 54
 Կաստոսիկա շրջաններ 140
 Կարբազեն 82
 Կարտալիմեն, Կոստանդնուպոլսի ափական ավին 106
 Կելբիանոս վայր 128
 Կենտենարեսիոն աշտարակ 92
 Կեսարիա Կապադովկիայի 13, 55, 57, 114
 Կեսարիա Պողոստինի 41, 45, 51
 Կեսարիոն 58
 Կեսարիոսի նավահանգիստ 65
 Կերամեա նավահանգիստ 134
 Կերկեսիոն ֆաղաֆ 75
 Կեֆալոնիա 84, 91, 93
 Կիրյուրեստների բանակարեմ 82, 120, 130, 134, 156, 177
 Կիզիկոս (Կյուզիկոս) ֆաղաֆ 12, 64, 65, 74, 94, 96, 97, 108, 128, 210
 Կիրիկիա 19, 65, 84, 85, 101, 179
 Կիկրադյան կղզիներ 114
 Կիսոս ֆաղաֆ 191
 Կիպրոս կղզի 54, 74, 77, 134, 156, 158, 177, 194, 210, 211
 Կիբակոսի սր՝ վանք 196
 Կյուկլոսիոն քեռակղզի 65, 105

Կյունեղիոն, Կոստանդնուպոլսի արվարձան 87, 130, 150, 153
 Կոլոնիա 63, 64
 Կոպիդոնադոն վայր 175
 Կոստանդիա (Կոստանդինե՝ Քելլա դե՝ Մաուզեյար) 49
 Կոստանդիա (Մալամիս) ֆաղաֆ Կիպրոսում 54
 Կոստանդինե ֆաղաֆ 6
 Կոստանդնուպոլիս 3, 4, 6—10, 12—18, 21, 23, 26, 28, 29, 37, 39—42, 44—46, 48—57, 59, 61, 63—68, 70—79, 81—84, 86, 88—90, 94—96, 98, 102, 107, 109—113, 115, 116, 118—123, 125, 128, 129, 131—135, 137—145, 147, 148, 150—152, 154—160, 162—165, 167—170, 172—174, 178, 180—183, 185—188, 192—196, 198—200, 205, 209, 212, 213: Տե՛ս և Քյուզանդիոն
 Կովիտայան լեռներ 53, 68, 102—104
 Կուրկուս 82
 Կուտեֆիոն ֆաղաֆ (Տիզբոն) 33—35
 Կրասոս ֆաղաֆ 125, 192
 Կրեոն կղզի 66, 74, 82, 94, 124, 182
 Կուֆիս գետ (Կուրա՞ն) 68, 69, 146
 Հայաստան 10, 19—21, 23, 55, 56, 74, 75, 78, 84, 116, 129, 145: Տե՛ս և Հայոց աշխարհ
 Հայոց աշխարհ 121: Տե՛ս և Հայաստան Հերցոգոն, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 11, 65
 Հելլադոս, տուրմա, բանակարեմ 80, 114, 133, 140, 152, 168
 Հելիոպոլիս (Քապրեկ) 56, 90, 132, 140, 143
 Հերակլեսի քերզ 194
 Հերակլիա ֆաղաֆ 12, 211
 Հերակլիոսի վանք 191
 Հեֆասիոնիոն՝ Կոստանդնուպոլսում 201
 Հեֆասպոլիս 60, 62

Հիերա կղզի 114
 Հիերապոլիս 6, 38, 39, 66
 Հիերիա, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 38, 106, 138, 150, 155
 Հիերիոսի պալատ Կոստանդնուպոլսում 186
 Հիերոն 146, 187
 Հիբա 45
 Հովհաննես Աստվածարանի տանար Եփեսոսում 181
 Հուրյանան 15, 133
 Հուրոս կղզի 56, 97, 195
 Հոսոս 3, 40, 41, 54, 58, 59, 63, 87, 93, 112, 113, 116, 118—123, 125, 126, 131—133, 135, 138—145, 147, 150, 152, 154—160, 162—165, 167, 168, 170, 172—174, 176—178, 180—188, 192—196, 198, 200, 205, 206, 209
 Հոմեմական կայսրություն 194: Տե՛ս և Ռոմանիա
 Հոռ տանար 22
 Հուստինիանոսի տրիկլին Կոստանդնուպոլսում 186
 Ջիրենյաց լեռ 52
 Մագնալա, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս, պալատ 65, 105, 162, 170, 174, 191, 201, 208
 Մադիանիտ անապատ 42
 Մալագինա վայր 173, 185, 191
 Մալակոպեա քերզ 194
 Մակեդոնիա 114, 142, 188, 207, 212
 Մամասի սր՝ պալատ, բաղամաս Կոստանդնուպոլսում 97, 130, 144, 146, 176, 179, 182, 183, 198, 214
 Մայումա ֆաղաֆ 127
 Մանգանոն, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս 146
 Մասսալեոն 101
 Մավրիտանիա 12, 41
 Մավրոս 80
 Մարաստան 75, 116: Տե՛ս և Մարաց Երկիր

Մարաց Երկիր, աշխարհ 22, 116: Տե՛ս և Մարաստան
 Մարիենի պալատ 8
 Մարիլլոն քերզ 179, 182, 202
 Մարտիրոպոլիս ֆաղաֆ 26, 94
 Մաֆսիմիոնոսի վանք Կոստանդնուպոլսում 154
 Մեդիա, ֆաղաֆ Քրակիայի 146
 Մելաս գետ 142
 Մելեոնե Քրակիայի 209
 Մելիտենե ֆաղաֆ 62, 94, 137, 140
 Մելոն վայր 166
 Մեծ Ռուլարիա տե՛ս Ռուլարիա Մեծ
 Մեծ Եկեղեցի (սր. Սաֆիա՝ Կոստանդնուպոլսի) 18, 94, 95, 97, 109, 126, 152, 155, 161, 165, 185, 189, 192, 196, 205, 206, 214
 Մեծ Զար գետ 30, 32
 Մեծ պալատ Կոստանդնուպոլսի 188
 Մեոսիս լիճ (Ազովի ծով) 68
 Մեսոս պողոտա Կոստանդնուպոլսի 10, 81, 153, 165
 Մեսոսրիա ֆաղաֆ 70, 102, 146, 159, 209—211
 Մեֆֆա 76, 77, 139
 Միլիոն Կոստանդնուպոլսում 130, 153, 178
 Միչուգետ 7, 50, 67, 68, 75, 76, 124, 132, 163, 167
 Միսրիա քերզ 94
 Մծքին ֆաղաֆ 139
 Մյուսա ֆաղաֆ 177, 195
 Մոսքիա Երկիր 141
 Մոդենե ֆաղաֆ 128, 130
 Մարոս գյուղ 44
 Մոնեմվասիա ֆաղաֆ 133
 Մոպուսասիա ֆաղաֆ 75, 84
 Մոսիսոն գյուղ 44
 Յարմուկ գետ 41, 47
 Եսկիլիս ֆաղաֆ, քերզ 112, 167, 168
 Եսրվա գետ 35
 Եկերալեկ (Պերեկոպ) 68, 85, 146

Նեոբեթոն (և Նեոբոն), Կոստանդնուպոլսի նավահանգիստ 82, 97
 Նիկիա (Թրակիայում) 207
 Նիկիա քաղաք 97, 98, 107, 115, 123, 174, 210
 Նիկոմեդիա 78, 101, 107, 123, 130
 Նիմֆիոս գետ 26
 Նիկիա քաղաք 30, 31
 Նոր ազադխարություն վանք 12
 Նումիդիա 41
 Ոսկե դուռ Կոստանդնուպոլսի 65, 94, 95, 123, 129, 145, 182, 214
 Ջորջոզ Հայք 75, 80, 84, 94, 156
 Պալմիրա քաղաք, անապատ 132, 150
 Պաղեստին 9, 15, 37, 41, 43, 45, 48, 51, 58, 72, 77, 133, 137, 139, 141, 156, 194, 208, 210
 Պանոնիա Ավարիայի 89
 Պանոնիա կղզի 208
 Պավլինե, Կոստանդնուպոլսի քաղաքում 93
 Պասկանիաստան (Պեսարմենիա) 25
 Պասկաստան 15—19, 21—23, 29, 30, 34, 35, 37, 59, 72, 75, 76, 83, 110, 129, 132, 134—136, 139, 193
 Պարսկաստան Խորին 50, 140, 196
 Պարսկաստան Նեբին 78, 208
 Պափլագոնիա 10, 119
 Պելագոս, գերեզմանատուն Կոստանդնուպոլսում 130, 148, 153
 Պելոպոնես 168
 Պենտապոլիս 12
 Պեսոն, Կոստանդնուպոլսի քաղաքում 80
 Պերամա՝ Կոստանդնուպոլսում 198
 Պերսիկա շրջաններ 29, 107
 Պերգամոն քաղաք 101
 Պերգե քաղաք 138
 Պիսիդիա 95, 100
 Պլատանիոս վայր 118
 Պլատիա կղզի 106

Պյոլե, քաղաք Քյուրանիայում 18, 107, 184
 Պոնտական ծով 68—70: Տե՛ս և Եվֆրատյան Պոնտոս
 Պոնտոս Եվֆրատյան Պոնտոս
 Պոնտոս նահանգ 19, 152
 Պրենեսոս քաղաք 123
 Պրեստարիոն, Կոստանդնուպոլսի բանա 11, 148, 165, 166, 179
 Պրիենիպոս կղզի 150, 152
 Պրոքսատոն բերդ 178, 207
 Պրոկիանեսիոն 65
 Պրոկոնիսոս կղզի 108
 Պրոպանտիա 146
 Պրոսե կղզի 9, 191, 192
 Պրասա քաղաք 183
 Պուլանե բերդ 130
 Ջրագուրկ աշտարակներ 179
 Թավինեա քաղաք 41
 Թումանիա (Քյուլանդական կայսրություն) 19, 42, 56, 60, 61, 75, 79, 82, 84, 90, 95, 96, 100, 103, 104, 113, 114, 119, 121, 122, 126, 127, 141, 142, 156—158, 160, 162—164, 175, 185, 194
 Թուսա ապարանք 32
 Սարայի վանք, անապատ 127, 172, 196, 211
 Սալվանոն վայր 25
 Սակկոսիոն վանք 182
 Սամարիա 135
 Սամոսատ քաղաք 26, 83
 Սապֆի քաղաք 59
 Սատյուրոս, Կոստանդնուպոլսի արվարձան 106
 Սարդիս քաղաք 128
 Սարմատիա 69
 Սարոս գետ 27
 Սերաստիա քաղաք 28
 Սերաստոպոլիս 78

Սելևկիա (Վեն Արտաշիր) քաղաք 34, 35
 Սելևկոս զյուզ 60
 Սեմալուս բերդ 165
 Սեպոն նեղուց 136
 Սերգիկա քաղաք (Սոֆիա) 197
 Սիագրոս աշտարակ 92
 Սիագրան վայր 35
 Սիգերոպոլոս բերդ 194
 Սիլեոն (Սյուլայոն) 66, 138
 Սիլմվերիա քաղաք 160
 Սիկե 64, 82, 156, 158
 Սիկիլիա կղզի 42, 59, 63, 107, 108, 120, 124, 133, 149, 166, 167, 175, 176, 180, 187
 Սինա լեռ 45
 Սինադա քաղաք 122, 194
 Սինոպ քաղաք 96, 180
 Սիս բերդ 85
 Սիրակուսա քաղաք 59, 63, 108
 Սկլավիեիա (Սկլավիեիաներ) 58, 75, 76, 142, 198
 Սյամբոլոն 85
 Սյունիք 24
 Սոսրենիոսի ծոց 106
 Սոֆիայի նավահանգիստ 12
 Սոֆիա սր.՝ տանար Կոստանդնուպոլսի 81: Տե՛ս և ՄԼԵՆ Եկեղեցի
 Սոֆիա սր.՝ տանար Նիկիայի 174
 Սոֆիանե, Կոստանդնուպոլսի քաղաքում, պալատ 146, 163
 Սոֆոն լեռ 106
 Սպանիկե երկիր 136 տե՛ս և Իսպանիա
 Ստեֆոն (Չելլեսպոնտոս) 79, 94, 106, 146, 193
 Ստրիմոն գավառ 175, 197, 207
 Ստրոնգիլոս բերդ 160
 Ստոպիոսի վանք 193, 196, 206, 210
 Սուրբ քաղաք 15, 48, 67, 196: Տե՛ս և Նուսադեմ
 Սև լեռ 67
 Սֆենդոնե 11

Վալերիանոսի շրմուղ 152
 Վանա 70, 158
 Վեն Արտաշիր քաղաք տե՛ս Սելևկիա
 Վերոնիկիա 182, 212
 Վլախեռեա, Կոստանդնուպոլսի քաղաքում 13, 15, 43, 82, 86, 92, 97, 138, 144, 180, 214
 Վրկանաց աշխարհ 75
 Տանայիս գետ (Դոն) 68, 69
 Տավրոս 26
 Տարանտա քաղաք 26, 84
 Տարսիսոս պատարհարի վանք 211
 Տարսոն քաղաք 179
 Տեոբալիոն 8
 Տիանա քաղաք 89, 122, 194
 Տիբերիոս 38
 Տիգրիս գետ 26, 34, 36
 Տումիս քաղաք (Կոստանդեա) 85
 Տոնա գետ 32
 Տրախանիոս երկիր 135
 Տրոպիզոն քաղաք 104
 Տրիբունալիոնի Կամպոս տե՛ս Կամպոս Տրիբունալիոնի
 Տրիպոլիս Փյունիկի 56
 Տրիտոն 184
 Տիդիս քաղաք 29
 Յիկա գետ 148
 Յիկ հրապարակ Կոստանդնուպոլսի 81
 Յուկանիստերիոն դաշտ Եփեսոսում 156
 Յուրայոս քաղաք 207
 Փասիս քաղաք 39, 104
 Փարան քաղաք 40
 Փարոսի Եկեղեցի Կոստանդնուպոլսում 155, 213
 Փյունիկե 9, 42, 47, 56, 72, 97, 111
 Փյունիս, վայր Կյուկիայում 57
 Փոքր Ասիա 114, 199
 Փոքր Արարիս, տե՛ս Արարիս Փոքր
 Փոքր Ջաբ գետ 32
 Փոլոպիս 62, 192, 206

Քաղկեդոն 10, 15, 16, 29, 34, 35, 39, 40, 62, 129, 191
 Քարայրի վանք 143
 Քսենոփոս Կոստանդնուպոլսում 123
 Բվեստոսիան Կոստանդնուպոլիսի 178
 Օլլաս զեա 69, 70
 Օլլասաս 70
 Օպիկիան բանակարևմ 76, 92, 93, 95, 97, 110, 124—126, 128, 130, 163, 175, 182, 185, 188, 207

ՅԵՂԱՆՈՐԵՆԵՐ, ԱՂԱՆՔԻՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼԻ

Արագցներ 23, 24, 102, 103
 Արինգաններ 200, 206—208
 Այաններ 102—104
 Ամանիսներ 43: Տե՛ս և Համեթաններ
 Ապսիլացիներ 104, 105
 Ասորիներ 39, 127, 132, 140, 143, 163
 Ավարներ (Արևմտափ հոներ) 6, 13, 16—18, 28, 29, 67, 69, 152
 Ավտոմատիսներ 136: Տահ՝ էպիկուրյաններ
 Արաբներ 39, 42—46, 48—61, 63—68, 71—86, 88—90, 94—96, 98—100, 102, 105, 107—113, 115, 116, 119—129, 131—133, 135, 136, 138—145, 148, 150, 152, 154—160, 162—170, 172—183, 185—188, 192—196, 198, 200, 205, 209, 210: Տե՛ս և Հագարացիներ, Սարափնուսներ
 Ասորիսներ 131, 134, 150: Տե՛ս և Խաչուրացիներ
 Աֆրիկացիներ 53
 Բուլղարներ 28, 68, 70, 75, 76, 86, 88, 89, 94, 102, 107, 109, 110, 140, 142, 144, 145, 149, 158—160, 162, 175, 178, 179, 194, 197, 201, 202, 207—210, 212, 213: Տե՛ս և Ունգունդուր բուլղարներ-Վարազ բուլղարներ
 Գեպեղներ 28

Օսրենեք Երկիր 49
 Օֆսիա կղզի 106
 Ֆանագուրիա 69, 85
 Ֆիլեա Բաղափ 94
 Ֆիլիպպե Բաղափ 207
 Ֆիլիպպուպոլիս Բաղափ 169, 207
 Ֆլարասի վանք 80, 189
 Ֆրանկիա 112

Գարագրեկներ 97
 Եգիպտացիներ 106, 123
 Երմիլացիներ 131
 Էրրիլացիներ 57
 Էպիկուրյաններ 136: Տահ՝ Ավտոմատիսներ
 Քեդոսիանուսներ 40
 Քուրեք (Արևելքի) 29, 30, 36, 116, 145, 147: Տե՛ս և Խաչուրներ, Ըսկյուրներ
 Բրեներ 23, 31
 Խմանիսներ 135
 Խամիսներ 59
 Լագեր 23, 24
 Լիկանացիներ 192
 Լյուդացիներ 22
 Լոնգուրացիներ 108, 112, 160
 Խաչուրներ 28, 29, 69, 85, 91, 92: Տե՛ս և Քուրեք (Արևելքի), Սկյուրներ
 Խարազիսներ 59: Տե՛ս և Արտափաններ
 Կալիսիաններ 135, 137
 Կասիսներ 144
 Կիմմերներ 68
 Կուարազ բուլղարներ 68, 69
 Կորասեններ 44, 67
 Հագարացիներ 67, 79, 97, 99, 108, 134: Տե՛ս և Արաբներ, Սարափնուսներ

Հակոբիկներ 40, 163
 Հայեր 47, 55, 84, 94, 98, 103, 104, 128, 137, 140, 141, 162, 163, 180
 Հիբրեկաներ 59, 123
 Հնդիկներ 44, 92
 Հոմերոսներ 43: Տահ՝ Ամանիսներ
 Հոներ Արևմտափ տե՛ս Ավարներ
 Հոմայեցիներ *passim*
 Հրեաներ 10, 15, 38, 42, 52, 56, 69, 111, 120, 141, 157
 Մանիֆեցիներ 127, 200, 206: Տե՛ս և Պավիկյաններ
 Մավրոֆորներ (Սեազգեստներ) 134, 135, 137, 139, 142—144, 163, 167, 194
 Մարդայիսներ 67, 72, 74, 75, 77, 106
 Միարնակներ (Մոնոֆիսիսներ) 40, 132
 Միակամականներ (Մոնոթեիստներ) 39—41, 48, 58, 71, 73, 74, 127
 Մոնոտեյաններ 111
 Պավիկյաններ 140, 200, 206, 207, 212: Տե՛ս և Մանիֆեցիներ
 Պատկերամարներ 207

Պարսիկներ 4—10, 12—16, 19, 20, 22, 24, 25, 27—35, 37, 39, 44, 50, 53, 136, 137, 142
 Սարակիսուսներ 14, 19, 22, 39, 42, 44, 46—50, 53, 64, 66, 68, 75, 84, 97—99, 102—104, 107, 109, 115, 183, 201: Տե՛ս և Արաբներ, Հագարացիներ
 Սարմատներ 68
 Սրավոսներ 70: Տե՛ս և Սեներներ, Սկլավեններ, Սկլավներ
 Սկամարներ 148
 Սկլավներ 28, 60, 76, 77, 79, 86, 139, 141, 144, 151, 164, 168, 186, 202: Տե՛ս և Սրավոսներ, Սեներներ, Սկլավեններ
 Սկյուրներ (իմա՝ Խաչուրներ) 119
 Սեազգեստներ, տե՛ս Մավրոֆորներ
 Սեերիանուսներ 40
 Սեներներ 70, 148: Տե՛ս և Սկլավներ, Սկլավեններ, Սրավոսներ
 Տեառադիսներ 207
 Ունգունդուր բուլղարներ 68
 Ֆրանկներ 112, 113, 167, 175, 184, 187, 206

ԲՅՈՒԶԱՆՎԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

աղուրիա — Ἀλοῦριτα 110, 118, 155, 161
 ամենմոնեստոս — ἀμνημόνευτος 154
 ապոկրիսիարիս — ἀποκριτάριος 91, 97
 ասեկրեա — ἀσκηρήτης 129, 152, 170, 193
 ալզուստա — αὐγουστα 13, 14, 79, 109, 155, 168, 176, 181, 204, 206, 211
 ալզուստալիս — αὐγουστάλιος 5, 47
 գիմիկոնի լոզորեա, տե՛ս լոզորեա գեցիկոնի
 գրամմիստ — γραμμαστής 8
 դիմարրոս — διμαρχος 7, 8

դիմոս — δήμος 7, 8, 12, 80, 87, 145, 204
 դիմոսներ — δήμοι 90
 դիերաներ — διερής 65, 96, 106
 դիեստներ — δυνατοί 132
 դոկետես առող — δοκίτης 45, 143
 դոմեստիկոս — δομestικός 129, 130, 167, 168
 դոմեստիկոս էրպուրիտորների — δομestικός των ἐκκουβίτων 149, 166, 203
 դոմեստիկոս սխալների — δομestικός των σχολών 153, 161, 182, 186, 188, 204

զոմասիկոս ստրատորների — ծովային զորքերի ստրատորներ 100
 զրոմեճ — ծրուխ 65, 80, 90, 95, 105, 106, 108, 128, 134, 155
 զրուճգար — ծրուխներ 82, 166
 զրուճգար փրկար — ծրուխների թիվը 177, 203
 զուրս — ծով 167
 էմբոս — էմբոս 162
 էմբոսներ — էմբոսներ 144
 էպարս — էպարս 96, 203
 էպարսու Նրեմի — էպարսու Նրեմի 9
 էպարսու քաղաքի (Կաստանդուպոլիս) — էպարսու Նրեմի 9, 11, 79, 91, 150, 203, 212
 էպարսու ստրատորներ — էպարսու Նրեմի 11
 էպարսու — էպարս 67
 էրուստրատորներ — էրուստրատորներ 173, 186
 Ինդիկոսներ — Ինդիկոսներ 4, 3, 12—14, 16, 18, 21, 30, 41, 43, 50, 51, 58, 68, 73, 96, 105, 114, 115, 117, 118, 122—125, 128, 129, 133, 136, 138, 145, 149—152, 155, 156, 158, 160—162, 164, 165, 168, 169, 172, 173, 175—184, 187, 188, 192, 193, 195, 196, 201, 203—208
 լազր — լազր 196, 211
 լազրապետ կալստրատոր — կալստրատոր 8
 լազրապետներ կալստրատորներ և կալստրատորներ
 լիբերներ — լիբերներ 118, 172
 լիտր — լիտր 33, 130, 181, 197, 199, 202, 205, 206, 209
 լոգոգրաֆ — լոգոգրաֆ 4
 լոգոգրոս — լոգոգրոս 127
 լոգոգրոս գրեմարներ — լոգոգրոս գրեմարների 77, 79, 81, 91, 97, 188, 201
 լոգոգրոս զրոմեճ — լոգոգրոս գրեմարների 149, 161, 167, 173, 176

լոգոգրոս ստրատորներ — լոգոգրոս ստրատորների 175
 լոգոգրոս օրենք զրոմեճի — լոգոգրոս օրենքի 168
 խարտաֆիլարս — խարտաֆիլարս 94, 185, 196
 խարտաֆիլարս — խարտաֆիլարս 107, 127
 խելանդներ — խելանդներ 90, 91, 107, 130, 141, 149, 155, 158, 160, 184, 191
 խլենա — խլենա 155
 կամեղափրոս — կամեղափրոս 155
 կամեղափրոս — կամեղափրոս 150
 կաստան — կաստան 67
 կալստրատորներ — կալստրատորներ 94
 կալստրատորներ — կալստրատորներ 126, 173
 կալստրատոր — կալստրատոր 105, 106
 կենտրոն — կենտրոն 109
 կեսար — կեսար 16, 155, 161, 162, 166, 179
 կերս — կերս, տետրակերս 123, 199
 կերստրատոր — կերստրատոր 199, 200
 կիլիսար — կիլիսար 62, 70, 76, 83, 100, 103, 142, 148, 156, 158, 166
 կիլիսարս — կիլիսարս 80
 կիլիս — կիլիս 90
 կոմս — կոմս 36, 93, 124, 149, 185
 կոմս Նրեմի — կոմս Նրեմի 10
 կոմս էրուստրատորներ — կոմս Նրեմի էրուստրատորների 5, 8
 կոմս լազրապետների — կոմս Նրեմի էրուստրատորների 11
 կոմսերիներ — կոմսերիներ 181, 187, 199
 կրիստոսներ — կրիստոսներ 112
 կուրիստրատոր — կուրիստրատոր 181
 կուրիստրատոր — կուրիստրատոր 54, 61, 63, 87, 164
 կուրսապետ — կուրսապետ 6, 105, 124, 204, 205
 կուրսար — կուրսար 130
 կուրսար — կուրսար 199
 ճուլպարս — ճուլպարս 101
 ճուլպարս — ճուլպարս 81

ճուլպարստրատորներ — ճուլպարստրատորների 133
 ճաղարստրատորներ — ճաղարստրատորների 74
 ճաղարստրատոր — ճաղարստրատոր 5, 12, 110, 125, 153, 168, 176, 178, 204, 211
 ճարտար — ճարտար 112
 ճիլարստրատոր — ճիլարստրատոր 123
 ճիլարստրատոր — ճիլարստրատոր 90
 ճո — ճո 130
 ճոնարստրատոր — ճոնարստրատոր 108, 128, 130, 139, 188
 ճոնարստրատոր — ճոնարստրատոր 155, 161, 166
 ճոնար — ճոնար 88, 157, 167
 ճոնար — ճոնար 155
 ճոնար — ճոնար 6, 14, 67, 70, 140, 182
 ճոնար — ճոնար 176
 ճոնարի — ճոնարի 8, 9, 12, 52, 53, 55, 62—64, 67, 78, 80, 82, 84, 90, 92, 93, 96, 107, 110, 122, 124, 125, 130, 131, 142, 149, 152, 153, 162, 167—169, 173—177, 179, 180, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 195, 197, 198, 200—204, 206, 212, 213
 ճոնարիներ — ճոնարիներ 120
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 188
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 164
 ճոնարի — ճոնարի 195, 199
 ճոնարիներ — ճոնարիներ 7, 11
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 167
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 198
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 195
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 95, 110
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 8
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 93
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 107, 149, 157, 164, 175, 176, 178—180, 203
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 95, 149
 ճոնարիներստրատոր — ճոնարիներստրատոր 81
 ճոնար — ճոնար 67, 112, 113, 160, 167, 175, 184, 187

սակեղարս — սակեղարս 46, 79, 81, 166, 167, 175, 189, 196
 սակար — սակար 197
 սակար — սակար 154
 սակար — սակար 130, 155
 սակարի — սակարի 209
 սակարի — սակարի 126
 սակար — սակար 118, 152
 սակար — սակար 3, 117, 118, 172—196
 սակար — սակար 65, 106, 210
 սակարի — սակարի 148, 173, 175, 186
 սակարիներ — սակարիներ 31
 սակարի — սակարի 11
 սակարի — սակարի 11
 սակար — սակար 152
 սակար — սակար 90—93, 102—105, 107, 108, 127, 149, 150, 162, 166, 177, 180, 186, 195, 197, 203
 սակար — սակար 8, 153
 սակարի — սակարի 10, 30, 49, 61
 սակար — սակար 100, 115, 162
 սակարի — սակարի 9
 սակարի — սակարի 7
 սակարի — սակարի 81
 սակարի — սակարի 179, 194
 սակարի — սակարի 80
 սակար — սակար 22
 սակարի — սակարի 203
 սակարի — սակարի 44, 166
 սակար — սակար 19, 153, 158, 161, 167, 173, 179, 183, 184, 188, 194, 203, 205, 211
 սակար — սակար 7, 120, 194, 201, 204, 206, 211
 սակարի — սակարի 207
 սակար — սակար 36, 95, 97, 98, 100, 158, 197
 սակարի — սակարի 206
 սակար — սակար 11
 սակարի — սակարի 110, 118, 155, 161, 213

տրիերա — τριήρης 90, 96
 տրիկլին — τριχλινος 155, 178, 205
 տրիմիսիա — τριμίσια 155
 տուլոն — τούλον 24, 30, 89, 179,
 186, 197, 213
 տուրմարիս — τουργάρης 31, 32, 35, 91,
 100, 175, 180

սեստևս — ξέστης 130
 սսիպանդուրա — ξυλοπάνδουρον 145
 սվետոր — συστωρ 94, 188, 195
 տրալս — όβολός 190
 տրոկոսից — όλοκοσίον 123
 տրետորիս — όρνατόριον 95
 ֆորուս — φόρος 81, 139

ՍՈՒՅՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Քուրթական աղբյուրներ Հայաստանի, հայերի և Անգրեղովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Քարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961:

2. Քուրթական աղբյուրներ Հայաստանի, հայերի և Անգրեղովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Քարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:

3. Արարական աղբյուրներ Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Զ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

4. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 4: Քուրթական աղբյուրներ, գիրք Գ, Էվիլյա Չելեբի: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:

5. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրակսիոս Կեսարացի: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:

6. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միքանձից: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

7. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 7: Քուրթական աղբյուրներ, գիրք Դ: Քարգմանություն բնագրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Զ. Սանթուրջյանի, Երևան, 1972:

8. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 8: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Ա: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Զ. Գ. Մելիքոյանի, Երևան, 1976:

9. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9: Հին հունական աղբյուրներ, գիրք Ա, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:

10. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

11. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 11: Արաբական աղբյուրներ, գիրք Բ, Իբն ալ-Ասիր: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

12. Սուառ աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 12: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ: Քարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Լ. Զ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982:

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Թ Ո Վ Ա Ն Կ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Փետիանես Խոստովանողը, նրա «Ժամանակագրությունը» և Հայ-բյուզանդական Հարաբերությունները VII—VIII դդ.	V
Թեոփանես Խոստովանողի՝ մեղադրարտ վանականի և Ազրոսի վանքի վանահոր 528 տարվա ժամանակագրություն	1
Օ ա ն թ ա գ ռ ու թ յ ո ն ն ե ռ	215
Հ ա ս տ վ ա լ յ ն ե ռ ի ր ա ն ա լ ի	311
Ց ա ն կ ե ռ	335
Անձնանուններ	335
Տեղանուններ	348
Ցեղանուններ, ազանգներ և այլն	356
Բյուզանդական տերմիններ	357

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղամյան
 Նկարչական ձևավորումը Կ. Կ. Ղաֆաղարյանի
 Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
 Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հառուրյունյան
 Սրբագրիչ Ջ. Գ. Նարանյան

Հանձնված է շտրվածքի 2. 09. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 4. 04 1983 թ.:
 ՎՅ 06833 Չափը 60×90¹/₁₆, թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ «գրքի սովորական», բարձր տպա-
 գրություն: Տպագր. 26,8 մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ. 26,35 մամուլ: Տպարանակ 2000:
 Հրատ. № 5815: Պատվեր № 949: Գինը 4 ռ. 25 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բազրամյանի պող. 24 գ:
 Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
 ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բազրամյանի պող. 24:
 Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
 пр. Маршала Баграмяна, 24.